Ратомир Максимовић

СРБИЈА
ОД ВИНЧАНСКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ ДО 1918. ГОДИНЕ

СРБИЈА ОД ВИНЧАНСКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ ДО 1918. ГОДИНЕ

Ратомир Максимовић

СРБИЈА ОД ВИНЧАНСКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ ДО 1918. ГОДИНЕ

Ауторско издање
Ратомир Максимовић

Техничка припрема и коректура
Милена Шећеровић

Штампа
Скрипта, Београд

Тираж
100

ISBN 978-86-905712-0-8

Ратомир Максимовић

СРБИЈА

ОД ВИНЧАНСКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ ДО 1918. ГОДИНЕ

2023

Београд

Дуго сам се „ломио” да почнем писати о историји Срба, како да одредим (формулишем) наслов? Још од младости слушао сам изреке старих људи, а посебно мога оца, који нам је говорио: *„Дјецо моја, Срби су стари народ”*. На Славама се причало да смо и Божји народ.

Нисам заборавио ни изреку „Бог чува Србе”. Отац Влада служио је краљеву гарду у Београду 1932-33. године. Био је непоколебљив монархиста и то ми је остало у сјећању.

Одлучио сам крајем 2017. године да покушам одговорити на горе изречене мисли о Србима, са насловом:

СРБИЈА

ОД ВИНЧАНСКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ ДО КРАЈА 1918. ГОДИНЕ

-ПЛАНЕТА-

ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ ПРЕ ВИНЧАНСКЕ

Планета Земља налази се у ери Кенозоика, а период је квартар. Кенозоик је геолошка ера која је почела пре око 65 милиона година. Квартар је најмлађи геолошки периоду кенозоишке ере, према дефиницији Међународне комисије за стратиграфију. Овај период почео је завршетком плиоцена, односно завршетком неогена пре 2,588+0.005 милиона година и траје и дан данас. Квартарни период се типично дефинише цикличним растом и распадањем континенталних ледених плоча повезаних са циклусима и пратећим климатским и еколошким променама које су се догодиле. Квартар је период када се наизменично смењују ледено и топло доба.

За период квартара везана је еволуција постанка човјека од хомо хабитис, зати хомо еректус (1.87 мил. год. и 730.000), затим од 730.000-128.000 архајски хомо сапиенс. Хомо неарденталенсис се смешта у доба око 100.000, а хомо сапиенс (најближи данашњем човјеку) јавља се око пре 40.000 година. [1]

Захваљујући српском светском научнику Милутину Миланковићу и његовој теорији *Канон осунчавања*, сазнајемо да је пре 12.000 година започело отопљавање замрзнутог простора северне земаљске планете и почетак прве посебне цивилизације у Европи – Винчанске цивилизације (Лепенски вир, Старчево, Винча).

Како је то доказао светски научник Милутин Миланковић? "Астрономска теорија Миланковића почива на периодичности промена на земљи које су последица ванпланетарних узрока, који се одражавају на кретање земље у три погледа:

1 Видјети више: на YUtubu документарац - Планета Земља - Стварање

- ексцентричност орбите (сваких 91.800 година);
- нагиб земљине осе и еклиптичне равни за 15°-20° (сваких 40.000 година);
- померање перихела (сваких 21.000 година)[2]"

Отопљавање на северној хемисфери почело је пре 12.000 година. Померање Земљине осе од 15°-20° догађа се сваких 23.000 година. Из овог произилази да је пре 35.000 година северна хемисфера била у леденом добу. У Европи период леденог доба покривао је северни простор од 56°-60° географске ширине до северног пола.

Одмрзавање - отопљавање Земље траје у распону од 2000. до 1500. године, када Земља постаје родноплодна. Почетак Винчанске цивилизације у Подунављу датира од 10.000-9.000 година. Да је теорија академика Миланковића неприкосновена тврди Ћезаре Емилијани из универзитета у Мајамију, који је узорцима из Мексичког залива израдио хронологију периодичног циклуса леденог доба и отопљавања за последњих 700 хиљада година. Последњи период је по његовој процени био 11600 г. старе ере.[3]

Која су сазнања о цивилизацијама на нашој планети и каква је њихова судбина?

„Човјек је стваралац цивлизације. Он је унет у природу Земље с одређеним циљевима и задацима, он је дужан допуњавати и чувати хармонију околне средине, давати подстицаје интелектуалног и духовног развоја себи подобнима и свим другим живим организмима, сабирати и јачати разум планете, образујући енергоинформационо и биолошко поље Земље, које узајамно делују пољем ВАСИОНЕ"[4]

Човјечанство никада није тежило да развија хармонију између планете Земље и Васионе? Можда је одговор да наука и религија у међусобним односима иду различитим правцима. На пример,

2 Перихел је тачка у којој је планета најближа Сунцу почетком јануара и удаљена је од Сунца 147 милиона километара; Афел - Земља удаљена највише од Сунца, 152.104.285 километара. Брзина Земље у перихелу је највећа 30.3m/s, у афелу 29,3m/s.

3 Владимир Шчербаков, Атлантида и Прасловени, Библиотека "Трагом Словена", Пешић и синови, 1999, стр. 1166

4 Леонид Ивашов, Забрањен свет, Тајне прошлости – загонетке будућности, Духовни дуг, Крагујевац, 2018, стр. 105.

Giordano Bruno (Ђордано Бруно) је изјавио да се "земља окреће!"[5] Ђордана су због тога 1600. године живог спалили на ломачи, црвене инквизиције "свете" цркве која носи назив Исуса Христа. И тек 395 година касније, наследници "свете инквизиције" су га рехабилитовали и испричали се – 'Опрости нам Giordano, нисмо били у праву".[6]

У делу *Мртва вода* каже се: „Свемир је вечан и бесконачан (неограничен у простору). Бог постоји и Он управља свим процесима вечног и бесконачног свемира. Нежива материја има вечни кôд (односно, структуре атомског језгра свих агрегатних стања неживе материје имају апсолутну постојаност). Жива материја је историјска категорија. Живот може настати нестати. Што се тиче „Великог праска", могуће је да се он догодио, али не у размерама бесконачног свемира, већ само у једном од фрагмената. Праскови ће се и убудуће догађати, јер сви процеси у свемиру су осцилирајући и променљиве природе."[7]

Биопоље човјека? У свемиру су сви процеси осцилирајућег карактера. Све што је живо ствара поље зрачења. Карактеристика сваког поља су различите, односно мењају се или овисе од карактера других појединачних поља. Биопоље? То је свеукупност поља биосфера органског порекла, под јединственим називом биопоље. „Тридесетих година 20. века, совјетски научници – супружници Семјон и Валентина Кирлијан – експериментисали су с електромагнетним пољем и први у свету забележили светлуцање органских и неорганских објеката. Посебно је занимљиво ... што је извор необичног у оно време светлуцања – био човјек. Научници су успели чак и снимити загонетни појам".[8]

На налазима – учинку Кириљана, руска академија наука започела је истраживања 1978. године и дошла до сазнања – показало се да сваки човјек има електромагнетско поље. Осцилације су различите, од слабог до јачег поља, што зависи од сваког појединца. Биопоља људи су донекле различита. Неки људи су способни видети

5 Исто, стр. 116, фуснота 66.

6 Константин Павловић Петров, *Мртва вода*, књига 1, Тајне управљања човјечанством или тајне глобализације, TELE disk. Doo. 2020, Загреб, стр. 73.

7 Исто.

8 Исто, стр.301-302.

човјеково биопоље – видовњаци. Неки могу да виде и унутрашње органе. Постоје ауре око човјека, што је познато одавно, а доказ су иконе на којима, око главе светаца светлуца аура или биопоље.[9]

Вибрације – осцилације једног човјека поклапају се према карактеристикама са истим осцилацијама биопоља другог човјека, трећег, итд. Тако се ствара заједничко биопоље, од мноштва међусобно веома сличних осцилација. Биопоље многих људи који садржи одбрамбену информацију, стварају тако енергетско-информацијски систем на биопољном носачу (материја – заједничко биопоље). Такав енергетско-информацијски систем зове се ЕГРОКОР.[10]

„Веза човјека са јединственим пољем свемира (светским разумом) постоји. Таква веза постоји и с различитим егрогорима. То представља директно повезивање човјекове свести с Богом“.[11]

Наука која се заснива на биопољу човјека и његово повезивање свести с Богом је нешто ново, и има меру ИСТИНИТОСТИ.[12]

Може се рећи да је у прошлости, а и у садашњости, систем образовања занемарио корелацију Космос-Земља "зато што праву историју настанка живота и историју човјечанства брижљиво скривају силе што користе тајна знања као свемоћно оружје за власт над другим народима за претерано богаћење и уживање, за порицање суштине човјека.[13]

Епохи каменог доба у почетку развоја данашње опште светске цивилизације претходила је глобална геофизичка катаклизма, која је уништила претходну цивилизацију с њеном материјалном и духовном културом (структуре фино-енергетских поља колективне психе - егрегори). Уништење егрегора "...фактички је свело на нулу сећања већине преживелих, што се и одразило у суновраћењу на првобитну заједницу следећих нараштаја".[14]

9 Исто, књига друга, поглавље 13, стр. 301-306.

10 Егрокор – нав. Дело, стр. 301-311

11 Ово је најновија теорија о постанку човјечанства. Овој теорији претходиле су друге

12 Исто. Биопоље има меру истинитости, наведено дело, 2 поглавље 13, стр. 301-324

13 Леонид Ивашов, наведено дело, стр. 104

14 Константин Павловић Петров, наведено дело 1, стр. 73

Незаобилазно је када се пише о данашњој „текућој" Винчанској цивилизацији, а да се не спомене „Атлантида", као задња, четврта цивилизација о којој мало знамо, на основу усмених предања која су постала митска - легенда. "Треба ослушкивати легенде кроз столећа и из њих одгонетати колико се може, смисао наше судбине".[15]

Легенда каже да је Атлантида била под владавином жречева - жрец (свештеник) који су се окренули против Створитеља, без обзира на његово упозорење. И Атлантида је нестала.

Цивилизација Атлантиде градила је – подизала пирамиде, помоћу којих су прекидали лоше дејство пукотина у земљиној кори, које су, између осталог служиле за навигациони систем „великих учитеља". Служили су се високом технологијом, оружјем и енергетским кристалом, чију енергију су Атланти користили за прављење летелица. На Атлантиди је постојао одред вимана – пилота, који су се кретали по небу и свемиру пре око 850.000 година. Тајно оружје Атлантиђана "маш-мак", добијено од „Великих учитеља", коришћено је за освајање других народа. Способност коришћења усмереног зрака они Атлантиђани могли су уништити све градове и разорити свет. Пре 850.000 година вође Атлантиде устале су против богова и "Великих учитеља", направили су непоправљиву грешку, која је довела до промене тока „Епохе времена" и пропаст највећег отока Атлантиде".[16]

О Атлантиди и њеној судбини изашао је рад М. Висинга 1979. године, у коме се на фантастичан начин и детаљно описује пропаст Атлантиде — катастрофа која се десила 5. јуна 8499. године пре нове ере. Интересантно је да се датум скоро поклопио са Платоновим сазнањима.

Но, М. Висинг износи да се 5. јуна у 13 сати планетоид (астероид) из слоја Адониса, сударио са земљом. Судар се догодио у акваторију Бермудског троугла... Са висине око 400 километара ... астероид тежине 2 билиона тона пробио је земљину кору. Енергија која се ослободила при судару превазилази енергију 30.000 атомских бомби. Од удара подигао се водени талас висине најмање 10

15 Иво Андрић: *О немоћи мисли и значају легенди*

16 Леонид Ивашов, наведено дело, стр. 111

километара. Талас је потопио обале континента".[17] Последице висине таласа биле су катастрофалне.

Платонов опис изгледа отприлике овако. Египатски свештеници причали су Солону, државнику из генерације Платоновог прадеде, о великом острву у Атлантском океану које је уништено неких 9.000 година пре тога - дакле 9600 године пре нове ере.[18]

Аристотел је за Платоново уништење Атлантиде рекао следеће: "Платон је лично натерао Атлантиду да се уздигне из мора, а потом је поново потопио, другим речима, Платон је измислио читаву ствар".[19]

Сазнања о другим цивилизацијама, много старијим од горе наведене, запањујућа су, с обзиром да имамо тачне податке о њиховом нестанку. "Свет је 2012. облетела вест да је код западног приобаља Јапана под водом откривен велелепни град старости милион година. Још је сензационалнија допуна: град је пропао услед примене нуклеарног оружја. Но то није појединачна чињеница. Индијски древни град Мохенџо-даро такође је страдао због нуклеарног оружја".[20]

У новијем времену пише се и апострофира процес глобалне цивилизације[21] на нивоу регионалних координата. На планети су "формиране четири регионалне цивилизације:

1. Западна цивилизација у којој доминира библијска култура. Реч запад у преводу са староегипатског значи "пакао"; (ми смо савременици ове опаке глобализације, јер преко ње жели се управљати целим светом)
2. Источна цивилизација у којој доминирају различити правци "ведске" (ведско- магијске културе (хиндуизам, конфучијанизам, будизам, шинтаизам, итд.).

17 Владимир Шчербаков, навдено дело, стр. 68-69

18 Džonatan Blejk, *Тајна историја света*, STYLOS, 2010, стр. 120

19 Исто, стр. 121

20 Леонид Ивашов, наведено дело, стр. 43

21 Нема глобалне цивилизације, тј. опште људске, јер она не постоји. Постоје древне, средње и нове, које се историјски проучавају

3. Исламска цивилизација у којој доминира куранска култура.
4. 4. Руска цивилизација у којој је током задњих хиљаду година била на делу провера свих култура на њихову сукладност с Божијом провидношћу".[22]

За разлику од западних цивилизација и источних - Јапан, Кина, Индија, "у Русији су се у једној држави историјски ујединили и стотинама година живе заједно Руси, Татари, Јакути, Бурјати, Чукчи, Чуваши, Маријци, итд. Притом, током концентрације нити један народ није био уништен (као што је то случај у САД). Русија није јединствена сама држава, већ држава цивилизација".[23]

И у Србији, кроз њену државну прошлост и садашњост поштована су сва цивилизацијска права њеним становницима. О томе ће бити више о уређењу србске царевине цара Душана.

22 Константин Павловић Петров, наведено дело, књига 1, стр. 31

23 Исто, стр. 32

ВИНЧАНСКА ЦИВИЛИЗАЦИЈА

Све до краја деветнаестог века о Винчанској цивилизацији мало се шта знало. Све је почело када је познати књижевник и културни радник Милан Милићевић (1831-1908), код Винче открио „Ђакову стену" – рушевину манастира који су срушили Турци. Манастир је подигао деспот Стефан Лазаревић. Падом Смедерева 1459, манастир је био запуштен али је, захваљујући подршци великог везира Мехмеда Соколовића, Макарије Соколовић, патријарх (1557-1573) поново је обновљен. Судбина манастира неколико пута је била пуста: 1611, 1683, 1699. Поново је обновљен 1728-1729, а посљедњи игуман Теодосије морао га је напустити 1740. Избегао је у Бездан, чиме је манастир коначно разорен.

Признавањем државности Србије на Берлинском конгресу 1878. године створени су услови свеопштег културног и цивилизацијског проучавања прошлости србског народа. Појам цивилизација умногоме је био присутан у свакодневном животу, али тражени су корени и почеци развоја са научног аспекта.

Михаило Валтровић[1] године 1882. г врши прва научна ископавања у Виминацијуму. Као професор археологије на Филозофском факултету у Београду, председник археолошког друштва и председник истог утемељио је српску археологију.

Винча се као археолошки локалитет први пут спомиње када је 1893. године Јован Жујовић на састанку Геолошког друштва скренуо пажњу важну димензију винчанског локалитета, на његове неолитске слојеве.[2] Када су 1897. приказани предмети који су

1 Михаило Валтровић, 29. априла 1839. године у Београду, преминуо 22. септембра 1915. године.

2 Повелика селишта из неолитског доба откривена су код Винче крај Дунава, Барајева, Ропочева и Неменикућа код Бање под Венчацом, код Шапца и код Питуњаче близу Ваљева, пише Жујовић.

откривени, закључено је да постоје могућности да се овде налази праисторијски локалитет.

Река Дунав припада скупу рајских река - Нил, Тигрис и Еуфрат. Сама реч говори да су рајске реке простор за развој цивилизација. Отопљење северне хемисфере започело је 12.000 година пре нове ере. После отопљавања првих 2.000 до 1.500 година могућа је обрада земље, градња првобитних станишта - напуштање пећина.

Обале Дунава, лева и десна, у свом широком појасу на северу, а нарочито југу Медитерана, омогућиле су становницима те првобитне заједнице велики избор занимања - лов и риболов, сакупљање производа обрадом земље, крчењем шума, итд.

У Винчанској цивилизацији препознате су епохе младог каменог доба неолита, металног доба, бронзаног и гвозденог, у распону од 5.500 ка 1.200 година пре нове ере, када су становници постепено овладавали занимањима и култури која ће обиљежити даљни ток њиховог живота.

Становништво Винчанске цивилизације, своја станишта углавном је формирало у ширем појасу обале Дунава.

Неолитска насеља – број становника зависио је од склоности према занимању – пољопривреди, ловству, градњи насеља. На примеру Лепенског вира (5.300-4.800 година пре нове ере) може се дефинисати степен културе која је откривена у поменутом насељу. “Ово насеље је било занимљиво и изграђено као један “сунчани град” земљорадника чији су се међуљудски односи заснивали на солидарности, једнаким правима и обавезама свих чланова породице и становника насеља, као и на поштовању друштвене хијерархије, односно на некој врсти геронтократије (поштовање старијих људи – ауторитета у насељу), религије (божанства - ауторитета у облику малих камених статуа) и природне околине насеља“.[3]

Српски археолози у свом истраживању од млађег каменог доба неолита, па све до данас настављају да откривају многобројне предмете који су начињени у пећинама као предисторијски докази и нови материјални, који потврђују ток напретка развоја сировина

3 Сања Шуљагић, *Заснивање српског националног идентитета*, Београд, 2012, стр. 101

– метала, за израду трајних алата за животне потребе. Метално доба од 3.500 (бакрено, бронзано) завршава се гвозденим 1.200 година пре нове ере.

Лепенски вир је мерило, односно доказ, да су ту никли темељи људске активности „историјског нивоа" који се током векова све више и више развија. Као прво, оно је доказ да су становници тог доба ударали основе седалачког ***начи***на живота.

Становништво везано за животни простор ***развија*** гране земљорадње, сточарства, рибарства, градитељства, лова, итд. Овде посебно треба нагласити духовни карактер становника који живе јединствено – сложно. Нису нађени трагови међуљудске борбе, владао је мир. У овој цивилизацији - јединственој у односу на остале које су настале широм Европе, провејава већ наглашени мирнодопски живот - духовни, слободарски, итд.

„Углавном, све цивилизације данашње људске расе имале су главну одредницу – материјализам, који је створио основу за сукобе народа.[4] Историјски главни поремећај Винчанске цивилизације дошао је римским освајањем Балканског полуострва и уништавањем затечене цивилизације – брисање трагова тадашње затечене цивилизације.

Српски археолози, крајем 19. и целим 20. и 21. веком сваки дан обогаћују Винчанску цивилизацију тј. цивилизацију са необоривим доказима. На пример, археолог Борислав Јовановић, на Рудној глави, локалитету где је открио, истражио и афирмисао пионирски научни рад на подручју археометалургије, бацио је потпуно ново светло на познавање преласка из каменог доба у метално. Открио је најстарији рудник бакра у Европи.

"Како било да било радиокарбонска револуција је у потпуности променила слику историјског времена, али и саму историјску географију. Цивилизација централног Балкана данас ужива висок статус Прве или Старе Европе, а њен утицај на све четири

4 Тајна историје света, Џонатан Блек пише да 7.227 године пре нове ере (на дан пролећне равнодневнице) основана је прва велика индијска цивилизација, најстарија и најдубље духовна после потапања (Атлантиде). Оснивачи се нису много обазирали на новостворени материјални свет, који је за њих био „снага" односно илузија која прети да заклони вишу стварност духовних светова., стр. 129

стране света је потврђен у ширим европским, медитеранским и анадолским просторима."[5]

Константа Винчанске цивилизације – вертикала је народ тог југоисточног дела Европе и његова историја. Прасловени су народ те цивилизације – протословени. Без обзира на многобројне народе који су крстарили по овом балканском простору, задржавали се на краће и дуже временске периоде – вековима – на крају су остали до данашњег доба Словени – Срби, као аутентични изданци својих старих поколења. То је једино могуће код народа који себе духовно веже за ***матицу која*** га је створила а археологија је потврдила артефактима којима су се служили. Вертикала аутентичних становника Винчанске цивилизације изнад свега је – језик.

"Језик и мит су најчешће везани један с другим. На најстаријем степену развоја људског друштва ова веза била је тако чврста и постојана да се уопште није помишљало на могућност раздвајања: језик и мит су, заправо две стране једне исте културне силе. Где год наилазимо на човјека затичемо га обдареног способношћу говора и у власти митских слика и представа. У ствари, језик и мит су прави истински људски завичај, из њих смо сви ми поникли, обоје су наше највеће васпитне установе".[6] '

Винчанска цивилизација има и своје писмо - винчанско. Милоје Васић и касније Радивоје Пешић, покренули су први археолошка, а други лингвистичка питања у проучавању дотадашњих сазнања о старости цивилизације уопште у Европи. Археолошка истраживања од првих ***артефаката*** старости предмета керамике, бакреног и бронзаног доба а нарочито челичног, датира од 8.000 до 1.500. година пре нове ере.

Као куриозитет винчанске цивилизације свакако је употреба односно проналазак **козметике (?)** – црвене боје, која се користи у бојењу керамике црно, црвено и бело. Црвена боја је култура: симболика да су рођени од мајке земље.

Професор Милоје Васић (1869-1956) открива на локалитету Винче – винчанску културу – писмо које је кориштено у млађем

5 Љубомир Кљакић, *Ослобађање историје I-III*, прва књига „Почетак пута", стр. 20

6 Михаило Ђурић, *Утопија измене света – мит, наука, идеологија*, НИУ Службени лист СРЈ, Терсит, Београд, 1997, стр. 364-365

каменом добу неолиту. "Писмо потиче из VI-V миленијума пре нове ере. Зато се оно данас сматра најстаријим на свету. Марија Гимбутас не оставља ни трунку сумње: Урезани вотивни предмети јасно говоре о постојању староевропских линеарних знакова и уопште, о веома раној појави писма. Може се закључити да почеци леже на прелазу из неолитског у халколидско доба (касно Старчево – Рана Винча у централном Балкану) око 5.500- 5.000 година пре нове ере."[7]

„Миливоје Васић указао је на словни карактер урезаних знакова на керамици у Винчи 1910 (Prähistorische zeitschrift, 1910), што је поновио у свом делу *Праисторија Винче* (1-1V, Београд 1932-193***6).“***[8]

Професор Радивоје Пешић[9] из Београда (предавач на Миланском факултету) извршио је систематизацију писмених знакова (графеме) винчанског писма – азбука. Писмо из Винче потиче из IV миленијума пре нове ере и на тај начин представља пралисмо и извор најстаријих познатих садашњих писама.

„Систематизација знакова Винче представља најстарији познати систем словног писма у људској историји са 26 слова. Пешић је тај систем писма назвао Винчанско писмо."[10]

Винчанско писмо руши светску тезу да је писменост настала из пиктографије (сликовница) – праисторијски човјек је кроз винчанске графеме (словни знакови) отворио процес људског духа како да доживљава и изрази своје осећање према природи и амбијенту живота. "Филолог Радивоје Пешић је на основу компаративног проучавања предантичких и античких фонетских и пиктографских писама утврдио да је Винчанско писмо или "србица" како га поједини филозофи називају, била девет миленијума пре Христа, најстарији познати линеарни систем од двадесет шест слова, односно буквар у људској историји и да је најсличније Винчанском писму било древно Етрурско писмо, као и да су на основу Винчанског писма настали глагољица, латинско и грчко

7 Кљакић, *наведено дело,* стр. 20

8 Шчербаков, наведено дело, стр. 178

9 Радивоје Пешић, (Велес 1931- Београд 1993), српски и македонски песник, књижевник и приређивач

10 Кљакић, наведено дело, стр. 57

писмо. Винчанско писмо није било само претеча панхеленског језика, него и претеча древног писма "буквице" глагољице, древног етрурског, латинског, грчког писма и данашњег званичног српског писма ћирилица."[11]

Рад професора Пешића наишао је на многа оспоравања, јер је Винчанско словно писмо претендовало да буде прво у светској писмености. Велики српски археолог Драгослав Срејовић негирао је научно достигнуће тако што је нехотице изрекао највећу потврду да је „његов рад дошао пре времена".[12]

Опонентима Винчанског писма, Пешић је одговорио "живот у заблуди рађа мржњу, а само се из истине рађа љубав".

У Милану је 1987. године професор Пешић документовано образложио систем Винчанског писма, што је условило промену и допуну већ урађене хронологије појаве и развоја писма које гласи:

Протописмо Лепенског вира (8.000-6.000 година п.н.е)

Винчанско писмо (5.500-3.00 година пре нове ере)

Сумерско у Месопотамији (3.100 година пре нове ере)

Протоеламски (3.000-2.000 година пре нове ере)

(око 2.200 година пре нове ере)

Кинеско (1.300 година пре нове ере)

Египатско (300 година пре нове ере)

Критско (1.300 година пре нове ере)

Хетичко (166-777 година пре нове ере)

Овај систем – периодизација – писма промовисан је у Италији пре и више од двадесет година, док га и даље многи наши научници - лингвисти - не прихватају.[13]

У студији око проблематичне Винче и писма, изречена је оштра критика с закључком "да објављивањем Винчанских резултата ископавања у Винчи није испунило наде археологије. „Својим ставом у питању праисторијског налазишта Винче, професор Васић уноси нова гледишта у археологији уопште, гледишта која

11 Сања Шуљагић, наведено дело, стр. 44-45 -

12 Видејти више: Кљакић, наведено дело, стр. 58-65

13 Исто.

би захтевала **обарање и ревидирање свега онога што је на пољу праисторијске археологије уопште до сада урађено**. Сам писац указује на ове чињенице кад каже: Откриће и проучавање Винче води нас неминовно изради новог научног система преримске археологије у Југоисточној Европи."[14]

Те исте године када се критикује Васић, један од најзначајнијих српских класичних филолога, Милан Будимир каже: "Колико ми је познато професор М. М. Васић био је први у нашем делу Европе који се дигао против нордизма и који је карпатско- подунавску културу довео у везу са културом Анадола у источном Средоземљу. Како су њемачки научници својом активношћу готово подруг века господарили европском науком, нарочито у погледу антике и истока, требаће још труда и времена да се изврши ревизија традиционалних схватања изграђених у духу нордизма."[15]

Нордизам (германи) је бункерисао историјска достигнућа о писмености и уопште култури са простора Балкана и Анадолије.

"Немачки професор теолог др Мартин Лутер дигао је првих деценија XVI века буну против римско-католичке латинштине и хегемоније. Лутер је својим ученицима довикнуо „Ad fontes", мислећи да је латински Рим добијао снагу са грчких извора на Балкану, где је сасвим правилно тражио почетак европске културе. Лутерov повик „на изворе", могао би се ипак пренети синонимом „На источнике!".[16]

У културном речнику "реч школа кренула је са јужног Балкана на своје културно путовање пре више од двеста векова и оставила је траг све до дана данашњег. Са овим источником старобалканске културе кренули су на све четири стране света термини из те школе, као граматика, математика, физика, музика (у Шпанији се каже сасвим правилно мусика), катедра, библиотека, драма, трагедија, комедија, стих, лирика, еп, елегија, тон, симфонија, хармонија".[17]

14 Љ. Кљакић, нав. дело, стр. 38-39

15 Исто. стр. 38.

16 Милан Будимир, СКЗ, *Са Балканских источника*, Београд, 1969, стр. 8

17 Исто, стр. 8-9

Необориви докази који су цитирани, траже одговор на питање зашто и како се скривала прошлост географског простора Балкана и његовог становништва? Да ли се на прикривању истине добронамерне и хумане цивилизације из Винче, развијала друга цивилизације – освајачка, антиљудска која је произвела крсташке ратове, геноциде на новооткривеним континентима јужне и северне Америке, а посебно средње – Мексика и доказано уништење Астека, те Абориџина скоро 100% на Тасманији.

Материјалистичка цивилизација добила је своју пресуду у Шпенглеровом делу *Сумрак Зайада*, написаног 1914. године. Пораз Немачке у Првом светском рату утицао је на Шпенглера да свој нацрт-дело *Сумрак Зайада* прилагоди најважнијим прилогом филозофије од доба Ничеа. У другом десетлећу 20. века Шпенглер констатује да стара цивилизација (материјално) умире у агонији.[18]

Писмо представља личну карту народа из којег произилази дух, слобода, однос међу људима, организација живота до државности. Ова писмена традиција од праисторијске писмености до данас представља континуитет са неким говорним варијацијама међу словенским народима. Поред језика и писма који указују на аутохтоност словенског – Србског народа на Балканском полуострву, "италијански геолингвист Марио Алинеи је један у низу научника који је, проучавањем топономастичких назива на словенским језицима и начином градње насеља на Балканском полуострву, уочио значајну сличност у траговима металургије међу Словенима на овом подручју који досежу све до Анадолије,[19] и истакао извесност њиховог живота на Балканском полуострву вековима пре претпостављеног насељавања Словена на Балканско полуострво у такозваним "Великим сеобама", Словена, Авара, Хуна у шестом и седмом веку."[20] Више нема дилеме, нити се може оспоравати да су становници Винчанске цивилизације били прото Срби.

18 Агонија је већ почела на самом почетку 21. века.

19 Етимологија назива Анадолија, Анадолу, потиче од *ана*-мајка и *далу*-много, што значи многоматеринска или земља много мајки.

20 Сања Шуљагић, наведено дело, стр. 19

„Историјски записи о прото Србима као наследницима винчанске културе потврдили су у својим научним истраживањима, Софија Давидовић-Живановић, Драгољуб Срејовић, Бранко Шљивић, Србољуб Живановић, Владимир Маркотић, Биљана Чуљковић и други генетичари, археолози, антрополози, филозофи, геолингвисти.[21]

Важно је напоменути да је др Ђорђе Јанковић, археолог, на основу записаних истраживања крајем 1980-их година, заступао теорију о подунавском пореклу Словена-Срба и њиховој аутохтоности на Балканском полуострву. (УТ, Бодље и жаоке, РТВ Марш Ваљево)

Др Јелена Малешевић, археолог, у свом 30-годишњем раду и доказима неоспорним археолошким и историјским чињеницама тврди да су први становници Централног Балкана људи беле расе и да су оснивачи цивилизације у којој живимо. (УТ, Нулта тачка беле расе; УТ, Трагови Срба од Лепенског вира и Винче - археолог Ј. Малешевић)

Душан Шљивар је на археолошком локалитету недалеко од Петровца на Млави (Беловоде и Белолице) – открио најстарији рудник у Европи, у коме се пет хиљада година пре нове ере познавала обрада метала.

Др Светозар Нани Станковић, археолог, стручњак за балкански неолит открио је у Благотину ранонеолитско насеље површине 2 хектара које су основали припадници старчевачке културе, њене најстарије фазе – протостарчевачке крајем VII и почетком VI миленијума пре нове ере.

Нема ничег спорног у погледу проналаска доказа из живота људи винчанске цивилизације, све је материјално покривено и научно доказано. „Наши археолози научно су доказали да се ради о јединственом културном комплексу из кога су се развијале културне групе у међусобно усклађеним односима, градећи поступно своја локална обележја као нпр. Параћинска културна група, Брњићка култура, Медијанска култура.“[22]

21 Исто, стр. 18-19

22 Марко Пековић, Параћинска културна група и њен однос према сродним културама, Лесковачки зборник, XLVIII, 2008.

Зашто су намјерно скривани историјски догађаји на Балканском полуострву и достигнућа њених становника у свим животним – културним привредним, грађевинским, а изнад свега мирољубивим и духовним начином живота. Одговор је у осврту на пад Римског царства 476. године. „Германски варвари, који су били страх и трепет Рима, постали су његови господари и укинута им је варварска одредница – етикета. Неколико векова после тога, Римско царство постаће Свето германско римско царство на челу са римским папом. Нови варвари словенски-српски староседеоци описани су као „варвари“ – а поделом римског царства 395. г. словенски-српски свет подељен је на Исток и Запад. Свето германско римско царство, као легитимни наследник европске грчко-римске антике, прогласило је Словене-Србе – досељеницима на Балкан, сврстало их међу другоразредне народе Истока, што је била прва одредница Варварства. Парадоксално је то обавила германска школа, тек у 19. веку и то послије разбијања Хабзбуршке монархије од стране Наполеона и претњи да се покорени Словени-Срби унутар империје не побуне.

Радови Шафарика, више руских аутора, посебно Ломоносова, чак и француских научника, Сиприона Робера и других, радови неких српских историчара 19. века су одбачени и заборављени.[23] И данас сви који оспоравају германске тезе, наилазе на подсмехе поданичких чистунаца, са питањем – како се неко усуђује да дира у свете истине? Те свете истине Запада потпуно су огољене у данашњем 21. веку – то је ЛАЖ.

Миланским едиктом 313. године, коначно је службено озакоњено хришћанство, да може да се шири слободно.

Први сабор нове вере хришћанства одржан је 325. г. у Никеји. Цар Константин задржао је сва царска овлашћења и он је изнад било каквог утицаја Цркве на његову власт. Али, главна одлика Никејског сабора, на којем су већином били епископи, била је да Исус није смртни човјек, већ да је он Бог. На основу овог одређења, црквени епископи – црква – донели су одлуку: да се сви писани садржаји, који могу угрозити нову веру – хришћанство, и не само

23 Шчербаков, наведено дело, стр. 93

писани, већ и уметничка дела, слике, кипови – униште, како би се вера несметано ширила. Ако би се ко супротставио овим одлукама био би убијен.

У 20. веку, па све до данашњих дана Запад (САД) у својој експанзији уништава све народе и државе, за које он процени да су непослушно. У 20. веку, Корејски рат, Вијетнамски рат, скоро све земље Јужне Америке, а нарочито средње, биле су мета америчког милитаризма. На почетку 21. века у ужарени бич уништи Ирак, Либију, Египат, Сирију, а на крају 20. века, 1999. године, гажењем свих правних начела УН, Сједињене Државе – цели НАТО, 78 дана похарао је нашу Србију.[24]

Све док обрађујем моју тему осећам да је она „дефектна“ и то највише због тога што наука није дала одговор о постанку човјека – главног актера свега до сад што је људска цивилизација створила на нашој планети. Палеонтологија се „мучи“ али одговора нема.

„У древном свету, учења школа мистерија је била чувана пажљиво као што данас чувају нуклеарне тајне. У трећем веку наше ере храмови древног света су затворени јер је хришћанство постало водећа религија Римског царства. Опасност од ширења тајних учења... проглашена је за јерес, а... представљало је велики преступ... тајна филозофија је чувана у тајност тиме што је онима који је одају претила смрт. Најтајнија учења тајних друштава преносе се само усмено. Други делови су записани на намерно нејасан начин.“[25]

Библија каже “А створи господ Бог човјека од праха земаљског и дуну му у нос дух животни и поста човјек душа жива (Постанак 2 и 7). “Дах живота”, “душа жива” и по “обличју Божијему”. Бог није знао да ли је душа бесмртна, мада постоји распрострањено мишљење да је Бог створио човјека с бесмртном душом, јер га је створио “по обличју својему”, а Бог је бесмртан. Највеличанственији исказ Бога је “не убиј”, исказ који поучава људе, а они раде, чине супротно и тако уместо космичке хармоније чине хаос, пакао данашњег света.

Насупрот схватању древне прошлости човјечанства – тајност-

24 У разарању Ирака убијено је 500.000 деце. На питање да ли је то вредело, Медлин Олбрајт (министар вањских послова САД) одговорила је: ВРЕДЕЛО ЈЕ.

25 Џонатан Блек, наведено дело, стр. 11-12, цитати

наука се с тим не мири, не одустаје да истражује својим принципима и методама постанак човјека, ствараоца цивилизације.

Наука каже да је КОСМОС грчка реч, која означава *ред* у васељени. То је на известан начин супротно од *хаоса*.

„Пре четири милијарде година Земља је представљала молекуларни рајски врт. Није било никаквих грабљиваца. На основу хемије протеина или неурологије мозгова, прича о животу на Земљи лако може бити да је јединствена на Млечном путу. Земља се кондензовала из међузвезданог гаса и прашине, приближно пре 4,6 милијарди година.

Наука је открила најранији поредак дезоксирибонуклинске киселине ДНК, врхунског молекула живота на Земљи.

Како је време пролазило молекули су се све успешније репродуковали. Дошло је до повезивања молекула са специјализованим функцијама, а последица је настанак - молекуларног колектива – **прве ћелије**.

Наука је, како изгледа, доказала да је пре око две милијарде година пронађен секс.

Појавом секса два организма, дошли су у прилику да размењују читаве пасусе, странице и књиге свог ДНК кода, стварајући тако нове варијанте, спремне за сито одабирања. Мерило одабирања почело је да бив и склоност према преузимању удела у сексу – брзо су ишчезавали они којима то није изгледало занимљиво.“[26]

У делу „Живот у Свемиру“ Исак Асимов разматра појам интелигенције за коју каже да је само човјек бистро створење. „Пре отприлике осам милиона година... развила се једна нарочито интелигентна врста – први хоминиди. Пре приближно шест стотина хиљада година појавио се homo sapiens., а пре пет миленијума људска бића изумела су писање, тако да је започела писана историјај, а упоредо са њом, бар у неким деловима света, дошло је до процвата првих цивилизација“.[27]

О постанку човјека, теозофи мисле да је процес постанка човјека трајао четири милијарде године. Прво је настало астрално биће,

26 Карл Сеган, *Космос*, „Отокар Кершовани“, Ријека, Опатија, 1983. г.

27 Исак Асимов, *Живот у Свемиру*, Библиотека Живот, стр. 216

тело лишено сваког разумевања – прва раса. Од прве настала је друга звана „из_зноја_рођени" и без костију. Трећа раса (двоструки), моћно снажна са костима, а сада је четврта раса данашњих људи из које ће настати пета раса.[28]

У првом делу књиге *Скривена повијест људске врсте* написано је да садржи огроман број контраверзних доказа који су супротни општеприхваћеним идејама о људској еволуцији. Потискивање нових доказа о пореклу човјека указује на праксу континуираног процеса филтрирања знања, које је наизглед безазлено, али има велики кумулативни учинак. "Поступак филтрирања знања траје више стотина година, а наставља се и данас. Дарвин је 1871. године објавио књигу *Порекло човјека* у којој детаљно излаже своје гледиште о људској еволуцији.... Дарвин одлучно негира сваку особитост људске врсте... Иако је то била храбра изјава, недостајао јој је најуверљивији могући доказ - фосил прелазне врсте између древних мајмуна и данашњих људи."[29]

Данашњу планетарну цивилизацију углавном повезујемо са човјечанством које је настало после катастрофалног нестанка Атлантидске цивилизације. Атлантидска цивилизација нестала је пропашћу треће расе која је живела на континенту Лемурија. Из пропасти Лемурије, од већине страдалника, који су изумирали, током 49 година издвојио се најбољи део становништва, као подраса треће расе (протогирејци), од којих је настала основа за стварање разумног цивилизованог човјечанства и велике атлантиђанске расе.[30]

Свака раса има свој континент. Ту се слажу присталице иницијаната и наука. Први и вечни континент је Света земља. Други је Хипербореја, прави континент, доброћудна земља која није знала у раним данима за зиму. Следећи, трећи континент, је Лемурија и четврти Атлантида.

28 Постанак 1, 26, 27; 5, 1; 9, 6; Хелена Петровна Блавацки, *Тајна доктрина* том II, видети више, стр. 197-218.

29 Michael A. Cremo, Richard L. Thompson, З*абрањена археологија, скривена повијест људске врсте* - Стари Град, Јагичева 11, 1000 Загреб, www.stargrad.com, стр. 21-30; Видети шире наведено дело стр. 188-189

30 Ивашов, наведено дело, стр. 107-114

„Ово прво легендарно острвско устројство створено је на острву Атлантида, која је заузимала већи део Атлантског океана и престоницом – градом „Златна Врата", који се одликовао величанственом архитектуром. Златним стубовима, споменицима и куполама".[31] Али, Атлантида је нестала. Њу је створио човјек – микрокосмос, који је кажњен од макрокосмоса – Бога. Нестанак је последица премештања полова. Земља је променила своју орбиту и циклус окретања око Сунца – 365 дана. Премештање полова праћено је потопом и рађањем нове цивилизације.

Древна предања, а и све до данас, историјске и космичке појаве везане су за расну карактеристику људи. Тако да је и данас када се апострофира виша раса – германо-англосаксонци, Јевреји, одабрани народ. „На цивилизованом континенту Атлантиди, бела пасмина робовала је обојеним расама Толтека, Тлаветла и других, проклињући њихову високу културу.[32] У таквом робовању бела раса нашла је излаз да се повлачи у шуме и пустоши да тамо нађу заштиту неба и природе. Пропашћу Атлантиде, сматрало се да је то било и праведно. Све је пропало тирани, народи и сјајни градови. Пре тога одабрани део људи који је бежао од оцрњене културе, бежао је на суседне отоке, а неки су се пребацили и на нове континенте (Индијци, оснивачи расе Ману, староседеоци Америке, у особи праоца Тепзи итд.[33] Срећници који су се пребацили на нове континенте, Индијци виде у богу Ману оснивача расе становника данашње Индије. Толтеци су се пребацили на новоиздигнути континент Америке, чије су потомке немилосрдно уништили средњовековни шпански конквистадори). Главнина припадника Тлавалта, Тусонаца и нешто Белаца пребацило се на обале северне Африке и на европску обалу – у Француску, Британију и Скандинавију, које су тада биле близу једна другој.

31 Исто, стр. 110-111

32 Миле Дупор, *Иду Славени*, ШП „Ново доба" – Сплит, 1939. стр. 9

33 Дупор, наведено дело, стр. 9

ДРЕВНОСТ СРПСКОГ НАРОДА

Ширењем римске империје на Балканско полуострво, настављено је (после потчињавања Македоније и Грчке), на северозапад – данашњем акваторију Ријечког залива и копна све до Сења. То је био практично десант са ратним бродовима који је искрцавао легионаре. Циљ је био да се обезбеди мостобран са којег је планиран продор до Сиска и Паноније, затим извршити упад у јужну Либурнију – данашња северна Далмација. Овим римским освајањем командовао је један од најбољих римских војсковођа – генерал Агрипа.

Постоји више сазнања да је прапостојбина Срба била Индија, Кавказ, Карпати, Балтик (Палобље), Месопотамија, Подунавље, Сибир. Сазнања су засновани на основу писаних докумената. страних и домаћих историчара, лингвиста, етнографа, географа, археолога који тврде да су Срби дошли из Индије, Месопотамије, Сибира, Тракије, (Палобље), Мале Азије, итд.

Племена Јапуда и Далмата пружили су отпор Римљанима и остали су на простору Балканског полуострва захваљујући природним – рељефним условима између планинских венаца и речним котлинама. Они су језгро које никада није заборавило своје порекло. То се огледа у томе да се њихови сродници после „авантуре" по Азији и Индији, поново враћају 2.000-1.500 година пре нове ере ка Балкану и Европи.

Данас теза да су Срби један, а по многима и једини, најстарији народ, у Европи изазива подсмех. То је последица непознавања наше древне прошлости, која је затрпана многобројним фалсификатима и дрски лажима. То о старости Срба – сама мисао – нису измислили они, већ други историчари, свештеници, владари, научници (лингвистика, археологија.....) итд. И још нешто, етногенеза Срба у оквиру појма расе Словена, флуидна је и у препирци са дилемом

аутора да су Срби ужи појам Словена, мада је више доказа да су Словени настали од Срба.

О откривању тезе о старом народу мало се зна, а наши лингвисти, из дана у дан, потврђују истину о старости нашег народа. Да ли има континуитета нашег народа са источном Атлантидом (Балканско полуострво, Источни Медитеран, Мала Азија)? Лингвисти српског језика, као и други истраживачи тврде да има.

Када су Римљани водили рат за освајање и северног и средњег дела јадранске обале, крајем тридесетих година пре нове ере,, сукобили су се са племенима Јапуда, Далмата и Србима. Отпор је био слаб, Римљани су победници, и северне крајеве јадранске обале повезали су са Сиском.

За Јапуде се каже и мисли да су најбројније племе у Европи (као да су они потекли од Јафета?), од кога су настали остали народи – Илири, Келти, Грци, Романи и Германи.?

Јапуди, веома многобројно племе, као и Далмати, Либурни представљају народ који је древан. Могуће је да су у сродству са преживелим белим људима са Атлантиде. Међутим, у историографији, појам Јапуда (Јаподи) се губи. Уместо њих, имамо име народа Пелазги. Само име Пелазг има значење древни или морепловци. Етрурци? Ко су они? Етрурци су становници Троје. Били су у блиској вези са Пелазгима. Троја је широки појас – од Неретве преко Црне горе – Космет – Албанија – сјеверна Грчка – Тракија.

Пелазги су били неолитски људи у Винчанској цивилизацији и староседеоци – прасловени, чији су наследници и дан – данас народи словенски – Срби. Још нешто о Пелазгима. У Плутарховим дијалозима, спомиње се о древној земљи која се супротставила експанзији Атланта и он их је сматрао Хеленима. А ко су они били? Више од 1000 година пре градње Акропола, на том истом брду стајао је Пеласгион – тврђава Пелазга, најдревнијих становника Средоземља. Грци су били насељени на тим територијама.[1] Како су нестали Пелазги? Од варвара Грка, који су их напали, разрушили градове и тврђаву Пелазгион, да би 1500. п.н.е био саграђен Партенон.

1 Шчербаков, *Аталнтида и ...* стр. 142.

Најближи сродници Пелазга – да не кажемо – рођаци – били су Етрурци, који су се насељавали на простор Подунавља и Тракије.

Етрурци су сами себе називали Расенима, Рашанима – Расима. Појам Рашка односи се на област прапостојбине Рашана, односно Срба, а не на град престоницу Старе Србије.[2]

Није потребан посебан напор да би се поставила хипотеза да су управо Плезги били, ако не први онда свакако међу првим земљорадницима на Балкану 3000 г. пре нове ере. Они су били градитељи одбрамбених зидова, око Акропола, вешти зидари и архитекте и већ споменути изванредни земљорадници![3]

На Балканском полуострву- у околини Крагујевца, припитомљен је коњ, по први пут. С обзиром на сродност језика данашњих народа Балкана и археолошких испитивања, прапостојбина Пелазга обухвата цели југоисток Европе – Балкан, Анадол, Апенинско полуострво. На италијанском простору потомци Пелазга су Етрурци, Раси, који су створили римску цивилизацију, а цена тога је њихов нестанак, док су Раси опстали.

Винчанска цивилизација даје одговор гдје је постојбина Срба. То је Подунавље. Међутим, савремена историографија заробљена је митом о великом потопу, персонификованом у Ноју и његовим синовима Јафету, Хаму и Сету. Чак се зна да је то био 5058. г. п.н.е.?

Потоп? Како се створио мит о потопу? Да ли је мит о Атлантиди-нестанку, никао из тзв. легенде коју је створио Платон? Одговор се може наћи у чињеници да је пре 12.000 година наступило отопљавање леденог доба и да је великих потопа било преко 500, када су настале велике поплаве, узроковане топљењем леда На различитим просторима земљине планете поплаве су биле у распону – мале, средње, а неке су биле катастрофалне. На основу тога имамо грчки мит о великој поплави, прича о Деукалиону. И док су се дешавале катастрофалне поплаве, мало је остало, или никако није забиљежено о миграцијама које су се одвијале, док су животни услови били неподношљиви. Савремена геологија дошла је до закључка да је с топљењем леда дошло до низа поплава на сјеверној географској ширини.

2 Исто, стр. 143

3 Др Бранко Гавела, *Предања и знања о Старом Балкану*, Историја, Нолит, Београд 1977, стр. 41/42

Археологија открива у многим деловима света остатке цивилизација уништених поплавама, услед топљења леда. „У априлу 2002. године, на основу ронилачких прича локалних рибара, лоциран је изгубљени град Седам пагода, недалеко од обале Махабалипурам у Индији. Пронађене су грађевине налик на храмове много веће и сложеније него што смо очекивали на крају леденог доба.“[4]

Грејем Хенкок, бавио се и учинио много на преиспитивању научних поставки о древној историји. „Годинама сам тврдио да митове о потопу треба узимати озбиљно, а тај став је већина западних научника одбацивала. Сада, овде у Махабалипураму, доказали с о да су митови тачни, а да су научници грешили“.[5]

Тако сада знамо да је нестанак Сумера - сумерске цивилизације изазван потопом 3760. г. п.н.е. Али су многи становници спашени захваљујући честитом краљу Зиусудри, који је био побожан. О спашеним становницима није се ништа знало.

Данашња историографија причу о Великом потопу прихвата да је једина права ова Сумерска Eridu Genesis- сумерска прича. О сумерском потопу који је откривен 1914. године, научници су закључили да су сви каснији – потопи – код Акађана, Вавилонаца, Асираца и пре него код Јевреја, само интерпретација оног што су Сумери оставили за собом.

Сумерска цивилизација је прва после четврте Атлантидске цивилизације. Сумери су око 3760. године п.н.е. са подручја Тибета, из једне котлине окружене снежним врховима Хималаја, доселили и трајно настанили у Месопотамији, која је смештена између Тигра и Еуфрата. На северу Месопотамије живјели су Асирци. Сумери су били народ беле пути и плавих очију. Археологија је на основу бројних истраживања оценила да је то нова цивилизација, развијене културе и веома великог знања. Сумерска држава саградила је дванаест градова који су били окружени одбрамбеним бедемима, као превентива и заштита од разних номадских племена, а нарочито заштита од Акађана.

4 Џонатан Блејк, наведено дело, стр. 122

5 Исто, стр. 122

Сумери су се бавили производњом предмета од метала и керамике, трговином и науком. Развили су интензивну пољопривреду, сточарство и рибарство. Систем канала служио је за наводњавање обрадивих површина. Развили су иригациони систем за наводњавање. Металски радници су зналачки обрађивали злато, сребро, бакар и бронзу. Као нови материјал, најпознатији је стакло. Поред пољопривреде и развоја занатства Сумери су развили и клинасто писмо, које није језик, већ систем писама који су се користили за записивање различитих језика. Поред писма, они развијају и математику. Познавали су астрономију, а годину су поделили на дванаест месеци. За предвиђања будућих догађаја, осмислили су и усавршили астрологију са свим астролошким знацима.

Сумерски градови били су мале државе, управљали су монарси, односно свештеници- краљеви, познати као éusi. Они су командовали војском, судили у споровима, предводили религиозне обреде. Сумерски народ је вјеровао да њихови монарси примају владалачко обличје од богова. Правни систем је тако уређен да је за његову примјену била одговорна централна власт с краљем на челу.

Сумерци су били класно друштво, закони су се у цјелости примењивали на обичан народ, а на више класе само селективно. Поред свега што су нам Сумери оставили својом цивилизацијом, ипак су најважнији њихови закони и религија (латински religare – повезати, свезати).

У сумерском запису *Ериду Генесис*, богови, пре свих Енлил, решено је да униште све људе (не наводи се разлог зашто), али се Енки побунио и одлучио да спасе човјечанство тако што ће поштедети побожног и честитог краља Зиуксудру. Енки даје краљу упутство како да спасе себе и живот око себе. „Наставак текста говори о страшном невремену – вјетровитом и кишовитом, које је трајало седам дана и великом потопу који је тада наступио. Након седам дана и ноћи појавио се Уту на небу, Зиуксудра кад је схватио да је спасен, приноси жртву боговима у знак велике захвалности.

Овај потоп сумерски Велики одиста се догодио, али не у библијским пропорцијама.”[6]

6 Ненад (Милан) Минић, Ordo Mundo, стр.6

Сумери су после потопа, како из историјских књига можемо закључити, због смањеног броја становника, нису могли да обнове своју државу. Поделили су се на две групе, веће и мање, те се упутили на разне стране света. Ипак, једна мања група Сумера и њихов правац кретања никад није озбиљно истраживан, као да никада нису ни постојали. То је представљало велики изазов за историчаре, истраживаче судбине Сумера.Открили су да је остатак ове популације нашао спас прикључивши се великој скупини „белих људи плавих очију", који су из Индије кренули сунчевим смјером од истока ка западу. Онису кренули ка Европи, боље речена – ка југоистоку – ка Балкану. Бели људи плавих очију или Ārya, како су их Сумери називали, говорили су санскритским језиком Ārya -Bhāsā – стародревним индоиранским или аријским језиком из кога су настали сви индоевропски језици. **Највећи познаваоци овог језика** као што су: Фриц Стал (Fritz Staal) Ентони Вардер (Anthony Kennedy Warder) Вилијам Витни William Dwight Whitney), Саломон Ричард (Salomon Richard) и др. **констатују да се у најстарије очуваној граматици санскрита – Ashtadhyayi (што значи осам поглавља) реч Serbh (појам за род, људско семе и појединац) појављује у готово свим потоњим језицима насталим из санскрита;**

Код Персијанаца реч Serb значи глава, код Арабљана, Халдејаца и Јевреја реч Srb означава слободног човјека; код Белоруса реч Сярбы означава мирне људе; Украјинци за господаре кажу Сирбин итд.

На питање гдје је постојбина Срба, одговор је свакако Балканско полуострво. Откуд у Индији? Одговори су различити, али нису без различитих тумачења.

Ледено доба проузроковало је селидбу народа сјеверне Европе ка југу – Од Атлантика до Пацифика. Јужна Европа, која је била под притиском сјеверних људи, у већим или мањим групама кретала се ка истоку. Исто тако и сјеверна племена, поред јужне Европе одлазили су на Исток. Та кретања од пре 6000 година нису праћена никаквим сукобима народа. Иначе, у доба неолита све до 1500 п.н.е. нема сукоба међу различитим народима.

Јапуди су били најбројније племе у Ервопи. О њима се мало зна и пише, али се смештају у корпус племена као што су Либурни, Далмати, Breuci Бреуке и Амонтине. Од Јапунђана су настала племена Илири, Грци, Келти, Романи, Германи.

„Као најбројнији народ, племена Јапунђани су се кретали на све стране света. Пратећи обале Медитерана, заобилазили су Кавказ, уронили у срце Азије. „На крову света у високом горју Хималаја, преломили су се, још једном, страдали и поново нагрнули на врата Европе. Они су дали најчудније расе, од њих, као од најлепшег дела потиче и опште аријско индоевропско и кавкаско име. То су Иранци, Индијци и Срби (Словени), а једним именом зовемо их Аријцима или Индоевропљанима."[7]

Сигурно је да је знатан број племена, остао на источној обали Јадрана, који су пружали отпор Римљанима, заједно са Далматима и Либурнима.

Пропашћу Атлантиде, око 9600 година п.н.е. нека скупина Атлантиђана нашла је спас у Индији. Њени мудри шамани знали су многе тајне о Атлантиди и преносили их на народе у Индији. Може се претпоставити да су Срби у Индији спознали најдубљу духовност, којом су тумачили све појаве приликом повратка у своју постојбину – Подунавље.

Доласком у Месопотамију, само после 3-4 века од потопа сумерске цивилизације, Срби 3400 г. оснивају државу Нова Сарбарска. Да ли то значи да је и прва била Сумерска – беле пути, плавих очију, коју сада поново оснивају Срби!?[8]

Постојбина Срба – фундаментално је простор Винчанске цивилизације. То је матица из које су племена полазила да траже нови животни простор, оставили своје трагове у већ споменутој Индији, Месопотамији и широм Европе и Азије. Смешно ли је што се овако пише!?

Неки универзитетски историчари цео свој век проводе да би доказали да су ситне ствари велике, пишу монографије и бесконачне докторске тезе у филозофији. Духовна прошлост је мртва, чини

7 Мило Дупор, *Иду Словени,* стр. 9-10. Б

8 У нову Сарбарску државу укључује се мања скупина преживелих Сумера из Великог потопа.

се све да не живи у координатама и циљевима данашњих људи. Историја има вредност уколико може да објасни садашњост и да нам помогне да стварамо будућност уколико познајемо прошлост. Ово је одговорио Вудро Вилсон на питање шта је историја - „то је бивша политика“[9]

Нажалост, у последњих 250 година, о пореклу Срба, њиховој старости сазнајемо из писаних извора Руса, Чеха, Пољака, Германа, Француза итд.

Да се вратимо на српску државу. Нова Сарбарска у Месопотамији, крајем 2000 – 2500 г. п.н.е. Срби из Сарбарске започели су нова кретања према Малој Азији, Каспијском мору и Кавказу, а већи део народа долази на Балканско полуострво - ....1500-2000 п.н.е. Један део српског народа из Месопотамије кретао се преко простора данашње Сирије и Израела ка Египту и населио се на обале Сјеверне Африке, одакле су прелазили у Италију и Шпанију. О присутности Срба у Северној Африци, проф. Платон Симоновић (15. 6. 1795., Сремска Каменица 14.7.1866, Бгд). „Он је написао дело посвећено сјеверноафричким Србима, које је открио Милош С. Милојевић, чија је оцена да „прекрасно дело још није угледало свет.“[10]

Срби[11] који су се вратили на Балканско полуострво и у Европу 2000-1500 п.н.е, већина њих је остала на свом старом поднебљу, а многи су населили сјеверну Италијум затим сјеверно све до Балтичког мора. Југозападно од Урала живио је велики народ беле расе – Аса. Њега су сачињавала четири рода беле расе: Даријевци, Аријевци, Расени и Светораси. Они стотинама година воде рат са народом жуте расе – Аримима. Генерална битка вођена је 5508 године. Од те године Срби рачунају своју прошлост, све до краја 19. века.[12]

Балкански Срби живе у миру све до око1500 п.н.е. Сјеверни Срби - Словени неколико вјекова живе у миру. Тај мир су нарушили сјеверни народи, и Германи.

9 Видјети више, Вил Дурант „Огњишта мудрости. Смотра људског живота и људске судбине“, Прометеј, Београд 1991, стр. 288.

10 Милош С. Милојевић, *Забрањена Историја Срба*, Сазвежђе, Београд 2013, стр. 66.

11 У то време помињу се Срби, на Балкану су то име заменили Трибалима.

12 Ненад Арсић: 5508. г. Историјски роман о борби беле и жуте расе.

Мавро Орбини, у своме делу "краљевство Словена", писаном почетком 17. века (1601), истиче да је простор од Балтичког мора до Јадрана насељен многим племенима која су живјела под једним именом Сармати – Сарматија. То су углавном била словенска племена, али се поред Словена спомињу Срби.[13]

Нису сви Срби отишли из Индије. Александар Македонски у 4. веку п.н.е. налази да у Долини Инда живе Срби у великом броју – милионских размера.

Срби – Словени у племенској организацији – уређењу, окренути су природи и вјеровању у Бога Сварога. Та јака духовна вертикала толико је снажна, да и данашњи Срби у одређеним данима сваке године, обележавају обичаје (Св. Вид, Перуна и Ђорђе). **Због свог карактера Срби су били изложени непрестаној борби за опстанак.** Њихови противници су Србе најчешће називали Вендима.

Први списи у којима се спомињу Срби везани су за историчаре Херодота и Диодора са Сицилије, који су писали о језеру Serbonis у Египту, а које је добило име по истоиеменом народу. И римски сенатор Тацит (Publius Cornelius Tacitus), потврђује споменуте историчаре. Но, међу првим текстовима у којима се Срби доводе директно у везу са племеном Арија – спис са почетка 14. века познат је као Kronika tak řečeného Dalimila. Нема јединственог става о томе ко је аутор овог првог списа на чешком језику. Ипак се претпоставља да је његов аутор свештеник Далимил (Meziřičsky), који каже: „Срби су народ који је скоро три хиљаде година пре Христа напустио Индију и одатле се, преко јужне Мале Азије настанио на простору Југоисточне Европе (Балкан)".[14]

Сви ови покрети дела становника ка Азији и на југу ка Индији, потпуно су били непознати нашој историографији све до пре 200 година, када је Милош Милојевић открио боравиште српског народа у Азији, односно Индији. Према писању немачког географа Ритерса (Ritters), у његовом делу *Земљопис*, str. 19-20, станишта

13 Мавро Орбини, *Краљевство Словена*, Штампарија Пи прес, Пирот, Београд 2016.

14 Бук на ову констатацију није случајна. Ватикан је у 14. веку био у великом замаху па ова „старост Срба" није одговарала његовом интересу – да шири католичанство у словенској раси.

прастарих Срба била су негде у подножју самих Хималаја јер, како каже на стр. 15: „Са врха Мера (брда у Индији) пружају се његове разне гране, као Хамават, Хенакуташ, Нишадес, на којима је живео сурови и одевен у одело од коже народе Серба или Срба".

Немачки географ није усамљен познавалац постојбине древних Срба. Рус Морошкин пише: "Од хималајских до хиндушких планина живео је србски народ под именом Сјемскрита или Срба ... па наставља да су околни народи бацали завидљиво погледе на народ Сјемба или Срба који су насељавали Дунајску (Дунај у Индији; други је европски Дунав), па дословно каже: У тој унутрашњој Индији биле су главне државе Празија и Гангорија, а иза њих велика држава Сарбарска, дакле Српска, а друга је била у приморској Индији и називала се Пановска држава. Исти аутор тврди да су Срби још у индијском свом краљевству били на највишем степену силе, просвете и свестране образованости. О свему овоме се говори у записима Александра Макендонског у Индији.

На основу писаних докумената, страних и домаћих (аутохтониста), лингвиста, етнографа, географа, археолога – који тврде да су Срби дошли из Индије преко Меопотамије, Мале Азије и Сибира.

Ако влада мишљење да су Срби дошли из Индије, онда се не може тврдити да су они тамо били аутохтони.

Велике миграције народа Европе и Азије започеле су после 6.000 г. п.н.е. Вероватно је да је већи део Јапуда (Срба) стигао у Индију око 5.000 п.н.е. Њихов повратак из Индије после 5000 – 2000 п.н.е узрокован је природним условима – сушама и нападима суседних племена, веома горопадним и дивљим, жуте и црне боје, који су пљачкали и убијали, све док Срби нису одлучили да крену ка Западу. Други разлог је био у безакоњу. (Поема „Свеци благо деле"):

Како нећу сузе прољевати,
Кад ја идем из земље Инђије,
Из Инђије из земље проклете?
У Инђији тешко безакоње:
Не поштује млађи старијега,
Не слушају ђеца родитеља;

Родитељи пород погазили,
Црн им био образ на дивану
Пред самијем Богом истинијем!
Кум свог кума на судове ћера,
И доведе лажљиве свједоке
И без вјере и без чисте душе,
И оглоби кума вјенчанога,
Вјенчанога или крштенога;
А брат брата на мејдан зазива;
Ђевер снаси о срамоти ради,
А брат сестру сестром не дозива."[15]

Све ово са боравком Срба у Индији подудара се са цивилизацијским законима који сваке 2000-2200 доводе до краха цивилизације.

Први српски главни део кренуо је директно према западу и у Месопотамији је основао српску државу која се звала Нова Сарборска.

Без обзира на ауторитете који пишу о старости Срба, многи савремени историчари, пре свих они из Немачке, све се чешће позивају на писање византијског цара, писца Константина VII Порфирогенета (905-959), Његова књижевна делатност је, за разлику од политичке владавине, има посебан значај у културној историји Византије. Највећи део његових дела – списа, није пронађен, а постоје само одломци из списа: О изасланствима, О врлинама и поривима, О сентенцијама, О ратној вештини и О јавним говорима. Његова дела су чувена по књигама О управљању државом (De administrando imperio) у којима можемо пронаћи податке о досељавању Срба на Балканско полуострво у VII веку. Тибор Живковић оспорава Порфирогенетове списе, они су писани у 15. веку – у Ватикану.

Порфирогенет пише како су Срби дошли из земље Бојка, која се на западу граничи са Франачком државом, а на истоку са Пољском и ту су Срби „пребивали од почетка". Спомиње мноштво утврђених градова као што су Старград (Oldenburg) близу границе са Данском,

15 Српска народна песма – записао је Вук Стефановић Караџић

па Лупек (Lübeck) на Балтику, и Венету, њихоу престоницу и највећу луку на Балтичком мору.

О моћи српског града Венете у 9. веку пише Ибрахим ибн Јакуб, изасланик калифа од Kordobe *Abd al-Rahman* III. Он каже, пише да је лука величанствена и у њу се може ући кроз дванаест капија које чува војска која је у односу на остале супериорнија и нема јој равне на северу Европе. Германски средњовековни свештеник, хроничар Адам Бременски такође описује Винет 1075. г., његову моћ и утицај главног града Венда (Срба), и немоћ два стара немачка племена Саса (Saxsone) и Дана, данашњих Данаца.

Хелман вон Босау, немачки хроничар из 12. века пише о рушевинама некад величанственог града Винете. Он пише да је град био настањен Србима и највећи од свих градова који окружују Европу. Он потврђује да су Срби ту староседеоци, дозволили су Саксонциа да станују у том граду. Винет је био смештен на самом ушћу реке Одре у Балтичко море, поплављено је 1159. године, када је данска флота напала град и уништила одбрамбене насипе, те је град нестао. Остаци града дефинитивно су нестали у 16. веку.

У 16. веку Сигисмунд Хербештајн, аустријски дипломата, историчар и члан Светог римског царства у записима које је учинио приликом боравка у Москви 1549. године и добар познавалац руске историје – непоколебљиво (као велики ауторитет историје) мисли да су *Срби старији од Руса и свих осталих словенских народа*. Чак он јасно приписује (а то мисле и други историчари) да је појава – долазак Срба у Европу - почетак европске историје. (Ишчитавањем другог тома књиге „Срби народ најстарији“ Олге Луковић Пјановић, определио сам се за ставове германских научника).

Ево како немачки филозоф Хајдегер објашњава појам „logos“. До Хајдегеровог доба, логос је појам антике. Хајдегер тврди да је њима реч-појам *раз-лоī*, мутирао у *лоīос* и то се мора признати. Да ли је случајно што је Рихард Вагнер, који је компоновао преко тридесет дела, свом првом делу из 1862. године дао назив Serbischer märsch.

Да ли су Германи били опседнути чињеницом о старости српског народа? Да, то је доказ да су нацисти основали истраживачку

организацију Anenerba за истраживање „наслеђа предака“, 1932. године.[16]

Члан Anenerba, између осталих, био је водећи немачки оријенталиста и интелектуалац 20. века, Валтер Вуста, ректор Универзитета у Минхену. „Сазнања која су чланови Anenerba сазнали приликом боравка на Тибету 1937. године, за нас је најзначајније да је Валтер Вуста 1939. написао – рекао да од свих европских народа само се Срби спомињу у Риг Веди, најстаријој ведској збирци химни, и то као Srbindo, што по његовом мишљењу одговара српској речи Србенда. Шта више, Вуст објашњава како *српска реч Србенда, као Србинда у санскриту, означава некога ко никад не заборавља на своје корене, традицију и који, због свега тога јесте најбољи и најпоштенији“*.[17]

Гдје треба тражити узроке да Германи све чине већ 1300 година да Срби нестану? Могући одговор је у такозваној Константиновој даровници. Она је написана 750. године у папским канцеларијама. Та даровница, коју је издао *наводн*о 313. године цар Константин, наш земљак из Ниша. По тој даровници он је пренио све своје царске инсигније и регалије, дакле сва права суверена, све повластице и царске симболе. Тај поклон је наводно учињен „римској цркви“. Тако је римски бискуп (папа) произведен тим документом у Христовог заступника на земљи. Фалсификована даровница омогућује римском бискупу (папи) да, ниједан цар на европском западу није могао бити ако га не именује папа. Прво крунисање цара са папиним благословом учињено је 800. г. када је у цркви светог Петра у Риму крунисан Карло Велики, царем Светог римског царства.[18]

Са проглашењем Карла Великог за цара Светог римског немачког царства, етничка граница између словенских и германских народа почела је да се помера на штету Словена.

16 Леонид Ивашов, Знаведено дело, стр. 219.

17 Мило Дупор, наведено дело, стр. 42

18 Видети више: Љ. Кљакић, Богата традиција борби папства и царства – како је папство ликвидирало пелашке меровинге са Балкана, како је фалсификовало Нишлију КОНСТАНТИНА и како је прогласило своју овоземљаску власт – значај сукоба око планетарног вођства., стр. 239-241.

Тако је коло људског друштва и историје на европском западу, али и у свету, покренуто на основу преваре, издаје и злочина. Тих појава било је и пре Константинове даровнице, али она чини преседан „модернизацију" превара, издаја, злочина. А све су то понавља, на основу те лажи. Константинова даровница одмах је изазвала сумње, али је тек Матија Влачић Илирик (Словен) доказао да је реч о фалсификату у својим славним *Per aliquot studiosos et pios viros in urbe Magdeburgica* 1552-1556. године. (Данашње генерације памте улогу Папе Јована II у крвавом братоубилачком рату народа Југославије. Он је лично тражио и напад на СРЈ 1999. године).

Срби – Словени, мирољубив народ који је био без војне организације, кретао се несметано од сјевера ка југу Европе. Као најбројнији народ – раса Словенска, он за војну организацију није ни знао нити размишљао о њој. То је карактер наших старих предака. Тај менталитет може да се тражи код белих потомака који су преживели нестанак Атлантиде. Такође, боравак неколико хиљада година у Индији, утицао је на изградњу кроткoг и хуманог човјека, по чему је данашња Индија – народ- познат. Историја није забиљежила да су стари Словени – Срби вршили било какве грозне походе и тлачења туђих права.

Код Срба-Словена приметно је да је генетика таква да има довољно мјеста за све људе?

Српски калуђер, историчар, писац и педагог Јован Рајић (1726-1801) пре Милоша Милојевића поседовао је сличну документацију о Србима из Индије-. Сима Лукић Лазић, најмлађи истраживач у дугогодишњем истраживању потврђује Индију као постојбину српског рода у књизи под насловом „Срби у давнини".

Јован Рајић открива да странци – писци, историчари старог века, Србима дају разна имена као Анти, Венети и Срби, сматрајући их све огромним сарматским народом.

Долазак-повратак народа из Индије на Балканско полуострво успостављају се односи са аутохтоним становницима који су њима у многоме слични, из истог су рода

Нема података о сукобу са староседеоцима, са којима имају исте корене. Напротив, сличност језика и обичаја одразио се на међусобне мирољубиве односе. После доласка Срба из Мале Азије,

око 1.500 године пре нове ере, са севера из Скандинавије такође дођоше Срби. Нема ни у овом досељавању писаних трагова о било каквом сукобу. Опет је одлучио језик споразумевање два народа. Не само језик већ и други моменти који асоцирају на блискост, а то су задржани обичаји људи из Европе и оних у Индији. На пример „обичаји и гатања код ова два народа су невероватна, као што је и стара прадавна српска вера слична с индијском, Брама, Вишну и Шива, код Срба су они означени у Богу Триглав, и то је уопште узевши словенска вера код Срба и Руса, односно словенске расе. Вера Триглав подразумева поштовање света богова, свет људи, свет предака. Код Срба је вечни обичај у поштовању бадњака који се некада прослављао у Индији, а корен му је у култу бога Агни, тј. бога огња – ватре. Ово је (бадњак) вероватно најстарији обичај који се, истина у новом добу хришћанства, везао за нову религију хришћанства Срба. Један обичај који се такође одржао до наших дана, јесте отмица девојака, као што се чинило и код Хиндуса.

У старим српским изворима било је код Срба и других обичаја, нпр. да удовица следи свога мужа у гроб што се повезује уз Индију. Овај древни обичај одржао се код Срба доста дуго. Када је српска жена престала да прати мужа у гроб, она је то, ипак како би сачувала древни обичај, заменила чином да се никада није преудавала[1] и носила је супружанско презиме до смрти. Овакав обичај код Срба задржао се до краја Првог светског рата.[2]

„Но, једно од највећих сведочанстава за Србе је српски језик чије су речи заједничке са санскритом. Ту сродност српског и санскритског врло је лепо документовао Павле Шафарик у свом делу Старожитности Словенске". Ђуро Даничић у својим "Коренима" каже да име Србин потиче од индијске речи "сахраб" што значи бранити, штитити.

Питање о блискости српског језика са санскритским, наши су истакнути тумачи, легендарни професор др Радмило Стојановић,

1 Др Сања Шуљагић, Заснивање српског националног идентитета, стр. 266.

2 Др Сања Шуљагић, наведено дело, Већина удовица изгинуле српске феудалне властеле на Косову – међу којима и некадашња деспотица, удовица племића Мрњавчевића, Јелена Мрњавчевић, а и друге, замонашиле су се,. Обичан народ је био очајан и дезоријентисан, и масовно је напуштао села на југу Србије, фуснота бр. 902.

др машинства Бранислава Божиновић, Мирјана Петровић и други, доказали на убедљив начин, тако што су на компаративан начин тумачили појмове

Све дилеме о Србима у Индији решене су генетским доказима о пореклу нашег народа, предака Прасловена. Професор Харвардског универзитета Анатолиј Кљасов: помоћу ДНК генеалогије прати се кретање народа. Метод ове генеалогије потврдио је да нису индоевропски језици већ прасловенски – аријевски језик који је основа и других европских језика и санскрита и индоевропских, иранских језика. Свој аријевски језик који је исти прасловенски, донели су Срби у Индију и Иран. Генетски докази показују да су Срби најстарији индоевропљани. Да је прапостојбина Срба – Словена – Аријеваца Балкан, тј. простори данашње Србије, Македоније, Босне и Хрватске. Закључак је да су Срби у периоду 3.500-3.400 година пре нове ере основали своју државу у Индији, у захвату реке Инд – источна Индија, да их генетски и данас има око 100 милиона. ДНК генеологија сасвим одређено указује да су током готово 6.000 година наши преци прасловени живели на Балканском полуострву. То је ареел-најстаријих хаплатипова рода R1a1.

За Душанов закон др Илија М. Живанчевић пише да је он дело расног генија. Зашто? Па то није творевина цара ни његовог времена. Цар Душан и србски Сабор само су потврдили старо-древне српске јавно-правне и приватно правне обичаје и наслеђене освештане односе. Тај расни геније, оваплоћен у Душану достиже у дубоку прошлост, јер се сва начела Душанова законодавства, јавно, правно и приватно право, налазе у ведама и у прастаром аријском Мануевом законику који се помиње на доста векова пре Христа. Ману је право словенско име и према познатом филолошком правилу мешање самогласника у словенском језику дан-ден, солнце-сунце, итд., име Ману се код нас задржало као Мане, које према Кочићу данас носи половина кршне Лике. Сама реч Ману је Бог. Он Је свајам бхува. *Свајам* од себе, по себи, свој *бхува* – бива. Он Ману је дакле самородни самосвајани Бог. Није јасно или непознато да ли је аријевско друштво и Мануа - ведско – било издвојено на сталеже. Али је сигурно да је код Мануа друштво издељено на четири сталежа. На првом место постављен је брамански свештенички сталеж као носилац мисли и науке, на

другом месту су кшатрије. као војсковође и ратници по позиву, на трећем месту су васје и најзад на четвртом месту судре.

Душанова Србија састављена је из четири друштвена реда. Прво је свештенство и свештеникова личност, коју Закон највише штити. После свештенства долази властела као други повлашћени сталеж. Себри су представљали ред - сталеж свих слободних поданика, који нису припадали поменутим сталежима. Царство Душанове државе и уређење у потпуности се разликовало у односу према суседној царевини Византији. То су биле потпуно различите државно организоване структура на два различита начела. Душанова војна организација предвођена је властелом, док је Византијско било распоређено по темама и одбрамбеним задацима, на утврђењима и границама царства. Сваки српски властелин био је одговоран за своју војну уређеност, како би на захтев цара била увек спремна за бој – рат.

За српски народ – словенске расе и њихово кретање, сазнајемо на основу других извора, првенствено германских, француских, а пре свега грчких и византијских. У задњих 250 година о пореклу Срба и њиховој старости сазнајемо из писаних извора Руса, Чеха, Пољака и споменутих Германа и Француза, те долазимо до чињеница да је наша старост и кретња по Азији и Европи истинска. Проблем се јавља у изразу индо-европски и он се тумачи као колевка свих индо-европских народа и њихове домовине Индије. "Српски историчар Ненад Љ. Ђорђевић писац великог дела *Историја Срба* сматра и уверен је да је наша права колевка била и остала Индија."[3]

Симболично се каже да су покрети народа следили трасу усмерену исток-запад којом се сунце креће. Он потврђује изнесен став, цитирајући немачког писц Виктора Хејма "да су индо-европски народи седели негде у Азији, па су, држећи се природног пута, што га сунце сваки дан с истока на запад преваљује, дошли у Европу, док су неки остали у Азији".[4]

Ко су први индо-европљани који су насељавали данашњу Европу? Немачки археолог, професор Адриан фон Милер, управник Музеја за праисторију и рану историју у Берлину и др Алфред Кендл,

3 Др Олга Луковић Пјановић, *Срби народ најстарији*, том II, стр. 302

4 Исто, стр. 302

„сасвим добро знају да су Германи дошли у Европу после Срба односно Словена."[5] Енглески научник Колин Мак Еведи са својим *Атласом старе историје* у коме он на стр. 29 означава Словене на простору од горњег Дона до преко Одре у времену од 1.850 године пре нове ере. "И немачки и енглески научници добро знају да је име Словен споменуто тек 491. године нове ере, како то сматра Немац Карл Готлаб Антон."[6]

Шта пишу антички – грчки историчари? Највише се цитира Херодот (484-425. година пре нове ере) да су његови Трачани, Скити или Венти, Трибали, Илири итд. сви од реда Срби.[7] Херодот је за Трачане - Србе рекао да су после хиндуса, најмногобројнији народ, али нису сложни, то је једина мана. Херодот пише да је у његовом времену на простору Мале Азије, и на Балкану у Тракији била постојбина Трачана. И немачки и руски историчари слажу се са Херодотом да под појмом Трачани подразумевамо Србе. Још се пише да је код Србског народа било племе од памтивека именом Рашчани или Раси ... да је то име добило у старој постојбини Индији, а по имену река Рашка што означава црвено рујну боју. Тома Маретић запажа да грчко римски историчари и Птоломеј и Тацит и Плиније говоре само о Вендима или Србима.

Јосиф Домбровски, проглашен за патријарха словистике, језуита и ректор богословије у свом годишњаку за 1827 пише: „Истоветност Лужичких Срба и Балканских Срба није случајна, она потиче из прастарих времена, када су се српским именом сви тадашњи Словени називали, пре него што је настало словенско име."[8]

Бењамин Калај[9] – Мађар Јеврејин у својој "Историји Срба", по

5 Исто, стр. 302

6 Наведено дело, стр. 306

7 Исто, стр. 307.

8 Вил Дурант, наведено дело, Расно тумачење историје, стр. 304-305

9 Бењамин Калај -1882. године министар финансија Аустроугарске; Мађар Б. Калај у периоду 1868-1875. био је генерални конзул Аустроугарске у Београду; добро је проучио српско питање; Написао је Историју Срба, у којој је обрадио период од досељавања Срба на Балканско полуострво до 1806. године. Књига је објављена на мађарском језику 1877, а годину дана касније на њемачком. Дјело је објављено и на српском језику и било је забрањено у Босни и Херцеговини за вријеме Калајеве управе, првенствено због тога што је у дјелу Калај Босну назвао српском земљом. Што се тиче

испитивањима најбољих научника, сви словенски народи су се у прастаро доба називали Срби, а Словени и Анти били су само огранци ове породице.”[10] И Шафарик, као и руски историчар Велтман у потпуности се слажу с Добровским и по њима “име Срб је тако старо и дубоко укорењено међу свим Словенима могло само у заједничкој прадомовини имати свој природни значај. Хрват Маретић није пропустио да спомене у својој историји да је прво име свих Словена било Срби.”

Оригинална немачка хроника која се налази у Минхену а писана је пре хиљаду (700-1000 година), дословце каже „Zerivani guad tantum est regnum”, тј. Срби чије царство је толико велико да су из њега произашли сви словенски народи, као што сами Словени тврде да своје порекло воде од Срба.

Јаков Грим (1785-1863) савременик Вука Караџића написао је предговор *Малој граматици*, у којој каже следеће: “У ствари изгледа да је најбољи назив којим се граматички могу обухватити сви они народи истог порекла језика. СРБ је сам за себе тамног порекла (као и највећи део старих назива народа) али је чврста словенска реч, коју је Добровски држао погодном, да постане општом ознаком свих словенских племена ... према томе, мени изгледа да нема славнијег имена које би се могло употребити за све Југо-Словене.

уједињења српског народа, нарочито приликом босанско-херцеговачких устанака, Калај је учинио све што је у моћи једне велике силе да спречи заверенике једног малог народа; од 1882-1903. неометан ни од кога, овај некрунисани краљ Босне доследно је спроводио своју политику – да одвоји Србе из Босне и Херцеговине од Срба из слободних српских држава. Путем школе и власти, вештачки је стварао свијест о посебном босанском патриотизму. Хтео је да оживи средњи вијек, да Босну веже за Мађаре, стога је увео мноштво чиновника круне Светог Стефана. Забрањивао је српско име, српске књиге, па и своју сопствену – и отежавао везе Србије и Црне Горе, сијао неповерење између православаца и муслимана и између Срба и Хрвата. У борби за аутономију главне српске вође беху Глигорије Јефтановић, поп Стјепо Трифковић из Сарајева, Војислав Шола из Мостара, Лазо Јовановић из Тузле и Крсто Кујунџић из Ливна. Против борбе за потпуну политичко-административну аутономију истицали су се католици, под вођством надбискупа Штадлера и вође праваша др Јосифа Франа из Загреба, који су захтевали анексију Босне и Херцеговине и припајање тих области Са Хрватском и Дламацијом. То би била католичка Југославија, трћа држава поред Аустрије и Мађарске.

10 Наведено дело, стр. 307; Исто, стр. 311

Ни једно друго југословенско племе нема такву историју која био се могла упоредити са српском." Француски слависта Сипријан Робер написао је дело „Le mond slave"". Он изричито каже на стр. 40: „Испочетка су сви Словени називани Венди, или Срби. Ја нећу испитивати које је од ова два имена претходило другоме, ограничићу се да утврдим да је име Србин једнако као име Венд обележило целокупну расу.

Ломоносов је свој гнев према лажним и фалсификованим поимањима о расној и уопште словенској раси у историји човјечанства негирао на основу изучавања древних рукописа који су оставили антички и раносредњовековни историчари. Он доказује да су Птоломејеви Венети Словени. Мавро Орбини (Mavro Orbini) у свом споменутом дјелу „Краљевство Словена", древни назив Срба преметнуо у Словене. За Ломоносова је горуће питање, гдје су Словени (Срби) живјели пре наметнуте тезе да су Срби Словени населили Балкан у 7. вијеку 630. г. н.е.? За њега Прасловени су староседеоци на Балкану и да Руси (Источни Словени) потичу са тих простора, и присиљени су на сеобу под притиском римског освајања словенског простора.[11]

На све могуће начине, западана историографија потцјењује Словенску расу (најмлађу, Срби и Руси) њихово станиште третира као простор на точковима. Приписује им сеобе, повратке и третира их као варваре, само да би оправдали освајачке – колонијалне ратове и потчињавање других народа у Европ и шире: „Та супериорна тевтонско-германска бела раса и дан данас то спроводи у модерном времену".[12]

О прошлости појединих народа у Европи сазнајемо на основу великих демографских кретања, проузрокованих климатским условима. У леденом добу, прије 35.000 година народи сјевера селили су се на југ, на просторе јужно од 60^0 географске ширине. Почетком отопљавања, које је започело 12.000 година, 6.000 година п.н.е. долази до новог демографског кретања ка истоку, сјеверу и западу. Владимир Шчербаков у свом наведеном делу „Атлантида

11 Шчербаков, наведено дело, стр. 172/173

12 Видети Vil Durant *Ognjišta mudrosti,* str. Расно тумачење историје, стр. 304/305

и Прасловени“ – из древног руског летописа „Степна књига“, чија је редакција настала у време Ивана IV Грозног … цитира: „Пре много времена Словени (Срби, прим. Аутора) су живели на Дунаву(где су сада Мађари и Бугари). Отуда су се разишли и називали се различитим именима, у зависности од места којима су се налазили…“ Он каже да древни руски летописи остављају „заиста златне странице о дунавском периоду историје Словена у Илирији, о насељавању Словена у Подунавље од митског потопа“.[13]

Само је Сумерски потоп научно доказан. Нојев потоп не може се другачије тумачити него да је то сигурно мит.

Шчербаков каже да је у ту сврху проучио око 10 хиљада предхришћанских имена трачко-илирског порекла. Посебно су интересантне породице типично словенских имена у којима се понављају неки саставни делови . На пример „слав“ са кореном у словенској речи слава, славан, - Живослав, Вецислав, Растислав, Јарослав, Веслав итд. Затим оно за „бор“ од борац, борба: Ратибор, Велибор, итд. Или од корена „мир“: Судимир, Богумир, Драгомир, Ратомир, Владимир итд.

Са сигурношћу данас можемо да констатујемо да је Подунавље, а тиме и цели југоисточни простор Европе – Балкан, жариште прве европске цивилизације. Не могу се никако избрисати трагови, да су становници савременог Балкана, претежно Словени- Срби, који припадају коренима винчанске цивилизације. Словени – Срби, њихова историја драматично је била угрожавана од многобројних освајача на европском континенту – Грка, Римљана, Германаи краткотрајном (80 година) управом Хуна.

13 Шчербаков, нав. Дело стр. 165.

КАКО СУ СРБИ ПОЧЕЛИ РАТОВАТИ?

Само онда у крајњој нужди, за одбрану; Српску војску створили су непријатељи. Када? Онда када се приближавао дефинитивни нестанак Римског царства, а то је појавом германске ратоборне расе. Срби-Словени нису ратовали. Негде на простору Холандије, Германи су изненада напали Србе-Словене и тиме промјенили даљну судбину тог народа. Векови су прошли, Срби-словени присиљени су да праве границу за своју територију, граде бедеме како би спречили пљачкање и страдање, а паралелно с тим изграђивали су своју војну организацију. Дуговековна борба сјеверних Срба-Словена, тзв. Полапских са Германима, утицало је на стварање словенских држава са границама, а додатно, Срби-словени наспрам Германа назваше се периферни Словени. Родио се појам националност, ради контроле државе од других несловенских народа. Периферни Словени – граница са Германима – непрестано су нападани од Њемаца (па све до данашњих дана).

Врло је тешко описати и измјенити карактер Срба и Словена који је уграђен у њихово биће. „Један је карактер у мирном добу – не јуначи се, попустљив, можеш до миле воље да га искоришћујеш и намећеш му своју вољу. А кад се пређе граница, када Србин осјети да је предубоко повређена слобода и достојанство, снага се диже и руши све бране.

Против Турака није било борбе само за „крст часни“ него и више „за слободу златну“, за достојанство слободног човјека. Геније, владика Његош, који би по звању требало повлађивати крсту, каже: Крст је реч једна сувопарна, Милош баца у несвијест људе…“ Милош је симбол часног етичког борца.[1]

Правда и слобода су вертикале српског бића. У прошлости су трпили највише неправде око 380 година под Турцима, када

1 Мило Дупор, *наведено дело,* стр. 42

су коначно 1830. добили ограничену самосталну кнежевину у оквиру турске царевине. Али код Срба има и ината па се потурчи, а у појединим крајевима Црне Горе има и крвне освете. Само код словенске расе, снага духовности и морала, описао је Достојевски, који каже да „ако би се сав свет могао поправити увредом једног детета, читав свет да не вреди његових невиних суза“.[2]

Неговање традиције, у свеукупном животу српског народа у три генерације, недопустиво је било, живјело се на идеологији што мањег знања о прошлости. И то је део карактера код Срба и Словена (марксизам, бољшевизам, комунизам = катастрофа).

О нашем српском-словенском карактеру „култ смрти и вера у виши загробни живот, свакако су оријенталног порекла“. Косовска легенда постављена на историјски догађај, у суштини и многим детаљима и није друго до наша национализована Христијада. Жртва, физичка смрт, пад овосветски за узнесење оносветско. Лазар иде да гине, хероји су уза њ. И издајица је ту, и статус издаје на последњој вечери. Хришћанско вјеровање постаје драмом и борбом и жртва треба да донесе свагда плода, она мора и да се потврди. Али како? Зар по хришћанском науку – тек на другом свету? Зар негација овог живота? Не, ту сада даје косовски култ оно специјално своје. Иако се светитељ Лазар сам за свој живот „небеском приволио царству“, његова жртва, са осталим јунацима доноси нови живот. Смрт и погибија добија нову виталну функцију. Она ће бити **извор новог живота** и то је њено животно посвећење. Мистерија тога култа оснива се на једном дуалном закону контраста. Сећај се смрти да се дигнеш у један виши и пунији живот. Смрт је подстрек живота. Тек она даје – у снази контраста – вредност и смисао живота. Ту је позитивна функција смрти и њеног култа. Живот је пунији и јачи и дубљи, уопште и јест по томе живот. Зато што постоји – смрт.

За разлику од култа личности, култ побједе, славе и величине, лако може да успава нова покољења. Када је Рим - тај вечити и данашњи праузор Запада- почео да живи од побједа својих предака, било је свршено са унутрашњом снагом и првим извором римске величине.

2 Исто.

Многе су нације и државе погибале без трагичног осјећања свог пада. Наш пад 1389. године био је драматичан судар између живота и смрти... Дигла се смрт у својој величини и открила свој најдубљи смисао, дала је животу ново осветљење. Лом је био оштар, нагао, и реакција живота била је јача и пунија... Косовски култ најконкретнији и етнопсихолошки документ Југословена (ја додајем Срба); у њему се огледа и првобитна словенска (српска) хришћанска диспозиција, као херојски виталитет, у једном профилу и под једном контуром“.[3]

Од свих ових освајача, Хуни су најмање били злобни, јер је њихов вођа империје „Атила, био честити судија окружен латинским и грчким писарима и да је ковао сопствени новац, што наводи да је био добар организатор, врло интелигентан“.[4]

Прва личност после Атиле, био је Словен Оногошт, као вођа Срба – у борби заједно са Атилом против Гота. Записе су оставили поражени поданици – Римљани – који су га окарактерисали као варварина.

Народи Балкана, у својој прошлости склони су да траже помоћ од других завојевача, да би потом пристајали на покорност њима.

Тако су стари Грци затражили помоћ од Римљана у борби против Македонаца. После смрти Александра Македонског, његови наследници поделили су царство. Део царства на Балкану, на захтев Грка напао је Taus Kvintus Flaminius, потукао је 168. г. п.н.е. савез Македонаца, Трачана и Акерманаца, које је предводио Филип V Македонски. Двадесет година после тога. 148. г. п.н.е. покорени су и Грци у бици код Пидна. После ових победа Римљани ће 30. г. п.н.е. започети освајање Балкана на источној обали Јадрана.

3 Владимир Дворниковић, *Борба идеја*, Службени лист СРЈ, Терсит, стр. 83/84

4 Исто, стр. 192/193

ТРИБАЛИ КАО РАТНИЦИ

„Трибали су живјели дубоко у унутрашњости Балканског полуострва, између доњег тока Јужне Мораве и Искера, далеко од „цивилизацијских“ утицаја хеленизованих обала Егејског и Црног мора. Они „нестају“ с историјске позорнице у немирним временима после смрти Александра Македонског.

Сјећање наТрибале као некад најмоћнијег и највећег племена у средњем делу Балканског полуострва... објашњава чињеница што су много векова касније учени византијски писци, тражећи антички назив за Србе изабрали име ТРИБАЛИ као најподесније.[1]

У Исократовој Паљнатенајској беседи – говору 342-339... стари аутор говори о Трибалима, као о сложном и моћном народу, допушта да они у то време нису признавали македонску власт.“[2]

У времену Филипа Другог и његовог сина Александра, Трибали су углавном били савезници и учествовали су у походу на Исток. Број војника је око 5000, а укупан „контигент“ Александрове војске креће се око 30.000.

Да ли је било сеобе Трибала из њихове постојбине? Једини историчар који није прихватио тезу о исељавању Трибала био је Н. Вулић. Он се у више наврата бавио овим питањем и управо бранио мишљење да није било никакве сеобе Трибала у време пре Филипа и Александра, и да су Трибали остали у старом крају -области- све до римског времена.[3]

Етничка припадност Трибала – „од најстаријих времена сматрани су посебним народом“... а то показује чињеница да се на једном атичком натпису с краја 5. или почетком 6. века п.н.е., који садржи попис бродске посаде међу робовима – веслачима, налази посада више Трачана, Дачана и гота и **један Трибал**. Што се тиче трибалских одреда у организацији Александрове војске, они имају статус **савезничког контингента**, за разлику од неких

1 Фанула Папазоглу „Средњобалканска племена у предримско доба, стр. 11

2 Исто, стр. 18

3 Исто, стр. 39

одреда других који су били најамнички, нпр. Анторијати су били најамници у Лизамаховој војсци. Аријан, Страбан и Плутарх наводе да је краљ Трибала Сирмо савезник Филипа Другог и краљ Александра Македонског.

О етничким приликама на Балкану пре „досељавања“ Срба, карактеристична је непоузданост. Огроман простор праисторије био је покривен уским појасевима медитеранске цивилизације Грчке и Римљана. На откривању Винчанске цивилизације гвозденог доба и писма, старобалкански народи улазе у историју после тоталне анонимности, као најстарија цивилизација југоисточне Европе, а и Европе у целини.

За Етничку ситуацију Балкана у вези са почетком који нас интересује, важан је седми век п.н.е. када се зауставља продор номада и ратника са подручја данашње БиХ на Голији и у горњем току Рашке, да се та граница после успореног померања ових групација на исток устали крајем седмог века п.н.е. на линији Моравица-Маљен на северу, а јужније линија Бели Дрим- Дечанска Бистрица у Метохији почетком седмог века п.н.е. На северном сектору ове дугачке границе радило се о ратницима тзв. гласиначке групе (с Романије и Деветка)“.[4]

Нема се храбрости да се са овим племенима констатује (а на основу Винчанске цивилизације) и закључи да су то староседеоци наших древних предака, који нису никакви „досељени“ Срби из 7. века нове ере. Трибали су део тог древног народа.

Да ли је било похода Трибала у суседне области – Тракију и град Абдени? Нема сигурног одговора, али се због наводне опасности од Келта 376/5 г. п.н.е., може разумети да би се избегао сукоб.

„Диодор XV прича да су Трибали, услед оскудице у житу, целом војском прешли границу своје земље, попалили Тракију и дошли у Абдеру“. Чести испади Трибала на суседне територије није значило никакву окупацију, они не напуштају своју територију где живе.

„Трибали дакле не остављају земљу са женама и децом, како би се очекивало да они беже испред Келта. Напротив, то што војска иде из земље пре говори да Трибали не одступају испред неке

4 Димитрије Богдановић, *Књига о Косову,* Београд, Француска 7, 1990.

инвазије, јер да је била нека инвазија они би природно остали у земљи да је бране".[5] Овакав карактер Трибала је и логичан.

На основу првих доказа о почецима писмености уклесаних на камену и касније на дрвеним таблицама, листовима маслине, палме и другог лишћа и на папиру, древни писци су сматрали да су трачански Фриги, односно Срби-Трибали, како их је византијски историчар Лаоникус Халконондил означавао, били „најстарији народ на свету".[6]

Александар Велики трудио се свим силама да лиши Србе урођене слободе, но они заметнувши борбу убише заповедника Александрове војске Менедема... Срби-Трибали дођоше Александру Великом.... Са двадесет изабраника који Александру овако зборише....уведоше их у шатор и понудише им да седну .... Они не одвајаху поглед са краљева лица. Писац овог сусрета са Александром, Јохан Авенту, закључује да су изабраници Словена (Срби) процењивали дух према стасу, јер им се чинило да је ситан и несразмеран таквој слави... Један од њих, најстарији је овако говорио... да су богови хтели да ти величина тела буде сразмерна похлепи душе, запремина света не би ти била довољна... ти из Европе идеш у Азију и из Азије полазиш у Европу... Но зар не знаш да велика стабла дуго расту да би затим у трен била ишчупана? Луд је ко само њихов плод мотри, а не мери им висину... Лав зна који пут скончати као храна малих птица, рђа једе гвожђе. Нема ствари тако постојане да јој не би претила пропаст од неке друге слабе. Шта ми имамо с тобом? Ми никада нисмо ступили на тло твоје земље. Како знаш где си дошао? Ми се никоме не покоравамо и не желимо никоме господарити...Предајемо овде дарове како бисте могли упознати народ скитски (Срби)... пар волова, лук, стреле, копља и пехар. То су ствари којима се служимо, с пријатељима а против непријатеља... Чему сва та богатства, кад изазивају у теби све већу глад... Премда те сматрају већим и снажнијим од других, ипак нико не трпи туђинце за господара...(Ските) Србе никада нећеш покорити... наша ће сиротиња бити бржа од твоје војске... а кад будеш веровао да смо далеко, угледаћеш нас у свом шатору. Истом брзином прогонимо и бежимо. Чујемо да код Грка скитска (српска)

5 Исто стр. 75

6 Соња Шуљагић, стр. 82/83

пустош пословично извргнута руглу, но нама су драже ненастањене и необрађене шуме него градови и богати поседи… Срећа је пролазна и треба је чврсто држати у рукама… Код нас Скита (Срба) каже се да срећа нема ноге, него само руке пернате, те кад пружи руке не да перје дотаћи… Коначно, ако си ти Бог људима мораш поделити благодат, а не одузимати им ону коју већ имају.

С ким не будеш заратио, тај ће ти бити пријатељ; јер чврсто је пријатељство међу једнакима, а једнаки су међусобно они који нису опробали своје снаге… Не веруј да су ти пријатељи они које си покорио … јер не може бити пријатељство између господара и слуге. Ко не поштује људе – обмањује богове - ни теби нису потребни пријатељи у чију добру намеру сумњаш… Ти размисли, желиш ли нас на границама оба твоја царства за пријатеље или непријатеље…[7]

Увидевши да их Александрова војска наоружана свакаквим оружјем притиска са свих страна, Словени (Срби) померише се у унутрашњост Сарматије. Једни одоше на север запоседоше обале Балтичког мора. Германи их назваше Вендени, а Италијани Слави (Срби), Из Сарматије други део Словена запоседоше обале Дунава. Ту они у Подунављу затичу становништво такође словенско, које није било на удару краља Александра. Подунавски Словени – Срби били су у саставу македонске војске у походу на Малу Азију и Индију.

Трибали који су насељавали подручје Мораве, предвођени краљем СИРМОС поражени су 334. године од Александра. И поред пораза, краљ Александар је закључио да се ради о ратоборном народу. Поражени Трибали - Срби војници, њих око 5000 учествовали су у походу све до Индије. Трибалски војници коњаници управљали су „колима са српoвима, односно српом или косом, која служи у земљорадничким пословима. Па су убрзо, како гласи једна теорија добили назив „по њиховом најновијем оружју – СЕРП“.[8]

Словенски становници Балканског полуострва, који су опстали упркос невероватних искушења – ратова, Срби (Трибали) нису

7 Марво Орбини, *Краљевство Словена*, Беседа Словака Александру, стр. 114-116

8 Сања Шуљагић, наведено дело, стр. 140

оставили „писане“ факте, већ све то сазнајемо од грчких и римских историчара и многих сумњивих закључака о њима. Нарочито се то односи на појаву Келта на Балканском полуострву. Откуд они? „Ни античка ни савремена историја још нису успеле да нађу одговор на питање: зашто је један народ – келтски- решио да своју велику, богату плодну отаџбину напусти, да крене у неизвесност и да свој мирни живот у Галији замени немирним и невољама ратовања, непријатељства и лутања до истребљења и уништења? Објашњење је да су келтски филозофи – друиди, који су имали утицај, покренули велику сеобу Келта. „Аристотел их (друиде) у том погледу упоређује са персијским магима, са асирским и вавилонским холидејсима, са индуским гимнософистима. Аристотел их, уствари, сврстава у ред варварских научника који су почели са првим филозофским истраживањима“.[9]

Келти се појављују крајем 4. века п.н.е. на простору доњег Подунавља. Александар Македонски учвршћује своју власт да би обезбедио сигурну позадину за нове ратне операције – походе у Малој Азији и све до Индије.

„У трећем веку (279) Панонија је постала полазна основица велике келтске инвазије на Тракију, Пеонију, Трибалију, Дарданију, Илирију, Македонију и Грчку. Све су ове области преплављене четама сурових ратника, опустошене и опљачкане“.[10]

Пад Келтске ратничке пљачкашке инвазије заустављен је њиховим поразом код Делфа, гдје су природном катаклизмом од олујних вјетрова, провале облака и ледене кише, десетковале вољу моћ – варвара – (тако је настала легенда да се Келти највише на свету боје „да небо не падне на њих“.[11]

9 Бранко Гавела, *Предања и знања о Старом Балкану,* Историја, Нолит, 1978, стр. 201

10 Фанула Папазоглу, н.д. стр. 211.

11 Исто стр. 212.

РАНИ СРЕДЊИ ВИЈЕК

Велики је знак питања у вези тумачења историје раног средњег века Срба. Присутна је флуидност у одређивању простора живљења Срба пре „доласка“ на Балканско полуострво. У првобитном сазнању преовладавао је само категорички, долазака на Балкан скоро па ниоткуд. Касније, признаје се да су Срби одвајкада живјели у областима иза Карпата, од вазда, у захвату реке Висле.

Византијски извори о пореклу Срба на Балканском полуострву, датирани су у 7. веку – у време владавине византијског цара Ираклија (610-641). У сваком случају тачно је да су Срби у другом десетљећу седмог века нападали Византијско царство опсадом Солуна 614, 616. и 618. године. Током целог седмог века Срби представљају велику опасност за Византијско царство. Нема објективности у византијским списима о Србима и, углавном се своди да су Срби – Словени варвари. Али ти „варвари“ имају своје војсковође, који се у миру титулишу архонтима – кнезовима. Имена тих кнезова су Радгост, Мужак, Пирагост, против којих се борио византијски војсковођа Присек и то у 6. веку.

Спис *De administrando imperio* који је написао византијски цар Константин VII Порфирогенет (913-959), сви Срби на Балканском полуострву воде порекло од некрштених Срба, званих и Бели, који су били насељени с оне стране Турске, односно, северно од Угарске.[1]

Рани средњи век историје Срба „заробљен“ је проблематичним цитираним списом о Србима, на основу предања, које се чувало деценијама и вековима после „досељавања“, али је то предање, без сумње, било засновано на чињеницама.

Значи ли то Константиново биљежење о српском насељавању на Балканско полуострво као непожељно? Потврду за овако непожељним

1 Милош Благојевић, Дејан Медаковић– *Историја српске државности*, књига I, САНУ, огранак у Новом Саду, стр. 12/13.

списом и његовим тумачењем, открио је у својим радовима историчар др Тибор Живковић. Он указује на то необично порекло списа *De administrando imperio*, да цар у десетом веку користи терминологију Ватикана у описивању области становништва овог царства.

Анализе текста Живковића подржавају и други историчари. Један од тих је историчар Данијел Ђино, професор Универзитета у Сиднеју, који је на скупу 2010. у Загребу изложио свој рад под насловом „Причам ти причу", са закључком да је то „идеолошки" спис византијског колонијалног наратива. Живковићева анализа даје допунске аргументе који показују да из Порфирогенетовог списа никако не могу бити третирани као релевантни извори за доказивање насељавања Срба на данашњем животном простору.

Рани средњи век, све до почетка државности Србије под немањићком династијом открива да су Срби живели организовано у мањим државицама – жупанијама- углавном без међусобних сукоба. Све се чинило да се очува животни простор, на који су непрестано вршили свој утицај Византија, Бугарска у Угри. Крајем 9. века и почетком 10, врши се покрштавање словенских-српских и хрватских народа. Ни то није ишло лако. Велико ривалство Константинополиса и Ватикана, оставило је велику поларизацију у словенском и српском народу.

У 9. веку на северозападном делу Балканског полуострва од леве обале реке Цетине, па долином Врбаса и преко Саве, Ватикан спроводи офанзиву покрштавања Срба-Словена и Хрвата,. Метод је примењиван огњем и мачем. Велики отпор притиску пружала је српска жупанија -Паганија – Неретљани. Један од начина отпора католичењу био је да су бискупије тражиле да се богослужење врши на народном језику.. „Нински бискуп Гргур ватрено се залагао да се у његовој бискупији, као и у сплитској надбискупији надбискупа Јована, потчињеног пратријарху, служи на језику верника".[2]

Византијско-Ромејско царство, непрестано је нападано како од суседних држава, Бугара, Угра, а са југоистока од Арапа, а касније и од Турака. Аутохтоно славенско-српско становништво, такође је тражило начин да оснују своје државе. Падом римског царства 476. г. н.е. створени су услови за уједињење српских племена.

2 Биљана Гојковић, *Двеста година пре Немањића*, „Велики кнез", стр. 10, Лагуна 2019, стр. 10.

Смрћу Атиле, после осамдесет година завршило се присуство Хуна у Европи.

Одласком Гота и Хуна у Италију, Срби од Балтика до Јадрана посташе први пут са територијом чистом од туђинаца. Словени – Срби од Балтика до Јадрана посташе сада мета напада од Стране Германа. Војнички организованији и дисциплинованији Германи непрестано нападају српски простор. Милош С. Милојевић открива да су Лужички Срби организовали прву српску државу .

Држава Лужичких Срба успоставља власт на челу са првим српским владаром Севладом.[3] Севлад је владао од 492-530. године. Почетак владавине је под знаком питања, али се зна да је умро 530. године. Иза себе оставио је синове Бориса или Бруса најстаријег, Татила и најмлађег Острогојила.[4]

Борис је био под великим обавезама а то је да као наследник оца, ослобађа српске области од Византије. Борис је ослободио Солин од власти Цариграда. Борис умире 540. Његов млађи брат Острајило остаје на Шар-планини (у Прехвали – гостиварска нахија). Све што је остало од оца, по старом српском обичају, припало је најмлађем сину, како би се сачувала традиција, својствена и код других словенских народа.

Други син Севлада Татило, са великом војском настави ратовање у Италији, с циљем да створи државу. Велики успеси Татила, из непознавања ко је он, европске садашње **паметарнице** причају, како је он по свему извесно, да је после Теодорика и кратке владавине готског престола Игдебалда кога Готи убише као и његовог наследника, да је Татило[5] Гот и изабраше га за цара 541. г.

Севлад је дошао из Велике Србије, или тзв. Германске Прибалтске са циљем да гони и уништава Готе, који су били непријатељи јужних Срба.

3 Више о томе Милан С. Милојевић, *Забрањена историја*, Сазвежђе, 2013, стр. 282/283.

4 Исто, стр. 283-284.

5 Више о цару Татилу, у наведеном делу Милоша С. Милојевића, 285-288. На стр. 289-290, у арапској историји цитира се Херодот „да су Срби народ силни, снажни, храбри и моћни…“ да нису раздељени на многа племена и народчиће, онда ни један народ на свету не би био већи и силнији од њих“.

Сада долазимо до преломног времена у коме се тврди „имена неких српских кнезова из 7. и 8. века непозната су историјској науци". Према традицији која се чувала у владарском роду први по имену познати српски кнез звао се Вишеслав (по неким читањима Војислав). Владао је Србима око 780. године, тј. био је савременик Карла Великог (768-814).[6]

Континуитет српских владара у борби за очување државе оличен је у српском владару Остроилу I или Свевладовићу. Држава је угрожена од Цариградских граница. У бици код Скадра и Драча, он је тешко рањен и умире 552. г. Њега наследи син цар Свевлад 552-564, који такође води борбе у 6. веку на целом Балканском полуострву где се сукобљавају разни народи са староседеоцима и сами између себе. Балканом крстаре Авари, Готи, Бугари, а аутохтони становници су присиљени да се бране.

Свевлад или Само умире 564. године. А син Селимир I постаје 7. цар (564-585). За њега аутор Милојевић пише да је он дозволио бракове својих једноверника са хришћанима. Селимир је био идолопоклоник (паганин). Долазак Срба са Дњестра, Дњепра и акваторија Црног мора, прихваћени су братски и тако су спашени од хорди Бугара, Урохуна или лажних Авара. Њега наследи син Владимир (585-610). За време његове владавине Авари заузеше обе обале Саве и Дунава, српска држава се није могла одупрети. Савез са Грцима-Ромејима био је неуспешан. Владан је морао платити данак као и Ромеји. Око 590. престао је плаћати и испуњавати обавезе. Аварски владар Бахан Ха-кан 595. г. упути своје изасланике Србима са захтевом да се плати данак. Српски цар Владан, увређен бахатим понашањем посланика одговори: „Ко је ту који би нас на силу приморао да му се покоримо? Ми смо навикли да ослобађамо нашу браћу од туђина. Тако ће код нас бити докле год устраје рат."[7]

После овог одговора из 595. г. и убиства посланика Хакан је са око 60.000 војника из Доње Мађарске (Војводине) навалио и попалио Босну, Херцеговину, Хрватску, Србију све до Драча. Земље су опљачкане а Владан је поново морао платити данак од 595 до 606. г. Владан умире610. г. а наслеђује га син Радомир 610-620. г. Авари, Бугари и

6 М. Благојевић, Д. Медаковић, стр. 45.

7 М. С. Милојевић, наведено дело, стр. 297-298

Мађари у седмом веку углавном не дозвољавају уједињавање српских племена, а посебно стварање државе, што је имало за последицу да народ потражи спас у долинама река, планина и све даље од главних комуникација.

Радомир 614-616. и 618. опседа ромејски Солун. Гонио је Србе хришћане као староседеоце од доба Римљана и Грка.

После династије Свевлада, нова династија Дрванова владаће од 675-780, када се у нашој историографији влада кнез Вишеслав, савременик Карла Великог (768-814). Он није из династије Дрванова. Светолик I Дрванић влада од 680-692. године. Крунисан је за цара српског у цркви Св. Марије у Дукљи, где му је и отац Будимир сахрањен. За њега се зна да је био благ владар – мекан, што су његови великаши искористили и чинили су доста зла народу.

Њега наследи Владислав, Светоликов Дрванић IV, који је владао у периоду 692-709. г. Веома млад, владао је 17 година. Веома храбар, ратовао је са Дубровчанима, а исход рата остао је непознат. Остало је сазнање да је веома лоше владао. Ова династија владала је од 634-791.[8]

У *Краљевству Словена* Марво Орбин је навео имена српских владара -краљева, који се титулишу владарима Далмације и другим илирским крајевима, од 495-1161. до почетка династије Немањића.[9]

И према историчарима аутохтоне српске историје – школе, оснивачу средњовековне династије Немањића, владару Стефану Немањи Немањићу, претходио је низ владара српских династија из некадашњих сарматских Срба -склавинских држава. Ови владари, који су након периода паганизма анимизма, владали тадашњим српским народом, били су из династија Свевладарица (490-641) и Властимировића (Светимировића – Оштронијовића, Прибисављевића, Клонимировића (641-690).[10]

8 Више о овој династији, наведено дело Милош С. Милојевића, стр. 329-333

9 Марво Орбин, *Краљевство Словена*, стр. 316-317

10 Соња Шуљагић, *Заснивање српског националног идентитета*, Београд, 2012, стр. 190.

Владари из династије **Свевладовића**

Оштроило,490. -535. године

Свевлад,535. -549.године

Селимир,549. -568. године

Владан,568.-590. године

Радимир,590. -606. године

Владан II, 606-619. године

Радимир II,619 -639. године

Н.Н.,639 -641. године

Оснивач владарске династије **Властимировића**

(од око 631. до око 652)

Вишеслав (Војислав), кнез (око 780)

Радослав, кнез (8. век и 9. век)

Просигој, кнез (?822-?836), син Радославов

Властимир, кнез (?836-862), син Просигојев

Мутимир, кнез (862-891), син Властимиров

Прибислав Мутимировић, кнез (891-892), син Мутимиров

Петар Гојниковић, кнез (892-917), Мутимировог брата Гојника

Павле Брановић, кнез (917-923), унук Мутимиров, од сина Брана

Захарија Прибислављевић, велики жупан (923-924), син Прибиславов

Часлав Клонимировић, кнез (927-око 950)

Наш рани Средњи век заснован је на породичном стаблу већ споменутог Вишеслава (725-765-800), савременика Карла Великог (768-814). Наследници његови су Радослав (750-800-820), Просигој (775-820-835), праунук Властимир (800-836-865). Од овог стабла, мало се зна о Радославу и Просигоју, док се о Властимиру и његовом владарском периоду, а зна се да је водио рат приближно од 848-851. г. против Бугара и поразио их. Пре рата са Бугарима архонт Властимир учврстио је политичке односе у Далмацији – са архонтом Травуније, удајом своје кћери за сина жупана Травуније. Ово говори, „да је и српски архонт био хришћански владар, и да је веома добро разумео

образац средњовековне владарске идеологије, која је већ у раном средњем веку доживела свој пуни развој“.[11] Властимир на примеру Травуније потврђује своју моћ, проглашењем владара за архонта.

Рани средњи век карактеристичан је по томе да започиње и досељавање Срба-Словена, повратника у своју стару отаџбину. То су били Словени који су у доба Римске империје напустили родну територију. Нема сазнања да је било сукоба са становницима који су живели у доба Римске империје. Слабљење Римеске империје – њено топљење, праћено је интензивним доласком староседелаца који су напустили своја станишта. Нема неспоразума приликом повратка на родну територију – језик је био исти и главни кохезиони стуб.

Да је било сукоба, сигурно би остао неки извор као потврда. Нема тих сазнања јер их ни Константин Порфирогенет не би прећутао. Исто тако нема их ни код византијских чиновника, као што је Јован Скилица. Јован Кинам, па и византијска принцеза Ана, који не би прећутали о било каквим нередима. Нема ни у млетачким списима о насељавању Срба на ратни начин. Милош С. Милојевић изричито констатује да је Константин Порфирогенет измислио да су Срби тобоже населили

11 Тибор Живковић, *Портрети српских владара* (IX-XII), стр. 18.

Македонију, дошли до Солуна па се вратили до Београда, па онда замолили цара Ираклија да се населе у залеђе Далмације. Милошев је доказ да се Београд тада звао Сингидунум, име Београд потиче из 13-14. века. И овај цели наратив, од Константина Порфирогенета, Тибор Живковић приписује Ватикану, а не владарима из Константинопоља.

Наследник кнеза Вишеслава, Радослав, беше на удару Бугара, који почетком IX века, посташе претња за српску државу. Такође, над српском кнежевином претила је опасност и од Франко-Германа, који су на северу одСаве и Дунава покорили Србе у Посавини и Срему. На удару Бугара, српска племена Браничевци и Тимочани, повукоше се у пограничне крајеве близу франачке државе. Насељавање Браничеваца и Тимочана спречи српски кнез Људевит. Он ојача своју војску са Тимочанима и Браничевцима, те започе рат против Франака. Седиште Људевита Посавског беше у сиску, што је доказ да се територија Срба налазила у близини Сиска. Рат је трајао 819-822. Људевит је био поражен и побегао је код Срба. Зна се да је убио српског жупана, а затим побегао у Хрватску, где је убијен.

Из овог доба остало је веома важно што је писац и савременик Карла Великог, Ајнхард у својим аналима написао „Срби држе велики део Далмације, свакако некадашње римске провинције између Саве и Јадранског мора“.[12]

Унук Вишеслава Просигоја (775-820-835) беше на удару још јачих Бугара, који заузеше Срем и у захвату реке Драве упадоше у Панонију. Долину Тимока и Поморавље окупирали су Бугари. На југу освојена је Македонија. Покорише и друга српска племена у области данашње јужне Србије. Просигој у међувремену умре а за кнеза Србије прогласише Властимира (800-836-865). Нема тачног датума када је Властимир започео владавину. Зна се да је водио трогодишњи рат против Бугара за време владавине кана Пресијана (836-852). После крвавог трогодишњег рата, Властимир потуче војску хана.

Први сукоб Срба и Бугара у раном средњем веку, наставиће да се води и у будућем времену и другим околностима.

„Може се закључити да од Властимировог времена започиње између Византије и Бугарске борба свим средствима да се придобију Срби за савезника. Тако је у време Властимирове владавине утемељена спољна

12 Константин Јиречек, *Историја Срба* I, стр. 67

политика, угрожавана притиском Цариграда и Преслава. То је значило да ће Србија бити присиљена на стално војно ангажовање, како би сачувала своју самосталност. У византијско-бугарским ратовима, српска кнежевина се снажније везује за Византију“.[13]

Границе Србије у 9. вијеку

Властимир је имао три сина и једну ћерку. По обичајном праву, престо припада наследнику – најстаријем сину. Три брата; Мутимир, Стројимир и Гојник, прихватише првенство Мутимирово, те он постаде кнез и владао је 834-865-891. Мутимирова владавина била је лукаво праћена од две суседне силе, Бугарске и Византије. Оне су процениле и закључиле да Србија – Срби, постају важан сусед и јак, субјект у евентуалном међусобном рату, те треба све радити да се обезбеди пријатељство са њом у форми савезника.

И Србија је на „мукама“ у процени ривалства Преслава насупрот Цариграда. У све се то наметнуло и црквено ривалство Цариграда

13 Тибор Живковић, *Портрети српских владара*, књига 14. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2006, стр. 20.

и Рима, које је од стране Рима, мрачно и подло, што ће се у даљој историји показати као кобно у разбијању српског народа у Далмацији од матице српског рода, а то је католичење наспрам православља. Материјализам насупрот духовности. Крволочност насупрот мира.

У времену владавине Мутимира „важније црквено средиште – Котор, Дубровник, Сплит и Задар, били су 873. године у саставу и под Цариградском патријаршијом. Дакле изван црквене власти Рима". [14] Притисци на Мутимира од стране Рима заснивани су на чињеници да још у доба Ираклија у 7. веку, покрштавање Срба је вршило свештенство послато из Рима.

Мутимир је ослонцем на Цариград постао „први српски владар потврђен од византијског цара". У почетку владавине, Мутимир, Стројимир и Гојник, складно сарађују, а два млађа брата, прихватили су првенство Мутимирово по принципу примогенитуре.

Бугари нису заборавили пораз кана Персијама и чекали су погодан тренутак да нападну Мутимира, да се освете за болан пораз. И овај сукоб бугарског архонта Михаила Бориса са Мутимиром, да би осветио оца Персијама, завршио се поразом Бугара. Сукоб је био краткотрајан У овом сукобу „Срби су заробили и најстаријег сина хана Бориса, Владимира. Борис Михаило, иако преко воље, због синовљевих мука, био је приморан да склопи мир са Србима. У преговорима са Србима, а када је мир договорен, Владимира су, на његов или на захтев његовог оца, испратила до границе деца архонта Мутимира."[15]

Од оваквог поступка кнеза Мутимира, нарушено је складно управљање Србијом, јер су два брата Стројимир и Гојник, били противници да се склапа мир са Бугарима.

Код Мутимира се појавила жеља да сам влада, а решење је нашао тако што је Стројимира и Гојника предао Бугарима на чување. Протеривање браће у Бугарску, а да би спречио било какав могући сукоб са протераном браћом, задржао је као таоца Гојниковог сина Петра.

Све ово дешава се у времену 853-856.године.

Друга сила, Византија, доласком цара Василија I на престо, највише се одразило на статус Далмације, а то је све утицало на положај српских

14 Наведено дело Т. Живановића, стр. 21

15 Нав. Дело. Т. Живановића, стр. 21

кнежевина. Василије I признао је Мутимира као легитимног владара. У ово време све више се активира сукоб црквене предности између Рима и Цариграда. Римски папа Јован VIII опомиње Мутимира, који се дрзнуо да 873. године у потпуности прихвати Византију и у црквеном и у политичком погледу.

Од овог времена у Србији се одвија процес обликовања средњовековне идеје о држави и власти по узору на Византију столећима раније, у оквиру хришћанске идеологије.[16] Оно што ће се догодити после Мутимирове смрти, није утицало наслабљење хришћанске владарске идеологије.

У свом раном периоду средњовековна Србија – народâ који се налази на целом Балканском полуострву, нема још јаку државну организацију и због тога је била под великим присмотром, политичком, верском и културном од споменуте Византије и Бугарске на северу од Угарске. То се види на примеру ширења хришћанства. Колико год се вршила христијанизација, има појава да већ неке жупе одбацују хришћанство које се већ примило. То је последица јаког староверовања, исконског и духовног, насупрот нове вере. Такав је случај са Неретљанском жупом – Паганијом. Та жупа имала је у то време „статус" врсних поносних гусара, који за време владавине Мутимира отказаше послушност Цариграду. Византијски цар Василије I упути велику војску, која нападне Неретљане и нанесе им велико зло.

„О државности Србије пронађен је први материјални доказ српске државности и идентитета, а то је сачувани прстен кнеза Стојимира Властимировића (800-836-851), који има кружно написано поље са крстом; око њега пише на азбуци, „Боже, помози Сторијимиру".[17] Отад знамо да је писменост била развијена и да је прстен направљен у српској држави. У Србији је још у рано доба било развијено рударство и обрада метала која је остала од римског доба.

Мутимир влада до 891., када умире, и по принципу примогенитуре, наследио га је син Првослав (Прибислав) (862-892-900). Он је владао годину дана. Петар Гојниковић преузе власт 892.. Он прекрши принцип редоследа преузимања власти, а то ће се у његовој владавини показати да није погрешио. Он ће организовати српску државу, до тада највећу.

16 Исто, стр. 29

17 Соња Шуљагић, наведено дело, стр, 192

Има доста нејасноћа око Петровог рођења. Да ли је био дете или младић, када је Мутимир његовог оца Гојника и стрица Стројимира предао Бугарима, из разлога да су они ометали Мутимирову сарадњу са Бугарима. Предаја браће **Бугарима 855-856** у (Петрово рођење 843-846?), уз могућност да је рођен и неколико година касније, свакако не после 850).[18] Петар је као дечак остао код стрица Мутимира. Он бежи у суседну Хрватску, Далматинску кнежевину, која се налази на левој обали Врбаса, горњи ток Цетине, као први сусед кнежевине Србије.

Велики кнез Петар Гојниковић владао је од 892-917.

Нема великих успеха без великих мука. Велики кнез Петар Гојниковић је све то претурио преко главе, док му бугарски кнез Симеон није прекинуо владавину. Разлог сукоба бугарског кнеза Симеона са Петром (с којим се окумио) била је интрига од стране захумског кнеза Михаила Вишевића. Он је – од страха да Велики кнез Петар не присаједини и његову захумљанску кнежевину са престоницом у Стону, у своју велику кнежевину –опањкао Великог кнеза да је пристао уз савез Угра и Византије да нападне Бугарску. У ову интригу умешао се и ватикански посланик, који је обавестио Симеона о завери.

Треба напоменути да је кнез Петар успео да у периоду од 892-895., порази и протера претенденте на власт, Првослава, Брана и Стефана, Клонимира сина Стојимировог.

Клонимир је добио сагласност *прећутну* од Симеона да нападне Србију и преузме власт. Он је имао неке почетне успехе у походу на кнежевину, али га је Петар убрзо напао, вероватно код Дестиника и поразио 895 и Клонимир је погубљен. Од тога времена Петар (896-897) влада до 917. године.

Владавина Петра подудара се са временом када је склопио мир са Симеоном 896. или 897. године.

Петар на првом искушењу за власт показа своју способност, протера законите наследнике, Брана и Стефана 892. г. У кнежевини наста неред. Овај „неред“ у кнежевини дефинитивно је отклонила све родбинске свађе, а кнез Петар започе своју владавину и поста Велики кнез и организовао је српску државу, највећу до тада. Владао је 892-917. године.

18 Т. Живановић, *Портрети српских владара* (IX-XII), стр. 31

Владавина Великог кнеза Петра била је сва посвећена стварању респективне српске државе. Петар крстари по својој кнежевини и свугде је остављао државнички ниво. Негде пред крај владавине 915. у обиласку северозападне границе кнежевине, добио је позив да посети Неретљанску жупу – Паганију. Паганија је имала свог кнеза Дружака, који је столовао на Макару (данашња Макарска). „Држава Арента или као је многи називају Паганија, а њени житељи Неретљанска кнежевина има своје владаре. То су кнез Дружак и два жупана: жупан Људислав Растачки у Острогу преко пута Хвара и његова је жупа све до Неретве.

Жупан Продан или Имотски обитавао је у Имоту и држи већину залеђа Дувањског поља све до Цетине.

Неретљанска жупанија имала је развијену гусарску морнарицу бродиви сагене и кондура. Ови врсни гусари пловили су до Венеције. Велики кнез је прихватио позив. Његов долазак у Макар (Макарску) изазвао је велику знатижељу становника који су са зграда, улице посматрали улазак војске, која се посебно спремала за овај задатак. Велика дисциплина и „упознавање“ убрзо је прешло у одушевљење. Кнез је са својим домаћинима отвореном и искреном разговору осетио искрену љубав. Остало се три дана у овој жупи. Тако је Паганија после 100 година самосталности ушла у састав велике кнежевине Србије.

Велики кнез Петар упознат је са ширењем хришћанства у Паганији. Кнез Дружак је прихватио хришћанство, остао му веран. Био је у великој жалости због смрти сина. Остали становници Паганије покрштавани су, али су и многи одбацили хришћанство и вратили се паганству – староверцима. Изговор за повратак у стару веру је да они више желе да се клањају боговима који су снажни и моћни, него богу којега су људи разапели на крст.

Велики кнез Петар усредсредио је своју владавину како би за њу добио потврду од Цариграда. Елиминацијом Клонимира, Петар је владао наредних двадесет година, почевши од владе Лава, блаженог и светог цара, коме се подвргавао и верно служио“. Ово признање из Цариграда 896-897. потврда је легитимности владара Србије. Признање је значајно за Петра јер је постао најмоћнији и најснажнији међу српским архонтима.

Кнез Петар је проценио спољнополитичко окружење и дошао је до закључка о потреби добрих односа са Симеоном. Признање Цариграда

донело је и до успостављања добрих односа и са Бугарском. Током рата који је Симеон водио са Византијом(896-897) Петар је заузео статус неутралности у односу на Бугарску и Византију. Неутралност је поштована од стране Петра и доказана чином да су се Петар и Симеон окумили. Према српском преводу Божидара Ферјанчића, произлази да је Симеон постао кум Петру“.[19]

После кумства, учвршћена је власт у Србији те наредних двадесет година Србија живи у миру и без било каквих размирица. Петар није крио своју потчињеност Лаву VI Мудром (886-912). Наступањем кризе у односима Византије са Бугарима 913, која је настала током кратке владавине брата Лава VI, Александра, Србија је остала неутрална. Петрову неутралност уништио је Михаило Вишевић, жупан Захумља са седиштем у Стону. Интригама, уз помоћ ватиканског фратра, код Симеона је оптужио Петра да, у договору са Византијом и Угрима, припрема напад на Бугарску.

Рат између Бугара и Византије завршио се поразом прво код Анхијела на Црном мору, 917. а потом и код Катасиртаи. Симеон прекиде однос са Србијом . „Симеон се окренуо Србији, послао војску под заповедништвом Сигрице Теодора Мармаја“. Порфирогенет је забележио да је Симеон био обузет срџбом када је издао ово наређење. Заједно са бугарским командантима позвао је Павле сина слепог Брана (ослепио га је Петар?) као будућег владара Србије“.[20]

Бугарски команданти убедили су Петра да му се ништа неће догодити ако се преда. „Петар их је послушао, они су га заробили и одвели у Бугарску где је касније умро у затвору“. [21] Ово је Порфирогенетово тумачење. Петар је са својом војском кренуо у сукоб са Симеоном. Скупио је велику војску. У уводном окршају Срби су потукли бугарску војску. Симеон је тек тада послао изасланике да доведу Петра на реч, да би се избегло веће крвопролиће. Петар је пристао, ушао шатор Симеона. На знак Симеона, Петар је ухваћен и спроведен у бугарски затвор. Петар је већ био у старости око 70. година.

За кнеза Србије, а уз помоћ Симеона, изабран је син Брана, Павле. Он ће владати од 917-920. Павле је владао три године. Рат Бугара и

19 Т. Живановић, *Портрети...*, стр. 37

20 Исто, стр. 39

21 Исто, стр. 39

Византије није престао, обе су се бориле да придобију Србију на своју страну. Претендентима на власт у Србији, помогле су обе стране на свој начин. Павле је испуњавао све захтеве Симеона. Само после три године владавине, 923. Павле се окрену ка Цариграду, што је изазвало бес код Симеона у Преславу. Симеон је покушао да спречи Павла на уобичајени начин, да га замени Захаријем. То су и учинили и Захарије постаје кнез 924-926. Несметано је владао до 926. Те исте године поново је Симеон обновио рат против Византије. Захарије није могао остати на власти јер је био чврста присталица политике Цариграда. Бугари „уплашише“ Захарија и он се склони у Хрватску. Поново Симеон позва српске жупане да се потчине Чаславу, сину Клонимира. Жупани присташе и дођоше на састанак код Симеона, а он их све зароби и обезглави Србију без жупана.

Постоји и друга верзија владавине Захарија.

Истина је да су га Бугари поставили за кнеза 921. године. Захарије је задржао осећај да припада цару Византије, и то је прикривао веома успешно, јер легитиман је онај владар кога Цариград призна. Лета 924. Захарије добија владарски легитимитет и одвоји Србију од Бугара. Бугарска војска под вођством Теодора (Сигрице и Мармаја) нападну на Србију. Захарије оправда титулу, потуче бугарску војску, главе војсковођа посла у Цариград, потврђујући политику византијском цару.

Симеон одлучи да казни Србију те 926. године и предузе војни поход знаменити бугарски командант – заповедник, Миник који је са собом повео и Часлава Клонимировића. У војном походу употребљен је Србин, Часлав, штићеник Симеонов, као мамац како би се рашки властодршци лакше заробили. И уместо да Симеон устоличи Часлава Клонимировића он га после разарујућег војног похода (убиства, заробљавање огромне масе становништва које није могло опстати у порушеном и запаљеном простору) поново враћа у Преслав. Изненадном смрћу цара Симеона (927. или 928. године) престаде рат између Бугара и Византије. Непосредно после смрти Симеонове, Часлав побеже из Преслава и са четворицом пријатеља врати се у Србију, у којој није нашао више од 50 људи. Ово су Порфирогенетове напомене као и да је сво становништво погубљено. „Извесно је да се може претпоставити као чињеница да је Србија 926. године страховито

опустошена, као и да је број од 50 Срба које је Часлав по повратку затекао у земљи уистину претеран.“[22]

Часлав се обратио за помоћ Византији уз обећање на покорност тражећи помоћ од Византије да у прикупљању српских избеглица из Бугарске и избеглица које су спас нашле у Цариграду одакле их је требало пребацити у Србију. И из суседне Хрватске такође су се вратиле избеглице натраг у своју земљу. Енергични Часлав убрзо удахну у Србију живот, ојача своју власт те га Цариград призна за архоната. На основу хронологије о времену Часлављевог рођења закључује се да је у тренутку смрти могао имати 65 - 67 година.

Часлав би први српски владар који прикупи „раштркане“ Србе после Бугарског пораза, обнови дрзаву и би признат од цара у Константинополису. Успостави Часлав пријатељство са Византијом што му омогући да несметано организује државу и донесе слободу свом народу. Током владавине, од 931. – 950., ојача државу, прошири је и остаде упамћен као најзнаменитији владар у старој српској историји. „Вероватна граница српске државе ишла је од Бара преко западне Мораве (Краљево), па преко Шумадије, па до ушћа Колубаре у Саву, западно Савом до ушћа Босне у Саву, западно узводно па копном до Котор вароши, на Врбас до Јајца, па преко Мркоњић града на Ливно, сече Цетину, излази на Пољица, острва Брач, Хвар, Корчула, Мљет и морем до Бара.“[23]

Судбина кнеза Часлава према летопису попа Дукљанина који историјски није довољно поуздан казе се „да је у Босну као саставни део државе кнеза Часлава ушао угарски кнез Киш. Часлав му се супротставио у „дринској жупанији“ ... У тој бици угарски кнез је убијен а његова глава предата је Чаславу [24]“.

У другој битци са Угарима у Срему, Часлав је био заробљен а по наређењу Кишове удовице бачен је са својим сарадницима у Саву. Да су се ови ратови збили у време владавине Часлава историјски извор бележи да су Угари заиста упадали у Срем као и у суседне области. Ово су последњи помени о кнезу Чаславу и крају најстарије српске државе. Велики жупан Часлав ојачао је српску државу до те снаге да се више

22 Т. Живковић, *Јужни Словени под Византијском влашћу, 600-1025*, Чигоја, стр 231

23 Станоје Станојевић стр. 13

24 *Даница*-Вукова задужбина 2008. Душан Спасић стр. 248-249

није осећала као поданик Византије. Чак ставише за Часлава се каже да је ослободио српски народ од Византије што га је ставило на стуб најзнаменитијег владара у историји српског народа. „После његове смрти поче се Србија распадати те настане од Чаславове државе шест државица (Србија, Босна, Хум, Конавље, Травунија и Зета).“[25]

Ове државице нису биле јединствене јер је Византијска власт сваку од њих притискала. Не само Византија већ и Бугарска у доба цара Самуила.

Византијски цар Јован Цимискије (969 – 975), након што порази бугарског цара Самуила упути своје војсковође ка српском Расу и наметнуше своју власт. Рашки жупан је вероватно нашао уточиште за себе, синове и кћерку у српској државици Дукљи. „Дукљански владар Предимир лепо их је примио, оженио се са жупановом кћерком а овај за узврат призна врховну власт Дукље над Рашком (Србија).“[26]

Српски владар, иако „у изгнаству“ после смене византијског цара Цимискије, позва Рашане на устанак те они 975. године побише грчке посаде и поврате независност своје земље.

Односи Дукље и Рашке били су братски а како је дукљанска династија пореклом из Требиња у толико је та веза била чвршћа.

Користећи непријатељство између бугарског цара Самуила и византијског ВасилијаII које је трајало 40 година, српске државице се ујединише и посташе веће од државе коју је Часлав имао.

Срби (Дукљани) 990. или 991. године упутили су једно посланство Василију II који се „припремао за рат против Самуила“. Историографија није потпуно расветлила однос Срба са Византијом и Бугарском и они су остали магловити. Како су очекивали притисак од једне и друге стране Срби су гледали да са посланством упућеном Василију II нађу заједничке интересе за борбу против Самуила. „Разлог овог српског посланства требало би дакле тражити у Самуиловом ширењу према Драчу и јужним границама Дукље.“[27] Поп Дукљанин тврди да је Самуило око 1009. године упао у српске земље, привремено загосподарио Дукљом а тиме и Рашком. Али намера Самуилова није

25 Иван Хоић, *Слике из опћег земљописа*, књига V, диоII, Tisak Karla Albrechata, 1900, стр. 298

26 Т. Живковић, *Јужни Словени*... стр. 283

27 Исто стр. 284

било покоравање Рашке јер је ухапшеног српског краља Владимира оженио својом кћерком Косаром а затим му је вратио земље Дукљу и Травунију и тако их је ставио под непосредну власт Бугарске.

После пораза код Беласице 1014. године и крвничке освете Византијског цара Василија II над заробљеницима (бугароубица - који је 14 хиљада заробљених бугарских војника ослијепио а сваком стотом оставио по једно око да би могли водити ове слијепе) бугарски цар Самуило када је сазнао за овакав епилог битке код Беласице од туге и жалости за својим јунацима испусти душу.

Ови догађаји доводе у сумњу поп Дукљанинове тврдње када је реч о краљу Владимиру и његовој насилној смрти неколико година после Самуилове. А што се тиче Косаре и њене удаје подаци су тачни. Судбина Србије у овом периоду када је цар Василије II после смрти бугарског цара Јована Владислава освојио читаву Бугарску, Рашку, Босну и Далмацију била је признавање византијске власти 1018. године. Све српске области биле су под Византијом а Србија добија статус Теме према државној организацији Византије с тим што нема назива области у тој организацији. О томе пишу Порфирогенет и поп Дукљанин.

Нема сумње да је на северу граница Теме била на Сави. Због географског положаја као и планинског рељефа у залеђу Јадрана – у Босни и Србији, Византија је доделила статус Теме само Србији и Бугарској како би учврстила своју власт. Власт у приморским областима – Дукља, Захумље и Травунија, била је у рукама домаћих владара који су признавали византијску власт. После четири столећа словенска превласт на овим просторима престаде на почетку једанаестог века, 1018. године.

На северу ове привремене византијске Теме „Србија“ из године у годину упадали су Угари а и унутрашњи процеси у словенском народу слабише византијску власт чиме ће још допринети и појава Нормана у јужној Италији чији ће се интереси уклопити са Дукљанским и тако ослабити свеукупну власт Византије на западном делу балканског полуострва.

Најјача снага или кључ за укључење словенског народа у византијски систем било је хришћанство које је до смрти цара Василија II, 1025. године, било у пуном замаху. Исто тако, „првих деценија X века у

Србији је био снажно присутан византијски утицај и свест да власт српског архоната (кнеза) вреди само у случају када је потврђен из Цариграда“[28].

Од свог првог контакта са Византијом на балканском полуострву српско племе кроз мале непослушности, буне иборбе даје до знања господарима тог полуострва у срцу Византије да су као народ врло брзо распознали шта је слобода а шта слуганство. То се посебно исказало у доба Василија II када 1034. Стефан Војислав у Дукљи подиже устанак. Почетни успеси нису били довољни за остварење циља – ослобађање Дукље те Стефан би заробљен и спроведен у Цариград.

Друга побуна – устанак против Византије 1040. године донесе самосталност српској дружави Дукљи. Српска држава Дукља од успостављања самосталности па до 1099. године постаде моћна држава а њени кнезови, на првом месту Михаило Војислављевић и његов син Бодин, ударише јаке темеље Дукљи. Бодин прошири власт, освоји Босну и Србију од утицаја Угара и Византије те постави своје вазале у тим областима. Стефана у Босни а Вукана и Марка у Србији. Бодин води рат са Византијом у северној Албанији, доживи пораз, на кратко би заробљен и убрзо ослобођен. Вазал Вукан ратоваше са Византијом на Косову, опустоши Скопље и Врање. Неукротиви Бодин опседну Дубровник 1092-1094. године а 1096. године Крсташи са запада проласком кроз Далмацију на путу за Драч, у Скадру се договорише са Бодином за миран пролазак ка истоку. Смрћу Бодина 1099. године, моћ Дукље почне нагло опадати. У шездесетогодишњој државној Дукљи, кнез Михаило и његов син, још пре црквеног раскола 1054. године, створише темеље Дукље. Добрим односом са Бугарском Бодин беше проглашен за цара Бугарске у Призрену 1072. године. Његов отац Михаило Војисављевић 1078. године добија од Папе потврду краљевске власти те је Дукља постала краљевином. Папска држава после црквеног раскола све је чинила да придобије за себе и простор где живи српски народ – држава српске Дукље која се налази на граници између Цариграда и Рима. Према црквеном расколу српска држава заузела је став који је у интересу њене државности. У Бару је основана 1067. године независна српска католичка архиепископија која се поклапала са државним границама. То је био велики уступак од стране српског владара.

28 Исто стр. 297

***

Иначе, још у VI веку у Цркви Светог Петра у Риму налази се мозаик са натписом „нека непријатељи римског имена буду уништени у читавом свету снагом Светог Петра". Када је Константинова љубазност *свету цркву надарила земљама и закупима, господствима и слугама Римљани су изнад свега чули анђеоски крик „данас је црквена грћија попила отров и сви с Петровом влашћу заувек су отровани"*[29]. У нашој историографији углавном се пише о крсташким ратовима који су започели у XI а нарочито у XII веку, који су се водили према истоку (ослобађање Јерусалима, Латинско царство 1204. до 1261. године). Међутим, порука са мозаика спроводила се на северу Европе немилосрдном крвелочношћу до истребљења паганских Словена који су се супротстављали ширењу римског хришћанства. О томе пише Растко Костић о паду Арконе те пропасти разарања напредне и богате области острва Рујан (најсевернија тачка Немачке на Балтику близу обале Данске) а која је била насељена западним Словенима (Вендима) и нестала у крсташким походима у другој половини XII века. „У уништењу паганске религије балтичких Словена кључну улогу поред државотворних Данаца има и католичка црква... Током XII века црква је захваљујући Темпларима, хоспиталерима и осталим редовима... крајем XI века распламсали су жар хришћања за идеју покрштавања других народа. Тај занос је трајао током целог XII века. Дански истраживач Ерлинг Хагенсен у својој књизи „Тајно острво Темплара" доказује присуство монаха, припадника овог реда... који сугерише са каквим су стварним непријатељима Венди тада били суочени. Словени су на тим просторима, па дакле и на острву Рујан, живели већ 6 векова почевши од VI века. Свети Бернард од Клервоа, свештеник цистерцитског реда, издао је, а на заповест папе Еугена III, проглас за II крсташки рат на Венде године 1147. године... Кључне речи Бернарда од Клервоа у писму којим се обратио свим принчевима и свештеницима у Немачкој биле су: ... Да направе инвазију на Славију и да не склапају никакав мир са Вендима, нити примају било какву одштету (накнаду), нити било какав данак (порез) од њих све док или религија тог народа или читав тај (вендски) народ не буде уништен. Иако овај крсташки поход није успео у својој насилној конверзији, он је значио почетак

29 Barbara W. Tuchman *Далеко зрцало злосретно XIV стољеће*, стр. 37, Графички завод Хрватске – Загреб 1984

краја и припремио терен за коначну и бескомпромисну акцију која је крајем XII века ставила тачку на религију и слободу (и на само физичко постојање) балтичких Словена. Данас на територији Немачке, међу 80.000.000 Немаца живи свега 70-так хиљада Лужичких Срба, док у Пољској живи мали број Кашуба – и једни и други су потомци Венда."[30] „Хелмолд фон Бозау хвали гостољубивост Словена и њихов однос према родитељима. Научио сам из искуства нешто што сам раније био чуо од других а то је да нема народа који се више издваја у гостољубивости од Словена... Хелмолд углавном пише о верском рату... Када Гунцелин, заповедник тврђаве у Шверину, издаје наређење да се убије, то јест обеси, сваки Словен који буде нађен да лута споредним путевима... Пагански Словени су народ одређен за уништење, што се на крају и десило. Преживели су само конвертити."[31]

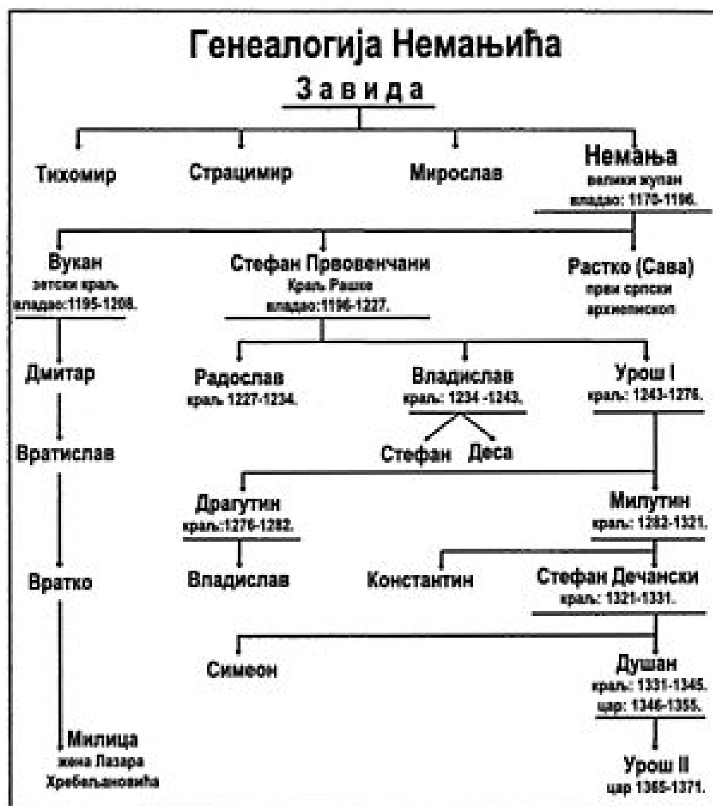

30 Растко Костић, *Пад Арконе или сумрак словенског паганизма*, КД Атос, Београд, 2009., стр. 13, 14

31 Исто, стр. 21, 22

Слаби и неспособни наследници Дукље, обузети свађама и борбом убрзали су распад Бодиновог краљевства. Кристализирало се ривалство између Зете – која је средином једанаестог века била централна српска држава и Рашке која је била центар прве српске државе у време Часлава. Босна се издваја у засебну област (била је још и у Часлављево време) у самосталну српску државу.

До Немањине титуле Великог Жупана, српски народ је од 495. године био вођен са различитим успесима и неуспесима, страдањем и обнављањем од стране 39 својих кнезова (архоната, жупана, банова па и краљева). „Последњи кнез је био Радован III. Њега је 1161. године протерао побуњени Деса."

СРЕДЊИ ВИЈЕК – СЛОБОДАРСКА И ДРЖАВНА ВЕРТИКАЛА

Крајем XI века великаши Вукан и Марко, које је Бодин поставио да управљају Рашком упркос снажнијој Зети, њих двојица, а нарочито Вукан, ојачаше Рашку и почеше стално да нападају Византију. Борба са Византијом водила се у области Косова где је Вукан 1091. године спалио Липљан. Византијски цар Алексија I Комнин улогори се с војском код Скопља са намером да нападне Рашку. Вукан се примири те са пратњом оде до цара, изјави му послушност, а као таоце преда му своје синове Уроша и Стефана Вукана. Заузета у отклањању опасности од I крсташког рата (1096–1106), Византија је после окончања крсташке опасности поново кренула на Рашку те је Вукан по други пута изјавио покорност. Немирни Вукан није одустао од непријатељства према Византији тако да ће у XII веку његови наследници наставити ту борбу. Такође у XII веку Угари су створили јако краљевство, покорили Хрватску, Далмацију осим градова, нападају Босну и пренесоше своје нове ратне планове ка југу према Византији. Угарска је стално подстицала Србију на Византију гледајући да оствари своје интересе у појасу долине Мораве према Вардару. Византија која је после победе над Печенезима, одлучи да се обрачуна са Угарима. Јован II Комнин (1118.– 1143) порази Угаре на Дунаву па крену на Рашку те „примора" Рашког Жупана да призна врховну власт Византији.[1]

Византијски цар Манојло Комнин (1143 - 1180) одлучи да коначно присили Србију на чврсту покорност. Цар је преко ових планова желео да отклони и обезбеди мирно стање на својој територији како би у крајњем обрачуну са Угарима отклонио опасност по своје царство. Поход на Србију започео је 1149. године долином Ибра где у првим сукобима са бунтовним Србима, којима су помагали и Угари, Угаре потисне и заузе два важна града (Рас и Галић). Српски жупан Урош

1 Др Божидар Ферјанчић, *Византија и Јужни Словени*, 1968. године, стр. 68

II повуче се у планине. Угари су послали један одред као помоћ Урошу али су их Византијци победили на Тари, Урош II одлучи да оде византијском цару, „баци се пред цареве ноге, и положи му заклетву уз конкретне обавезе давања помоћи војсци Византије“[2]. Поред војничког успеха у потчињавању својих суседа, Византија се користила и унутрашњим размирицама унутар српске властеле у Рашкој а њих је заиста било. У овом случају српска властела није подржавала Уроша и његово подаништво Византији и они су били за Угаре. Уроша смене а на власт врате Десу као проугарског претендента. Цар Манојло то одби и поврати Уроша а Десу склони у једну мању област.

Крај XII века у српској историји остао је упамћен као темељ и почетак успостављања трајне државности а чији је главни носилац те државности жупан Стефан Немања син Завиде, „постао је велики владар благодарећи освајању Рашке и других земаља све до граница Дунава, Саве и Босне, и пошто је увек односио победу над непријатељима, свако га је уважавао и сматрао великим и искусним ратником... Пошто је био мудар човек и веома дарежљив, сви су га поштовали и волели... Његово порекло и родословље, да се види како Бог много пута из Њему познатих разлога, уздиже људе ниског рода до највишихи положаја и части“[3].

Немањино порекло је из области Хума.[4] Ту је живео неки поп православне вере по имену Стефан. Његов син Љубомир показа велико јунаштво и мудрост па га господар Хума постави за жупана једног предела, званог Трново које по Љубомиру доби ново име којим се и дан данас зове – Љубомир у Поповом Поље. Иза Љубомира оста син Урош

2 Исто, стр. 69

3 Мавро Орбини, *Краљевство Словена*, стр. 324

4 „Миланским едиктом 313. године, локални римски цареви – сувладари : цар Константин Велики (306-337) и цар Ликиније (Ликшиније) (250-325), према неким старим српским летописима, и родословима – давни су преци српске средњевековне династије Немањића. Обојица царева су били пореклом из аутохтоног старосрпског становништва и везани, преко супруге цара Константина и цара по родбинској линији. Након сукоба цара Константина и цара Ликинија и након Ликинијеве смрти, из Сремске Митровице је у страху од одмазде цара Константина, Ликинијев син Бела Урош, 325. године побегао у очев завичај – Кнежевине Захума и Травуније и тамо засновао породицу из које је вековима касније, према предању, потекао Стефан Немања (1113-1199). Соња Шуљагић: *Заснивање српског националног идентитета*, Београд, 2012, стр. 188

који је постао отац сину Деси. Од Десе остала су три сина Мирослав, Константин и Немања (ово је по хронологији Мавра Орбиниа). У нашј историографији – званичној, Немањин отац је Завида који је имао синове Тихомира, Мирослава, Страцимира и Немању. Синови су располагали областима које су наследили од оца и које су биле приближно једнаке површине „географски положај њихових територij – Ибра, Топлице, Расине (Немања), Западне Мораве (Страцимир), Полимља (Мирослав и Тихомр) – чини заправо прстен земаља око средишње области са седиштем у Расу. Уколико синови држе појас земаља око престонице, онда је сасвим разложно закључити да средишњом облашћу може владати само њихов отац Завида“[5].

Византијски цар Манојло Комнин, да би пацификовао Немањину Рашку, он је подели четворици браће, са тим да је најстарији Тихомир 1165. године добио титулу Великог жупана. Овом поделом цар хтеде да обезбеди мир у позадини царства како би водио рат са Угарима. Амбициозни Немања 1166. године збаци – победи у обрачуну најстаријег брата Тихомира и сам се прогласи Великим жупаном. Смењени Тихомир пожали се у Цариграду, доби помоћ од једног одреда војске да се поврати на власт али у бици код Пантина на Косову буде поражен од Немање и том приликом утописе у води - Ситници. Чим је цар Комнин завршио рат са Млечанима 1172. године, окрену војску на Рашку да казни Немању. Рашки жупан процени да је Комнин исувише надмоћан, одлучи да пође у сусрет цару гологлав са исуканим мачем у једној руци и конопцем око врата што је био знак да је цар Комнин победник и да рашки Жупан прихвата потпуну покорност. Цар Манојло га је помиловао. У покорности била је обавеза Рашке да војнички помаже византијску војсцу у сваком рату. Поступак Немање остао је упамћен по дивљењу царевих сарадника као и грађана Цариграда који су са дивљењем гледали високог и стаситог Стефана Немању. Овакав статус Немање и Рашке трајао је 8 година – до смрти Манојла Комнина (1180. године).

Као по правилу, у времену краљевских и царских држава, а нарочито јаких и силих владара, по њиховом нестанку обавезно настају процеси слабљења и дељења краљевства или царства на мање области. Тиме се централна власт слаби као и свеукупна организација државе. Управо

5 Тибор Живковић, *Портрети српских владара XI и XII века*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2006., стр. 121

се то десило и Византији после смрти Манојла Комнина. Многи моћни феудалци теже да се осамостале а суседне државе настоје да освајају територију византијског царства. Тако 1183. године Срби и Угари продреше у византијске области, Угари са севера и североистока а Срби са запада. Срби дођоше до Ниша и до горњег Тимока.

У ово време немачки цар Фридрих Барбароса предводећи III крсташки рат уђе на територију Србије. Стефан Немања пође му у сусрет са неколико великаша и другом свитом носећи цару много краљевих дарова те дочека цара у Нишу. Цар га је љубазно примио. Водили су разговоре о разним стварима, те цар њега, Немању, краљевски дарова и потврди државност Србије.

Успон Србије после смрти Манојла Комнина започео је одвајањем (припајањен) области византијског царства са неколико важних градова у долини Струме (Перник, Велбужд итд), затим Призрен, Скопље и Доњи Полог. Цар Исак II Анђео пошто се ослободио од крсташке опасности 1190. године крену у офазиву на Рашку краљевину са доста успеха. У бици на Морави порази Стефана Немању, одуста од рата и закључи мировни споразум са Немањом с тим да је Немања неке области вратио Византији. Овим споразумом Србија доби од Византије заслужено **признање српске државе 1190. године**. „Овим признањем Србија се вину до **прве** државе на Балкану. Немања је створио пут за сјајно доба српске историје. Он постаје најзаслужнији владар српског народа... Личност се његова тако дубоко усекла у памет народа српског и душу му заокупирала те да сасвим заборави претходнике Немање."[6]

Иако призната држава од стране Византија, Србија се није одрекла других циљева које ће Немањини наследници остваривати. Световно призната држава, духовно – хришћанска православна, била је под патронатом царске цркве.

Бугарска држава своју независност није прихватила као услов да своје државне амбиције укочи, већ наставила да предузима ратне походе са циљем да замени византијско царство и да она постане доминантна сила на Балкану.

Српска држава је такође имала друге амбиције које су за почек биле: изградња чврсте државне организације која ће омогућити наследницима лозе Немањине да присједини разне српске области

6 Др Стјепан Сркуљ, *Повијест средњег вијека*, Загреб, 1920. године, стр.250.

које су изван Немањине државе и налазе се на истоку, западу и на југу. Циљ је био припојити те области и повезати привредним, културним и изнад свега, јединственим православним начином живљења и просвећивањем народа. Јака држава која треба да спречава честе појаве мењање господара у новоприпојеним областима које су биле под утицајем суседних држава.

На северу су то били Мађари уз неограничену подршку римокатоличке цркве. На западу у приморју Млечани, на истоку Бугарска а на југу Византија.

Немања је више пута водио борбе на истоку, јууг и западу (у византијској Далмацији). Задржао је знатан део територија али су градови на граници Београд, Ниш, Скопља, Кроја и Љеш остали у византијским државним оквирима. На западу, велики жупан Немања је проглашен за владара Србије 1181. г. . Полази са војском и прикључује српску Зету са Скадром, Баром и Котором српској држави, којим се касније прикључује син Вукан. Немања у свом походу на југозапад припаја Декадерон (стари назив за Котор), који ће бити од 1185-1371. приморски град-лука у склопу средњевековне Србије. Котор је у доба Немањића доживио снажан економски и културни процват. Када се Немања уверио да му је мир са Византијом осигурао његово вишегодишње настојање за уједињење српске земље и остварење независности, одлучи да се у 83. години, на сабору 1196. године повуче и преда власт средњем сину Стефану. Замонаши се и као калуђер Симеон се повуче најпре у своју задужбину Студеница, па онда оде на Свету Гору где му је као монах живео најмлађи син Сава. У Хиландару новој задужбини, умире 13. јула 1199. године у својој 86. години. За свој целокупни световни и духовни допринос српком народу проглашен је за свеца.

СЛОБОДАРСКА И ДРЖАВНА ВЕРТИКАЛА СРБИЈЕ

Од краја V века, 495. године, историографија – непотпуно генеалошким чињеницама бележи 21 генерацију српских владара које је тешко реконструисати али су временски регистровани и скоро ништа више. О првим владарима, њих 18, такође постоје информације о њиховој владавини и активностима са неодређеним областима где имају власт. Углавном сви ти споменути владари су словенске расе и већином су са простора Далмације, Паноније, Мезије (Србије) и Дакије.

Утолико је српски Велики жупан Немања по свом делу – држава, хришћанство, култура, законодавство[1] – задужио своје наследнике да наставе са процесом стварања јаке државе – стални успон која ће достићи свој врхунац у доба Стефана Душана – Цара Душана. И мртав Немања бдио је над својим наследницима снагом ауторитета тако да се процес распадања српске државе није могао десити јер су унутрашње прилике и сви други односи били у сенци мита који је народ створио о свом владару. Одређивање средњег сина Стефана за наследника оца завршено је са неслагањем најстаријег сина Вукана. Стефан је престо препустио 1202. године али је то кратко трајало. Стефан уз помоћ Бугарске поново долази на престо 1203. године и наставља да влада Рашком. Браћа су се измирила. Најмлађи брат Сава са осталом браћом 1206/07. године пренео је мошти Немање из Хиландара у Студеницу. Те године Сава постаде архимандрит манастира Студеница.

Владавина Стефана Првовенчаног започела је са веома турбулентним стањем у Источном римском царству (Византија) као и сталним променама владара у Византији, Бугарској те непредвидивој Мађарској и њеним намерама за продор на југ.

Ривалство (црквено) између Рима и Цариграда које је започело пре „службеног развода“ 1054. године, у првим годинама владавине Стефана Првовенчаног достиже до ратног похода – IV крсташки

1 Оно што је остало од династије Немањића је: ширење писмености од стране свештенства; Мирослављево јеванђеље (1185), правни кодекс српске цркве Номоканон или Крмчија Светог Саве, као врховни закон средњовјековне српске државе

рат, који се завршава падом Цариграда 1204. године и успостављању латинског царства које ће трајати до 1261. године. Последице овога царства су катастрофалне и у многоме су утицале после латинског царства на свеукупна дешавања на југоистоку Европе. „Крсташи су убијали без икаква милосрђа, пленили цркве, манастире, палаће и грађанске куће, ни мртва телеса царева не оставише на миру. Сила драгоцених списа, уметнина и споменика, што их нису могли понети у објести својој поразбијају, униште и спале: а тога се кроз столећа нагомилало у Цариграду. Лисипови коњи и портрет Свете Софије још и данас красе Цркву Светог Марка у Млецима. Ни реликвије не поштедише, већ их разнеше по свету. Тако понеше са собом на. пр. комад крста на коме Исус распет био, трнову круну којом је окруњен био."[2] (Видети мозаик у Цркви Светог Петра.)

Друге активности такође угрожавају српску државу, а то је јачање бугарске моћи која је одбијала све византијске позиве за преговоре о миру, а бугари су то одбијали и 1196. године опљачкали су у дубини византијске територије град Сер са околином. На бугарски престо у Трнову долази Калојан 1197. до 1207. године, који преговара са Римом тражећи царску круну. Рим је иначе са презиром одбијао бугарске захтеве а нарочито после тешког пораза крсташа 1206. године.

Падом Цариграда моћно источно царство је покорено, опљачкано са вишеслојном штетношћу из свих области људског живота. Византија је сведена на две области. Једна у Малој Азији, Никејско царство које остаје аутентично византијско царство и сепаратистичка област, Епир, која перфидно са новопостављеним латинским властима у Цариграду тежи да стекне легитимитет. Још једна област остаје уз Никеју а то је град Трабзон на Црном мору са респективном територијом.

Стефан Првовенчани ступа у брак са унуком млетачког Дужда Дандола који је био главни покретач IV красташког рата. Користећи нове конфигурације држава на Балканском полуострву, Стефан Првовенчани успешно води одбрамбено – нападачке ратове против Бугарске, Угарске и Епирске деспотовине у периоду 1212. до 1214. године. Он успешно влада, крунише се круном добивеном из Рима од папе Хонорија III и 1217. године постаје краљ и додаје на своје име додатак Првовенчани. Брат Сава одлази на Свету Гору исте године, а

2 Исто, стр. 184

2019. године одлази у Никеју – Мала Азија, где као лојални поштовалац и припадник цариградске васељенске цркве, издејствује од патријарха Манојла Сарантема Харитопула аутокефалност за српску цркву. Веома важан историјски догађај за будућност српске државности, слободу и свеукупни културни напредак српског народа. По повратку у Србију, Сава је рукоположен за архиепископа у манастиру Жича. Овим су утемељена два државна стуба, краљевство и самосталност православне цркве. После двадесеттрогодишње владавине српском краљевином Стефан Првовенчани умире 1228. године и оставља државу наследнику у здравом стању за наставак даље изградње српске државе и њеног континуитета. Током његовог краљевства у Србији се почне ковати новац 1228. године те се ствара финансијска самосталност, богаћење државе, изградње краљевског система управљања државом, војном организацијом, шире се црквене активности у образовању народа.

Наследник Стефана Првовенчаног постаје **Владислав** – одржава добре односе са Бугарском која има утицај на њега али самосталност српске државе није угрожена. Током свога краљевства преместио је мошти Светог Саве из Трнова у своју задужбину манастир Милешева. У време владавине краља Владислава долази до монголске похаре на целом Балкану где ни Србија није поштеђена – опљачкана Жича.

До промене на престолу Србије долази 1243. године, када Владислав предају власт свом млађем брату Урошу I. **Владавина Уроша I о**бележена је даљим напретком српске краљевине у сваком погледу. Дугогодишња владавина (27 година) карактеристична је по томе да Србија није нападана али се стално ширила. Опседа Дубровник 1252. године, склапа мир са опседнутим градом и проширио је трговину између Србије и Дубровника. Ожењен од 1255. године француском принцезом Јеленом Анжујском, и срећним браком, краљ предузима војне походе. Урош I осваја од Византије Скопље, Прилеп и Кичево. На северу Урош I полази у поход на Мачву коју држи угарски краљ Бела IV. Урош I није успео у овом походу. Бановина Мачва остала је у саставу Угарске а Урош I буде заробљен 1267/68. године. Његов син Драгутин добија титулу младог краља – престолонаследника. Урош I је ослобођен и 1275. године поново опседа Дубровник. Урош I не престаје у својој владавини да мирује али у битци код Гацка 1276. године буде поражен од сина Драгутина који је уз помоћ свог таста угарског краља преузео власт.

Урошев син **Драгутин**, краљ од (1276. до 1282), владао је Мачвом и Сремом – Сремски краљ а узе монашко име Теоксист од 1282. до 1316. године. Оженио је ћерку угарског краља Каталину. На сабору у Дежеву, Драгутин дозволи млађем брату Милутину да наследи оца Уроша I а он оста да влада северним областима Србије и Среме. Препуштање краљевства Србије Милитину, Драгутин је условио да право наслеђивања краља Милутина има његов старији син Владимир II.

За владавине краља Стефана Уроша I у Србији се развила трговина, повећавају се приходи од царине. Урош I је послао у Немачку људе да му доведу Немце који су вешти у тражењу и копању рудника – злата, сребра и других метала. Отвори се рудник у Брскову код Мојковца. „И тако благодарећи многим рудницима које Немци открише и отворише, порасте веома много његово благо и постаде врло богат.“[3].

Одлуком Сабора у Дежеву, млађи брат Драгутина, Милутин (Стефан Урош II) ступи на престо 1282. године и краљева све до 1321. године. За разлику од Даргутина, који је био проугарски наклоњен и није следио правац државне политике Немањића чији је правац ширења српске државе био усмерен на југ, према Византији, доласком Милутина оживеше планови ширења Србије сходно околностима и понашању суседних држава, Бугарска, Византија, Угарска. Милутин је добио краљевство на основу погодбе са Драгутином да после Милутина власт припада Драгутиновом најстаријем сину. Милутин је подржао и поделио краљевство тако да северним делом Србије, Мачва, Подриње, део Срема, влада Драгутин – краљује. Драгутин је добио један део Срема који му је даривао његов таст, угарски краљ. Браћа су у свим војним походима рачунали да војна сарадња не долази у питање. Тако је Драгутин са свог краљевства увек учествовао делом своје војске када је Милутин полазио у освајање – припајање територија Византије на којима живи српски народ. Чим је ступио на власт 1282. године, Милутин започе операцију на југу и нападне Византију и заузе Скопље, Полог, Овче поље. Војни успјеси краља Милутина, последица су прије свега – поред српске војске – и формирања најамничке војске. То је захтјевало велика материјална средства, која су највјероватније потицала из Новог Брда. Средњовековни писци, од реда истичу богатство Новог Брда, његових златних и сребрних руда. Француски путник из 15. вијека Бертрандон Брокијер, слушао је да новобрдски златни и сребрни рудници избацују

3 Мавро Орбини,наведено дело, стр. 327.

чист годишњи приход од 200.000 дуката“.[4] После кратког прекида, операције према југу (искључиво Македонија) се настављају и освајају се Кичево, Пореч, Дебар. На северу српске краљевине, Драгутин шири своје краљевство. Осваја 1291. године Браничево, Кучево, и учвршћује границу на Дунаву. Ратови са Византијом воде се 1296/97. године те се Цариград одлучи на све начине да заустави Милутинова освајања. Цар Михајло VIII Палеолог већ у дубокој старости остави свом сину Андронику II Палеологу (1282. до 1328) да заустави српско освајање. Андроник II у пролеће 1283. године „узе“ најамничке одреде Татара који су у међувремену ушли на територију Византије и Србије и који су дубоко продрли у српску територију – спаљивање Жиче, али у судару са српском војском код Дрима, Азијати буду до ногу потучени. Уз помоћ брата Драгутина српска војска настави операције у источној Македонији, Струмица, серска област, а поједини одреди први пут продрли су до Кавале на Егејском мору. Овим незаустављивим продорима у области југоисточне Македоније долазу до склапања мировног уговора између Србије и Византије 1299. године. Милутин се жени Симонидом, девојчицом – осам до десет година?, ћерком Андроника II Палеолога.

Да ли због татарског спаљивања Жиче или не, краљ Милутим премести седиште архиепископије у Пећ. Брачном везом са ћерком Андроника II отклоњена је опасност од Србије по Византију али отвори се други фронт унутар саме Србије. Један од услова женидбе са Симонидом је да потомство из тог брака буде и једини претендент за будућег краљевског наследника у Србији. Прва жена краља Милутина, српска властелинка Јелена, би оштри противник тог уговора а брат Драгутин започе дугогодишњи сукоб са Милутином који трајаше десетак година.

Није било одлучујућег сукоба нити неког одлучујућег тријунфа јер се током тих бурних односа могућих претендента за краљевство показало да је Драгутинов син Владимир по истом критеријуму права може да буде и угарски краљ по мајци која је из изумрле династије Арпадовића. У свој овој неизвесности и унутрашњој борби за претендента за престо, Милутин се 1303. године суочи са проблемом најамника у његовој војсци – Каталонаца – који су од 1305. до 1310. године упадали

4 Јован Радонић, *Прошлост Старе Србије – Споменица 100-годишњице Старе Србије 1912-2012*, стр. 104.

у поједине области краљевства, пљачкали, пустошили краљевске провинције. Показало се да је та цела ситуација требало да послужи поновном успостављањем латинског царства чији би цар био Карло од Валоа, брат француског краља. Претендент Карло увео је у савез и Милутина 1308. године. Тај савез није донео никакве лоше последице за краља Милутина који је желео подршку католичке цркве и обећавао ће прећи у католички свет само да добије подршку за наследника, свог сина Стефана који је неколико година био таоц у златној хорди и који је био ослобођен 1299. године. То је био Милутинов мудар и далековид интерес с обзиром да се он више пута женио – против канонских правила – да легитимни његова наследник може бити само Стефан који је био ожењен ћерком бугарског цара Смилца (1292. – 1298) Теодором. Стефан доби од оца управу над Зетом и приморским градовима 1308. године, којима је до тада управљала краљица Јелена Анжујска, Стефанова бака. Јелена је последње године свог живота провела у манастиру Градац у долини Ибра. Стефан је постао први млади краљ велике области Зете. „У једном попису владара којим је саобраћала Венеција, око 1310. године, наведено је Стефан син Уроша краљ Дукље, Албаније, Хума и Приморја. Некако у то време, 1308. године, Стефану се родио син Душан који је тада имао изгледа да прихвати дедино и очево наслеђе.“[5]

Све ове наследничке комбинације, те женидба са Симонидом, на унутрашњем плану произведеше велико незадовољство тако да је дио племства окренуо леђа Милутину, (српско племство било је главни покретач припајања области у којима су живели Срби, као и освајање провинција других држава с којим су се граничили. Милутин „позајми“ селџучке најамнике од Византије те присили своје противнике на мир који је склопљен 1311/12. годину. Снагом мира гарантовао је цариградски Патријарх. Није донета коначна одлука ко ће бити наследник. То је остало у домену оба брата, Драгутина и Милутина а време је чинило своје и постало судија.

Стефан, владалац Зете поста ауторитативан у свом владању и имаде велику подршку од племства. Није престајала ни византијска струја коју је предводила царица Ирина, распуштеница која је живела у

5 Божидар Ферјанчић, Сима Ћирковић, *Стефан Душан*, Београд, 2005., стр. 25

Солуну. Она је вршила притисак преко Симониде на краља Милутина да право на његовог наследника припадне Симонидиној браћи. Она, Ирина, послала је свог сина Димитрија Палеолога у Србију која му се није свидела. У повратку је назвао „сирова“ средина. Други син Иринин изазва код Стефана осећање да му је положај пољуљан. Данило II краљевски животописац, оклевета Стефана као главног кривца за насталу ситуацију напоминувши да и властела подржава Стефана. Да би насталу ситуацију у области Зете премостио и смирио, краљ Милутин са војском крену у Зету која се побунила. Позва сина на примирје који не слутећи шта га чека, пристаде на очев позив. Том приликом Милутин нареди да ухапсе Стефана и да се ослепи (?) а затим га посла у изгнанство у Цариград. Само упућивање Стефана у Цариград довољно говори да је византијски двор подржао овај обрачун Милутина са Стефаном.

У Србији наступа време које ће и даље бити бурно по питању наслеђивања краља Милутина. Његов старији брат, Драгутин, умире 1316. године а годину дана после тога Милутин полази у рат против Дубровчана. Мавро Орбини пише да Дубровчани не желе рат и све су чинили да га одговоре од те намере. Они га сматраше пријатељем Дубровника и да су га само неки пакосници наговорили на рат против њих. Дубровчани су се наоружавали и спремали на рат и у три судара, први под заповедником Петром Тудишевићем а други под вођством Растка Рањине, изгибише битку од Милутина. До трећег сукоба је дошло када је Милутинова (непријатељска) војска хтела да се спусти у Жупу дубровачку, дочека је Ђиво Гундулић и присили је на повлачење.[6] Иначе Мавро Орбини каже за Милутина да је веома побожан владар, да је саградио 40 манастира, да је због његове љубавне природе с разлогом беше назван Милутин, што значи умиљат или драг.

Са Стефаном је у изгнанство отишла сва његова породица. У изгнанству му умире млађи син Душица, док је старији Душан своје дечачке године провео у цариградској елити која је на њега оставила неизбрисив утисак који се претвори у сан о Цариграду што ће се током његове владавине више пута показати. Породица Стефанова уживала је благонаклоност цара Андроника II а манастирски комплекс Свети Јован Претећа, где су живели, омогућио је Душану да одраста у окружењу широке културе. Без икаквих виших утицаја (царских) и

6 Мавро Орбини, *наведено дело*, стр. 328

породичних, Милутин одлучи да његов наследник буде Константин који је рођен у браку са Аном Тестер (?).

У изгнанству Стефан није губио наду да он и даље има првенство у наслеђивању оца Милутина. Он је сматрао да његово делимично смањење вида није препрека за то. Док је био владар Зете, Стефан је оставио велики траг код црквених људи који су му у Цариграду доказали да све чине, да спрече да он буде заборављен. Стефан је тражио помоћ од Светогораца са којима се дружио, а братство Хиландара подржи молбу Стефана, те Данило II замоли архиепископа Никодима да интервенише код Милутина да врати Стефана из изгнанства. Милутин се смиловао и затражи од Андроника II да пусте Стефана са породицом, те га врати у Србију где доби опроштај од оца краља Милутина. То се догоди 1317. године. Стефан настави да живи са породицом у Жупи Будимље – берански крај. Од повратка ништа није очекивао сем тога што је био крај изгнаничког и луталичког живота. „Писац много каснијег времена Григорије Цимблак у Житију Стефана Дечанског износи појединости у које се не може поверовати а има значај за Душанову биографију.“[7] „А он сина који је дошао са њим из Константин града предаде га његовом деди“[8] – Милутину. Ако је то истина, онда Душан није дуго живео са дедом, краљем Милутином који је у јесен 1321. године умро.

Владавина краља Милутина била је импресивна у сваком погледу (вођена мудрошћу, војном снагом, привредом и културним достигнућима). Милутин остави Србију спремну да једног дана постане царска земља. Краљ Милутин је можда најуспешније водио династију Немањића онако како је то његов прадеда замислио и желео од својих потомака. У његово време Византија је била узор, те он поче градити цркве, манастире, ангажова мајсторе из Грчке за живописним украшавањем зидова његових задужбина.

„У време ове династије у Србији су изграђиване фреске које су биле можда мање оригиналне али много мање екстремног и више префињеног карактера. Најстарији примерци изграђени око 1220. године (најстарије фреске у Богородичној цркви датиране су натписом из 1209. године – Прим. ред.), могу се наћи у Богородичној

7 Божидар Ферјанчић, Сима Ћирковић, наведено дело, стр. 28

8 Исто, стр. 28

цркви у Студеници. Код њих је уочљива већа префињеност, а постоји израженије интересовање за натурализам и људска осећања."[9] И заиста утисак је да посетилац манастира има осећај да га поглед са фреске стално прати у манастиру.

Још и други страни мајстори раде на подизању и украшавању цркава правећи аутентичну српско-византијску школу. А поред владара Србије који су почели градњу цркава и манастира задужбине подижу и великаши по угледу на Византију. Градња цркава и манастира који су и дан данас споменици српске културе углавном је била у јужној Србији, где је било тежиште и центар српске државе. Свети Димитрије и Света Богородица у Пећи, Грачаница, Старо Нагоричане, Бањска, Дечани, Богородица Љевишка у Призрену и Свети Арханђел у околини Призрена.

Смрт краља Милутина узрокова унутрашње неприлике у Србији око наследства. Три претендента, први Драгутинов син Владимир и други којег је одредио краљ Мулутин, Константин, син из брака са Аном Тестер. Изненађење приреди краљев најстарији син Стефан Урош III који баци повез са очију, те оно што му је могло бити највећа препрека, постаде му највећа предност бацивши повез са очију и доказа да није слеп. Вест о том чину претвори се у Божију правду коју је имао Стефан да буде наследник и да му је Бог вратио вид. Стефанов полубрат Константин није хтео да поверује у то „чудо" а на понуду полубрата Дечанског, који је изашао као победник, да поделе власт и да по достојанству буде други, овај је одговорио: „Када се кадгод чуло да слепу човеку припада царство?"[10]

Тако, након 45 дана од Милутинове смрти, 21. октобра 1321. године и пре Божића 25. децембра, Стефан поста законити краљ. Прву потврду признања доби он од опрезних Дубровчана који га прихватише и сматраше као законитог Милутиновог наследника. А он, Стефан, потврди све раније повеље краљева са Дубровником. У Дечанима, својој задужбини, коју је обдарио са повељом, описао је свој тежак живот истичући да је изданак свете лозе и при томе помиње Светог Симеона, Светог Саву, Стефана Првовенчаног, Стефана Уроша I те да је „син наследник светог корена њиховог грана и изданак". Овом

9 Давид Таблот Рајс (David Talbot Rice), *Уметност византијског доба*, Издавачки завод „Југославија", Београд, 1968., стр. 194-195

10 Божидар Ферјанчић, Сима Ћирковић, наведено дело, стр. 30

повељом поставља се његов син Душан за наследника и продужетак лозе.

Краљ Милутин оставио је из себе уредну организацију и власт у Србији. Стефан Урош III чврсто је држао власт у рукама, те је припремио да се она и симболично означи. Црквена хијерархија и Светогорци били су уз њега још за Милутиновог живота. Стефан сазва сабор у коме су Светогорци били језгро а којем су се прикључивали великаши и властела током борбе за власт. У уводу своје повеље за задужбину Дечане, Стефан каже: „И Богом даровани венцем краљевства српског венчан бих на краљевство истог дана са Богом дариваним сином краљевства сином Стефаном. Било је то на Богојављење 6. јануара 1322. године."[11] После ове церемоније Стефан додаје уз име Стефан Урош III а син Душан добија владарско име Стефан. Син Уроша III Дечанског добија власт у области Зете али с обзиром да је 1322. године имао 14 година – млади краљевић Стефан Душан, мора да је имао одане саветнике који ће стварно управљати и водити ту област у интересу целог краљевства. Стефан Душан је постепено припреман у вршењу власти а како је постајао старији све је више показивао способност, мудрост и вештину у решавању и вођењу области – Зете. Његов отац је био владар области коју је поверио сину, и то није случајно већ веома захтевно и са доста изазова. Владати тим крајевима, некад Дукља, сада Зета, Захумљем, северна Албанија, приморје све до Стона и Пељешца, и унутрашњост данашње Црне Горе, Хума и Босне, довољно је сложено и тешко за сваког владара. На овом простору – Зете, млади краљ израшће у великог краља а касније цара, који ће довести Србију до врхунца њене моћи и која ће бити позната као моћна средњевековна држава Европе.

Као и сви претходници и краљ Стефан Урош III, није могао избећи Византију и везе са њом као главне силе на Балканском полуострву. Урош III остао је удовац, а његов син без мајке краљице Теодоре, 1323. године. Средином 1324. године Урош III склапа брак са младом Маријом Палеолог, царском рођаком. Мало затим у Цариграду изби сукоб старог цара Михајла Андроника II са унуком Андроником III, који прерасте у грађански са великим жртвама. Током рата било је малих предаха како то бива. Свака сукобљена стр. тражила је помоћ изван Византије. Цар Андроник II би збачен са трона 1328. године упркос томе што га је

11 Исто, стр. 31

Урош III искрено и доследно помагао, а царев унук Андроник III показа непријатељство према српском краљу. Андроник III 1330. године пође да прошири византијску власт освајањем Макединије, опседа српски Охрид али не постиже никакав успех. Византијски владар Андроник III превазиђе несугласице са бугарским царем те 1330. године обновише раније потписан уговорени савез против српског краља. Направили су план да заједнички нападну Србију, Андроник III са југа а са истока Бугарска. Храбри Стефан Урош III – Дечански, одлучи се да по деловима нападне противнике и то прво бугарску војску. Византијско-бугарски план предвиђао је да истовремено нападну Србију. Сукоб са бугарском војском 28. јула 1330. године недалеко од града Велбужд (Ћустендил) који је предводио бугарски цар Михајло Шишман чију су војску помагали помоћни одреди Татара и Влаха. И у српској војсци суделовали су најамници из Шпаније који нису стигли у целини пошто су неки одреди закаснили. Један одред најамника био је под командом „младог краља" за кога, настављач Данило II каже: „Млади краљ веома се прославио у том рату."[12] Бугарска војска доживи тежак пораз. Овим поразом отклоњена је опасност за Србију. Цар Михајло у бегу са војишта паде са коња рањен и од тих рана је издахнуо. Према сазнањима на том месту био је присутан и Душан.

Византијски цар сазнавши за пораз Бугара одустаде од похода на Македонију. Пораз Бугарске није отклонио непријатељски однос према Србији од стране Андроника III.

После битке и победе на Велбужду Стефан Урош III посвети се довршењу градње своје задужбине у Дечанима. Српски архиепископ постаје Данило II Пећки. Србија је у рату са Дубровником, више трговински и финансијски, а било је војничких сукоба.

Српски племићи, великаши, имали су велики утицај у унутрашњој сигурности Србије. Они су после Велбужда и победе желели нове походе у ширењу Србије. Стефан Дечански није намеравао да води ратове те су великаши показивали велико незадовољство које је угрожавало мир у Србији. С друге стране „млади краљ" у области које је добио за управљање – Зета – окружен познатим великашима и под њиховим утицајем прихвати сугестије окружења за ширење Србије. Стефан Душан је имао сан да Србија замени Византију а он да царује

12 Исто, стр. 41

из Константинополиса с којим је био очаран у дечачким данима.

Могуће да је пасивност Стефана Уроша III – одмор од ратова – била кључ за великаше да у циљу ширења Србије наговоре и подрже Стефана Душана да преузме власт. Наставак рата и ширења Србије искључиво је био економске природе и новог богаћења великаша. Уосталом, то је само била рефлексија у целој историји тадашње средњевековне Европе која је из економских интереса водила ратове сем неких изузетака. Последице тих ратова завршавају се тако да се неко богати а други осиромаши.

На државном плану Стефан Урош III постиже и утврди српску контролу Вардарске котлине и области лево и десно од Вардара. Он се с тим задовољи те безбрижно и у миру уживао је својој посвети да доврши изградњу своје задужбине манастира Дечани. Имао је велику подршку сина и архиепископа Данила. Како је дошло до размимоилажења оца и сина које је почело 1330. године? Један од одговора је да је наведена властела – великаши и окружење великашко код „младог краља“ Стефана Душана било незадовољно Стефаном Дечанским и да су они приморали да у јесен 1331. године Урош III „абдицира“ и да се за краља крунише Душан. Урош III би заточен у Звечану а у новембру 1331. године умире. После смрти Уроша III нису записане реакције о насилној промени на српском престолу. Тек почетком XV века јављају се у Житију Дечанског који је написао Григорије Цимблак у коме се жигоше Душан(?)

Начин на који је Стефан Душан дошао до смене оца Стефана Уроша III Дечанског, пун је разних контроверзи. У први мах се наглашава да је Урош III био потпуно посвећен сину кога је неизмерно волео и у њему је видео достојног наследника. О смрти Стефана Уроша III Дечанског могу се прочитати са мноштво грозних записа и накнадних сећања савременика и каснијих записа али сви су они непоуздани и усмерени на Стефана Душана и његову амбицију да што пре дође на престо. Амбиције су реалне али мала је вероватноћа да је за то требало удавити оца.

Попис великаша из првих година Душанове владавине сачуван је из првих година када „млади краљ“ није још био довољно искусан а поверена му је област Зете. Попис потиче из 1333. године у повељи о уступању Стона Дубровнику. Уз двојицу духовника наводе се: Казанац Балдови, војвода Градислав Бориловић, жупан Вратко, кнез Гргур

Курјаковић – припадник хрватске великашке породице за кога се не зна колико је дуго остао у Србији, ставилац Милош Војиновић, војвода Дејан Манијак, Градислав Сушеница и Никола Бућа.[13] Богатством и угледом истицао се Јован Оливер, великаш чији је успон почео за владавимом Душановог оца. У ужем кругу властеле био је и војвода Младен и богати и моћни а на крају непоуздани војвода Хреља, који је напустио Душана – издао али се пред смрт вратио у Србију. Ту је и једна моћна личност која је била од утицаја на ратна збивања и вођење борбе, витез Палман, који је заповедао најамницима – одред Немаца (употребу најамника користио је Душанов деда краљ Милутин).

Највероватније је да до смене дошло чињеницом да је Урош III већ за оно доба био стар (сукоб генерација, да је у Звечану са породицом живео са заточеништву и да је тамо умро на ненасилни начин). Проклетства која су бачена на Стефана Душана и која су се догодила - смрт цара, не могу да буду аргумент.

„Краљ Душан у својој речи уз Законик, сасвим уопштено додирнуо је деликатан моменат из своје биографије – смрт оца Уроша III (напомена писца). После победе код Велбужда њему и оцу није било дато да проживе у миру јер је Ђаво посејао лукаве речи и „брижнога начинише због мене родитеља мога, и тако га раздражише на мене као да уопште не буде именог мога ни живота“.“[14] Чим је Душан преузео власт прво му би да доврши очеву задужбину. Задужбину је градио „Фрад Вита мали брат из Котора града краљева, сагради храм за осам година господину краљу Стефану Урошу III... Завршен је 1335. године“[15], а започео је градњу 1327. године. Градња је трајала осам година.

Стефан Душан крунисан је за краља 1. септембра 1337. године. Пошто учврсти и осигура власт, краљ у јесен исте године пође у војни поход ка југу. Поход је био изнуђен од великаша који су хтели да наплате своје заслуге довођењем на престо Стефана Душана. О овом војном походу Нићифор Гргур каже да је краљ освојио ромељску земљу од Струме и Антифоља са Струмицом и осталим местима. Овај војни поход није донео веће територијалне промене српског краљевства.

13 Исто, стр. 99

14 Исто, стр. 46

15 Исто, стр. 47

Краљ се 1332. године ожени принцезом Јеленом, сестром бугарског цара Александра и тиме отклони опасност са источних стр. краљевства и доби пријатеља и савезника. Неки наши писци мисле да се је Александар признао за Душановог вазала. Ако је томе допринела женидба са Јеленом, била је то премудра одлука која је заменила оружије а успоставила мир међу двема државама. Ни сукоб између византијске царице удовице Ане и њеног војводе Јована Кантакузина није прошао а да краљ Душан није пружао помоћ час Ани, час Јовану, само да искористи на добро Србије. У десетогодишњем љутом ратовању са Грцима – Ромејима, заузе сву Македонију, осим Солуна, затим сав простор Албаније – Арнаута и Епир. Цару Душану су ишли на руку и стални грађански ратови у Грчкој што је код народа захваћеним грађанским ратом створило очајање и то очајање гонило их је у загрљај српском краљу који им је дао мир.

Женидба бугарском принцезом Јеленом, поред тога што је одраз искрене љубави, значио је и велики дипломатски корак Стефана Душана који је донео добре односе Србије и Бугарске. Стефан Душан обезбеди чврст темељ који му је омогућио да планира и крене у спровођењу политике ширења Србије према Византији. Краљ само наставља оно што су и његови претходници а посебно деда краљ Милутин чинили а то је продор према југоистоку и југу преко Македоније. Краљ продире до бедема Солуна 1334. године, а уједно закључи мир са Андроником III Палеологом. Разлог за закључивање мира били су опасност са севера од угарског краља Карла Роберта а други, у борбама код Солуна погинуо је краљев велики пријатељ и савезник Сиргијан – пребег, који је био командант византијских трупа на граници према Србији. Али можда је главни разлог за потписивање мира са Андроником III (владао од 1328 –1341. године) била је и моћ Византије коју је постигла под овим царем а уз њега је био верни пријатељ и сарадник велики доместик Јован Кантакузин. Заиста, владавина Андроника III остаће као мало златно доба за коју беседник Димитрије Кадона каже: „Тада је разум у свему саветовао царску власт.“[16] Српски краљ Душан мудро процени великог противника Византију те за неко време одустане од својих намера (ширење према југоистоку) чекајући погоднији тренутак. Разговор краља Душана и цара Андроника III био је веома пријатељски, јер је Византија хтела да има нормалне односе са Србијом.

16 Исто, стр. 70

Током ових разговора Србији није оспоравано освајање у Македонији и краљ је „задржао Прилеп, Охрид, Струмицу као и тврђаву Просек коју је освојио његов отац Стефан Дечански“[17].

Пријатељство је обновљено и утврђено током другог сусрета краља Душана и цара Андроника III 1337. године. Постоји могућност да је византијска војска помагала Србију са Угарима на северу Србији као помоћ у спречавању продора на православну територију.

Односи Србије са Византијом нису дуго трајали због сукоба у Цариграду – династички сукоб, који је настао после изненадне смрти цара Андроника III Палеонтолога који је прерастао у грађански рат. Краљ Душан уз мало оклевања и процене стања у Цариграду одлучи да настави даље ширење према југу. И бугарски цар Јован Александар (владао од 1341–1371. године) покрену трупе и стиже на границе Византије. Из династичког сукоба у Цариграду велики доместик (војвода) Јован Кантакузин после смрти Андроника III а уз помоћ цариградске властеле покуша да смени царицу Ану Савојску која је владала у име малолетног Јована V Палеолога. После вишегодишње борбе Јован Кантакузин би поражен.

Једини излаз из нимало повољне ситуације Јован Кантакузин одлучи да потражи савезништво код српског краља Душана. До сусрета је дошло лета 1342. године када је Јован Кантакузин са својим синовима преко Велеса на Вардару, где га је дочекао са свим почастима, велики властелин краља Душана, Јован Оливер. Јован Оливер допрати Јована Кантакузина до Приштине где га краљ Душан дочека са целом краљевском породицом. Кантакузин је остао у краљевој околини десет месеци где је планирао борбу против цариградске власти али и о условима око поделе територија. Током разговора „краљ Душан задржа све градове западно од Кавале“[18]. Уговор о пријатељству краља Душана и Јована Кантакузина и полагање заклетве уз благослов архиепископа Јанићија, закључен је у лето 1342. године у Паунима код Приштине. Овим уговором свака стр. задржава територију коју освоји у рату против царице Ане Савојске. Потврда пријатељства исказа се тако што је Јован Кантакузин затражио војну помоћ за поход у Тракију где се налазила тврђава Дидиматика у којој је била његова супруга Ирина.

17 Др Божидар Ферјанчић, *Јужни Словени*, 1966., стр. 96

18 Исто, стр. 97

„Крајем лета 1342. године са својом војском и српским помоћним одредом, под бедемима Сера (важан, леп и велики град у долини Струме) Јован Кантакузин је покушао да преговара са његовим житељима“[19] – о предаји. Становници Сера, као и окружење, још раније су изразили непријатељство према Кантакузину а овај пут, свој одговор зачинили су кишом стрелица и камењем са бедема по Јовановој војсци. Војска одговори пљачком и пустошењем града. Српски одред као помоћ Јовану Кантакузину захвати епидемија – болест која зарази војводу Вратка, затим Јована Оливера па се прошири скоро на целу војску. Епидемија је усмртила више од 1.500 војника и велики број старешина. Напад на Сер је доживео потпуни неуспех Јована Кантакузина и заустави његово напредовање према Дидиматики.

Краљ Стефан Душан такође покрену војску, освоји град Воден (Елеси) што нимало не би драго Јовану Кантакузину али се морао помирити са тим. То је био византијски град а Душан је искористио околности грађанског рата у циљу стратегије ширења Србије. Наступа нови моменат у престројавању – савезу – између актера на Балканском полуострву. Цариградски двор, нашавши се у тешком положају, одлучи да понуди Стефану Душану више градова и области западно од Солуна под условом да им изручи Јована Кантакузина.

Интензивна византијска регентска дипломатија, да се придобије Стефан Душан за савезника у борби против Јована Кантакузина, није ишла глатко. Неколико изасланика из Цариграда 1342/43. годину стизало је до краља Душана са понудом за територијално проширење. Друга мисија царице Ане нудила је српском краљу од града луке на мору – Христопољ, све према западу али сем Солуна. У преговорима са краљем Душаном, Цариград је покушао да укључи посредника „неутралног“ великаша Хрељу да он приволи српског краља за савезника уз територијалне уступке. Српски краљ је одбио „витешки“ све уступке византијског регентског двора. А када је крајем 1342. године умро великаш Хреља, Стефан Душан целу његову област је припојио Србији. Последња нада за придобијање краља Душана за византијског савезника био је бугарски цар Јован Александар који се у грађанском рату Византије ставио на страну царице Ане. Јован Александар имао је и предложио краљу Душану да се Јован Кантакузин затвори, држи у тамници или убије, а онда би Бугари у савезу са Србијом лакше

19 Др Божидар Ферјанчић, Сима Ћирковић, страна 112

срушили византијску власт. Српски краљ је тај нечасни план, на опште задовољство својих сарадника и супруге Јелене, одбио.

Општи је утисак да је савезништво између краља Душана и Јована Кантакузина било проблематично и са доста перипетија и било је питање времена када ће тај савез пропасти. На Србију као краљевину Јован Кантакузин има два приступа да он из велике жеље да влада Византијом сматра српску помоћ као једнократну услугу ка остваривању свога циља. Други што он (а то се види у записима ондашњих хроничара и писара) свог савезника посматра у цивилизацијском смислу недораслог према Византији.

Стефан Душан је све користио да би остварио свој сан да Србија замени Византију на Балкану па је током трајања савезништва сваку прилику мудро и храбро користио за ширење Србије у том правцу који би се на крају завршио српским царством у Цариграду.

Његов савезник, Јован Кантакузин 1343. године оскудевао је несташицом новца и слабом, скоро никаквом логистиком за одржавање војске, поготово у плаћању српских војника и старешина које су на основу уговора придодате Јовановој војсци.

У функционисању савезништва поред јавног, „срдачног" односа, водила се и тајна дипломатија коју је користио Кантакузин. Она се оголила (разобличила) када су представници града Верија били прво код краља Душана а онда код Јована Кантакузина. Да би сазнао став Стефана Душана, он га је обавестио о понуди Верија али му није рекао како ће грађани тога града иступити са ставом да се за Јована Кантакузина манифестује пријатељство и отпор према српском краљу. Одговор краља Душана је био „да он не прави разлику коме ће град Вери прићи"[20].

Кантакузин је први учинио корак ка раскиду споразума. Он је са „својим присталицама и одредом немачких најамника српског краља напустио његов табор и упутио се према Верију… Где је срдачно дочекан а нудили су се за војну службу без издатака"[21]. Пошто је обезбедио подршку крупних великаша из Логете Тесалије као добру замену за Србе, у војном смислу, навело је Кантакузина да прекине савезништво са српским краљем. Будућност је показала да је та подршка Тесалије

20 Исто, стр. 118

21 Исто, стр. 120

била краткорочна у борби за Цариград, те је Кантакузин морао да тражи помоћ из Мале Азије од турског емира и тако је увео Азијате преко Босфора у Европу. И овде се показало да сваки савез који почива на различитим интересима мора пропасти.

Византијски историчари, савременици тог времена, прећуткују или умањују војне успехе српског краља. Године 1342/3. којој они сведоче краљ Душан спроводи експанзију Србије за коју су се залагали сви наследници Немање, те заузима Кроју, Валону, Костур, Берат, Канину. Краљ Душан осваја целу област западно од Солуна као и већи део Албаније. Све је ово освајано за време савезништва са Јованом Кантакузином (које је прекинуто крајем августа 1343. године), тихо и без буке. Док су краљеви помоћни одреди били придати Јовану Кантакузину, краљ је спроводио војне операције у наведеним градовима и областима. Да је то тачно сведоче повеље издате 1339., 1340. и 1342. године, које је „потписао као краљ свих српских и поморских земаља у акту од 28. марта 1343. године већ је потписан ››краљ и самодржац свих српских и поморских земаља и честник грчких.‹‹“[22]. Има само мало сумње у датум потписане хрисовуље али „потврда да је Стефан Душан 25. октобра 1343. године издао повељу манастиру Свети Петар и Павле на Лиму... са потписом „самодржавни господар свих српских земаља и поморских грчких“. Потписи са атрибутима великих успеха и често помињане и грчке земље наглашава за истицањем у освајању области градова. Тако у Дечанској хрисовуљи децембра 1345. године имамо краљевски потпис Стефана Душана. У Христу Богу верни краљ свих српских и поморских земаља предела грчких и бугарских.“[23]

Раскид споразума је уједно почетак непријатељства између Стефана Душана и Јована Кантакузина које ће прерасти у непомирљиво и љуто непријатељство. Стефан Душан у пролеће 1343. године – мај, борави у Призрену где ће започети градњу своје задужбине манастир Светог Арханђела. Иако је раскинут савез са Јованом Кантакузином, краљ и даље прати догађаје који се одвијају јужно од српске краљевине. Краљ у овом периоду мирно, мудро и уздржано поступа према догађањима у Византији. Краљ није искористио могућност да војнички порази Кантакузина и био је пун гнева према њему. Краљ је показао витешки поступак чињеницом да није хтео напасти Кантакузина и навуче на

22 Исто, стр. 122

23 Исто, стр. 129

себе кривоклетство суверена који први раскида савез, јер би тиме погази заклетву која стоји на уговору.

Интересантан мали судар Јована Кантакузина са делом војске српскога краља на десној обали Вардара, када је војска Кантакузина, одступајући испред цариградске војске, морала да пређе Вардар где је на десној обали била српска војска. Том приликом Јованова војска је засута од стрелаца српске војске. Пошто му није било излаза јер му је претила велика опасност од царичиног војсковође Алексија Апокавка, Кантакузенова војска је на јуриш отерала малобројне српске трупе и продужила за Верију. Краљ Душан проценио је овај сукоб као случајан јер није био одраз жеље ни једне ни друге стране. И даље је краљ Душан био уверен да треба бити веома опрезан и не отварати нови фронт у односима са Кантакузином.

Како се грађански рат у Византији распламсавао, краљ Душан борави на југу своје земље и ишчекује коначан расплет између Цариграда и Кантакузина.

Коначно краљ Душан одлучи да објави рат Јовану Кантакузину. Он посла „посланике у Верију – Кантакузину, у коме прекида мир, споразум и заклетве рекавши Кантакузину да ће у борби колико год буде могао помоћи царици Ани Савојској“[24]. Краљ Душан је уствари заузео страну царице Ане јер је и млетачки сенат одлучио да подржи Цариград – царицу Ану и њеног сина Јована Палеолога V. Овај тријумвират – хришћански, доведе у безизлазни положај Кантакузина, те се он одлучи да потражи савезнике у Малој Азији.

Поход српске војске на исток доведе до прог сукоба са Турцима, најамницима Јована Кантакузина, 1344. године код Стефанијане. Краљ Душан у пролеће исте године налази се у месту Зихри пратећи расплет грађанског рата у Цариграду у којем Јован Кантакузин персонификује узурпатора као претендента за цара. Када је сазнао да се око 3.100 селџушких војника покушало спасити копненим путем, након што су им млетачки бродови уништили лађе, према месту Херсом, краљ одреди да их нападне те пошаље најбоље своје војнике под заповедништвом Прељубе, за кога се каже да је био храбар, искусан и један од најбољих великаша. Стефан Душан нареди Прељуби да где год сретне варваре, невернике, да их нападне. Дође до сусрета српске одабране коњице

24 Исто, стр. 138

са Селџуцима пешацима у равници. „Турци се повукоше у оближња брда а Срби су оставили коње и кренули за њима пешке тешко се крећући узбрдо под теретом оружја. Турци су хитро кренули према остављеним коњима Срба, до којих су брзо стигли.“[25] Тако нападоше српске војнике, многе побише, неке заробише, а остали се спасише у брдима. Битка код Стефанијане средином маја 1344. године остала је упамћена по томе што је то био први сукоб Срба и Турака – Селџука на Балканском полуострву. Пораз јесте тешко доживљен али није нарушио војну моћ краља Душана.

Стратегијом ишчекивања и мешања у грађански рат Византије, у којој значајно место имају Селџуци, њихово бирање на чијој ће страни ратовати, краљ Душан одлучи да освоји врло важан град Сер. „24. септембра 1345. године у три часа, српски гардисти освојили су серску тврђаву, а у недељу, 25. септембра, краљ Душан улази у доњи Град и присуствовао служби у митрополији.“[26] Како је био обичај, када се заузме значајан град и област, онда сваки краљ, па и краљ Душан, то озваничи повељом. У манастиру Свети Јован написа се повеља у којој „С поносом истичем да је Божијом вољом под његовом влашћу град Сер као и манастири посвећени имену Светог Јована Продрома онај на Маникејској гори а и у самом граду“[27]. Поред Сера, краљ Душан у јесен 1345. године припоји и друге градове и мјеста на југозападу Македоније. Под краљеву власт дошла је и Света „Гора Атоска“, славно средиште монашког живота источно православног света. Новембра 1345. године настала је такозвана општа хрисовуља краља Душана издата свим манастирима као јединствен документ који представља уговор српског краља са светогорским протом у Кареји. Свитогорци су поставили свој мудар захтев да се у службама најпре спомиње име Василевса Ромее па тек онда српског краља како би се очувао континуитет са царством коме су они припадали. У овом краљевом походу заузет је важан град Верија, који контролише прилазне путеве Солуну. Освајања се настављају на југоисток до реке Месте и луке Хрисопољ на Егејском мору па до Хиландара а завршава се проглашењем за цара 25. децембра 1345. године у Серу. Свечаност

25 Исто, стр. 144

26 Исто, стр. 144

27 Исто, стр. 144

царског крунисања Стефана Душана обављено је у Скопљу на Ускрс 16. априла 1346. године.

О границама проглашеног царства много се писало, где су и која је то територија. Источна граница је, највероватније, средња линија која спаја Хрисопоље, Филипи и Драме и линија византијске власти од Христопоља и током реке Месте.

Та југоисточна граница је утврђена великим освајачким походом у јесен 1345. године. Она је морала да буде сигурна како би се тежиште ширења на југ одвијало без опасности удра са бока или позадине. Оно што српско царство није освојило је бедем око Солуна који је био контролисан са мора. Утврђена источна граница посатће рањива и промењива тек после смрти цара Душана 20. децембра 1355. године.

Проглашење царства које је Стефан Душан постигао у лози Немањића представља врхунац у сваком погледу. Опште мишљење да је чин проглашења Стефана Душана за цара био веома храбар – ако не и најсмелији корак у политичком, војном и другом смислу. Знало се одмах да је тај чин неприхватљив за Цариград што ће се временом и разоткрити. Византија је и поред тога што је на свим својим просторним координатама била угрожена и на истоку, западу, северу и југу, није пристала да њен политички углед буде умањен на Балканском полуострву.

Припреме за свечано крунисање трајале су од новембра 1345. и јануара 1346. године. Свечано крунисање одржано је на Васкрс 16. априла 1346. године. Душан никад није одустао од идеје да сруши Византију и да на њеним темељима оснује ново царство српско-грчко, империју за будућност Балканског полуострва. Те намере није крио. Стефаново племство је 22. јануара 1346. године преко Дубровника стигло у Млетке – Венецију, који су носили поруку о крунисању за цара али и позив за савез против Византије. На крунисању цара стигла је делегација од три члана из Дубровника који су присуствовали церемонији крунисања. Мавро Орбини каже да су „суделовали дубровачки поклисари Ђурађ Геталдић, МАрин Бунић и Стјепан Гучетић, који су донели много дарова уз пуно одобравање свију крунисању за цара.“ Даље се наводи да је Стефан Душан – цар, „установи нове службе по угледу на друге цареве, наиме, службу цесара, деспота, пехарника и друге којима су се служили средњевековни цареви. И тако

у толикој срећи и величанственој снази мислио је да ни један владар у свету није већи ни моћнији од њега“[28].

Византијски двор, свита и историчари нису дали посебан значај том крунисању, мада је церемонија извршена по свим правилима и прописима који су владали у царству Ромеја. Цариград после априла 1346. године не додаје титулу василевса Стефану Душану већ задржавају стару титулу краља и то великим словом Кралис. Сам чин проглашења и крунисања Стефана Душана био је у сагласности са црквом. С обзиром на аутокефалност српске цркве од 1219. године краљ Душан издигао је архиепископа Јоаникија у ранг патријарха. Он је тим чином игнорисао византијско црквено правило да само црквени поглавар са рангом патријарха има право да крунише кандидата за цара – да му уручи круну и друга знамења. Проглашење Јоаникија за патријарха „покривено“ је „уз сарадњу са трновским – бугарским патријархом Симеоном који је присуствовао свечаности у Скопљу.“[29] Поставши цар Стефан Душан је владао целом територијом Србије мада има података који су опречни, да је поделио царство на два појаса. Северни који иде од приморја па све горе до Саве и Космета а јужни којим влада цар.

Цар Душан крстарио је Босном све до Дувна. „Ту се улогорио, послао је део војске да плени према реци Цетини а он са делом војске крену према Хуму. Том приликом заузео је Имоцки и Нови, остави добру посаду својих људи.“[30] На овој инспекцији територије цару су приступила многа босанска и хумска властела признајући се његовим поданицима... „У пролазу преко Хума да се врати у Рашку стигао је у Бишћа, велико поље код Благаја и Мостара. Ту су га чекали дубровачки поклисари који су дошли да га замоле нека изволи доћи у њихов град који је желео да га угости и почасти. Пре него што је донео одлуку, цар је сазвао своје веће и најприснији саветници су, а посебно Никола Бућа, которски властелин и пријатељ дубровчана, а његов протовестијар, рекли да може слободно поћи у Дубровник, и да ће бити пријатно дочекан. Са великашима и властелом пређоше преко Конавала до Цавтата, а затим су се укрцали на две галије којим су заповедали Јуније (Ђоно) Саркочевић и Ђиво Менчетић. По

28 Мавро Орбини, *Краљевство Словена*, стр. 336

29 Др Божидар Ферјанчић, Сима Ћирковић, *Стефан Душан*, стр. 153

30 Мавро Орбини, стр. 340

упловљењу у Дубровник, цар је смештен у кнежев двор. Уместо један дан, цар је остао три дана. Било је свечаности, забаве и игара. Цар се галијама вратио у Котор а после преко Зете за Рашку. Царев долазак у Дубровник био је 1350. године.“[31]

Питање о јединству царске територије Љубомир Максимовић, проучавајући „христовуљу цара Душана из септембра 1349. године уочи податке о јединственој територији Душановог царства: за преступе према Дубровнику у царевој и краљевој земљи надлежан је царски суд, а Дубровчани ће за преступе у трговима царства и краљевства одговарати пред царским судовима. Сукоби између двају стр. решаваће искључиво цар, закључак је да је територија српског царства остала јединствена и да је личност цара Душана представљала основни чинилац обједињавања српских и византијских земаља у његовим границама.“[32]

Својим царским ставом Стефан Душан је желео да настави оно што је било на измаку Византији, а то је одбрана православља које је нападнуто са свих стр.. Он то чини сасвим рационално, не негира династију Палеолога која је зеконити представник Византије. Он признаје Јована V Палеолога за цара Византије. Црквени напад на Византију и на Србију долазио је из Рима. Римски папа није признао патријарха Јоаникија нити титулу цара Стефана Душана. Та политика (папе) спровођена је преко европских владара.

Србија би нападнута са севера од угарске војске краља Карла Роберта. Краљ Душан се одбрани и дође до преговора на лађи – на Дунаву, како нико не би имао предност у разговорима, што би се рекло на неутралном терену. У тим разговорима Лудовик је наступио са прозелитизамским захтевима: „Прво, да прихвати католичку веру и да буде покоран римском цару; друго, да му уступи некадашње земље (Стефана – Драгутина) које је желео да припоји угарској круни; треће, да га призна за свога старешину и да му буде покоран и веран; четврто, да му даде за таоца свога сина Уроша. Али цар поносан како је био не хтеде ни на један од тих захтева. Исто тако, Мавро Орбини бележи да је Никола Бућа на захтев цара Душана упућен у Француску да запроси ћерку француског краља за његовог сина Уроша. После свих

31 Исто, стр. 340

32 Др Божидар Ферјанчић, Симо Ћирковић, *Стефан Душан*, стр. 156

церемонија, похвала, захтев краља би да Стефан и његов син прихвате обред Рима. На овај захтев Бућа је упознао цара Душана, који се наругао том француском захтеву.“[33]

О питању устројства српског царства професор Сима Ћирковић то разматра преко Душанове христовуље Дубровнику. Ту се спомиње о јединству територије српске државе „у одредби о враћању међа на стање из времена краља Милутина, старе немањићке земље које окружују тадашњу дубровачку територију, убрајају се у цареву земљу“[34]. (У краљевству Милутиновом били су острва Ластово, Корчула, Мљет, полуострво Пељешац и град Стон.)

„Краљ је био наследник права и обавеза ранијих српских владара у односима са Дубровником и у тој улози није могао бити оспораван.“[35] Тако се подела царства на два дела разматра као теоретске тезе јер цар никада није ни помислио да наруши целовитост и континуитет српске државе. Само царско крунисање 1346. године било је у функцији неприкосновености власти на целој територији Србије.

Већ је речено да је главни подстицај цара Душана „освајање“ пространих византијских територија, због чега се у времену између 1343. и 1345. године Стефан Душан називао „честник Грком“[36]. Још један снажан мотив у Душановом царском напредовању био је „позивање на познате традиције према којима су сви цареви Ромеја уствари наследници првог хришћанског цара Константина Великог, коме је анђео као главни гласник Господњи предао круну и друге знакове царске власти“[37]. Та мисао је исказана у аутобиографској белешци уз Душанов законик где се наглашава „и све ми даде у руке као великом Константину цару земље и све стране приморја и велике градове царства грчког“[38].

Велико је значење царске титуле којом је крунисан Стефан Душан. Мноштво повеља које је издао имале су значај правог „огледало државно – правних, титуларних и територијалних претензија. Цар

33 Мавро Орбини, стр. 337

34 Др Божидар Ферјанчић, Симо Ћирковић, стр. 157

35 Исто, стр. 158

36 Исто, стр. 158

37 Исто, стр. 158

38 Исто, стр. 158

Душан је први српски владар који је издавао на грчком језику писане хрисовуље, повеље оверене златним печатом чије је доказивање као израз посебне милости представљало искључиво право царева Ромеје.“[39]

Цареви акти углавном су сачувани и то они који су издати светогорским манастирима. Душанов царски потпис у свим приликама у његовој титулатури имају увек на првом месту наводе Срби и Србија, „као најважнији ослонац Душанове власти нису могле бити заобиђене“[40]. (То је државна и слободарска вертикала која и дан данас прожима Србију.)

Све је у знаку царском као на пример „ковање новца са царском титулом и натписима на српском и латинском језику, и тај новац био је бољег квалитета у односу на ранији новац у Србији“[41]. У Србији имамо новац са натписом „Rex Rascie – Imperator Romaniae” (Краљ Србије и цар Византије). Печати српске царевине били су посебно за српске земље а други за Ромеју и за Свету Гору.

Још „пре царевог крунисања Стефан Душан је наредио писцима окупљеним око Пећке патријаршије да сачине збирку о животима краљева и архиепископа српских као и да постојеће допуне житијима које недостају. Тиме је желео да прослави свете и славне претке али и да подвуче сагласје државе и цркве.“[42]

Примедбе које су долазиле из Византије, Рима – папе да је чином крунисања за цара угрозио важећи ауторитет – супремацију – цара Византије у хришћанском свету. Заборавља се или прећуткује о византијског цара и патријарха, да Стефан Душан није био први владар који је тај принцип хијерархије угрозио. Четири стотине и педесет година пре крунисања Стефана Душана, римско папа Лав III на Божић осамстоте године крунисао је Карла Великог у Риму за франачког – германа цара. Бугарски краљ Симеон (893. – 927. године) узурпирао је право Василевса Ромеја и крунисање за цара 913. године.

Околности које су се дешавале на Балканском полуострву у време крунисања цара Душана биле су као најважније грађански рат у

39 Исто, стр. 161

40 Исто, стр. 161

41 Исто, стр. 161

42 Исто, стр. 163

Византији са несагледивим последицама које ће се и показати у будућности. (Због неслоге хришћана православних Турци су 1354. године учврстили свој мостобран у Европи.)

Водиља краља Душана била је, (слабашна Византија као стуб православља) да је време за преузимање иницијативе и стварање царске Србије за спас Балканског полуострва. Иза негативног става Цариграда према цару Стефану Душану стајао је Јован Кантакузин некадашњи савезник српског краља. Кантакузин је 21. маја 1346. године приликом боравка јерусалимског патријарха Андрија пољу крунисан за цара. Његово крунисање није одржано у Цркви Свете Софије у којој се крунишу византијски цареви. Да би потврдио крунисање сада цар Кантакузин Палеолог IV уласком у Цариград фебруара 1347. године поново је крунисан за цара према уобичајеним церемонијама, 21. маја 1347. године, дакле годину дана после првог крунисања. Кулминација негативног става византијске патријаршије према цару Душану и српској патријаршији достигла је врхунац 1350. године када патријарх Калиста посла своје изасланике да из цркве избаце српског цара, патријарха и архијере. Била је то анатема изречена цару Душану и патријарху Јеремији и српским архијерејима. Од признања царске титуле цару Душану, часни манастири и монаси Свете Горе нису одустали, већ су признање потврдили са захвалношћу за многе помоћи које су додељење од Стефана Душана. Они, „Светогорци су Стефана Душана називали својим царом господаром али не и царом Ромеја“[43].

Угарска, која је била под јаким утицајем римокатоличке западне цркве, није признала царску титулу Стефану Душану. У директном обраћању Стефану Душану Дубровчани га ословљавају са царем, док у документима према Угарској и другим краљевима Душана титулишу краљем. И босански бан Стјепан II Котроманић поступа као Дубровчани. Млетачка република која је имала добре односе са царском Србијом задржала је царско обраћање према Стефану Душану.

Српски цар има право да додељује титуле своме царству (као што је то радила Византија) по свом избору и заслугама појединаца. Он додељује појединцима највеће титуле – *деспот* као што то чине и византијски цареви и црква. Највишу титулу после царске -деспот -додељује угледним српским великашима, Јовану Оливеру, властелину

43 Исто, стр. 169

Иванишу – рођаку цара Душана, Симеону Палеологу Душановом полубрату, кога је поставо за намесника Епира, чувени Душанов војсковођа Прљуб постао је намесник Тесалије и добио је титулу кесара 1348. године. У додељивању титула цар се држао византијским државним правним нормама у којима цар има право да додељује степене њихових ознака.

Грађански рат који је веома дуго трајао у Византији од јесни 1341. Између Јована Кантакузине и царице мајке Ане Савојске која је владала у име свог сина Јована Палеолога V, просто је призивао суседне државе да се укључе у династијски рат и да проширују своје државе. Српски краљ – цар Душан тихо и запањујуће брзо у периоду 1342. – 1345. године освојио је византијски државни простор према југоистоку, југу и западу. После крунисања за цара 1346. године Стефан Душан није одустао од ширења Србије мада се већ наслућивао расплет борбе за наслеђе у Цариграду. Ана Савојска, мајка Јована Палеолога V изгуби рат у борби са Јованом Канткузином, када је погинуо велики заштитник дукс Алексија Апокакавка 7. јуна 1345. године. Јован Кантакузин уз помоћ османског султана Орхана однесе коначну победу коју је потврдио поновним крунисањем у Цркви Свете Софије. Српски цар није предузимао никакве ратне походе чекајући да се искристализира коначно ко је цар у Цариграду.

Сада као цар Византије, Кантакузин у пролеће 1347. године обнови контакте са моћним српским царем, упути своје посланике цару Стефану Душану. Они када су стигли на царски двор пренели су поздраве и захвалност коју је цар учинио за Јована Кантакузина док је ратовао против регенткиње Ане Савојске. Поред поздрава пренесоше да византијски цар није заборавио све градове које је Душан запосео у периоду 1342. – 1345. године те да их сходно пријатељском договору и заклетви врати цару цариградском. На првом месту је град Сер, и редом градови у Македонији осим Солуна. Подсети Јован Душана да је из града „Верија протерао његовог сина Манојла подмитивши најистакнутије људе тог града.“[44] Цар Душан саслуша посланике, потврди наводе али је одбио и саму помисао да врати градове. И други пут Кантакузин понови захтев за повратак градова а ако се и тада одбије византијски цар запретио је да ће кренути у рат. И овај пут цар Душан одби тај захтев. Кантакузин с обзиром да му је војска

44 Исто, стр. 181

„истрошена" у вишегодишњем грађанском рату обарти се свом зету Орхану[45], који му посла 10.000 војника. Та војска је упала у област Мигадонију која је била у саставу српског царства, коју опљачкаше, узеше робље а затим се са великим пленом врати у своју земљу. Цар Кантакузин поново упути посланство цару Душану који му предаше прекоревајућу поруку да крши њихов договор из прошлости – српски двор и овај пут то одби.

Кантакузин одлучи да крене са војском те позва своје старе пријатеље – најамника селџушког емира Умура, да му се прикључи. Међутим, како је Умур био заузет борбом против млетачке посаде у утврђењу Смирна (Измир) није се могао одазвати на Јованов позив. Немоћни Кантакузин писао је 1347. године папи Клименту VI у Авињон да и он посредује и овом односу са српским царем али од тога не би ништа. Српски цар одлучи да крене у нови поход. Овај пут циљ је био освојити област Епир која се налази јужно од Албаније. Епир је у време латинског царства 1204. – 1261. године водио сепаратистичку политику у односу на Цариград тако да је и после пада латинске власти наставио бити „непослушан" према Цариграду. Када је овај поход српски цар започео дилема је између 1347. и 1348. године. У Душановој хрисовуљи на грчком која је издата „децембра 1347. године светогорском манастиру Великој Лаври Светог Антонија, документа који је од великог значаја за одређивања српског освајања Епира. Ту грчку хрисовуљу цар Стефан Душан је потписао на српском језику: Стефан у Христу Богу верни цар Срба и Грка и деспота из западне земље."[46] По освајању Епира цар повери управу свом полубрату Симеону Палеологу и додели му титулу деспота. Затим цар Душан предузе поход на богату област Тесалију. У овој покрајини владала је општа поларизација између присталица Јована Кантакузина и царице Ане. Ипак превладали су крупни земљопоседници који се приклонише Јовану. Они су му давали подршку и војску и у тешким тренуцима по Кантакузина њихова солидарност била јер од велике важности у борби против регенства Ане Савојске. Ову област 1347. године задеси велика епидемија куге – црна смрт – која покоси много људи а међу њима и Јована Анђела који је управљао Тесалијом 1342. до 1348. године. „Опака болест је дуго тињала међу Монголима у степама јужне

45 Јован Кантакузин је удао своју ћерку Теодору за старог султана Орхана

46 Исто, стр. 185/186

Русије да би се преко ђеновљанске колоније Кафа на Криму пренела у Цариград а одатле се великом брзином ширила на запад.“[47]

Тесалија је веома брзо покорена, неки градови су заузети оружјем а неки су отворили градске капије привучени царским обећањем и даровима. Истакнути војсковођа Душанове војске, Прељуб, постаде намесник ове облати.

Када је српска царска војска освојила Тесалију? Као и код датирања освајања Епира тако и за Тесалију постоје различити датуми. Ипак најмеродавнија је „грчка христовуља цара Стефана Душана из новембра 1348. године издата манастиру Богородице у Ликсуди којом српски цар овој светој породици најпре потврђује поседе и повлстице а затим јој дарује новим милостивима. По свом садржају христовуља цара представља прави пример документа којима су у средњевековним условима нови господари давали световним великашима и црквени установама у новоосвојеним областима.“[48] Тесалија је новембра 1348. године постала саставна област Душановог царства. У ова два војна похода било је и Албанаца који су били незадовољни византијском влашћи према њима и придружили су се походу цара Душана ка овим областима. Нарочито су непријатељски расположени према Византији били Албанци из племена Буја и Љоша.

Какав је био однос Срба са Арбанасима? „Када је Стефан Немања освојио један део покрајине Арбанаса, користећи се грчком слабошћу, истиче се у грчком делу неки Прогон. Његови синови били су Гин и Димитрије, који је водио преговоре са папом Иноћентијем III око тога, да свој крај Арбанум потчини римокатоличкој цркви. Резултати су непознати, али је Димитрије убрзо потом наносио штете римокатоличкој архиепископији у Драчу. Интересантно је, међутим, да је овај Димитрије ступио у тесну везу са српским великим жупаном (послије краљем) Стефаном (Првовенчани), узевши за жену кћер Стефанову Комнину… Везе Арбанаса са Србима током XIV и XV вијека толико су интимне и сложене да се српски језик и култура, како ћемо даље видјети, потпуно завладали на дворовима арбанаске господе“.[49]

47 Исто, стр. 187/188

48 Исто, стр. 188

49 Јован Радонић, наведено дјело, стр. 95.

Освајање Епира и Тесалије окончано је српско територијално ширење. Таква велика царевина, равна оним највећим у Европи, феудалног система и хришћанског православног духа, веома је опрезно наступала у прављењу темељу организацији и устројства царске власти. Феудални систем засниван на великашима – феудалцима велика су сметња за изградњу јаке централне власти. Великаши у српској царевини – деспоти, држали су велике области и јаку самосталност која је искакала мање-више из система јаке централне власти. Поставља се питање да ли је царска Србија у освојеним покрајинама мењала затечени облик устројства града и села? Да ли су нови поданици имали иста права као и Срби? „Овим питањима структуре српске власти у освојеним византијским областима одавно је расправљано у стручној литератури. Још је стари заслужни Флоренски износио уверење да су у освојеним византијским крајевима Срби и Грци били потпуно равноправни; па је на основу анализе повеља манастира Светог Јована Продрома на Маникејској Гори код Сера прикупио податке о грчким великашима који су пришли цару Душану и од њега добили место у државној служби или на двору.“[50] Цар није приступио никаквој радикалној промени у нове облике у државној управи. Освојене области на југу Византијског царства етнички су били Грци. Цар је задржао и – ретко мењао постојеће облике старе администрације коју је поставила византијска власт. Грчки језик, који је и Стефан Душан знао, остао је и даље службени језик у овим областима. Накнадно су искрсла и супротна мишљења од оних које је оставио стари Флоренски. Његова повеља коју је анализирао, је уствари повеља византијских царева Андроника II и Анроника III Палеолога. Јиричек износи супротне ствари и каже да је у освојеним областима цар Душан постављао своје заповеднике и своје војне посаде и ово обавештење о структури и стању власти је оспоравано чињеницом да су откривени извори да су многи великаши који су пристали уз царску власт Душанову из покорених области добро награђивани. Није никакво изненађење да је цар Душан у новоосвојеним областима давао предност својим војсковођама и оданим и провереним великашима да управљају, јер то је један од облика награде за освојене области и градове. Уосталом, то је пракса таквог поступка како би се успоставила чврста власт.

50 Ферјанчић-Ћирковић,, стр. 193

Цар Душан је водио рачуна како да дугорочно гради власт, па је као добар познавалац византијскога законодавства то примењивао и прилагођавао за своју царевину.

„У време Душанове владавине у Србији тројаке судије: 1) сеоске, 2) градске, 3) дворске... Сви су они били чиновници и по томе су се звали царски и били једнаки између себе, јер тужбе нису ишле од једних к другима. Судије су биле дужне судити по закону и без мита: пресуде су записивали па се тек по писму пресуда извршавала. Знало се ко је којега судије подручје... Уза судије су били: „пристав“ или „посланик“, главо оруђе судијино, затим „глобари,“ који су узимају глобе, и „сок,“ који је био дужан пронаћи лупеже.“[51]

Као основни темељ правне државе, па и Душановог царства дефинисан је и наглашен у „члану 39 Душановог законика пише да властела и властелчићи царства Срба и Грка треба да чврсто држе оно што су од царства добили и баштину“[52]. Ово је потврда „да су поседници, српски и грчки великаши имали једнако право“[53].

Какав је био положај српских и грчких архонта? Он је, каже се, правно био равноправан а у пракси види се на примеру управе у Епиру где је цар поставио свог полубрата Симеона Палеолога. Он га је титулисао са деспотом, а затим Симеон се оженио ћерком последњег легитимног владара Епира Јована II Орсенија, Томаидом. И са другим намесницима и управницима у новоосвојеним областима прављена је равнотежа у смислу персоналног кадра Србин – Грк. Треба нагласити за Симеона Палеолога, царевог полубрата, да је после изненадне смрти великог цара 1355. године он себе прогласио за цара и тиме значајно угрозио власт Уроша. Урош је остао на власти а Симеон је освојио Тесалију 1359. године и владао је до 1370. године. Судбина сваког покрајинског владара у српској царевини специфична је и са различитим судбинама.

У списку о грчком архонтима који су служили цару Душану постоје подаци да су се они повећавали а никако смањивали у вршењу власти. Подаци грчких архонта у служби српског цара Душана сачувани су после освајања града Сера за који је цар Душан био посебно везан

51 Владимир Карић, *Србија, опис земље народа и државе*, Београд, 1887, стр. 549/550

52 Ферјанчић-Ћирковић, стр. 194/195

53 Исто,

и посвећивао му је пажњу. Први грчки архонт који је био у служби Стефана Душана „био је Георгије Фокопул из Сера коме је априла 1346. године српски цар простагмом потврдио право на градњу млина у Серу а христовуљом из маја 1352. године потврдио му је посед у том граду и околини“[54]. Сваки способан и успешан архонт имао је доста простора да учествује у власти на обострано задовољство.

Типичан је пример Грка, кефалије Сера, Дуке Нестонга који се јуна 1354. године налазио у посланству српског цара упућеном папи Иноћентију VI у Авињон. Ово само говори о истинитости да је цар Срба и Грка био у стварности и обичном животу праведан и истинит.

„У хрисовуљи цара Стефана Душана Хиландару из 1348. године помињу се кефалије у земљи царства а занимљиве податке о кефалијама налазимо у Душановом законику. Ту се говори о праву градских кефалија да по повлашћеним ценама купују одређене производе (жито, месо, вино) као и њиховој обавези да се старају о безбедности саобраћаја и заштити путева од разбојника и лопова.“[55] Појам „кефалије“ је означавао чиновнике који су били царски намесници са широким овлашћењима управљања у већим областима Византијског царства. Ови чиновници су и у времену цара Душана задржали све надлежности које су имале код Византијаца а биле су корисне и за српску државу.

Владавина цара Душана остала је упамћена и по припајању Свете Горе Атоске његовом царству што је имало далекосежни значај за српску историју, народ и његову традицију. То место било је славно и кад је припало под српску власт 1345. године. Одмах првих дана српске власти на Светој Гори монаси су били сведоци изузетне пажње и добронамерности цара за сређивање односа између цара и Светогораца. Преговоре у име краља Душана водио је логотет – дворанин Хрес. После договора са светогорским протом, издата је општа хрисовуља новембра 1345. године свим светогорским манастирима. У разговорима о разграничењу обавеза краљевине према Светогорцима и обрнуто, хрисовуљом се даје до знања да су Светогорци признали краља Стефана Душана за новог господара априла 1346. године када су присуствовали у Скопљу крунисању цара Душана. Они су „први у

54 Исто, стр. 200

55 Исто,.

византијском свету признали његову царску титулу“[56]. Била је ово драгоцена подршка цару Душану која му је омогућила остваривање царских планова у другим подухватима.

Боравак цара са породицом на Светој Гори од септембра 1347. до априла 1348. године сачуван је у више хрисовуља које су издате многим манастирима. То је била посебна нада Светогораца који су очекивали од цара и српске власти да многобројним метосима врати сигурност и поседе расуте у залеђу Свете Горе као и оне у доњем току Струме. Света Гора је током грађанском рата у Цариграду 1341. – 1347. године била лишена заштите, имовина је у већини настрадала а поседи манастирима одузети. Сада су бојажљиво очекивали од цара помоћ и бољи живот. О тим надањима забележено је у хрисовуљи да су надања била реална, јер је цар појединим манастирима враћао поседе који су у немирним годинама изгубили.

У прошлости је (можда је и данас) превладавало мишљење да је цар доласком у Свету Гору повредио „закон“ да жене не могу ни ногом крочити на светогорски комплекс манастира па тако ни на српски Хиландар. Цару нико није (а да је и хтео) могао забранити да он не може у свом царству крочити где хоће. Др Божидар Ферјанчић и др Сима Ћирковић у монографији „Стефан Душан“ пишу: „Може се веровати у искреност жеље цара Стефана Душана и његове супруге Јелене да посете Свету Гору и поклоне се тамошњим светињама, али се наслућују и други разлози који су навели српског цара који су навели да са женом и сином баш 1347. године оде на Атос“[57]. Тај други разлог је већ споменут, а то је епидемија куге која се ширила са југоистока Европе према западу те да би тај боравак, на изабраном простору за заштиту од куге – Света Гора, био идеално место заштите од епидемије црне смрти.

Боравак царице Јелене, јер по строгим правилима живота и поретка на Светој Гори она не би смела ни да крочи ногом, покривен је тумачењем да је она тамо стигла „не јавно, но некако премудро и сакривено“[58]. Главни фокус боравка царске породице на Светој Гори је посета Хиландару – немањићкој задужбини Симеона Немање. Поред

56 Исто, стр. 207

57 Исто, стр. 208

58 Исто, стр. 209

Хиландара царска породица посетила је и руски манастир Свети Пантелејмон. Цар је богато даривао монахе „а за игумана је поставио старца Исаију коме је придодао српске монахе“[59]. Боравак цара Душана на Светој Гори, посебно Хиландару, за српску историју је од великог значаја, дао је снагу потомству, после цара, српском православном народу и у душу свакога тадашњег човека оставио у аманет да је православље крвоток слободе и државне вертикале српског народа. Владимир Мошин (Рус, историчар, византолог) оценио је боравак српског цара на Светој Гори као почетак праве словенизације Атоса. То потврђује чињеницом да су српски монаси улазили у неке светогорске манастире, и да су од тада српски монаси могли постати и проте. У времену српске власти над Светом Гори, спомиње се као први српски прота Нифон. Први пут на чело управе Свете Горе изабран је прота Србин Антоније, угледни хиландарски старац и духовни отац Стефана Душана. У октобру 1348. године наследник Антонија је Арсеније. После су за управнике бирани Теодосије и Силван – Грци. Ово говори да није било дискриминације према Грцима.

Све што је цар Душан у политици према Светој Гори предузимао било је истицање своје универзалистичке личности која му даје претпоставке да може бити достојан васељенског цара. Цар је искрено желео да „освежи“ православни свет и његов дух тако што ће бринути о напретку, благостању целокупног хришћанског света.

Последице латинског царства осећале су се јер су оставиле разорне штете по Византију и православље те је Стефан Душан схватио да је улога цркве на ревитализацији источног хришћанства најодговорнија. „Зато се на Светој Гори Атоској Стефан Душан свесрдно трудио да делује на узорима царева Ромеја, једнако се бринући о благостању свих монашких братстава. За ту бригу Светогорци су му се достојно одужили јер је име Стефана Душана записано у Поменику Светогорског протата владајућег цара и ктитора.“[60]

У српској државној слободарској вертикали, цар Стефан Душан, поред те духовне компоненте српског народа, први је владар законодавац јер његов ранг цара дао му је право да поставља законе. Полазиште које се јасно истиче у његовим законима је „спасење читаве заједнице у животу који предстоји. Томе води тих, миран и

59 Исто, стр. 209

60 Исто, стр. 227

побожан живот а угрожавају га злоба и мржња.“[61] У писању закона – доношењу – учествовала је црква са одабраним – заслужним монасима од највећег ранга, властела (велика и мала) и на крају, као најодговорнији, и сам цар. Закон је проглашен 21. маја 1349. године на празник Вазнесење. Први део закона садржи 135 чланова. Други део закона донесен је 1354. године. Иако је учествовала горе споменута и рангирана црква и властела, чији је задатак био да „припреме“ материјале који ће дати основу за ред и поредак и елиминацију мржње и злобе, имена састављача закона остала су непозната али је сигурно то да су његови аутори били ванредно образовани људи. Законик је према свом садржају, а и жељи цара, требао да обухвати све области живота. Када је у питању црква – стуб – царевине она је већ живела по законима моноканона који се допуњавао новим ученим списима „солунског монаха Матије Властара који је сачинио енциклопедију права 1335. године, и преведена је на српски језик за време Душанове краљевине“[62].

Црква је била прва институција која је своје активности спроводила према прописима из Номоканона. Она је стекла велики углед, а у царевој намери било је да се целокупно становништво доведе у прописе – законе и да се ти закони поштују. „Први чланови законика посвећени су склапању брака што је увек било актуелно, као што показује рад Светог Саве после оснивање архиепископије почетком 13. века.“[63] Цар је законом обавезивао цркву да благослови венчање. Свака свадба мора обавезно да се заврши венчањем по канонском праву - ..... Наметана је нераскидивост брака. Брак као основа сваке људске репродукције остаје у надлежности цркве. Закон о цркви не мења достигнуте црквене персоналне и материјалне (цркве и манастире) надградње „али тамницом и другом казном претили су калуђерима који одбаце расу (члан 19).“[64] Што се тиче католика они могу слободно да практикују своју веру али свака појава покушаја превођење из православља у њихову веру, строго је забрањено.

Какав је био законски статус цареве властеле у односу на цара? Каже се да је цар владар, у свом односу према ратницима и властели,

61 Исто, стр. 227

62 Исто, стр. 229

63 Исто, стр. 229

64 Исто, стр. 230

поштовао обичајно право и принцип неписаног права. Најважније је питање о баштинама које су биле неповредиве. „Нико није смео одузети баштину властелину – ни царица, ни краљ ни цар (члан 43). Царевина уоквирује и војну службу у законске прописе, којих није било пре. Тако у неколико прописа о војсци и војницима забрањује свађе међу војницима, забрањује се да се у војевању руше цркве, преношења царских овлашћења на војводу у походу, забрана да једна војска за другом одседа у истом селу (члан 130, 131, 129 и 135).“[65] Што се тиче горепоменутих баштина (поседи) које су биле неприкосновене, цар је њих потврђивао повељама (члан 39 и 40). Законик доноси прописе о властели а односи се на симболику, како на симболичке радње тако и уопште. „После смрти властелина“ коњ добри и оружије предају се цару, а да огртач украшен бисерима (свила, велика бисерна) и златни појас остену потомцима (сину или ћерки) (члан 48). Законик члановима 97, 55 даје повластице властели у систему казни а заштићен је и од увреда.

Свакако је царска Србија, како је речено, у систему организације своје државе у многоме за узор узимала Византију. Као феудална држава и Србија је следила праксу Цариграда са скоро никаквим изменама. „Феудални карактер провинцијске администрације није уочљив само кроз социјални положај њених функционера, нашта указује и физиономија међусобних односа цара и ових достојанственика. Многи од њих били су родбински повезани са династијом.

Пример поштовања византијских обичаја у српском царству представља деспот Симеон Палеолог – полубрат који високи чин носи као члан царске породице, деспот Иваниш рођак цара, Јован Комнин Асен брат Душанове супруге Јелене управљао је крајевима у Албанији (Валона, Берат) и многи други, као на пример војсковођа Прељуб који је родбински повезан са Стефаном Душаном.“[66]

Закон који третира привредни живот и његове произвођаче је веома уопштен. Тако „господар није смео узимати од својих људи оно што је било преко закона... Зависни људи могли су да се парниче са својим господаром. У Србији се изричито дозвољавало Сасима – рударима

65 Исто, стр. 231

66 Љубомир Максимовић: *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога,* стр. 14, Византијски институт САНУ, посебно издање, књига 14, Београд 1972. године

да секу шуме али им се забрањивало да на искрченим површинама обрађују и засејавају (члан 123).“[67]*

Кад су у питању кривична дела, закон је имао у виду да оштрим казнама спречава злочине и преступе. Закон за кривична дела није имао превише законских чланова. Цар Душан наследио је од свога деде, краља Милутина, право да владареве судије пресуђују случајеве који су јасно одређени за владара: „убиство, рањавање, крвна освета, „тâта и гусара“ (крађа и разбојништво), „пријем људски“ што је подразумевало одвођење туђих људи (члан 103). Казне су биле веома строге и нису биле једнаке за све поданике. Судије су истраживале да ли је злочин са умишљајем и друштвени положај жртве и убице. За убиство епископа, закон је веома строг и кривац треба да буде убијен и да се обеси. Ако се убије отац, мајка или брат, убица је спаљиван (члан 95 и 96). Посебно су интересантне казне за крађу и разбојништво које су здружене али нису једнаке. За крађу и разбојништво – злодела друштвена, према (члану 145) каже се да се они морају искоренити. Законик каже по овом истом члану да „нигде ни у чијем пределу, било да су земље, градови, жупе или крајишта, није смело да буде лопова и разбојника („тâта и гусара“).“[68] На пример, ако се у неком селу деси лоповлук или разбојништво, село би се казнило „да се распе“, расели а казна за разбојника је вешање стрмоглаво. Господар села био је санкционисан, одвели би га свезаног цару, третирали би га као лопова и разбојника а поврх свега, морао је надокнадити штету. Старешина села и катуна подлежу казнама уколико се код њих нађе лопов или разбојник. Ако би се господар оглушио на пријаву свог потчињеног на пријаву лопова или разбојника следила му је казна (по члану 146, 147) већ је речено да је царевина нарочито била усредсређена на борбу против лопова и разбојника. На сузбијању ове пошасти сви слојеви државе на свим нивоима хијерархијске власти били су одговорни. Ако би се лопов ухвато са украденим стварима „corpus deliciti“ следила му је казна вешања, ослепљења и ту нема помиловања. Ако се ухвати лопов а нема доказа онда се у доказивању своје невиности поводом тога „што ће усијано гвожђе од црквених врата пренети до олтара (члан 150), не каже се а подразумева се да је излечење рана био знак да није крив“[69].

67 Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, стр. 233

68 Исто, стр. 234

69 Исто, стр. 234

Одвођење и примање људи у средњем веку било је од великог значаја, јер је значило да се тиме ремети, односно умањује, обрада земље, јер ако нема људи нема ни привреде. Законик доноси општу забрану да властелин, црква, цар па и царица не смеју примити туђег човека (члан 140). У искорењавању крађе и разбојништва приоритет је био да се обезбеди слободно кретање трговаца за што је власт захтевала сарадњу свих становника села, града, жупе. „Брдо пусто међу жупама (члан 158), прописује да села око брда дају страже и да сносе материјалну одговорност за било какво зло."[70] У граничним појасевима одговорност је крајишника (члан 143). Законом је одређено кажњавање паљења села или гумна, кажњава се блуд, напаствовање, бављење магијом, лажне оптужбе, фалсификовање повеља, забрањени су скупови без знања и дозволе власти.

У освојеним областима које су имале уређено постојеће стање, цареви правници су се трудили да неписано обичајно право својих немањићких предака ускладе са византијским обрасцима који се ослањају на учено право. Затечени правни систем цар није мењао и главни проблем је био да се обичајно право усклади са нађеним стањем. Божидар Ферјанчић и Сима Ћирковић истичу „у области судства, суђења и решавања спорова... Огледавају се дилеме Душанових правника и показује њихову зрелост... Они нису механички преносили установе и поступке из освојених византијских земаља, нису остајали ни при обичајима насталим у далекој прошлости у битно различитим условима"[71]. „Душан је задржао византијско уређење и византијске установе у новоосвојеним областима. У њима је као наместнике постављао своје рођаке дајући им велика византијска звања (деспоте, севастрократоре, кесаре).

Ипак је у старим српским земљама одржао ранији управни систем. Као и раније, одржавали су се државни сабори, сазивали су се због објављивања одлука, повеља, закона о додељивању власништва, и на њима се обављала церемонија крунисања. Учесници сабора проводили су у живот одлуке владареве."[72]

70 Исто, стр. 236

71 Исто, стр. 237

72 *Средњи век и ренесанса*, стручни редактори југословенског издања, проф др Љубомир Максимовић, др Раде Михаљчић, Народна књига Вук Караџић, стр. 68

Византијско учено право „огледа се у преузимању проглашавања начела да је закон изнад цара те да се и цар мора покоравати закону“[73]. На пример „ако царева писма (књига царева) судијама које крше законик, судије су дужне да их узму и донесу пред цара (члан 105). Даље се наводи, ако би царево писмо било написано из срџбе, љубави или чинећи милост некоме а то разара Законик, таквој књизи (писму) нигде не треба веровати него да се суде и врше како је по правди (члан 171). Изричито се каже да „судије не смеју да суде у страху од цара већ по Законику (члан 172).“[74]

Византија је свој правни систем наследила из римског права а чији је идеал „закон изнад цара“. По угледу на то право, у законодавство европских држава ово право (римско) улази као темељ правде. Душанов законик изричито даје велики ауторитет судијама. Нико не сме да се оглуши на судијски позив, ни црква, ни властелин, нити било који човек јер би то значило да се не поштује царева заповест (члан 148).

„Пресуде су морале да буду писане у два примерка, један се чувао код судије а други се давао оном ко је добио парницу (члан 163).“[75]

Цар је примену и деловање Законика пратио пет година а други део Законика потврдио је важење одредби првог Законика и допунио га другим делом Законика. Други део Законика, због изненадне смрти цара, није могао пратити. Пропашћу царства примена Законика свела се – сузила на мале области које су биле под влашћу Млечана – Грбаљ и Паштровићи у Зетском приморју. Судбина Душановог Законика која се по распаду царства тихо гаси, али у усменом предању о њему се говорило у смислу да је „благочестиваго и христољубиваго маћедонискаго цара Стефана србскаго, благарскаго, угарскаго, далматскаго, арбанаскаго, угровлахијскаго и иним многим пределом и земљам самодршца суштаго“[76].

Штампањем у историји разних словенских народа Јован Рајић 1795. године Законик је постао доступан широком кругу читалаца а постао је предмет научног интересовања.[77]

73 Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, стр. 237

74 Исто, стр. 237

75 Исто, стр. 241

76 Исто, стр. 244

77 Исто, стр. 244

Општи је закључак за Душанов Законик да је „чувени споменик словенског права“[78].

Велика је била несрећа Балканског полуострва у 14. веку, десетогодишња борба за наслеђе цара Андроника III који је изненада умро. Једна висока цивилизована и културно најнапреднија држава поларизовала се између претендената за новог цара Византије – Јован V Палеолог син Андроника III и великог дукса Јована Кантакузина. Стефан Душан је искористио тај конфликт ни крив ни дужан, да прошири српску краљевину – царевину до нивоа најјаче и највеће државе на Балканском полуострву. Цар Душан је у овој византијској разједињености постепено, мудро и лукаво ширио Србију без великог отпора. Заузета је цела Македонија, јужни део Византије до Коринтског залива – Епир и Тесалија. Многи градови, а скоро и сви, били су под српском влашћу, али око Сера се водила велика борба, а Солун је остао неосвојив сем околине која је била под влашћу Стефана Душана. Цар никада није одустао од освајања Солуна: град је практично био опседнут царевом војском 1350. године, претила је глад и недостатак намирница. Византијски цар Јован Кантакузин Палеолог IV успео је да поврати више градова које је цар Душан држао – то је било 1350. године. Град је деблокиран. У историографији се овај успех Јована Кантакузина дефинише као противудар на цара Душана. Треба рећи да у помињању цара Душана, Кантакузин увек спомиње Трибале (Србе) и њиховог краља Душана који предводи варваре. Не само Солун, Кантакузин жели да поврати све градове које је цар Душан припојио Србији: те је повратио град Верију западно од Солуна. Код ослобађања Верије нико није погинуо. Иначе, чудан је био однос између Јована Кантакузина и цара Душана. Како су се добро познавали и ценили није се испољавала никаква свирепост а и сукоби њихови били су специфични. Цар Јован Кантакузин, код ослобађања Верије није дозволио да Турци, његови савезници, учествују, а заробљене српске војнике, све до једног, пустио је да се врате у српску војску. Град Воден супротставио се Кантакузиновом походу, пружио је отпор, али је ипак на крају поклекнуо.

Ова контраофанзива цара Јована Кантакузина у јесен 1350. године, спроведена је под повољним околностима јер је цар Душан био суочен са решавањем односа са босанском баном Стјепаном II Котроманићем

78 Љ. Максимовић, Р. Михаљчић, стр. 69

– око области Хума. Север српске царевине био је у приправном стању због озбиљних политичких планова угарског краља Лајоша I Великог са којим је 1346. године цар Душан закључио мир.

Стефан Душан није хтео да се одрекне Хума, али је оклевао да нападне Босну иако је имао слободан војни потенцијал. Стјепан II Котроманић тражио је – замолио Млечане да посредују у склапању мира између Босне и Србије. Млетачки посредници ступили су у контакт са Стефаном Душаном, кога су у јесен 1346. године нашли на југу дубоко у грчким областима. Душан је обећао Млечанима да жели добре односе са Босном, али да заузврат тражи да се врати освојени Хум. Примирје је закључено крајем 1346. године, а наредне две године, 1347. и 1348. не спомињу се никакви сукоби ова два владара. Међутим, када је примирје владало, после три године, Котроманић је поново страховао, 1349. године, од похода цара Душана на Босну. Босански бан поново се обрати Млечанима и уједно упознао их да има намеру градити утврђења на ушћу Неретве, с чим се Млечани нису хтели сложити и предложе да одустане од те намере. Котроманић је наставио по свом плану па је 1349. године напао српске области у приморју и опљачкао их. Овим су пропали напори Млечана а и Дубровчана да не дође до сукоба између Босне и Србије. Српски цар, у октобру 1350. године, пође у поход на Босну (о коме је већ било речи – верзија Мавра Орбинија пре овог текста). Поход цара Душана био је силовит, поврађен је Хум као и град Нови на Неретви. Војна операција у Босни морала се прекинути због офанзиве Јована Кантакузину код Солуна. На повратку за Македонију, цар Душан и царица Јелена, 25. октобра, а на позив дубровачког већа, одлучили су да посете град под Срђом где су срдачно дочекани. (Виђење ове посете описао је Мавро Орбини.) Цар и Јелена добили су богате дарове (свилене и вунене тканине), приређене су разнолике свечаности од песама до игара. Дубровачком лађом, цар је отпловио за Котор а затим копненим путем, да би крајем 1350. године био под бедемима Солуна. Дошло је до више преговора Јована Кантакузина и цара Душана како да се реши питање градова и области које је српски владар запосео. Разговори су били пријатељски али се ипак родила сумња и код једног и код другог у искреност договорених уступака. И код Јована и Душана била је присутна несигурност, односно, нису били сигурни ко ће победити ако дође до сукоба. Наступио је тренутак да су обе војске биле постројене

за бој на домак Солуна. Несигурност у исход боја резултирала је да Јован Кантакузин одлучи да напусти Солун и крене за Цариград. Цар Душан је после повлачења Јована Кантакузина, почетком јануара 1351. године, прешао Вардар, започео опсаду Водена и повратио га царевини. И Верија је поново постала царска. Противудар цара Душана у првим месецима 1351. године, поништио је офанзиву Јована Кантакузина. Све градове у Македонији које је привремено Јован запоседнуо поново су под влашћу српске царевине.

Византијски цар Јован Кантакузин напустио је Солун и вратио се у Цариград, а у Солуну су остали Јован V Палеолог и његова мајка царица Ана Савојска. Млади Јован V Палеолог није био задовољан што је остао у Солуну, далеко од Цариграда, те одлучи да се врати у престоницу како би силом преузео престо. Како је стално тињала мржња између Јована IV Кантакузина и Јована V Палеолога, то је водило ка обнављању борбе за цара Византије. Млади цар Јован V Палеолог рачунао је на пријатељство цара Душана а и Бугара и почео је припреме за рат. Оба савезника договорили су се да војно помогну Јована V Палеолога и одлуче да му упуте помоћ. Српска страна послала је два коњичка одреда а и Бугари су упутили своју помоћ. Различити су подаци о бројном стању коњичких одреда. Јован Кантакузин – узурпатор, каже да су Срби послали 7.000 коњаника под заповедништвом војводе Бориловића. Други извор каже да је било 4.000 људи – коњица. За бугарске одреде не зна се број. Снаге које је Јован Кантакузин добио од турског султана Орхана биле су 12.000 добро опремљених војника – од којих су већина газије, под заповедништвом Сулејмана. До сукоба је дошло изненада код Дидимотика што је било изненађење за Јована V Палеолога а то су искористили Бугари те су се спасили бекством. Срби су заједно са одредима Јована V Палеолога прихватили борбу иако су бројчано били слабији. Војска се налазила у равници кроз коју тече Марица, терен непознат, коњица је била спора – оптерећена јахачем и оружјем, за разлику од турске лаке и брзе коњице. Српска војска је поражена, мањи број се спасио исто тако и заробљен а остали су изгинули. Сукоб с Турцима октобра 1352. године био је последњи за живота цара Душана.

После ове битке, Турци су проценили да је време за успостављање мостобрана западно од Хелеспонта – у Европи. Они 2. марта 1354. године пређоше на европски део копна и запоседну Галипоље – обнове га

после разорног земљотреса. То је био средњевековни турски мостобран са кога ће почети освајање југоисточне Европе. Сада су постали опасни противници православној Византији и другим хришћанима са јединим циљем да поразе и освајају а затим и учврсте турску државу.

За царску Србију поново се на северу појавише Угри 1354. године. И поред потписаног мира између Лајоша и цара Душана, 1352. године, поново су се указали нови међународни моменти који су ишли у прилог Угрима. Угри су потписали мир са напуљским краљем и тиме отклонили могућност ратовања на два фронта, па су чекали погодан тренутак да нападну Србију са крсташким намерама – против шизматика. Са великом војском, Угри су продрли до Рудника. Славни војвода Стефан, брат Лајоша, предводио је напад – али је непредвидиво – војску угарску захватила епидемија маларије која је у великом броју изазвала смртност а и сам војвода је умро од те болести – маларије. Угри су се повукли.

Цар Душан, суочен са новим насртајима католичких краљева и цркве против његове државе (о овоме пише цитирани Мавро Орбини о захтеву Шарла од Валоа као и Лајоша да цар прихвати римокатоличку веру). Све те захтеве – услове, цар је са поносом и презиром одбио. И чешки краљ Карло IV писао је цару Душану 19. фебруара 1355. године пријатељским тоном и „драги брате“ – нас везује и племенити словенски језик, позивајући га да промени веру. Римски папа Иноћетије VI упутио је свог легата Петра Тома, који је носио писмо за цара Душана, с истим циљем а то је призивање у римску цркву. Та мисија Петра Тома није успела. Са Угрима је закључен мир.

Царевина се суочи са болешћу патријарха Јоаникија који тешко болестан пожели да га из Жиче одведу у Пећ, али тамо није стигао. Смрт га је затекла „у Пеломиру на Ибру, недалеко од Жиче“ 3. септембра 1354. године. За патријарха, цар је изабрао хиландарца Саву, који је рукоположен за патријарха у Серу (новембра 1354. године) на сабору српском и грчком.“[79]

У првој половини 1355. године цар углавном борави у јужним областима своје државе што потврђују документи и повеље које је Стефан Душан издао на сабору у Крупиштима на десној обали Брегалнице. Стефан Душан 2. маја 1355. године издаје хрисовољу

79 Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, стр. 302

Хиландару у Овчјем пољу где се спомиње и сабор у Крупиштима на којем је био патријарх Сава и митрополити, те многобројна властела српска и грчка.

Удругој половини 1355. године на северозападним границама царства и далматинским градовима Омиш, Клис и Скрадин, угарски краљ Лајош I покренуо је војску да те градове запоседне. Ова три града били су породични посед Младена Шубића, хрватског господара, који је 1347. године био ожењен Душановом сестром Јеленом. Шубић је умро 1348. године од куге а брат је одлучио да одбрани посед сестре Јелене. Ти су поседи одбрањени али су касније отети од надмоћнијих угарско-млетачких снага. То се десили после смрти цара Душана. Јесен 1355. године биће последња у царевом животу.

Петнаест дана пре смрти цар је написао последњу повељу 5. децембра 1355. године у граду Верије о „разрешници рачуна Дубровчанина Марија Гучетића“[80]. Цар је преминуо у недељу, 20. децембра 1355. године. О узроцима смрти цара Душана постоји много контраверзи (клетва византијског патријарха Калисте, проклетство од смрти оца Дечанског, тровање и тако даље). Мавро Орбини у „Краљевству Словена“ пише да је „цара Стефана напала је грозница које се није могао ослободити упркос свим лечењима... И тако 1354. године, у доба 45 година, пресели се у бољи живот. Његово тело би пренесено у манастир Свети Арханђел, код Призрена, који је сам израдио. Владао је као краљ и цар 25 година. Смрт га је затекла у Неродимљу. Орбин наводи његове одане сараднике: Грегорије ћесар, Војихн ћесар, Брајко Раосав, Бранко Расиваљић, Тома и његов брат Војислав Војиновић, па Милош и његов брат Раосав Леденић, кнез Братко, Обрад, Вукашин челник и његов брат Угљеша, Бранко Младијеновић и војвода Мирко. Они су увек стајали уз цара. Цар је имао једног сина Уроша који се прогласио царем, без икаквог отпора код кнезова и других велможа свог краљевства. Био је наиме, прекрасног изгледа и од његовог владања надаху се сваком добру.“[81] „У опису лика цара Душана, Мавро Орбини истиче веома позитивно и садржајно о цару Душану „да је најбољи војник свога времена и изврстан заповедник“, да је врло мудар владар и управљао је краљевством веома разборито. Такође, даје опис физичког изгледа и особина, хвали Душанову побожност и даривање

80 Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, стр. 307

81 М. Орбини, *Краљевство Словен*а, стр. 241/342.

цркава. Биографију цара Душана, Орбини је објавио на италијанском језику те је она веома дуго служила западноевропским историчарима као извор за познавање старије историје Јужних Словена. На основу Орбинијевих текстова, ослањали су се српски писци из XVIII века."[82]

Ауторитет цара Душана био је главни интегративни фактор моћи српске државе. Она, српска држава, ништа није била другачија од осталих европских царевина, краљевина и грофовија. Кад кажемо грофовије, мислимо на српске области које су темељ феудалне државе. Царевина је имала многобројну властелу које су у систему биле доста хетерогене. Душанова смрт у 46. години, спречила је формирање строго централизоване власти. Тако је одмах после смрти, а за време владавине цара Уроша 1355. до 1371. године, започињао процес дезинтеграције. Цар Урош на самом почетку владања бива оспораван од свога стрица Симеона – Синише Палеолога Немањића, полубрата цара Душана, који се прогласио царем, чиме је започео процес распадања српског царства. Поједине области прогласиле су се краљевином – краљ Вукашин, Македонија, области данашње западне Србије и Подриња припале су ужичком кнезу Николи Алтомановићу, који је претендовао да завлада целом српском државом. У покрајни Зете и северне Албаније завладао је сиромашни зетски племић – властелин Балша. Цар Урош 1359. године сузби и потуче угарског краља Лудовика који упаде на територију северне Србије. Српски властелин – кнез Војислав Војиновић 1361. године напада Дубровник. Посредством цара Уроша, прекинут је рат са Дубровником и склопљен је мир у Оногошту 1362. године. Храбри кнез Војислав Војиновић, који је лојалан цару Урошу, 1363. године умире од епидемије куге.

До коначне промене по питању опстанка Византије, Бугарске, Србије, као главне државе долази у другој половини 14. века. Пре тога, византијски дукс Јован Кантакузин, би први владар на Балкану који ради остваривања својих циљева потражи савезнике преко Босфора код турских емира у Малој Азији. До првог сукоба одреда српске војске са Турцима долази 1344. године код Стефанијаније на Егејском мору у којој су српски одреди били поражени. У сваком случају, позивање Турака од стране Византије завршава се тако да су они (Турци) 1354. године заузели Галипоље и створили основицу за освајање Балканског полуострва. Од тог времена, Турци упадају у све области суседних

82 Видети више „Стефан Душан" Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, стр. 333/334.

држава, енергично и у више случајева победнички, што им је давало све више полета да наставе са тим продорима и ширењем територија, која им омогућује да стварају јаку државу чији је ослонац на војној организацији, дисциплини и моралу заснованом на ширењу ислама чији фанатични борци, газије, чине ударну песницу.

Смрт цара Душана и растакање велике царевине будно је пратио турски султан Мурат. На српску државу извршен је удар на југоистоку у области Сера којом је владао деспот Јован Угљеша. Он је „заменио Душанову удовицу на месту господара Сера... Осамосталио се до те мере да је започео преговоре са цариградском патријаршијом о враћању отргнутих епархија под њену власт."[83] Угљеша практично ревидира све односе које је цар Душан имао са Цариградом оптужујући српског цара што је себе прогласио самодршцем Србије и Ромеје. Овим поступком Угљеша је унео пометњу у српској аутокефалној цркви и посејао сумњу у њен ауторитет. Овим нападима на цара и патријаршију Угљеша је желео да придобије Византију као савезника од претеће опасности – Турака. Угљеша је изгубио драгоцено време у тражењу помоћи у Цариграду а занемарио је припрему своје области у јачању војне организације и тражења савеза у другим областима (Македонија, Стара Србија) за одбрану од Турака. Како није било јаке централне власти у српској држави за време цара Уроша, остала је једина могућност за одбрану од Турака савез са братом, краљем Вукашином. Вукашин је после смрти цара Душана постао господар западне Македоније са седиштем у Прилепу. Још за време цара Душана, Вукашин се истакао као знаменити властелин и енергичан војник.

Браћа Мрњавчевићи били су први на удару Турака. Војничка снага браће била је довољно јака да се успешно супротставе Османлијама. Још пре окршаја са Османлијама, браћа су имала у плану да протерају Турке преко Босфора и тако отклоне све претње од Азијата. Био је ту уствари Вукашинов план да се у једној главној бици поразе Турци.

Српске области у којима су владали деспоти, краљеви, севастократори и кнезови, били су у међусобним сукобима. Те сукобе цар Урош имао је намеру да неутралише, али смрћу њему лојалног великог кнеза Војислава Војиновиће, 1363. године, његовог главног ослонца и њему оданог кнеза, није могао да спроведе контролу царевине.

83 Исто, стр. 325

Поред Војислава, и војвода Дејановић, такође одан цару, погинуо је у околини Врања у тим међусобним сукобима. Као пример истичемо сукоб између два главна стуба стабилности царевине који се водио између два блока. На једној страни синовац Војислава Војиновића кнез Никола Алтомановић и кнез Лазар Хребељновић а на другој браћа Мрњавчевићи сукобише се на Косову пољу 1369. године. Мрњавчевићи су однели победу и Приштином завлада краљ Вукашин. Такође, ови су сукоби били и у области српске Зете у којој јача властела породице Балшић. Само две године после боја на Косову, браћа Мрњавчевић сукобише се 21. септембра 1371. године на реци Марици са Османлијама. Српска војска – снаге, нису биле све прикупљене јер је војска краља Вукашина десет дана маршевала 400 километара да би се удружила са Угљешином војском. Уморна и слабо распоређена имала је испред себе Османлије које су, упркос набујалој реци Марици, у уређеном борбеном поретку дочекале српску војску. Набујала река Марица била је препрека за маневар српске војске – за удар у бок, у позадину. Српска војска би катастрофално поражена. Оба брата су погинула. Показало се да у сложеним метеоролошким условима – било је и магле, турске снаге, иако бројчано мање, својим борбеним поретком успеле су да окруже српску војску а брзим налетима коњице и гласовном халабуком створише језиву атмосферу на бојишту те потпуно поразише српску војску.

Погибија браће Мрњавчевић и уздрмана моћ кнеза Николе Алтомановића и кнеза Лазара додатно су ослабили одбрану српских области у времену које долази пред Косовску битку. И даље не престају сукоби у областима после Маричке битке. Вукашинов син Марко (Краљевић Марко) постаје вазал Османлија. „У покрајни Зете и северне Албаније, један сиромашни властелин Балша са синовима Страцимиром, Ђурађем и Балшом заузму доњу Зету. Њима се преда Скадар.“[84] После пораза на Косову 1369. године, Никола Алтомановић, после краткога времена, поново ојача и показа своје намере да српско питање у зме у своје руке. Он прошири област до Хума и тако прошири своју област с намером да завлада целим српским царством. И Лазар Хребљановић, после нестанка Мрњавчевића, започе ширити своју област према северу, побеђује 1379. године Радића Бранковића –

84 Мавро Орбини, стр. 346-356

Растиславица, постаје господар Браничева и излази на десну обалу Дунава. Приказани „нереди“ у Душановој царевини, чији су актери споменути великаши, жупани и кнезови, били су у сенци чињенице да је још у то време био жив легални немањићки наследник царства, полубрат цара Душана, Синиша Палеолог и његов син цар Јован Урош Дука Палеолог Немањић. Синиша Палеолог умре 1372. године, а његов син се замонаши и тако се гаси славна лоза Немањића, која је направила – стабло српске државе. Као закључак о династији Немањића може се рећи следеће: „Стеван Немања политички учврстио је српску државу а његов најмлађи син Сава уредио самосталност српске цркве. Некако у времену „градње“ Немањићке лозе, Србија је била окружена католичком вером и то потпуно када је успостављено Латинско царство 1204. – 1261. године. Како опстати? Немањин син Стефан под принудом (како се види) узе привидно католичку веру, ожени се унуком млетачког дужда и доби као први српски владар краљевску круну од папе Хонорија III.“ Сава Немањић одлучи да пође у Никеју, центар световне и духовне власти Византије, која је остала изван Латинског царства, да затражи милост за српску православну цркву. У Никеји срдачно је дочекан од никејског цара Теодора I Ларкасиса и Васељенског патријарха Манојла Сарантена. Срдачан пријем Сави био је знак велике захвалности окрњеног Византијског царства да су у Србима добили истинског пријатеља. Сава би проглашен за првог архиепископа Српске самосталне цркве. То је велика заслуга Савина за историју српског народа али и вере и просвећења свог рода. Сви Стевана Немање наследници, на свој посебан начин, доприносили су развоју српске државе, што је прешло у традицију којом су се водили током трајања Немањића. Најплодније доба иде од 1282. до 1355. године. Да споменемо лукави и неуморни владар Урош II – Милутин 1282. до 1320. године, створи Србију главном државом на Балканском полуострву. Његов наследник Стефан Урош III – Дечански (1320. – 1331) владао је чврстом руком, сачува Милутинова достигнућа, и страховито потуче Бугаре код Велбужда – Ћустендил. „Напокон уздигну српску државу његов син и наследник Душан Силни 1331. – 1355. године, до такве славе и моћи какву није имала нити пре нити после... Душан је био не само велики војвода, него мудар и ванредно лукав државник. Он је знао не само заштитити своју државу већ је и уредити. Он је упорно настојао да учини Србе господарима на

Балканском полуострву, а да то постигне, миловао је он и неговао и друге народе: Грке, Бугаре, Арбанасе. Он их је надаривао частима и службама, штовао њихов језик, обичаје и светиње... Он је усвојио сав византијски дворски ред, све државне почасти."[85]

Међусобни сукоби који су били међу обласним великашима, те катасрофални пораз на Марици, прекинуше 180-ту годишњицу независности српске државе и тако учинише крај: добу српске славе и величине. Несложни великаши отворише време када долази до пропадање српске славе и величине.

Кнер Лазар Хребљановић држао је област царевине Душанове које су биле централне (трбух Душанове државе) са престоним градом Крушевцом. Његова територија је била највећа. Са босанском баном Стефаном Твртком I Котроманићем (1354–1391) победи једног од најпознатијих српских кнезова (већ реченог) Николу Алтомановића. Како је Твртко, по мајци, био унук краља Драгутина из лозе Немањића династије, која је изумрла, он прихвати да се крунише краљем Босне, Србије и Приморја. Задржао је и даље добро односе са Србијом а кнез Лазар Хребљановић прихвати га као легалног краља. У старом манастиру Милешево (у коме је био и гроб највећег српског духовника Светог Саве) 1377. године, уз све краљевске церемоније, бан доби титулу краља.

Кнез Лазар Хребљановића из родног Прилепца са југа Србије, одрастао је на двору цара Душана. Његов отац Прибац, био је у служби цара Душана – царев пехарник. Лазар је веома личио на свог оца. „Нико није очекивао од српске властеле да ће син Прибца, пехарника, који се истакао и у пучу када је Душан збацио свог оца са престола, завладати Србијом... Душан је уочио у Лазару неку особину мудрости и државнички дар и мада је то све било далеко од сваке помисли да би Хребељановић могао постати наследник круне, допустио је својој рођаци Милици да се уда за Лазара... Иако су се Хребељановићи ородили са светородним Немањићима, охоли великаши, Коленовићи, говорили су да царство не може водити бивши ставилац."[86] Одстранивши Алтомановића, Лазар постаде највећи обласни владар и цар како за властелу тако и за цркву. „У Лазару Хребљановићи српски народ

85 Др Иван Хојић: *Слике из обћег земљописа*, књига V, део II, Загреб, тисак Карла Албрецхата, 1900. године, стр. 293 - 300

86 Жиоврад Лазић, *Витез смрти*, Београд, 1988., стр. 48

(завађен и изједен закрвављеним великашима) добио тог владара који учврсти законе и благонаклоно врати старе обичаје... Велики мудрац помири српску цркву са цариградском, спречи ширење великог зла – расцепа међу православљем које је започело када је Душан прогласио царство и именовао српског патријарха Јоаникија.“[87]

Опасност од продора Турака на области које држи Лазар била је главна брига кнеза у Крушевцу. Пратили су се сви покрети Турака, вршене су војне припреме, разговарало се са главним великашима како би се Турци благовремено сузбили. У зиму 25. децембра 1380/81. годину дође до битке у близини Параћина коју су водили Цреп Вукосавић и Витомир, властелини кнеза Лазара, са османлијском војском. Поразише је те се Турци повукоше.

Турци непрестано нападају области цара Душана на свим правцима. Септембра 1385. године дође до сукоба, у северној Албанији, Турака са Балшом II Балшићем. Зна се да је Балшић изгубио живот а за господара Зете постаје његов братанац Ђурађ II Страцимировић Балшић.

Султан Мурат правилно процењује догађаје и стање у Србији и закључује да је кнез Лазар тај владалац са којим треба да води генералну и одлучујућу битку. Тако 1386. године османлијска војска заузима Ниш, а затим упада у Топлички крај где је код Плочника сачека војска под заповедништвом кнеза Лазара. Српски кнез није био изненађен упадом Турака јер су повереници доносили вести да се из Бугарске креће султан Мурат са своја два сина, Бајазитом и Јакубом. Победа Срба на Плочнику веома је разгневила Турке који су, иако бројнији, напустили Србију и почели припрему за освету.

И босанска војска сукоби се са Турцима – јачи одреди – предвођени Лала Шахином, код Билеће августа 1388. године. Босанса војска под заповедништвом Влатком Вуковићем, порази османлијске одреде.

У анализи битке код Плочника, кнез Лазар је закључио да ће освета Турака бити опасна и да се треба припремити за тај бој. Следили су

87 Исто, стр. 49. Око смрти цара Душана има више верзија које су досад написане. Интересантно је да др Иван Хојић (опчињен царом Душаном) пише да је Душан предузео велики поход на Цариград 1355. године и да је изненада после кратке болести умро. Није далеко од истине да је цар имао намеру да по уласку у Константинов град изглади односе са Цариградском патријаршијом. Том приликом спомињу се „завереници који су сасули отров у јело као узрок смрти цара.“

разговори са српским великашима и са савезницима без чије помоћи се не може упустити у генералну битку са Османлијама. Кнез закључује да има појединих великаша који би жртвовали и образ и веру да сачувају богатство и привилегије. „Проклета неверна господа“ чувена је Лазарева изрека. „Кнез је из престонице Крушевац, упутио своје поклисаре на све стране са књигама и саветом да се сви господари уједине, иначе ће сви, један по један, бити покорени и побеђени. Турцима нису потребна господа, имају доста своје, него раја послушна као марва, бејаху Лазареве опомене које мало ко послуша.“[88]

Удајом својих кћери за угледне великаше, Лазар све њих угради у одбрамбени зид своје државе. Најстарија Мара удала се за великаша Вука Бранковића, сина севастократа Бранка Младеновића, господара Косова. Драгану са даровима и свитом одаслаше Александру, сину бугарског цара Шишмана, у престоном граду Трнову. Јелену испроси, с царским пристанком, Ђурађ II Стратимировић Балшић, владар зетске и приморске земље. Најмлађу Теодору, одвео је у своје банске дворе Никола Горјански, господар Мачве. Сви ће они бити учесници у боју на Косову. Кнез Лазар је на сабору великаша и свештенства објавио да се земља налази у опасности. За то је изнео низ примера, да Турци у великом броју надиру, а њихове претходнице долазе и плолазе преко границе Србије. Било је само питање дана када ће доћи до одлучујуће битке и где. На скупу цар је понудио две варијанте: да ли су за преговоре са Османлијама, а то значи, прихватити вазални однос као Марко Краљевић и господин Константин, или пружити отпор. Као веома мудар и даровит, Лазар је био онакав како га је цар Душан запазио. Земља није била спремна за велики бој, нема чврстог договора са хришћанима да заједничким снагама дочекају оружану силу под заставом полумесеца. Овакво гледање на стање упућује да би требало разговарати са Турцима. Прво што би Турци тражили је да се њихови услови прихвате а то је плаћање данка, „испомоћ“ – обавезно учешће у турским војним походима. То је оно прво а шта ће још Мурат тражити то нема краја.

Српска војска је добро организована, предводе је искусне војводе али бројчано је мала. Чврсто обећање краља Босне Твртка и господара Косова Вука Бранковића да ће бити уз Србе и кнеза Лазара у одлучујућем боју, испуњено је. Пре Косовског боја, Турци су слали многобројне

88 Живорад Лазић, *Витез смрти*, стр. 56

уходе – извиднице, које су Срби хватали, вешали по путевима, убијали секирама и бацали на ломачу а поготову оне који су били Срби.

Од суседних држава, Мађарска није одговорила на позив због проблема у династијским обрачунима у којима је узео учешће и цар Лазар. Позив римског папе да се сви хришћани уједине под крстом, није био успешан.

Бугарска је прихватила све Муратове услове а Византија је била све слабија и слабија за одбрану. Цар Лазар доби захтеве и услове написане од Мурата које му донесе турски чауш – гласник у пратњи групе јахача. Мурат је са великом војском (како се приповеда да јој броја нема) стигао на Косово поље где је очекивао да дође и Лазар. Његов гласник преда захтев у коме се тражи вазалство. Муратова књига нуди Србима рај, а као да кажеш покорност, а Срби да постану раја. Лазар је поручио преко поданика да пренесу Мурату да ће добити његов лични одговор. Цару Лазару прође кроз главу сећање на све краљеве и цара Душана из лозе Немањића. Били су толико силни и богати да су могли плаћати и стране војнике да ратују за њих. Настаде изјашњавање великаша који су саслушали кнеза Лазара и патријарха Спиридона. Слушали су и размишљали да ли прихватити вазалство на кратко, да се добије на времену и прикупи више снаге. А сада следи нешто што се зове косовски завет а слушају га све војводе.

Сјајан роман „Витез смрти“ Живорада Лазића, описује ове драматичне часове одлуке српског цара и патријарха. „У случају да се покоримо изгубићемо царство земаљско (изгубићемо слободу): због почињених грехова и предаје невернику неће нас примити ни царство небеско, то је светосавска порука српске цркве, рече патријарх. Онда да се бијемо – повикаше великаши које је предводио Милош Обилић.“[89] Савезницима из Босне, као и Вуку Бранковићу, кнез Лазар заказа састанак код цркве Самодреже.

Једанаестог јуна кнез Лазар, уочи поласка на Косово, позвао је све племство на вечеру. „Вечера је протицала у тужној тишини. Чак ни вино „жупско, румено и јако“ не орасположи српску господу... Сутра ће кренути на пут славе и многи ће платити животом јунаштво и пркос јачем. --- Браћо моја и чедо моја, устаде цар са пехаром у руци. --- Опраштајући се можда заувек од нама драгих и милих полазимо у

89 Живорад Лазић, стр. 66

подвиг и силом наметнут нам рат. Немојмо у тренуцима слабости, због Мурата и његових ордија које падоше на наше Косово, неблагодарно пребацивати Господу што нас не штити од невоља. --- Он нам је даровао животе и срећу да као племићи преживимо ово што смо преживели у здрављу и весељу. Ако је одлучио да се бијемо за његову веру, ми ћемо се бити до последњег... Он даје све а узима само наше мале и пролазне животе и то не да би их држао у тами, но у светлости у којој се праведни купају уживајући вечну љубав а грешни сагоревају као слама кад се запали са четири стране... Смрћу ћемо живот искупити јер не гинемо за себичне циљеве... Било је међу нама, моје дичне велможе и војско племенита, а и сада их има који сматраше и саветоваше ме да се покорим Мурату и прихватим његову власт над царством ми. Господ је вољан, међутим, да гинемо за веру и слободу, па опредељујући се за битку, покоравамо се Божијем закону и извршавамо његово наређење и ту за нас нема другог пута сем овога кога изабрасмо... Браћо моја, дижем овај пехар са молитвом да нас у нашој намери ништа не поколеба... Спаси Бог!... Нека вам је свима просто, свакоме, па и ономе који је Турцима одлазио а да о томе мени ништа није рекао. Заврши цар и седе.“[90]

Има сазнања да је постојао тајни ред Свети Ђорђе на чијем челу је био Милош Обилић. Они су се заверили да убију султана Мурата. За сто година, колико постоје Османлије, ниједан турски цар није погинуо у боју. Због тога су се сви зарекли на ту своју свету тајну. После Лазареве беседе, устао је Милош, са пехаром пуним вина, да одговори на сумње које су упућене њему. Само неколико дана пре поласка на Косово, у тајно друштво примљен је Драгаш Јакшић из Новог Брда. То Милош истаче где рече да ће прво наздравити најмлађем војводи, царевом стегоноши, који је без оклевања прихватио позив да се пре тог састане са Милошем. Милош каже да појединци подлим подметањима, у овом тешком и судбоносном часу, желе да нас поделе. На то Милош додаје: „Наш цар је мудар човек и храбар ратник. Ако преболи битку, а ја му то од срца желим, видећемо ко је на Косову био вера а ко невера.“[91]

О догађајима пре и после Косовске битке, Мавро Орбини посвећује посебну пажњу а о вечери уочи поласка на Косово каже следеће: „Желећи да провери неке размирице међу великашима, Лазар их

90 Живорад Лазић, *Витез смрти*, стр. 72 и 73

91 Исто, стр. 68

позва на вечеру у намери да у току вечере прекори Милоша (кога је Вук Бранковић оптужио да у тајности шурује са Турцима). За време вечере, кнез Лазар се окренуо према Милошу, па држећи у десној руци пун пехар вина рече: Вама, Милоше, дарујем ово вино заједно са пехаром и поред тога што сте код мене окривљени за издајство. Милош, међутим, не показа на лицу никакав знак који би одавао такав грех... Уставши поче овако беседити: Није сада време, кнеже и господару мој Лазаре, да се препиремо јер је непријатељ већ у бојном реду. Сутра ујутру показаћу делом да је мој тужитељ, клеветник и лажов и да сам ја увек био веран свом господару. (Код Словена је обичај да измамљују тајне не мучењем већ вином.) Мавро Орбини опширно износи беседу кнеза Лазара војницима када је добио сазнање да је Милош побегао и да су неки заповедници изражавали бојазност и заговарали да би било боље избећи борбу и положити оружје и покорити се непријатељу. Ево неких. Куда су ишчезле, храбри другови моји, оне ваше ретке врлине, чврстина и одважност, с презиром саме смрти, врлине које су вас до данас, на огромну славу читаве Србије, уздигле изнад звезда? Можемо умрети као људи, смрт се не избегава одлагањем али се зато много умањује слава кад се настоји да се избегне. Нека бежи из ваше памети, из непобедиве словенске крви помисао на предају и ропство. Ако се даље не може живети, умримо међу својим непријатељима, и то умримо наоружани против наоружаних. Други народи умиру на перју, обрвани годинама, истрошени временом, мучени грозницом и хиљадама разних невоља: једино Словени умиру од мача, од мача умиру једино Словени. Срећа помаже смеле а не доноси победу број, већ храброст војника и мудрост заповедника.“[92]

92 Мавро Орбини, *Краљевство Словена*, стр. 381, 382, 383

КОСОВСКА БИТКА

Само две године после битке код Плочника, султан Мурат подиже велику војску и удари на Србију. Две војске, 28. јуна 1389. године утаборише се на пољу Косову. Из извора сазнајемо само толико да се битка одиграла на Косову пољу код Приштине, река Ситница и река Лаб. Историчар Петар Томац одаје признање Лазару на избору бојишта са тактичко-оперативног гледишта. Даље истиче, када је Лазар решио да се огледа на Косову пољу, боље поље није могао наћи у оквиру постојећих оперативних и стратегијских захтева. Битка се одвијала 28. јуна 1389. године. Однос снага у Косовској бици био је неупоредиво на турској страни, око 1:3. Срби су имали око 35.000 људи а Турци око 100.000. И овај податак може да буде променљив. У овој бици, српска војска била је заступљена из свих крајева и области Лазареве кнежевине: суделовали су Моравци, из старог Влаха, Подриња, Браничева, Кучева, Босанци, Хумљани и Косовљани. Турска војска је састављена од Азијата а било је и европских група и неких вазала са својим одредима. Преовладавало је мишљење да су Турци победили а Срби изгубили. Не можемо ни данас са сигурношћу да знамо исход битке. Зна се да је Бајазит, одмах после битке и убиства брата Јакуба, пожурио у Једрене да учврсти власт.

Турци су прикривали убиство султана и негирали да је он погинуо на Косову, али та прича је кратко трајала. Постоји доказ који се не може довести у сумњу, а то је Муратово турбе (гроб) који је подигнут на месту његове погибије, где је сахрањена султанова утроба. Данас део српске историографије неоправдано Косовски бој сматра крајем државне самосталности и почетак некаквог петстогодишњег робовања, што није истина. Тек ће падом Смедерева, 1459. године, Србија потпасти под пуну власт Турске. Косовски бој је историјски догађај који је потамнио немањићку Србију која је и после овог боја неколико десетлећа живела и ушла у културну еру европске ренесансе у доба деспота Стефана Лазаревиће. Његов (Стефанов) савременик и дворски

историчар, Константин Филозоф, исход Косовске битке објашњава Божијом вољом. Касније се ширила мисао о издајству. Савремени извори и они који су ближи догађајима из 1389. године, не дају никакву основу да је било издаје. Да је била издаја, биограф Стефана Лазаревића, сигурно би је описао. Чим су се почели анализирати извори о Косовској бици, види се да нигде нема издајства, а поготову да је издајник био Вук Бранковић. Напротив, Вук Бранковић је на десном крилу у Косовском боју потпуно разбио лево крило турске војске. Вук ће се тек касније покорити Турцима с којима је био у сталној немилости и на крају је страдао у њиховим казаматима.[1] Могуће је да је у посткосовским временима Вуку Бранковићу приписано издајство које је више приличило Влатку Вуковићу, који је предводио босанску војску и који је веома журно побегао са левог крила српске војске и отишао у Босну. У Троношком родослову стварно је Влатко Вуковић замењен Вуком Бранковићем.

Јован Мишковић наглашава да нема доказа да се Вук пре битке договарао са Турцима, а камоли да се борио за њих. Мишковић оптужује Влатка Вуковића што се из битке повукао пре времена. Напуштајући бојиште пре времена – је најважнији акт који је пресудно утицао на исход Косовске битке. Да су они обојица уложили своје снаге, а нарочито Вук, одабраном (!) и одморном резервом, велика је вероватноћа да би исход битке био на српској страни. Ипак, други разлог за пораз против Османлија је бројност турске војске која је била у пуном успону а против себе су имали Србију која посрће. Државна и војна организација, тактика и дисциплина, основна су предност Турске, не само над Србијом већ и у европским размерама.[2]

Када је српска војска у огромној колони кренула на Косово поље, пронела се вест да испред цара на видној висини корачају два српска светитеља, Симеон и Сава, отац и син, родоначелници светородне династије Немањића и први српски аутокефални архиепископ. Ова вест направи метеж, коју цар Лазар, са исуканом сабљом и енергичним заповедним гласом, говорећи успостави ред говорећи: Симеон и Сава ће се показати својој војсци после причешћа.

1 Вук Бранковић је 1394. године умро у турском казамату.

2 Напомена: Више о Косовској бици погледати *Косовска битка (мит, легенда и стварност)* – библиотека Литера, штампа: Космос, Београд, Свети Сава, стр. 16 - 18

Током ноћи пред сутрашњу битку завереници окружише Милоша који им се обрати шапатом: „Браћо, – Турцима сам послао вест да ће се сутра 12 витезова на челу са мном предати. Тражићемо да нас одведу до Мурата, па ако он пристане довешћемо му свезаног нашег цара Лазара. То је једини начин да испунимо наш завет. Кад будемо пришли да пољубимо султанове скуте, неко ће га од нас убити скривеним мачем. Ја ћу, као ваш претходник, покушати први. А ако ме спрече, нека неко од вас уради оно нашта смо се заклели. Не верујем да ће ико спасити главу, помолимо се за наше душе. Бог види и чује. Има ли ко шта да пита? ... Султан је вишеструко обезбеђен са свих страна... За сто година колико постоје Османлије, ниједан турски цар није погинуо у боју.“[3]

„Завереници су сигурни да уколико убију Мурата, да ће то унети велику забуну у турским редовима. А ако наш цар не зна, Срђа Злопоглеђа рећи ће да Бог све види и чује, да ми не издајемо него да се жртвујемо. Милош заврши ноћни скуп са: Кад сутра окренем копље, појурите за мном.“[4]

Освануо је дан Светог Вида, који је пострадао за Христову веру у доба цара Диоклецијана. Цару Лазару, са оружјем, штитоноше помогоше да узјаше, те дојаха до својих јединица постројених лицем према Ситници и Лабу. Војници се обрадоваше а на знак војводе разлаже се узвик „умиремо да свагда живи будемо“ ... „Цар Лазар подиже руку и наста необична тишина. Чак се и коњи смирише а реке престадоше да жуборе. Ви, о другови и браћо моја војводе и војници, ... боље нам је да у подвигу смрт нађемо, неголи ропски живимо, лепше нам је и часније да у боју пострадамо гледајући у очи непријатеље наше него им леђа окренемо и плећа дамо. Поживесмо на свету, охрабримо се да за који час прихватимо страдалачки подвиг да би смо вечно живели на небесима.“[5]

Зато, о другови и браћо моја, напред у славу. Живео цар, одјекну из хиљаду грла над Косовом које су надлетали, не само птице, него и анђели... Умиремо за веру и слободу да свагда живи будемо. Према легенди, анђео је запитао цара коме ће се приволети царство, небеском или земаљском? А Лазар је одговорио, ако ћу прихватити царство

3 Ж. Лазић, стр. 79

4 Исто, стр. 79

5 Исто, стр. 80

земаљско, оно је за кратко, тренутно и пролазно, а небеско је царство увек и довека, одговори цар анђелу...*[6]

Први борбени судар изведоше Турци на десно крило српске војске. Запажено је да у првим редовима турске војске има војника у хришћанским хаљинама, сем њиховог команданта. Мурат је уочи битке на чело вазалне војске поставио своје верне војсковође а хришћанске повукао. Много Срба би у турској војсци, да се боре против једнородне и једноверне браће. Били су то Срби из области Марка Краљевића и Дејановића, затим Бугари па и Ромеји – Грци.

Турски стрелци, који су ишли испред коњице, одапеше стреле према српским јединицама, а затим се склонише. Српска оклопна коњица јурну на непријатеља, који је стајао иза стрелаца који су се размакли, те се сударише оклопне коњице. Срби пробише прве редове, и ударише на друге којима је командовао Муратов син Јакуб. Српски оклопници су незадрживо нападали. Потукоше Турке, тако да цело лево крило окрену леђа и повуче се разбијени и гоњени од српске војске. Победа Вука Бранковића на десном крилу донела је прву победу, која даде наду да ће српска војска добити битку. Српско лево крило предводио је Влатко Вуковић са својим Босанцима (који се журно повукоше) и Иван Хорват, бан мачванске жупе, са Хрватима. На центру српског борбеног поретка, којим је заповедао цар Лазар, одјекну реч ИЗДАЈА?

Милош се издвоји, а на његов знак, придружи му се 12 завереника према договореном сигналу – положај копља. Стигоше до Турака, Милош изјави „Светли падишах очекује од мене важну вест. Турци повадише сабље и спремише се да насрну на српску групу војвода али их турски заповедници смирише. Чауш из Муратове свите, показавши на Милоша Обилића, рече: Ти хајде, чека те цар. Остали су јахали лагано за Милошем кроз густе редове јаничара. Следећа препрека беше живи одбрамбени зид од гладних камила. Камилар једну помери у страну, Милош приђе цару, који је седео на узвишици од душека. Око султана су били само спахи – оглани, његова телесна гарда и саветници. Милош, као што је и обичај, клекну, пружи руку према султановом скуту. Очекивало се да ће пољубити шарену ногавицу шалвара, али Милош трже из паса кратак мач, зари га у Муратов стомак, жестоко повуче нагоре, посече Муратову утробу и његове царске хаљине.

6 Види више Ж. Лазић, стр. 80 - 81

Завапи турски цар – не дајте.*[7] Муратово обезбеђење спахи – оглани, са исуканим сабљама навалише на Милоша који прихвати борбу, али нападнут са свих страна, сасекоше га на комаде. Милош је чврсто држао мач који је спустио када су му одрубили главу.

Завлада велика пометња у турским редовима. А код Срба, кад су сазнали за погибију Мурата, завлада славље које се претвори у победу.

Турци хитно обавестише Бајазита о смрти сулатана а он прво уби брата Јакуба (задавише га), охрабри војску, консолидова борбени поредак узвикнувши Алах је велик. Уз гласне бузунције и лупом по бубњевима, отпоче консолидована турска војска фанатичну борбу против Срба. Овај снажан удар изненади српску војску која је славила победу. Бајазитове свеже трупе коњаника и пешадије ударе на Србе и поколеба српске борбене редове. Турци направе обруч око Лазара, који са својом гардом и свитом прихвати непосредни удар. И сам Лазар лично се борио секући и лево и десно док га не оборише са коња. Доведоше га до Бајазита и не тражећи милост, Бајазит му одруби главу.

Видевши да је цар заробљен, на левом крилу, Влатко Вуковић нареди својој војсци да напусте битку. Заједно са њим са бојишта одступи Иван Хорват.[8]

„Лазарева погибија одмах се схватила као свесна жртва да се очува народно и државно достојанство и да послужи као храна и пример за доцнија поколења у схватању витешке дужности према отаџбини... Косовска погибија изазвала је песнички најлепше, најдубље осећање и по националној етици, најпречићешније и највише узвишене народне песме... Свој најбољи производ дао је народни певач саопштавајући народну погибији. Ова чињеница показује пре свега, виталност расе. Не пева о свом поразу онај који има уверење да је тај пораз коначан. Јер са коначним поразом замире не само воља него и способност стварања. Својим се поразом бави онај који верује да га може окајати и коме је он, ма колико иначе болан, ипак по уложеном часном и високом напору у исти мах и понос и утеха и подстрек.

Оно што код других народа са муком годинама разрађују учени људи да извесне догађају рељефније обележе и да из њих извуку поуку и створе извесну филозофију своје историје, у нас се израдило

7 Видети шире Ж. Лазић, стр. 83, 84, 85

8 Видети шире Ж. Лазић, стр. 83, 84, 85

инстинктом народа који је целу ову катастрофу, сав, у целини дубоко проосећао.“[9]

После Косовске битке, турски султан Бајазит – Муња, повлачи се са Косова у Једрене да учврсти власт. Сам тај поступак поред јаког разлога, не може избећи чињеницу да су Турци имали велике губитке који им нису омогућили да експлоатишу своју „победу“ на Косову.

Косовска битка је типичан пример класичне битке која се водила у феудалном поретку вођена хладним оружјем искључиво на бојишту – равници. То је најпогодније за коњицу која је била главна снага за решавање битке. Та традиција војне организације српске војске је још из немањићког доба која је углавном била састављена од коњаника. После Косовске битке српска војска је и даље задржала коњицу која се показала у многим биткама, како за рачун Србије а тако и код извршавања вазалних обавеза. У бици код Никопоља, српска коњица под командом Стефана Лазаревића, пресудно је утицала на Бајазитову победу против крсташа. И мађарски извори нарочито спомињу добро наоружану и покретљиву српску и босанску коњицу.

О Косовској бици говорило се да је српска војска победила без обзира што је Лазар погинуо. Та вест је проширена до европских градова и земаља захваљујући босанском краљу Твртку. Он је јавио Трогиранима, 1. августа, да је савладан Мурат и да се мало Турака спасило итд. Твртко се похвалио и Фирентинској општини, која му је упутила честитку 20. октобра. Као носилац немањићке круне, Твртко се није устручавао да Косовску битку прикаже као своју акцију, не спомињући свог савезника и несрећног Лазара. Међутим, веровање у српску победу није се дуго одржало. Константин Филозоф, непосредни сарадник Стефана Лазаревића, износи да су Срби несумњиво поражени на Косову. Савременици, као и историчари после тога, прихватају његов суд о Косовској бици. Међутим, догађаји после Косовске битке доказују да пораз у Косовској бици није био тоталан с обзиром на то да ће Србија после 1389. године, још 80 година бити присутна на Балканском полуострву у разним улогама, и вазалним и самосталним.

Косовска битка је почетак пада или разградње српске државе која је у доба цара Душана била најмоћнија. И Лазарева држава била је највећа српска област и због тога се кнез „препоручио“ да буде носилац

9 Владимир Ћоровић, *Историја Југославије*, Београд, 1933., стр 195 - 198

отпора према Турцима. Лазареву власт признавали су поречке области и копаоничке области, а непослушна властела рудничког краја – као Никола Зајић, и господар Топлице Новак Белоцрквић покорени су на време. Родбинским везама кнез Лазар је не само придобио властелу, већ је учврстио политичке односе са великашима равним себи који су фигурирали као суседне земље. Најстарија ћерка Мара удата је за Вука Бранковића. Ћерка Драгана, око 1386. године, удаје се за сина бугарског цара Шишмана, Александра. Мачвански бан Никола Горјански – млађи, оженио је кнежеву ћерку Теодору. А ћерка Јела удала се за Ђурађа Стратимировића Балшића. Ове родбинске везе, од мора до Саве и Дунава, требале су да омогуће стварање или да прерасту у државу, али зато није било времена јер је бој на Косову онемогућио и спречио то уједињење, те се кнез Лазар морао ослонити на сопствену област која је 1379. године заузимала велику површину која је обухватала три Мораве. Поред Крушевца, престоног града, припојени су градови Ниш, Ужице, Ново Брдо и Рудник. Средишњу област велике јединствене српске државе, кнез је обједињио још са Мачвом, Кучевом и Браничевом. Ове су области у доба Немањића привремено биле у саставу али се нису дуго одржале. У овом великом простору, већем од данашње Србије (спадају област Вука Бранковића, затим Македонија, Примоска област – простор у захвату Дрине, Захумља и Приморја).

Косовска битка, у свим наведеним областима, прихваћена је као коб и остала је у сећању и снажном духовном болу али и неугашеној нади да ће доћи време слободе и обнове државе на свим овим просторима. Нарочито је остала у сећању беседа за сва времена која је неговала високи морал из којег ће се родити слобода: „Јер боље нам је смрта у борби неголи живети у срамоти, боље нам је у борби смрт од мача примити, него ли плећа непријатељима нашим подати.“[10]

Лазарева беседа остала је као вертикала српског духа слободе и државности. После пада Смедерева, а поготову Београда 1520. године, српски народ је био у сталном врењу и немиру наредних 3 и по века. Бунећи се, кад год је имао прилику, против окупације, одржавао је част и добијао нову снагу за борбу. На другој страни, српска црква је такође радила свој посао и сваком приликом и вером у српски дух, доприносила да се неслобода лакше подноси и да се прикупи

10 Више о беседи и вечери видети у Мавро Орбини, *Краљевство Словена*, стр. 380 - 383

нова снага за остварење слободе. Лазарева беседа, богата важношћу слободе, храбрости, части и начина смрти, у упоредби са другим народима апострофирајући Србе као Словене, а који значи славан и победник. Срећа помаже смелим, и победа се не добија бројем већ храброшћу војника и мудрошћу заповедника. Кнез је био у непосредној близини на двору цара Душана који је у Лазаревом сећању остао као величанствени цар. Историја српског народа после ове беседе, увек је била инспирисана овом беседом за слободу, част и храброст.

Косовска битка – бој има своје одреднице, а то су:

Борбени поредак и распоред српске и турске војске. Ту се слажу српски и турски историчари, а то је два крила и центар. Лево крило код Срба под командом босанског војводе Влатка Вулићевића, центар је држао кнез Лазар а десно крило Вук Бранковић. Коод турске војске десно крило је држао Муратов син Бајазит, лево Јакуб, такође Муратов син.

Бројност војника у сукобу? „Претпоставља се да је укупна јачина турске војске око 35.000 војника, рачунајући ту помоћно људство и комору, односно око 25.000 бораца. Српски фронт је био окренут у правцу југоистока. С обзиром на претпостављену јачину 15+-20.000 људи, односно највише до 16.000."[11]

Колико је дуго трајала битка? Битка прса у прса. „Срби су након једанаест сати борбе добили битку на косову пољу, али су изгубили рат, јер им шизматичка римокатоличка Европа није желела помоћи након боја. Вук Бранковић, са својих десет хиљада коњаника није могао сам да брани српске земље, после косовске битке, а католици су своју помоћ условљавали. У време Бранковића тражено је одрицање од православља. Нема сумње да је турска владавина српским земљама, по свим критеријумима, била је права цивилизацијска катастрофа Срба. Поставља се питање каква би судбина Србије била да је Турска није покорила 1459. године. Сигурно би доживјела крсташки рат од римокатоличких држава и тако потпуно изгубила свој идентитет. Ненад (Милан) у својој књизи Mundo Order износи :"Бој на Косову је са око седамдесет хиљада војника (40.000 Турака и 28.000 Срба) био један од највећих сукоба између ислама и хришћанства. И данас када неко багателише Косовски бој, кад оспорава Србима право на Косово

11 Др Гавро А. Шкриванић, *Косовска битка- 15. јуни 1389*, Цетиње 1956.

и Метохију, земљу крвљу њихових предака натопљеном, тај не зна шта говори, нити зна ишта“.[12]

Годину дана после Косовског боја, 1390. године, кнегиња Милица признаје вазалну власт султана Бајазита. Ћерка Оливера (Милева) постаје султанова жена. Бајазит учвршћује власт, продире на север до Дунава и заузима тврђаву Голубац 1392. године, заузима Скопље где је столовао Вук Бранковић и који тек сад прихвата вазалство султаново. Мало затим, Турци продиру на запад ка Јадрану и српској држави Зети, да је казне, јер је Ђурађ II Стратимировић одлучио да се потчини Млетачкој Републици, те заузимају Скадар 1393. године.

Српски вазали учествују у бици, коју је Бајазит водио против влашког владара Мирче, на Ровинама 1395. године. Овај Бајазитов поход, Ђурађ Стратимировић II Балша искористи, те поврати Скадар са околним лукама. У бици код Никопоља 1396. године, између европских крсташа, састављених из свих европских држава као и учешће великог мештара са Родоса, и Бајазита, турски султан избегао је пораз захваљујући енергичном удару српске коњице. Жигмунд, велики мештар с Родоса и Немци удружили су снаге против турског опкољавања и борили се у „неизречивом покољу“ с обеју страна, „кад је критично појачање од 1.500 српских коњаника превагнуло у корист душманина. Као султанов вазал, српски деспот Стеван Лазревић је могао изабрати пасивну неутралност попут Бугара, на чијем се тлу којевало, али он је више мрзео Мађаре него Турке и одабрао активни облик верности свом муслиманском господару. Његов улазак у битку био је одлучан. Жигмундове снаге су подлегле.“[13]

Стефан Лазаревић под својом управом држи велики простор: Поморавље, Шумадију, Крушевац и јужне крајеве балансирајући вазалство са великом самосталношћу, на привредном, културном и духовном уздизању своје кнежевине. Важно је истаћи да је Стефан Лазаревић стекао велико поверење код султана Бајазита које ће му омогућити да у наредном периоду владавине српску вазалност искористи у сваком погледу. У бици код Ангоре 1402. године, између Монгола и Бајазита, учествовала је војска кнеза Стефана – коњица. Остало је записано да је Стефан Лазаревић три пута јуришао са

12 Ненад (Милан) Минић, Mundo Order.

13 Barbara W. Tuchman, *Далеко зрцало - злосретно XIV столеће* II, Графички завод Хрватске, Загреб, 1984., стр. 278

коњицом покушавајући да спаси Бајазита кога је Темерланова војска заробила. Турска доживи пораз од монголско-туркменске хорде. Султан Бајазит је окован у жељезној решетки окончао живот. После битке код Ангоре, Стефан Лазаревић у Цариграду добија, од византијског цара и патријарха, титулу деспота.

Деспотова Србија би нападнута 1403. године од султана Сулејмана на чију је страну стао и Вук Лазаревић. Не оствари вши своје намере, Вук Лазаревић са Лазаром и Ђурађом Бранковићем 1409. године побунише се против Стефана. У ову побуну умешају се Турци који убијају Вука Лазаревића и Лазара Бранковића. Деспот Стефан стабилизује положај своје деспотовине те се мири са побуњеником Ђурађом Бранковићем, тако да Србија почне да живи у једном политичком миру. Турци се никако не мире са положајем Србије – вазална самосталност, те нападају Србију 1412. године а султан Муса, који предводи поход, опседа Сталаћ 1413. године. У бици код села Чаморлу, испод Витош планине, Ђурађ Бранковић, коме се придружио и турски принц Мехмед, убијају султана Мусу.

На сабору у Сребреници 1426. године, деспот Стефан Лазаревић доноси одлуку којом одређује сестрића Ђурађа Бранковића за свога наследника. Истовремено, прави се споразум са угарским краљем Жигмундом, према коме ће будући српски деспот Ђурађ Бранковић вратити Београд, Голубац и Мачву Угарској. Та одлука је резултат процене да Србија не може бранити та места од напада Турске. Наредне године умире деспот Стефан Лазаревић те деспот Ђурађ преузима обавезе – управљање деспотовином. Десет година после примања управе над Србијом, Турци поново упадају у Србију 1438. године. Годину дана после тога, деспот Ђурађ почиње градњу Смедерева. Од почетка градње Смедерева, па наредних 15 година, Турци настоје да свим силама покоре српску деспотовину. На северу опседају Београд 1440. године, на југу први пут, 1441. године, заузимају Ново Брдо. Сви ови турски походи по деспотовини забринули су Угарску. Угарски краљ Владислав, са Јанком Хуњадијем, организује крсташки поход против Турака којима се придружио и деспот Ђурађ Бранковић. Крсташи и Ђурађ Бранковић, гонећи Османлије, стигли су до Софије, где се одиграла одлучујућа битка. Овај поход, неповољан по Турке, Ђурађ Бранковић искористи те склопи мир са Турцима и обнови српску деспотовину, која је 1439. године падом Смедерева била укинута.

Мир са Турцима није дуго трајао – 10 година, до 1454. године, када Турци поново опседају Смедерево и Београд. На југу Мехмед II Освајач, заузима Ново Брдо, расељава целокупно становништво и лишава деспотовину рудничког блага. Исте године, Црква Богородице Љевишке у Призрену претворена је у џамију.

У периоду од обнављања деспотовине, 1444. године, па све до поновног напада на деспотовину 1455. године, Ђурађ Бранковић чинио је све да политички осигура своју деспотовину од будућих турских напада. Када је 1454. године сазнао да се на Србију спрема велики турски поход, он се забрину, припреми војску и спремао се за рат. Како му је војска била малобројна за одбрану, он затражи од Угарске помоћ. Ђурађ пође у Беч, али тамо не нађе Ладислава, који је иначе био непријатељски расположен према Ђурађу. Док је боравио у Бечу, фратар Иван Капистран из реда Светог Фрање, замоли за састанак са Ђурађем, и они се састадоше. Између осталог, фратар поче да наговара и моли деспота Ђурђа да се са свим својим народом сједини са римокатоличком црквом. Ђурађ запрепашћен таквим предлогом и молбом, одговори. „Ја сам 90 година живео у овом уверењу, које су ми улили у душу моји преци, те сам ја код свог народа (мада несрећан) увек био сматран паметним. Сада би ти хтео да помисле, када би ме видели да сам се изменио, да сам због старости излапео и да сам (како прост народ вели) подетињио. Ја бих пре пристао да умрем него да изневерим предања својих предака."[14] Прекинувши разговор, напустивши Беч, без да се видео са краљем Ладиславом, врати се незадовољан у Србију.

Мехмед Освајач опседну Београд, који је бранио Јанко Хуњади, али га није могао заузети. Док је Београд опседан, Ђурађ Бранковић умире 24. децембра 1456. године, а наслеђује га син Лазар. И после овога похода, поново се склапа мир између Срба и Турака. Лазар Бранковић владао је врло кратко и умире 1458. године и наслеђује га брат Стефан.

Стефан Томашевић, син босанског краља Стефана Томаша, 1459. године жени се Јеленом, ћерком деспота Лазара Бранковића, постаје српски деспот и протерује деспота Стефана Бранковића. Два месеца после женидбе, 20. јуна 1459. године, Турци заузимају Смедерево, јер га је Стефан Томашевић предао без одбране. Од овога времена, пада Смедерева, Србија губи сваку самосталност.

14 Мавро Орбини, наведено дело, стр. 403

Први сукоби са Турском започеше 1527. године. Губљењем самосталности, а нарочито крајем XV и почетком XVI века, започиње процес сеобе Срба преко Дунава и Саве на угарску територију. Угарски краљ Матија Корвин обновио је српску деспотовину у Срему и поставио за деспота Вука Бранковића – Змај Огњени Вук који је својим упадима на турску територију, око Београда и Авале, наносио Турцима губитке.

Моћна Турска, под вођством султана Сулејмана Величанственог – законодавца (1520 – 1566), заузима Земун и Београд 1521. године. Градови су опљачкани, као и цркве, а најгоре од свега, неколико хиљада српског становништва (око 20.000) одведено је у Цариград, у околину града, и ту насељено. Турци Београд утврђују за наредне векове. Пада сремска деспотовина, разрушен је Купник на Сави где се налазио деспотски двор. Деспот се спасио бегом. У овом походу разрушени су и опљачкани градови Сремска Митровица, Петроварадин, Сланкамен. Турски поход заврши се Мохачком битком 1526. године и потпуним поразом угарске војске и смрћу краља Лудовика.

Од Косовске битке па до Мохачке, око век и по, Срби су на разне начине, кроз борбу и дипломатију, одржавале неку полусамосталност. Па и у најсиловитијим продорима Турака у Панонску низију, којом приликом је Угарска нестала а територија подељена између Турске и Хабзбуршког царства, појави се Србин Јован Ненад (Црни Јован), који је са својим четама успео да протера Турке из Бачке и ослободи неке делове Баната и Срема. Са својим јединицама – четама, које су по неким изворима бројале око 15.000 људи, створио је независну српску државу а за престоницу узео Суботицу, где се крунисао за српског цара. Ради на уређењу државе, окупља учене људе, обнавља веру и помаже православне манастире како би покренуо образовање народа. Био је то један бљесак који се у Европи прочуо. Многи дворови у Европи настојали су да сазнају што више о овом Ненадовом подухвату.

У међувремену, у Угарској се ситуација консолидовала, и одмах се кренуло да се ова српска творевина уништи. Храбри Ненад Јован, прихватио је изазов, пружио снажан отпор ердељском војводи Zápolya Janoš којег су Турци штитили. У сукобу са угарским племићима, потукао их је до ногу и својој држави припојио Арад са делом Трансилваније. У овај сукоб умеша се Турска која је посредно помагале Угаре. Ненад Јован морао је да дели снаге које ће га штитити од Турака а са другим деловима војске, прихватио је борбу са Угарима код Сегедина. Угарске

снаге су биле двоструко јаче, погинуло је 5.000 Срба. И поред овог пораза, Ненад је, са остатком од 6.000 војника, био спреман да настави борбу. Јована су угарски агенти убили у Торношу код Сегедина 25. јула 1527. године. Одсечена је глава и предана је угарском краљу. За овај подвиг цара Ненада Јована, Срби Војводине одлучили су, после 400 година од овог догађаја, да 1927. године подигну споменик у Суботици са натписом „Твоја је мисао победила“. Споменик је 1941. године порушен од стране мађарских фашиста тако да су главу одвојили од тела. Споменик Ненаду Јовану обновљен је 1991. године.

Крајем XVI века Европа је узнемирена и разједињена од турске опасности о којој се много говорило а ништа није предузимало. Турска доминација на Балкану је посматрана и очекивало се да је следећи циљ проширење утицаја изван Балкана. Папа Климент VIII (1592 – 1605) одлучио је да покрене крсташки рат против Турске. Из тога се крила жеља папе да ојача свој утицај на покорена подручја источне цркве. (Из ове папине накане изникла је нова геостратегијска мисао а то је Источно питање.) Овај пројект папе није успео јер су унутрашња превирања у неким западноевропским државама, којим су били заузети многи дворови, краљеви, властела итд., утицала су да пропадне папина замисао.

Рат је почео турским надирањем на Сави и Купи од Градишке до Карловца. Босански паша Хасан сукоби се код Сиска са аустријском војском и претрпи пораз 1593. године. Други паша, ратоборни Синан, поново нападне царевину, поврати Сисак, али га поново и изгуби. Срби су у овом истом периоду турских пораза подигли буну у области Баната (који је припадао турском Темишварском вилајету). Устанак се распламсао 1594. године под вођством епископа вршачког Теодора Несторовића, бана Саве и војводе Веље Миронића. Устанак је отпочео са великим налетом Срба који су ослободили и убрзано протерали Турке из Бечкерека, Бечеја, Тител и Вршца. Нажалост, Срби нису могли сами да наставе нападе јер је изостала помоћ осталих хришћанских народа. Синан паша је наредио да се војске будимског и темишварског паше споје. Носећи зелену заставу са натписом „Ашахду ан ла илах, ашахду ана Мухамед Раусл Алах“ – Ја веујем да нема Бога до Алаха и да је Мухамед његов посланик. Био је ово први џихад – свети рат у Европи. Знајући да Беч неће прискочити Србима у помоћ, београдски

Синан паша је наредио да две војске, будимска и темишварска, ударе на побуњене Србе. Српски устаници на својим заставама са ликом Светог Саве, додатно су морално и борбено били мотивисани за борбу и слободу. Турска војска боље наоружана, многобројнија, напредујући из два правца, и лепршајући са великом зеленом заставом, борили су се како би победили у овом светом сукобу – рату.

И поред тога што су остали изневерени од других хришћана (католика), Срби се нису повукли, прихватили су борбу на бојном пољу, доживише пораз наневши огромне губитке турској војсци. Због ове пирове победе, Синан паша извршио је одмазду: епископ Теодор у Вршцу је жив одран. Ни то није било довољно, те је паша наредио да се мошти Светог Саве из манастира Милешева донесу у Београд, где су 27. априла спаљене на Врачару, највишој коти ондашњег Београда. Кад су Срби сазнали да су мошти Светог Саве спаљене, наставили су да се боре и присилили Турке да ангажују више снага које су напокон угушиле побуну. Срби су још једном у очима Европе, на крају XVI и почетком XVII века, показали своју постојаност, снагу духа, вољу за слободу и независност. Банатски устанак био је почетак многих устанака у унутрашњости турске царевине.

Почеше устанци на простору Црне Горе и Херцеговине. Најпре је букнуо устанак 1596. године у Бијелопавловићима па се проширио на Дробњаке, Никшић, Пивљане и Гаћане. Устанци и буне завршени су 1597. године и опевани су у хајдучким и ускочким песмама.

Беч је смишљао како да створи фронт хришћанског народа као живи бедем против Турака. Краљ Матија је у западном делу Босне отклонио за кратко време турску опасност и донекле заштитио Хрватску. Међутим, из Срема, Турци су појачали упаде у Славонију која је била изложена пљачкању и терору. Народ Славоније се повлачио испред окрутних јањичара, тако да многи крајеви остадоше пусти без становника. Угледни славонски властелин, деспот Стефан Берислав, уживао је посебан углед код народа источне Славоније и Срема. Он је давао неку наду за спас источне Славоније. Имао је утицај и поштовање становништва, како због титуле и знатног рода, а био је и веома богат и држао је многе градове у свом поседу. „Деспот Стефан је би изданак хрватског властелинског колена али му је отац рано умро. Његова мајка Јелена, ћерка српског војводе Јакшића, васпитала га је

у српском духу, те га више савремених извора називају Србином.“[15] Кратко време после Мохачке битке, Стефан је управљао својом дедовином и био лојалан краљу Фердинанду I. Изненада, 1529. године, без икаквог разлога, краљ Фердинанд ухапси деспота. Умакну деспот из затвора и нађе уточиште на турској страни. Под турском заштитом деспот Стефан је живео до 1536. године, када га је изненада задесила смрт. „Мајка Јелена – деспотица, предала је сво имање у турске руке. Турци дођоше с великом силом у Славонију да преузму деспотове градове: Брода, Гарчина, Вињице, Петиња, Палине и Претернице. Заузеше Турци још и друга места, као Јакшићев Короћ, град Фрање Заја Иванку и град Ђаково.“[16]

Аустријски краљ Фердинанд покушао је да са осијечком експедицијом врати ове градове од Турака. Експедиционе снаге доживеле су потпуни пораз. Мали део војске се спасио и то онај, која је под командантом Хансом Кацијанером, побегао са бојишта. Други део војске којом је командовао Србин Павле Бакић, изгину јуначки. Било је то децембра 1537. године када Турци постадоше господари над већом половином Славоније. Учврсте своју власт и почеше насељавати пусту Славонију са Србима из Србије и Босне. Још за живота Стефана Берислава ишли су Срби као помоћне чете турске војске у борбама против Аустрије.

За Павла Бакића, као поданика краља Фердинанда који му је подарио титулу сремског деспота, може се рећи да је са његовом смрћу, нестала не само деспотска титула већ и нада да се у Срему обнови српска држава. Било је ово време прве половине XVI века и владавине великог султана Сулејмана. Срби, и на простору некадашње српске државе и у Срему и Славонији, живели су мирно и нечујно подносећи трпељиво своју судбину. У другој половини XVI века порастао је број Срба који су насељавали просторе преко Саве и Дунава.

За време владавине султана Сулејмана, 1557. године обнови се Пећка патријаршија. Наступа срећно стање у српској православној цркви.

---

15 Алекса Ивић, *Сеоба Срба у Хрватску и Славонију*, Удржење Срба из Хрватске, Београд, Српско културно друштво Зора Книн, Београд, 2014., стр. 5

16 Исто, стр. 5

ОБНОВА ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ

Како је дошло до обнове Пећке патријаршије? У роману „Мехмед-паша Соколовић", аутор Душан Баранин описано је под каквим околностима је текла обнова Пећке патријаршије. Аутор наводи да је Мехмед-паша Соколовић, када сазнао да је игуман у Хиландару Макарије Соколовић, одлучио је да са Макаријем ступи у контакт. Вест о игуману Макарију Соколовићу, Мехмед је сазнао од двојице српских калуђера који су обавили сахрану Мехмедовом мајстору ковачу Мати који је родом из Рисна. А одлуку за сахрану Мате по православном обреду, наредио је лично Мехмед. Између осталог, калуђери рекоше да им је Макарије Соколовић рекао да је он рођени брат Мехмед-паше или му је паша сестрић. После дугог разговора и радости, што су калуђери приметили код Мехмеда, они испричаше паши како их грчки митрополит на Хиландару прогони, што они једва то трпе и да је то веће зло од свих зла у нашој земљи. Похвалише Макарије који је топузом смирио охридског епископа, те му братственици на Хиландару дадоше име – Топуз Макарије. Мехмеду то би драго па рече: „тако и доликује Соколовићима"[1]. Мехмед преда писмо и дарове за Макарија а старом калуђеру 10 дуката. Калуђер Теофил, вративши се на Хиландар, исприча све Макарију о Мехмед-паши и његовој величини у Цариграду.

Макарије се школовао на Хиландару. „Требало му је четири године да савлада грчки и латински језик а узгред је учио и филозофију, поетику и беседништво. Његов учитељ Силвестар, упознао га је са теолошким проблемима. Он је водио огорчену борбу против католичког папе."[2] После четири године Макарије је закалуђерен. Обишао је Христов гроб у Јерусалиму.

„Турци су били малобројан народ а створили су велико царство. Зато је њихова изразита освајачка политика у XV и XVI веку захтевала

1 Душан Баранин, *Мехмед Паша Соколовић*, Издавачко предузеће Слобода", Београд, стр. 88

2 Исто, више о томе стр. 101, 102 и 103

мир и сигурну позадину у царству.“[3] У својој политици, турски султан Сулејман влада јаком централном влашћу… коју доношењем разних закона оправдава… даје повластице покорним хришћанима који га неће узнемиравати у његовом походу према Европи.

Овакво размишљање Макарија натерало га је на мисао да се нешто треба учинити за Српску православну цркву. Када је стигао у Цариград, код њега се зачела мисао о обнови Српске патријаршије која је, падом Смедерева 1459. године и Србије као државе, једноставно престала да постоји, а све српске земље у црквеном погледу, потпале су под власт Охридске епархије. Замисао о обнови остала је непоколебљива али одакле почети? Прво би да мора имати сигурно упориште од монаха у манастиру Хиландару да сузбије грчке тежње, указујући турским властима да су неправде које се Србима чине од ромејског – грчког свештенства, опасне по ред и мир у царевини. Та му мисао није излазила из главе на целом путу од Цариграда до Хиландара. Који метод предузети за обнову Пећке патријаршије? Прикупити у тајности, о овом великом подухвату, податке о стању у манастирима и црквама које ће установити непосредним обиласком манастира, дати поуку игуманима да шаљу притужбе на грчке владике и Охридску архиепископију.

Започе Макарије да обилази манастире, цркве и немањићке задужбине. Обиђе Македонију, Косово, Метохију, Стари Рас, Црну Гору, Херцеговину, Босну, Приморје и дође до Дубровника. Затим преко Задра, Загоре, Лике и Кордуна уђе у Босну одакле пређе у Славонију, Срем, путоваше до Будима. Преко Темишвара и Баната дође у Београд и Смедерево. Продужи преко Видина у Тракију и врати се у Свету Гору. У многим манастирима нађе калуђере, од којих су само стари били писмени. „Епархије су, са изузетком Херцеговине и Црне Горе, држале грчке владике који су манастирима, поповима и Србима хришћанима наносили тежи и већи харач и порез од самих Турака.“[4] Да ће обновити Српску патријаршију, Макарије се надао подршци земљака који су били на самом врху турске власти, везир Рустем-паша, везир Семиз Али-паша Праћанин, стари Ибрахим-паша Мостарац и други. После овог великог пута, Макарије се врати на Свету Гору и после кратког одмора, оде у Цариград.

3 Исто, више о томе стр. 101, 102 и 103

4 Исто, стр. 104

Мехмед-паша Соколовић после успешног команданта морнарице – капудан-паше, доби нову дужност и постаде беглербег у Софији. „Он упути свог гласника на Свету Гору брату Макарију, да га неизоставно посети што пре у Софији."[5] По гласнику посла 10 кеса дуката, тамјана и воска као прилог за манастир Хиландар. Мехмед-паша посебно нагласи важност упутства султана Сулејмана да се по сваку цену оствари савез са балканским хришћанима а нарочито са Србима. Султан је био свестан да су му Срби задавали много проблема борећи се у војсци Угара, Аустријанаца и Млечана. И не само то, у позадини турске царевине, хајдуци и ускоци, својим облицима борбе, уносили су немир и неизвесност. У Сулејмановом времену, све области где су живели Срби, биле су под турском влашћу. С обзирам на то да тада још увек већина Срба није мењала веру, сада султан тражи да само буду мирни и остану по страну док је Турска у сукобу са католичанством.

Гласник није затекао игумана у манастиру Хиландар. Кренувши у потрагу за Макаријем, напокон га нађе у манастиру Свете Тројице, преда му писмо и обавести га да се не сме вратити Мехмед-паши Соколовићу без Макарија. После кратког одмора упутише се за Софију. Стигоше три дана пред Светог Саву, 24. јануара. Макарије намерно дође у ово време, јер се култ Светог Саве одржао у целој западној Бугарској.

Био је то сусрет са дугим гледањем и неверицом. Макарије је био старији десетак година од Мехмеда. Исте висине, ћутке приђоше један другоме – загрлише се. Први проговори Мехмед-паша. „Макарије, нека је хвала свемоћном Алаху што те моје очи виде. – Сваког ћу дана по две, три молитве одржати да му се захвалим. Мехмеде, толико сам срећан а нисам у стању речима то да изразим."[6] Макарије упозна Мехмед-пашу са стањем у српској цркви, да су Срби у најгорем положају. Цркву нам држе у рукама Грци. Зато сам уложио све снаге да све урадимо како би нам султан и Велика порта одобрила обнову патријаршије. Макарије рече да су иначе многе припреме учињене што се тиче српске цркве. А сада је потребна твоја помоћ, Мехмеде, да то остваримо. Мехмед га пажљиво саслуша схвативши да мора помоћи свом народу. До новог састанка Макарија и Мехмеда дође у Београду. Док је Мехмед-паша ратовао, Макарије је, како смо рекли, обилазио области и снимио стање цркве. Мехмедова размишљања о

5 Исто, стр. 121

6 Исто, више о братском сусрету видети наведено дело стр. 132, 133 и 134

свом потомству и роду одведоше га у прошлост. ...„Народ – повезан крвљу, језиком, радом и обичајима – остао је притајени противник. Поготово Срби који су некад имали своју државу, цркву и културу. Сто година је већ било прошло од пада Смедерева и пропасти Србије, а присуство Турака није успело да угуши сећање на изгубљену самосталност и слободу. Уствари, Мехмед-паша је схватио што многи тадашњи државници и војсковође, ни у Турској ни у Европи, нису могли да уоче. Пропашћу Србије, бекством и уништавањем високог племства, Срби су се под тегобама и невољама, претворили у прави народ: Мисао о држави, сећање на прошлост и жеља да се све изгубљено обнови, преузеле су на себе народне масе.“[7] После оваквог размишљања, Мехмед-паша чврсто одлучи да подупре Макаријеве планове осећајући се крвно везан за све оно што он чини. Приоритет свих захтева је одвојити српску цркву од грчке, дати јој самоуправу као и Цариградској патријаршији. Урадивши све у Стамболу што је било могуће, добијање сагласности од Сулејманових сарадника, а посебно од великог муфтије Ебумесуд-ефендије (који је иначе био противан да Срби добију патријаршију), Макарије би позван у Цариград у званичну посету султану Сулејману: „На пријему су присуствовали велики везир Рустем-паша, други везир Сезим Али-паша и трећи везир Мехмед Соколовић. Ферман, којим се дозвољава обнова Српске патријаршије, одвајање од Охридске епархије, био је спреман. Када су царски чауши увели Макарија у свечаној игуманској одећи, Мехмед примети да је блед и мало уплашен. Макарије се дубоко поклони... Ја вам својим ферманом враћам оно што по правди Курана и мојих закна треба да имате.“[8] Сулејман узе ферман који држаше Рустем-паша, предаде га Макарију – узми овај ферман. Затим је султан наредио да се изврши одвајање српске цркве од грчке. Границе које је заузимала Српска патријаршија, биле су од Коморана до Штипа, реке Искар у Бугарској, Купе у Хрватској, до Будима и све до Јадрана.

Црква је дужна да плаћа цару 2.000 дуката годишње. Српска црква, поред духовне као главне дужности, доби овлашћена и у неким световним пословима. Патријарх је имао сва права као и грчки, да поставља и смењује епископе, да управља црквеним и манастирским имањима, да убире порез од народа, свештенства, калуђера и игумана.

7 Д. Баранин, наведено дело, стр. 151

8 Исто, стр. 175 и 176

Патријарху су призната права да наслеђује сва она свештеничка лица која умиру без порода. Он и владика добили су право да пресуђују својим верницима имовинске спорове, бракоразводне парнице, питања наслеђа као и многе друге ствари које су биле у делокругу рада кадија. Патријарху је признато право поглавара Срба, коме осим султана, нико није могао судити нити га узети на одговорност.[9]

Прво што се имало урадити, то је обнова скоро сасвим уништених патријаршијских двора у Пећи. Велике надлежности патријарха добише снагу и неку врсту врховног војног старешине, јер су Срби хришћанске вере имали своје кнезове, народне војводе и све је то бератом стављено под власт патријарха. Ништа мање важан задатак би да се народ окупи око цркве како би се спречили туђински утицаји (католичанство) од Мађара, Аустријанаца и Млечана. Нарочито католичке цркве која никада није престала на унијаћењу Срба. Црква ради на обнављању средњевековне културе, која је стотину година пропадала, проналаску верских преписивача српских књига и црквених сликара. На саборима, сеоским скуповима, обновити идеју о неговању средњевековне државне и слободарске традиције. Могло би се рећи да је самосталност српске цркве покренула у тоталу ренесансу народа у целини. Српски манастири, били су а и сада када су обновљени, носиоци су и расадници просвете и културе. У манастирима се школовало, учило, читало и писало. Доласком Азијата – Османлија све то би прекинуто јер је државе и нестало. Остаје само вера православна као глави стуб окупљања који је чувао народ, бодрио га духом српским да ће доћи до његовог ослобађања и успостављања државност. Црква је имала два стуба – вертикалу, која је градила дух слободе и традицију државе, која је остала од наших предака пре Немањића и за време Немањића.

Захваљујући самосталности Пећке патријаршије, Срби који су насељавали просторе северно од Саве и Дунава, могли су да организују цркву на основу околности у којима се налазе. Тако имамо Србе који су населили средњу и источну Славонију, основаше Српско-пожешку епархију са седиштем у манастиру Ораховац. Међу владикама у Пожешкој епископији спомињу се, у историјским изворима, митрополит Јосиф (1585) и владика Василије (1591 – 1594).

9 Исто, види више стр. 202 и 203

Угледу српске цркве у XVII вијеку, допринео је мудри патријарх Пајсије, који је најдуже у нашој историји седео на престолу, од 1614. до 1647. године. Видевши судбину и неуспјех цијеле акције патријарха Јована, Пајсије је напустио политику и сав се посветио својој цркви. Нарочито се старао о томе да што више цркава буде живописано и да буде лијепим изгледима како би остављала што дубљи утисак на народ. Набављао је књиге, давао да се препишу, откупљује од Турака писана документа, а и сам пише. Обилазио је све крајеве и земље гдје је било његове пастве.

Важно је истаћи да су поједине српске војводе са својим четама, које су биле у саставу турске војске, на разне начине напуштали Османлије и прелазиле на аустријску страну. Српски војвода Иван Маргетић, са својим четама, пребегне из турског табора на аустријску страну. Историјски извори бележе да је 1555. године у аустријску војску пребело још неколико знаменитих и виђених Срба који су следили пример Ивана Маргетића – пребег Алексић, Дојчина и Вукомир.[10] С обзиром на то да су учестали пребези Срба са мањим групама, Аустрија је те досељенике настањивала у Штајерску. У месту Скоку спомињу се 1578. године српске војводе Радослав и Ракета Бакуш, Павле и Марко Бранковић, Ђорђе и Јован Сладовић, Микула Рапсовић, Раде и Радован Алексић и Пета Вукушрић. У месту Рогајсу, Ратко Новаковић, Радован Муслиновић и Ратко Мали а у Шеровици, пребег Ратко Дробњак. Сви ови пребези убрзо примише (милом или силом) католичку веру и изгубише се у мору туђинском.[11]

Шеснаести век је век турске експанзије у којој се посебно истиче време султана Мурата III који је систематски нападао простор Хрватске. Турци освојише све градове кроз које тече Купа. Док се Аустрија сабирала како да заустави продоре Турака, од Карловца до Лике, Турци то искористише и освојише крајеве и градове који су остали празни и порушени, те у њих населише Србе. Прва вест о насељавању Срба у Лици потиче из априла 1580. године. Сењски заповедник Севастијан Саки јави тада о овом насељавању ратном савету и даде уједно упутства на који би се начин Срби могли отерати из Лике.[12] Тражи се од Аустрије да сузбије насељавање Срба у областима од Карловца до Лике

10 Алекса Ивић, наведено дело, стр. 7

11 Исто, наведено дело стр. 7

12 Исто, наведено дело стр. 8

и то оружјем при чему применити веома сурове методе – побити све досељенике. Међутим, када Срби густо населише Лику, то неутралиса убилачко понашање Аустрије те се стање привидно смири. Турци су завршили са српским насељавањем Лике 1586. године. Од тада Лика постаде густо насељени појас и сусед Аустрије. Цела та област звала се Лички Санџак.

Краљ Фердинанд II, суочен са сталном турском опасношћу, прихвати српско насељавање празних територија, и 1623. године војно их организова – граничари. Тако настаде Војна крајина почетком XVII века. Стави српске досељенике – граничаре под личну заштиту.

Досељени Срби су пре доласка и после доласка у нове крајеве искључиво писали ћириличним словима. „У регистратурним и експедитурним представкама бечког ратног архива, сваки час се налази на записе како поједини војни заповедници при преговорима о новим сеобама Срба на аустријско земљиште, шаљу писма српских становника из Турске писана српским језиком ћириличним словима и како крај оригинала, прилажу превод тих писама."[13] Насељавањем дуж аустро-турске границе Срби су неколико векова (од 1560. до 1873) штитили хришћански католички свет као вечни стражари са оружјем у руци и ратничким животом и обезбеђивали свој живот. Гранични живот је био угрожен са обе стране, аустријске и турске. Све је то опевано у циклусу песама под називом Ускочки циклус. Ускоци су у рату против Турака у северној Далмацији, од 1682. до 1686. године, ослободили Скрадин, Врану, Обровац, Дрниш, Книн и Сињ. Познати ускоци Крајишници су Бајо Пивљанин, Илија Смиљанић и најпопуларнији ускок Стојан Јанковић. Он је био имућни поседник, млетачки сердар, вођа Срба и одржавао је везу са патријархом Арсенијем III, опеван у поезији као епски јунак, погинуо је 1687. године код Дувна.

Од краја XVI века па све до Првог балканског рата, цели српски простор био је непрестано коришћен у одмеравању снага Османлија, Аустрије и Млечана. Још је за време султана Сулејмана био је предузет поход на Беч, 1529. године, опсада Беча. Али због лоших метеоролошких услова, зиме, немогућности употребе топова, султан се врати за Цариград и остави у аманет својим наследницима да никако не одустану од Беча.

13 А. Ивић, I - ц

Захваљујући обнављању Пећке патријаршије, која успостави своју надлежност у свим српским областима, од Мађарске до јадранске области и Грчке, донекле се поправио положај српског народа. Српска православна црква успостави везу са Русијом и затражи помоћ од братске цркве. Цар Иван IV Васиљевич Грозни, пружи помоћ свештенству, новцем, даровима за одржавање цркава и манастира, а посебно оних на Атосу. Ова помоћ и брига за хришћане на Балкану, у католичком свету (Аустрија и Млечани) тумачена је као велика опасност за Турску. Неке млетачке личности – дипломате закључише да када би Русија позвала балканске народе на устанак, да би они истог момента то и прихватили, јер су одани по вери и спремни да признају руску власт. У овом истом периоду, са XVI на XVII век, у Цариграду је било скоро па безвлашће – неспособни султани, корупција у власти, занемаривање државе, коју на крају спасише велики везири који преузеше државне послове а истовремено су стицали велику моћ. Јаничари су стекли право да се жене, укида се данак у крви 1638. године, а у јаничаре се примају турска деца. Лоше стање у Цариграду изазвало је код хришћана – Срба, буне и ослободилачке покрете од Приморја, Херцеговине, Црне Горе, северне Албаније па све до Баната. Херцеговачки устанак 1597. године предводи војвода Грдан а 1604. године Црногорци победише Турке на Лешком пољу. У XVII веку, на Балканском полуострву отпоче ново одмеравање снага Аустрије, Мађарске и Млечана са Турском. Турци крајем XVII века кренуше у освајање Беча, стигоше под његове бедеме 1683. године и ту се зауставише. Овим походом Турци су желели да испуне дуг према султану Сулејману који је после победе код Сигета 1566. године привремено обуставио продор ка Европи. Али сви ови походи и ратови у циљу ширења империје, једне или друге стране, одвијали су се на простору где живе Срби који су, хтели или не хтели, дизали буне и нападали у мањим групама и свим другим облицима отпора дајући до знања да се о њима води рачуна. Баш некако у ово време, у XVII веку, дође до масовне појаве хајдука (мађарски појам) коју су Срби највише практиковали да са мањим групама загорчавају турској власти без обзира на последице које су биле у форми одмазде. У Европи је XVII век познат „као концерт великих сила" како их назива професор М. Екмечић, и те силе гледају искључиво своје интересе. Велика сила је она земља која има бројно становништво, развијену економију, која може опремити бројну војску, и виши цивилизацијски развој. У те силе спадају Шпанија и Француска. Али због свог утицаја

и повезаности по потреби (са Турском или Шпанијом) за остварење својих интереса у овај концерт 1713. године улазе Русија (цар Петар Велики) и Аустрија. И Енглеска, као водећа поморска сила, крајем XVII и почетком XVIII века улази у концерт водећих сила. Све ове земље концерта великих сила које су са европског простора (без Русије) у основи имају ватиканску политику – русофобију (варвари, Азијати итд.) са основним циљем да се створи доктринарни став а то је, онемогућити излаз Русије на топло море. Концерт великих сила у међусобним односима користе „шаховски игру" не тако сигурну, јер не могу да предвиде изненадне потезе од актера који не припадају том концерту. Најбоље се то види, када после непуних седам деценија, Турска поново предузе офанзиву против појединих хришћанских држава – сила. Сви до тада углављени савези, примирја и неутралности – руше се. Офанзивни турски планови против хришћана спроводе се у периоду 1645. – 1683. године са крајњим циљем освајање Беча. Срби ће у овоме времену бити ангажовани на различит начин и који ће бити доста болан, трагичан и изневерен од свих актера ових ратова. Турци прво заратише против Млечана да им одузму Крит. Четврт века трајала је борба за Крит који и освојише, осим неких утврђења која су и даље остала под Млечанима.[14] Интерес Турске био је да контролише поморску трговину у источном Средоземљу. Овај рат је у историји познат као Кандијски рат. Започео је две године раније на обалама Јадранског мора, од Далмације до Црне Горе. У Далмацији је дошло до турско – млетачког рата због забране проласка трговцима до венецијанских лука. У залеђу јадранске обале почело је врење које се претворило у устанак Срба, нарочито у Црној Гори. Разлог побуне у Црној гори је нарушавање раније добијених привилегија од Турске и жеље да се не плати порез. Црногорски прваци успостављају контакте са Венецијом у Котору. Венецији је савез са црногорским племенима ишао на руку. Црногорским општинама на мору, Мајине, Грбаљ, Паштровићи, као знак захвалности због уласка у нови савез, Венеција је признала пореске и царинске олакшице. Успеху Млечана у рату са Турцима у Далмацији, придонели су и ускоци у пограничним борбама. Велики успех је освајање јаког утврђења изнад Сплита – Клис 1648. године. Наде српског народа да ће у овом Кандијском рату изборити

14 Више о критској бици види А.Д. Бубнов – адмирал, *Историја поморске ратне вештине* I и II, Јадран, Дубровник, 1930.

повољније услове живота, трајале су кратко. У овоме рату устаници су испољили велико јунаштво у жељи да дођу до слободе и бољег живота. Он је показао да у залеђу Јадранског мора – Херцеговина и у залеђу Задра, у Боки и залеђу Котора, хајдучки и ускочки устанци имали су значајну улогу. Због таквог рата у којем устаничке снаге нису имале могућности да се одупру јачем и бројнијем непријатељу – Турцима, многе српске избеглице, из брдских крајева Херцеговине, избегоше у Боку (око 1.500 избеглица). У овоме устанку погину чувени харамбаша Бајо Пивљанин. Он је предводио херцеговачке хајдуке у борби са Турцима који су имали намеру да покоре Цетиње. Бајине чете су поражене на Вртијељици 1685. године када Баја јуначки погину. У рату Турака и Млечана, на Јадрану, Срби постадоше велика успутна жртва и погибија у захвату Црне Горе, Боке и Далмације.

Поход Турске на Беч водио је преко простора Србије и јужне Угарске где су углавном живели Срби досељени у XVI веку. Поход на Беч предузели су енергични везири из породице Ћуприлић. Ови везири значајно су учврстили власт у Цариграду, извршили разне реформе на боље и створише услове за успешан поход. Кара-Мустафа Кеприли постао је велики везир 1676. године. Извршио је реформу војске и први пут уреди систем „низами цедиљ“ и неутралише некадашњу главну улогу јаничара.

И док се Турска спремала за поход према Бечу, Аустрија се суочила са завером и побуном у којој су учествовали хрватски великаши Зрињски, Франкопан и Ракоши као вођа побуне, и Имре Текелије који затражи помоћ од Турске. Турска је на подстицај Француске, помогла бунтовнике и признала њихове вође, 1663. и 1664. године. Аустријски цар је уз помоћ Рајинског савеза (чији је члан била и Француска) па тиме и нежељена помоћ од Француза, није спречила цара који победи Турке али је био присиљен да потпише неповољан мир у Варшави. Овај рат, као и рат Порте са Пољском 1672. – 1676. године, па затим рат са Русијом 1677. – 1681. године, био је генерални ратни испит за Беч. Мада је Турска имала мир са Пољском, тај мир су прекинули чести упади из Украјине, која је била под Пољском, козака на турску територију, али и турских савезника на Пољску. Турска је задржала велики део Подунавља и Украјине под својом контролом и то је био највећи њен продор на север.

Кара-Мустафа је под бечке зидине стигао 14. јула 1683. године. Колико је бројно стање турске војске не зна се тачно. Тај се број кретао од 100.000, па 170.000, па до 1.300.000. Енциклопедија Des Islam 1927. године наводи 200.000. Главна битка водила се 12. септембра од 6 сати ујутро до 7 сати навече када долази до распада турске војске и напуштања опсаде. Цар Леопод I склопи савез са Јаном Собејским, пољским краљем, уз посредовање папе. Пољска војска претегну на хришћанском тасу и донесе победу над Турцима. Војска Јана Собејског, која је бројала 76.000 војника, уз помоћ немачких и других чета, потисну Турке који почеше одступати. Ради експлоатације турског расула код Беча, у Линцу је створена света лига (савез) коју су сачињавали Аустрија, Ватикан, Пољска и Млетачка Република. Аустријски цар и Пољска успели су да у овај савез придобију и Русију. У овом рату против Турске, Русија је везала Татаре на Криму и онемогућила је њихово ангажовање у корист Турске. Овај рат је био посебно значајан за Србе јер је утицао на даљи историјски смер у борби за опстанак. Од овог доба, Аустрија постаје важан фактор у решавању Источног питања и добија статус велике силе. Хабзбурговци предводе ове снаге средње Европе и ослобађају Будим 1686. године. У офанзиви против Турака, Аустрија заузима Ердељ, осваја Београд 1688. године и преноси рат на десну обалу Дунава у срце Балкана. Пораз Турске доводи до хаоса у Истанбулу и неспособности да се барем успори надирање свете лиге. Аустријске трупе продрле су у Босни до Сарајева. Маркогроф Баденски аустријским снагама је потукао турске снаге код Ниша а генерал Пиколомини продро је до Косова, заузео Пећ и Призрен и попалио Скопље. У свим овим борбеним операцијама учествовали су и Срби са великим еланом и надањима да ће побољшати свој положај. Међутим, продирање католичке војске у области чисто православног становништва, оголило је њихову намеру која је имала циљ, победити Турке и на освојеном простору успоставити власт и католичку цркву. Ово је створило код Срба и осталог православног становништва, велику нервозу и бригу.

Ови велики успеси свете лиге у рату са Турцима, утицали су на Луја XIV да покрене ратна дејства на Рајни и омогући Турској консолидацију војног потенцијала и евентуални противудар на Лигу. Ангажовањем Француске у одбрани Турске, подстакло је Аустрију да у већем обиму ангажује Србе у борби против Турака. За подизање

Срба против Турске, било је потребно пронаћи личност која ће са ауторитетом предводити српске трупе. Један од последњих српских великаша и писац, Ђорђе Бранковић, рођен 1645. године са уверењрм да је потомак старе српске владарске куће Бранковића, стави се на располагање Србима. Бранковић је високообразован властелин, говорио је неколико језика и између осталог, влашки (румунски). Био је познат као члан групе српских достојанственика који су покушавали да добију помоћ од Русије и у писању жалби да Млетачка Република на југу Јадрана православне црнце преводи у католичанство – унијати. Способан у сваком погледу, био је ердељски посланик код султана. По заузимању Ердеља, цар Леополд је Ђорђа, заједно са његовим братом, признао за магната. Ђорђе се 20. септембра 1688. године прогласио за владара Илирије – делова српских земаља. Бранковић је имао план да се на југу створи једна илирска краљевина. Овај план и пројекат нове краљевине, доћи ће главе Ђорђа Бранковића. Његова замисао и жеља за српском обновљеном државом, била је унапред осуђена на пропаст. Расположење српског народа за општи устанак било је на нивоу узбуне у мају 1689. године. Бранковић је формирао одред од 800 војника а 12. јуна из Оршаве је упутио проглас становништву Илирије, Тракије, Македоније и Мезије. Себе је назвао господаром Херцеговине, Црне Горе, Срема и Светосавског дуката. Овакав проглас са крупним планом није био по вољи католичког Беча и Ватикана. План о стварању овакве православне државе на територији тадашње турске земље, први је заметак будућих планова за ослобађање српских територија и успостављање српске државе.

Активности Ђорђа Бранковића су заустављене а Беч је наредио да Баденски ухапси Бранковића те исте године. Ђорђе је преварен не слутећи да је намамљен на састанак са Баденским у Кладову где је био ухапшен. Робијао је у Сибињу а затим дуже у Бечу све до 1711. године када је Ђорђе Бранковић и умро. Напори српске цркве да се Ђорђе ослободи остали су узалудни јер је цар сматрао да је Бранковић побуњеник. У свему овоме, Ђорђу Бранковићу није доказана кривица за шта је оптужен.

Српском народу једини стуб окупљања и опстанка остаде црква. Вођство народа и његова хомогенизација, истрајање и вера била је у рукама цркве. *

Крајем XVI века, Пећки патријарх ступи у везу са Русијом а 1641. године добили су повељу од руског цара којом је било утврђено у којим временским размацима могу долазити по милостињу. Митрополит Јефтимије 1687. године отишао је у Русију с намером да образложи опасност за православну веру и народ од продирања Аустрије и Млечана, као и освете од Турака. Нажалост, Руси свесни своје немоћи и интереса, нису могли ништа помоћи. Руси су саветовали да се хришћани уједине и устану на устанак и да оружјем посредно помогну Русима у борби против Татара (да вежу Турску на Балкану). Немајући избор, Срби су се придружили Аустријанцима који су дубоко продрли у српске земље.*[15] Велики је допринос Срба у успешном продору Аустрије и потискивања Турака дубоко на југ, до Скопља. Може се рећи да су српске трупе поднеле главни терет мислећи да по окончању операције поправе апсолутно свој положај на простору Србије. Војска, која је у октобру 1689. године ослободила област Косова, била је састављена од две коњичке регименте – Rascijana – мисли се на Србе. Поред коњице, биле су и пешадијске трупе које је предводио Карпош, и које су ослободиле Криву Паланку и Куманово. Несумњиво је да је Карпош[16] македонски национални јунак. Међутим, неки историчари овог рата нису правили границе ствараних у данашњем смислу и све устанике дефинисали су као Rascijane – Србе.[17]

Татари, који су учествовали у турском противудару, повратише Криву Паланку, Куманово и друге околне територије које је Карпош ослободио. Ухвате Карпоша, набију га на колац као симбол који означава тачку до које су Аустријанци дошли.

На заустављању Турске у противудару и поновном освајању територија, хабзбуршки цар упути писмо патријарху Арсенију III за одазив српског народа за рат против Турске. Међутим, турска војска – јединице биле су незаустављиве и враћање Македоније и Космета под турску власт покрену масовну сеобу Срба на север. Не зна се колика је била маса учесника у тужној поворци на челу са патријархом

15 Васиљ Поповић, *Источно питање*, стр. 59

16 Небојша Ђокић, Ране операције у јужној и старој Србији и Македонији 1689, *Лесковачки зборник*, 2008.

17 *Срби у аустро-турском рату 1689*. – Др Душанка Бојовић, аутор, *Устанак Карпоша 1689*, Вјесник Војног музеја бр 17, Београд, 1971, стр. 102. Главни недостатак је тај да је ауторка свесно (сама је то признала) игнорисала све изворе у којима се о Карпошу говори као о Србину.

Арсенијем. Сматра се да су углавном становници са Космета и из околине Ниша кренули у сеобу са око 100.000 људи. У царском манифесту Србима, и не само њима већ и другим народима јужно од Дунава, обећане су привилегије – аутономије. Велика сеоба Срба 1690. године за националну историју представља преломни догађај. Ова сеоба преко Дунава и Саве није створила српску заједницу у јужној Угарској него ју је само ојачала.*[18] Ово библијско померање Срба 1690. године, остало је у сећању српског народа до дана данашњег као и муке и невоље људи у сеоби а уједно и нова инспирација да је борба за опстанак вечна и са непредвидивим догађањима. Исељавање Срба испред турске противофанзива северно од Дунава и Саве, оставило је велики празан простор у Србији који се поче насељавати Арнаутима и Турцима. Крајем XVII века а посебно у XVIII веку, српски народ главну мисао има да сачува своје верско опредељење. У опустошеним крајевима Србије долази до исламизације Срба (Рашка) и терора Арнаута.

Аустријски краљ Леополд за придобијање Срба у борби против Турака, гарантовао је Србима права и обичаје, слободу вероисповести и да бирају своје старешине. Посебна је била примамљива одлука о ослобађању од пореза. Српски световни и духовни прваци са Арсенијем III признали су Леополда за цара као владара првог после Косовске битке. Затражена је гаранција за слободу православне вере и немешање у њихове послове и црквену самоуправу. У овим тешким условима опстајања вера је та вертикала која одржава, подсећа и тумачи косовски завет, а то је чување српског рода и колена.

Цар Леополд је почетком августа 1690. године издао диплому у којој је не само Србима већ и осталим православним хришћанима (Бугарима, Грцима, Далматинцима, Херцеговцима), гарантовао тражене привилегије. Међутим, царски проглас и диплома, наишли су на противљење у Угарској и у целој католичкој хијерархији, јер су ове привилегије проширене и на православне Србе који су живели у Славонији и Срему пре сеобе под Арсенијем III.

Турци своју офанзиву на повратку територија завршавају крајем 1690. године. Од тада имамо на простору у захвату Тисе и Дунава бројно становништво (60.000 до 70.000) које се постепено привикава на

18 Екмечић, стр. 50 и 51

нови простор, културно уздиже и шири просветитељство да се никада не забораве корени и простор са кога су дошли. Поједине веће српске масе населиле су се на северу све до Будима где су у Сент Андреји организовали и створили главни културни центар.

Годину дана после царске дипломе, 20. августа 1691. године, цар је потврдио српске привилегије Патентом који је објављен у Угарској. Овим Патентом признато је право српском патријарху на јурисдикцију у световном животу и пословима. Царске дипломе и Патент имали су два објективна уважавања српског народа који је настрадао од турске силе, а пре тога својим краљевским и царским владарима Срби су били признати у средњој Европи и шире а православна црква као носилац вере и снаге за слободу и самосталност. Друго, српско насељавање јужних граница Аусртрије и Угарске, омогућило је царској Аустрији да организује чврсту границу са војницима Србима у облику крајишника – граничара. И заиста, они ће дуго бити чувари јужних граница како царства тако и угарског краљевства.

Проблеми Аустрије нису били само Турци на Балкану већ и Французи на западу. Како би ојачала фронт против Турака, Аустрија је са руским царем Петром Великим направила савез. Овим савезом Русија улази у блок великих сила Европе и постаје важан актер будућих збивања на континенту, а поготово у решавању тзв. Источног питања. Приликом боравка цара Петра Великог у Бечу, представници Срба ступили су у контакт са Русима. Био је то први непосредни контакт на том нивоу који је умногоме подгрејао наду Срба да ће у будућем времену имати ослонац и разумевање од стране Руса за своју будућност.

Карловачким миром 1690. године, између Аустрије и Турске, по принципу да обе стране задрже оно што су имале у рукама, смањена је зона утицаја Турака северно од Саве и Дунава. Турци су остали само у Банату и источном Срему – с Фрушком Гором.

У лето 1691. године, дошло је до битке на Сланкамену где је српска милиција, њих око 10.000, нанела тешке губитке Турцима и што је запрепастило Аустрију. Командант ове војске Јован Монастерлија, који је заменио Ђорђа Бранковића, вештим командовањем српском милицијом као засебном јединицом, се посебно истакао. Те је био сигнал за Аустријанце да у будућим ратовима не дозволе Србима да учествују у борбама као засебне јединице. Крајем XVII века, 1699.

године, цар поново издаје Патент о гарантованим и стеченим правима Срба. То је било мало освежење за српски народ који је до тада упркос свему, био под сталним притиском ватиканско-језуитске политике унијаћења православаца – Срба.

Срби су лојални цару Леополду а то су доказали у гушењу побуне против Аустрије коју је подигао Фрањо Ракоци.

Патријарх Арсеније III затражио је и од новог цара Јосипа I да потврди српске привилегије свог претходника, цара Леополда. Нови цар Јосип I потврди привилегије али не дозволи изношење проблема који су угрожавали статусни положај Срба. Прозелитизам је (као проблем) пузећи и кроз разне форме загорчавао живот Срба. После смрти Арсенија III 1706. године, српска црква улази у нову фазу борбе за очување привилегија. Остала је нада и ослонац на царску Русију и Петра који је упознат са којим проблемима Срби живе у Аустрији, које је изнео, сада већ покојни, Арсеније III приликом боравка у Бечу.

Турска је у XVIII век, после карловачког мира, ушла као земља поражена и понижена. Да би повратила своје територије на северу, припремила се и ишчекивала је моменат да код Аустрије и Русије дође до кризе. И дошао је. Аустрија је гинула већ споменутом побуном 1707. године, а догодио се и сукоб са Мађарима 1711. године. Русија се забавила ратом на северу – Шведском. Међутим, и поред великих напора руског посланика у Цариграду, Толстоја, да се очува мир са Турцима ради лакшег вођења рата на северу, Турска је била неодређена. Међутим, на наговор Шведске, Француске, Пољске и уз учешће Татара, Турска ипак уђе у рат против Русије 1710. године.*[19] Нападнута са свих страна, Русија дође на идеју о подизању општег устанка хришћана на Балкану против Турске. На војничким заставама лепршао се крст са старим речима „У овом ћеш знаку победити". Тајне службе цара Петра биле су у вези са молдавским кнезом Кантемиром и влашким Бранкованом. По савету херцеговачког грофа Саве Владиславића – грофа Рагузинског, 3. марта 1711. године цар Петар послао је Србима пуковника Михајла Милорадовића са упутством за Црногорце и све хришћанске народе Балкана. У том упутству пише да су нечастиви Турци објавили Русији рат без икаквог повода.*[20] У

19 Васиљ Поповић, стр. 60

20 Исто, стр. 62

овом рату, малобројна руска војска која се споро окупљала, са слабом логистиком и наоружањем, би доведена у погибељну ситуацију а и сам цар Петар једва избеже заробљавање. У овом сукобу на реци Прут, цар Петар одлучи да пристане на мир уз велике жртве. Мир потписан на Пруту, 10. – 21. јули, обавезао је Русију да врати Азов Турској, разори све тврђаве у Тагоноргу, да повуче посланика код Порте, да повуче војску из Пољске и да се поражени шведски краљ Карло XII, који је побегао у Цариград после пораза од Руса, преко руске територије врати у Шведску. Нема сумње да су овакав понижавајући мир за Русе кројили подстрекачи рата између Турске и Русије. Русија је добила велики ударац а то је губитак основице за експанзију на Црно море, и помоћ хришћанима под турском управом. Коначно, Русија је потписивањем мира са Турском, у Једренима 1713. године, на 20 година одлажила бригу о хришћанима на Балкану. Најтеже је била погођена српска Црна Гора која се једина одазвала на позив пуковника Милорадовића у побуни против Турака.

Због великог пораза који је Турска доживела крајем XVII века, Порта поново поче размишљати на реванш против Аустрије и Хабзбурговаца на северу и на мору (Морејски рат). После успешног рата против Млечана, Аустрија је заратила са Турском (1716. – 1718. године). Еуген Савојски порази Турску код Петроварадина 1716. године са неупоредиво мањим снагама наневши јој катастрофални пораз. Затим, после опсаде заузе и Београд 18. августа. Миром у Пожаревцу, јула 1718. године, Турска је морала предати Аустрији Банат, Срем и Србију до Западне Мораве. Српско становништво ишчекивало је од нове аустријске власти већу слободу и напредак у ширем смислу. Међутим, аустријска власт наметну српском народу нове неприлике. Аустрија је увела административну управу за коју српска стварност уопште није била спремна и било је скоро немогуће и веома тешко да је прихвати. Аустријска верска политика усмерена је на унијаћење и католичење уз давање привилегија преобраћеницима. У оваквој управи над српским народом која је била уговорна, многи Срби су се селили на територију под управом Турске. Спас за очување српског идентитета и традиције долази у јачању српских веза унутар властитог народа у чему предњаче учитељи и свештеници који раде на просвећивању народа. Излаз је био тражење помоћи у најјачој православној земљи, Русији. Русија постаје нада и о њој се ствара култ. У Срему је у првој

половини XVIII века било 104 цркви које су поседовале преко 1.000 и више књига од којих је пола писано руским језиком. Није занемарљив број, око 400, књига које су писане старим старосрпским језиком, тзв. србуље. Док траје мир на територији Аустрије, српска црква претежно ради на ширењу веза са Руском православном црквом. Митропилит Вићентије Јовановић успео је да у Карловце доведе неколико руских учитеља. Међу најзначајнијим учитељима био је Емануел Козачински. Његовом заслугом започела је гимназијска настава у Карловцима а он сам постао је ректор свих школа Београдско-карловачке митрополије 1736. и 1738. године и главни црквени проповедник.

На ширем плану у XVIII веку води се „такмичење" између Аустрије и Турске око контроле Подунавља – Срем, Банат, Влашка, те је то доводило Србе у велику неизвесност. Аустријска окупација створена освајањем Еугена Савојског, трајала је преко 20 година. Срби су у том времену једноставно били „јастук" на коме су се одмарали час Аустријанци час Турци. Имајући у виду немилосрдност и једне и друге стране према спорном простору између Аустрије и Турске, са већинским српским народом, Срби су поднели велике жртве очекујући барем неко признање, поготово од Аустрије, у смислу територијалне аутономије као и друге политичке и организационе привилегије. Од тога не би ништа. Срби се суочише са екстремном нетолеранцијом од стране католичке цркве током 20-огодишње управе Аустрије. Нарочито је гнев изазвала велика одбојност према унијаћењу.

Турска се као Феникс појавила крајем 30-тих година XVIII века и снажном офанзивом победи Аустрију прво у Босни а затим је код Гроцке, 1739. године, нанела тежак пораз Аустрији чиме је ударен крст аустријској експанзији на Балкану. Пола века је Аустрија покушавала да се прошири на југоисток али безуспешно. То ће јој поћи за руком 1878. године окупацијом Босне и Херцеговине – Берлински конгрес.

Београдским миром, рат Турске и Аустрије завршен је понижавајућим условима за Аустрију. Она је морала да врати све територије – поседе преко Саве и Дунава, укључујући и Београд са порушеним утврђењима. Мања група Срба се такође повукла северно од Саве и Дунава. Патријах Арсеније Јовановић Шакабента следио је ове групе исељеника. Становништво које је остало јужно од ових река, било је изложено великом терору. А Арбанаси су ову прилику искористили

да насељавају Косово и Метохију. Турци и Арбанаси населише крајеве око Вардара и Призрена, као и Митровицу, Пећ, Ђаково и друга места.

За побољшање свог статуса у Аустрији, Срби су помагали и учествовали у гушењу мађарског устанка. Српске чете предводио је стари капетан Перо Сегединац.

Свака промена на царском престолу у Бечу развијала је наду код Срба за неки бољитак. Царица Марија Терезија имала је велики значај у историји српског народа, то јест, дала је потврду којом се Србима још једном потврђују гарантоване привилегије али све те привилегије, и пре ових, даване су као последица угрожавања Аустрије којој је повремено претила опасност – некада од Француске, устанци Мађара, рат са Турцима. Може се рећи да су све те привилегије биле изнуђене, краткорочне и недоследне и да нису искрене, већ су искључиво заслужене и које Беч није могао занемарити већ напротив, морао је „наградити". Половином XVIII века, када Русија постаје војнички присутна и незаобилазна у политичким збивањима – тражење савезника против непријатељске Турске, Пољске и Шведске, највише разумевања према Русија има Аустрија. Русија у обрачуну са Турском очекује да православни хришћани, који су под тиранијом Турске, заједничким снагама припомогну Русији за остварење свеправославног јединства на челу са руским царем. Милорад Екмећић износи цитат из писма руског посланика у Цариграду царици Ани Ивановој, да Руси склопе ратни савез са Аустријом... да Беч за изгубљене територије у рату са Шпанијом, у северној Италији, „добије надокнаду Босну и Херцеговину".[21] Нажалост, та ће се надокнада реализовати 1878. године. Босна и Херцеговина је већински била српска, православна и која је била у сталној и дубокој вези са Србима у Славонији и источно од Дрине, те са Црног Гором и Далмацијом. Црна Гора, Херцеговина и Далмација својим четама, хајдучким или ускочким, стално су нарушавали турску власт у тим крајевима дајући до знања да се овај вид борбе неће прекидати док се не сруши османлијска власт. Царица Марија Терезија, да би добила поверење Срба и њихову лојалност за будуће време, установила је посебну Дворску комисију за односе са Србима. С обзиром на то да је Аустрија била изразито католичка царевина – скоро екстремно, а и Мађарска такође, ова дворска комисија под притиском католичанства Мађарске, замењује

21 Милорад Екмећић, стр. 88

се Дворском депутацијом за Ердељ, Банат и илирске послове – поента је да се избаци одредница српско која се замењује илирским.[22] Такође се ограничавају права митрополита на црквене послове – ствари. Аустрија, то јест, Хабзбуршка монархија, посебна и јединствена међу апсолутистичким државама XVIII и у првој половини XIX века, једна је од ретких у којој је фактор верски чинилац толико важан и који дефинише и диктира католичка црква.

У оваквом политичком „амбијенту" царичине привилегије смишљено су обећаване како би привлачиле Србе са турске територије. „Повлачењем патријарха Арсенија Јовановића Шакабенте са делом верника и албанских присталица у Срем"[23] ... Царица Марија Терезија је новог патријарха примила за митрополита и архиепископа Срба у њеној царевини. Ова посета десила се 21. августа 1741. године. Од тада је седиште црквеног вођства било у Карловцима где је остало до уједињења српске цркве после 1918. године.

Аустроугарске јужне територије биле су слабо насељене и као такве, широм отворене, нису представљале никакву препреку за турска освајања и јачање утицаја на том простору. То је имало за последицу неконтролисану колонизацију. Зато је Угарска, која је у сталном сукобу са Турском, привремено дозволила насељавање јужних територија. Срби су почели још у другој половини XV века да насељавају те крајеве Угарске. Већ у XVIII веку Срби постају бројчано главни колонизатори јер су присиљени да траже излаз из старих ратова и буна. Међутим, и на новим просторима Срби и даље учествују у борби против Турака и на новим угарским територијама. Поред Срба, који су се два века непосредно насељавали, било је и других колонизатора које је Угарска, а касније и Хабзбуршка монархија, плански насељавала и распоређивала. То су били Румуни, Бугари, католички Албанци – Клименти (Никинци), а и Срби из удаљених крајева Далмације, Црне Горе и Босне. Ипак, Срби су представљали главну популацију и као такви били су главна окосница у формирању Војне крајине у дужини од 1.200 километра, од северне Далмације до падина Карпата. Војна крајина је била добро решење за аустријску владу која је на тај начин имала на границама своје државе наоружану милицију која ју је мало стајала и која се стално налазила у сукобима са суседним народима

22 Исто, стр, 92

23 *Кратка историја Срба*, стр.

– Турцима и Млечанима. Када је Наполеон заузео Далмацију и формирао илирску област, Војна крајина се једва одржала и опстала. Наиме, цивилна Хрватска која није имала надлежност над Војном крајином – која је искључиво била под царем – покушала је за време Наполеонове владавине Далмацијом до 1813. године, политички да, у најмању руку, расформира крајишке регименте. Стварање провинције Илирије пуковник Шљиварић, који није рођени Хрват, већ се оженио и настанио у Хрватској, откад је дошао у Војну крајину заговарао је потчињавање Војне крајине цивилној Хрватској. Та намера је енергично одбијена од команданта батаљона Војне крајине Јосифа Мамула, који је одбијао сваку такву могућност желећи да и даље Војна крајина буде у надлежности Беча - цара. Војна крајина је од 1809. до 1813. године била контролисана од гувернера Далмације, Француза Мармонта. Французи су размишљали и вршили притисак на Војну крајину, који су били веома озбиљни у смислу укидања – стављање под влашћу цивилне Хрватске. Јосиф Мамула је такође био под притиском да неке делове своје регименте, на захтев Француза, упути у Напуљ или у Шпанију. Треба рећи да је Војна крајина имала 6 регименти са укупно 16.000 војника крајишника. На овакву могућу судбину Војне крајине, њен командант Јосиф Мамула снажно се опирао. Он је рекао, „цела Србија, Босна и Херцеговина и Црна Гора држе на оку Војну крајину и гледају шта ће се са њом догодити“[24]. Од Купе до Тимока, од Војводине до Црне Горе и Јадрана, српско питање је захваљујући Карађорђу, било узаврло и непрестано се кретало ка ослобађању Срба од вековних освајача. Ово Мамулино упозорење остало је снажно и упозоравајуће да се не може једноставним чином уништити нешто што има 200 година традицију. Тај дух отпора, који је био присутан и у Војној крајини, осликавао је стање укупног српског народа који има за циљ слободу и своју државу, ма где се ти Срби налазили.

Колонизација Срба је била тужна али се није могла избећи а имала је основни циљ, чување, колико-толико, духовности, мисли о слободи и држави, не само преко Саве и Дунава, већ и даље до Русије. Споменути руски, цариградски резидент Вјешњаков „давао је идеју (царици Јелисавети) да се у Русији оснује насеобина хришћана из Турске и истакнуо је као идеал да се наместо Турске створи једна хришћанска држава, која би била у тесној вези са Русијом и помагала би овој да

24 Роксандић, стр. 215

држи равнотежу Аустрији“[25]. Прве сеобе Срба у Русију – изазване незадовољством својим статусом у Хабзбуршкој монархији, почеле су 1724. године. „Од ових исељених Срба, 1727. године батаљон Јована Албанеза прерастао је у Српски хусарски пук.“[26]

Друга сеоба десила се 1745., па затим 1750., 1751. и 1752. године. „Српски генерал Јован Хорват, добио је налог да организује подручје „Нова Србија“ за насељавање српских пребегалаца.[27] Подручја насељавања била су десна обала Дњепра са командом у Јелисаветграду на реци Ингул.“[28] Друга насеобина формирана 29. маја 1753. године, звала се Славеносербиа и била је смештена на левој обали Дона. Ова пресељења су организована али било је и оних који су пристизали у мањим групама (из Црне Горе, Далмације и Босне). Сви ови исељеници временом су асимиловани али су са својим правима били изједначени као Руси. Историја нема података о којој се људској маси ради и колико је тачно исељено Срба у Русији. М. Екмеџић износи да се ради о приближном броју од 100.000 људи.

Нови рат између Аустрије и Турске проширио се на основу савеза цара Јосифа II и царице Катарине II. Турска је честим упадима у граничне појасеве према Русији игнорисала руске протесте и објавила је рат Катарини II. Узалуд је Аустрија посредовала, те је на крају била принуђена да објави рат Турској. Рат је најављен 9. фебруара 1788. године. Аустрија је у овом рату мобилисала мноштво одреда састављених искључиво од Срба. По први пут Турци су у овом „рату прогласили свети рат и насили су фетву о томе и султанов берат“[29]. Рат је захватио и Босну у захвату десне обале Саве. Тежиште рата било је у Србији од Дрине до Тимока а на југу до Западне Мораве. Српски фрајкори добили су сваки свој задатак у овоме рату. Михајло Михаљевић, истакнути командант српског првог одреда, ратовао је у западној Србији од Дрине до Мораве. Одред је током рата нарастао на преко 2.000 људи. Трговац Коста-Коча Анђелковић ратовао је у захвату Велике Мораве – од Пожаревца до Крагујевца. У нашој историји запамћен је јер се истицао у борбама као Коча и по области

25 Васиљ Поповић, *Источно питање*, стр. 68

26 М. Екмеџић, стр. 93

27 Исто

28 Исто

29 М. Екмеџић, стр. 103

названом Кочина крајина. Под ударом многобројних Турака, Коча није имао довољно снага те се морао повлачити и пребацио је своје људе у Банат. Турцима је било много стало да се због многобројних изгубљених судара са Кочиним војницима, на сваки начин дочепају Косте Анђелковића. Турци пребацише неке снаге у Банат – као мостобран. Са тим снагама, 7. септембра, Коча је водио борбу у којој би заробљен и усмрћен набијањем на колац.

У овом рату Срби су масовно учествовали, дали велике жртве, претрпели одмазду од које нису биле поштеђена ни многа места која нису учествовала у овој крвавој буни. Ослобођени српски крајеви, од Лознице преко Рудника до Београда, за кратак период дадоше наду да су ти крајеви ослобођени. У овоме рату Срби су применили герилски облик борбе који је у многоме изненадио Турке. Војевање против Турске нагло је прекинуто од стране Аустрије која је, нешто због побуне Мађара а и спором са Прусима на Рајни, склопила мир са Турском у Свиштову, 4. августа 1791. године. Мир са Турском, као и много раније, изневерио је све српске наде у било какво веровање да уз помоћ Аустрије могу доћи до ослобођења од Турске. Срби нису прихватили аустријски разлог за прекид рата са Турском од кога су очекивали да добију, ако ништа друго, онда бар територијалну аутономију. Превару и напуштање Срба, који су били носиоци рата против Турске, најбоље је оценио Алекса Ненадовић, учесник у рату. „Расположење Срба против аустријског поступка којим их је напустила, види се у речима Алексе Ненадовића, забележеним у мемоарима његовог сина проте Матеје да ће проповедати од манастира до манастира да калуђери и попови запишу „ДА ВИШЕ НИКАДА ТКО ЈЕ СРБИН НЕМЦУ НЕ ВЕРУЈЕ.“[30]

Овим поступком Аустрије, Срби су схватили да се морају ослонити сами на себе. И успели су на првом кораку да добију уску аутономију у Београдском пашалуку. Та је аутономија омогућила опоравак Србије после рата и свестраном припремом, уз ослонац на властите снаге, за наредна искушења која ће се за 15-ак година поново појавити.

30 Васиљ Поповић, *Источно питање*, стр. 79

ПОЧЕТАК (ВРЕМЕ) ОСЛОБАЂАЊА ОД ТУРСКЕ ВЛАСТИ

Српско учешће у последњем аустријско-турском рату завршено је са великим разарањем и уништавањем имовине и поразом за Србе. Но у преговорима о закључењу Свиштовског мира између Аустрије и Турске није се дозволило да Срби буду угрожени осветом и одмаздом од стране Турака. Тражено је и добијено је да се донесе закон о амнестији за све Србе учеснике у рату. Срби у Београдском пашалуку осетили су малу свежину ваздуха за живот одлуком султана Селима III (1789 –1807) да се јаничарима забрани да живе у Београдском пашалуку како би се спречила самовоља истих према Србима. На ово јаничари подигоше буну коју султан Селим угуши и у којој је учествовао велики број Срба који су тим чином показали лојалност султану учешћем у гушењу буне. Да би имао мир у Београдском пашалуку и придобио Србе на поштивање турске власти, посебним ферманом султан даје Србима условну аутономију у Београдском пашалуку. Садржај аутономије би на првом месту: омогућује се Србима да самостално бирају своје кнезове и оберкнезове, забрањује се Турцима право приступа у чиста српска насеља, разрезани су порези градовима и дозвољена је обнова цркава као и да могу имати – формирати војску. Све је ово резултат српске борбе, или боље речено, сублимација вековног српског отпора на путу за коначну слободу и своју државу. Срби се више нису могли сломити већ се чекао само Божији момент када ће почети коначна борба за ослобођење.

На Темишварском сабору 15. августа 1790. године, српска интелектуална елита окупила се са основним циљем да се цару поднесе захтев Gravamina et postulata. Ту је било 120 притужби и захтева да се у Банату, који је био изван угарске краљевске администрације, „формира српска

аутономна територија са свим елементима унутрашње државности какву су иначе поседовале у Хабзбуршкој монархији“[1]. Пре овог захтева, цар Леополд I упутио је захтев угарској дворској канцеларији да се захтеви Срба и притужбе на њихов положај размотре. Угарска дворска канцеларија, уз велику подршку католичке цркве, одговори тако да уставни положај Срби није питање закона него привилегија. На сабору је за митрополита изабран мудри, активни и радознали Стеван Стратимировић.[2]

Сабор Срба од 100 депутата из свих сталежа успео је добити само за утеху илирску канцеларију за српске послове. Угарска власт је одбила стварање било какве аутономије Срба у Банату и одговорила је Србима да такву аутономију могу потражити само на територији коју освоје у Турској. Војници на сабору и други део грађана устадоше одлучно против тога – угарског става да се не даје Србима аутономија. „Нећемо и не дамо да се наше привилегије од Мађара узакоњују“.[3]

Био је ово први велики сабор којим је започео процес за обнову српске државности и он се неће зауставити све до почетка општег устанка у XIX веку.

Пре почетка српског рата за ослобођење 1804. године, у Европи – Француској, дошли је до велике тзв. буржоаске револуције 1789. године. Та револуција учинила је промене у друштвеној организацији европских држава са последицама које се и данас осећају. Била је то добро припремљена, крваво изведена, национално обојена, пуна шовинизма, која се претворила у освајачке ратове који су ударили темеље следећим револуцијама и освајачким ратовима. Едмунд Берг у књизи „Размишљање о француској револуцији“ разматра – апострофира улогу политичких књижевника, „књижевници склони томе да се нечим одликују ретко су противници иновација“[4].

Пре Француске револуције, било је пет академија, штампана је енциклопедија коју је покренуо Дидро и g`Alaniler. Политички књижевници су били носиоци скептицизма у односу на Француску и религију. Пред

1 Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања,* Еврођунти 2010. стр. 121

2 Владимир Ћоровић, *Историја Југославије*, Просвета, Београд 1989, стр. 409, Сабор 1790.

3 Исто……

4 Едмунд Берк, *Размишљање о француској револуцији*, стр. 91

револуцију није се могло говорити о истини већ о производњи спорова. Била је то револуција која је презирала своју традицију, престала да поштује своје дедове, а тиме нису поштовали ни сами себе.

Сваки покушај да се прави паралела српског устанка из 1804. године са Француском револуцијом је бесмислена. Српски устанак је последица дубоког поштовања своје традиције, историјских примера у јединству са црквом и јаком националном свешћу. За разлику од Француске револуције која је „наметнута“ одозго, српски устанак је одраз стања духа нације у тоталу. Српски устанак није ни по каквим показатељима и манифестацијама сличан Француској револуцији, нпр. није гиљотирао свој народ. То је борба против туђинске власти и стварања слободе и државе која је имала историјске темеље средњевековне државности познате у Европи. У време 350-то годишње бездржавности, Српска православна црква успела је са својим деловањем да сачува српско биће од Купе до Тимока и од Паноније до Јадрана.

УЛОГА ШУМАДИЈЕ У ОСЛОБАЂАЊУ СРПСКОГ НАРОДА ОД ТУРСКЕ ВЛАСТИ

Нова војничка сила на Балкану, Турци, од друге половине XIV и прве половине XV века па до пада Србије, потпуно су овладали српском државом коју је створио цар Душан. Битке са Србима извођене су брзо са размаком од 10 до 15 година. Али није само Србија страдала. Бугарска је покорена 1393. године. Византија, Бугарска и Србија, као хришћанске земље, нису имале заједничку свест о опасности која се надвила над њима од нове, до тада непознате освајачке војске – Османлија. Олако су прешле преко присуства Турске на Галипољу на које су се искрцали 1354. године.

Српска држава је периодично освајана а Срби су у том периоду имали скоро независтан положај све до пада Смедерева 1459. године. У времену од Маричке битке 1371. године па до 1459. године, Србија живи у редукованом, независном положају у коме је могла да своју државну и слободарску мисао држи као наду за будућност. Пад српске државе ишао је смером југ – север. Призрен и Скопље су престонице цара Душана, Крушевац кнеза Лазара а Београд деспота Стефана. Овим правцем простирао се и народ са свим својим атрибутима (култура, традиција, црква, уређени поредак у држави итд.). Тако се

крај државности дочекује на северу падом Београда и Смедерева. Било је то гашење српске државе. Дакле, српска држава се угасила на простору Шумадије. Она се државнички угасила. Био је то почетак догађаја у српској историји који ће трајати 350 година. После овог 350-огодишњег тамновања, поново ће из истог пепела да се диже нова српска држава. Простор Србије где је започео препород нашег народа је Шумадија. Шумадија је – западна граница Дрине, Сава и Дунав на северу, Велика Морава на истоку и Западна Морава на југу. Ако се узме велико исељавања Срба крајем XV века (200.000), најмање их је било из Шумадије. Шумадија по свом облику у овим границама представља неки правоугаоник. Бреговита, планине нису високе, нема довољно нити кршевитих крајева са планинским ланцима попут мреже. Исто тако, Шумадија је пуна речних котлина, пашњака и увучених проширења која омогућавају земљорадњу, сточарство и воћарство. У том простору се налази пуно цркви и манастира. Благи планински нагиби, брегови, добро наводњавање и широке косе планинских греда, омогућили су да Шумадија буде обрасла густом шумом и на својим највишим врховима. Сво то пространство у оно време било је покривено непрегледном шумом због чега је Шумадија и добила то име. Разноврсним рељефом, обликом и садржајем, створила је стратегијску основицу за нападе и одбрану. Она има централни положај у Београдском пашалуку што је олакшало организацију и прављење буна. Повољан природни облик олакшавао је одбијање непријатеља са разних праваца. Маневрисање устаника шароликим рељефом и речним коритима, којих је Шумадија пуна, и наставак шуме бијаху главни ослонац и предност устаника. Све је то повољно утицало на војничке успехе Карађорђа а касније и Милоша Обреновића. Све ове предности Срба које им даје Шумадија, биле су препрека за веће турске војне формације да се са тешким војничким пртљагом упуте у ову област.

У српској историји постоји више значајних датума који неизбрисиви и сва остала догађања само су рефлексија тих преломних времена. Друга половина XV века је почетак српске историје, без њеног властитог поретка, не постоји феудални систем и обласне границе са севера до приморја и од истока до запада нестале су. Турска државна организација створила је пашалуке за потлачене Србе на целокупном простору. Оно што се није могло узети Србима и што је остало трајно, како каже Владимир Ћоровић – су вера и језик. Његова је традиција

разумна по језику која се кроз црквене активности (сабори, славе и окупљања друге врсте) те веома ране хајдучке и ускочке борбе били су једини знаци испољавања духа и неговања традиције са основним циљем да се кад-тад ослободе и победе душманина. У XVII и XVIII веку Срби се нађоше подељени између две ондашње силе, Аустрије и Турске. Међу овим силама вођени су многи ратови, у којима су, у великом броју, укључивани Срби. Такође, и у турском рату са Млечанима, Срби узеше учешће надајући се да ће у свим тим ратовима задобити неке олакшице – привилегије. То се нарочито очекивало од Аустрије с обзиром на то да их је она највише укључивала и ангажовала у рату против Турске. Напротив, она се као тлачитељ „подмукла у средствима више него Турска, у бруталности њој често равна, а у цинизму још грубља... Католичка и то верски страховито искључива, спахијска, милитаристичка и само за династију, Аустрија је била нова напаст за наш народ који је желела да смири и преда домаћинском раду... Уместо одмора наш народ имао је да постане аустријска мртва стража према Турцима, увек готов да буде први на удару.“[5]

У XVIII веку развија се у Европи идеја народности, и национално осећање постаје у широком обиму далеко испред сваког другог. Сада уместо верске припадности, људи су имали да се опредељују по језику, по својим обичајима и традицији, нпр. „Немац био протестант или католик остаје само Немац“[6].

Доситеј Обрадовић и његови следбеници, ове идеје почеше разрађивати у српским срединама, како би на богатој српској традицији, језику, крви и православљу изградили национални фронт и подигли општу националну свест. Сви ти просветитељи, са обе стране Саве и Дунава, знали су да тај национални препород може да се оствари јужно од Саве и Дунава, а то је Србија. Она је срж и права снага српског племена. Умни Срби, носиоци националне свести, били су у дилеми како да се ослободе турске власти. Неки су сматрали да би уз помоћ Аустрије могли остварити свој национални идеал – слободу и државу. Кад је дошло до рата 1788. године између Аустрије и Турске, Срби узеше велико учешће на страни Аустрије. Овај рат се неповољно одвијао по Аустрију и она изненада прекине ратовање и склопи мир са Турском, што створи велико разочарање код Срба које оставише на

5 Др Владимир Ћоровић, *Велика Србија,* Народно дело, 1924., стр. 14

6 Исто, стр. 16

„брисаном простору“ (и да поново поменем речи Алексе Ненадовића, „да више никад ко је Србин Немцу не верује“).[7]

Још током рат између Аустрије и Турске, у Европи се догоди нешто сасвим ново у њеној историји а то је Француска револуција 1789. године. Европске силе, Енглеска, Аустрија, Турска, Русија, Шпанија па и Пруска, свака на свој начин гледала је на овај догађај и процењивала појединачни однос према тој револуцији. Француски револуционари убили су Лија XVI – гиљотина, што запрепасти Европљане који створише прву коалицију против Француске коју су предводиле Енглеска, Белгија, Холандија и Шпанија. Балкан ће сада бити по страни њиховог интересовања – сем Турске, а Русија ће свакако бити везана и уплетена у расправама западне кризе.

Свиштовским миром Србија доби малу аутономију што је до тада било незамисливо. Та аутономија омогући Србима оживљавање наде да се ни по какву цену не одустаје од основне мисли свог постојања а то је ослобођење од турске потлачености. Из ког краја ће почети та борба или који ће то српски простор бити носилац те борбе, мање је важно од постављеног циља. „Србија се крајем XVIII века, још увек на очи турски пашалук, беше ипак у основи својој постала нешто друго. Њено срце, хајдучка и планинска Шумадија, у којој се било слегло неколико насеља са црногорске и херцеговачке крајине и где су густе букове и храстове шуме давале довољно могућности за четовање и избегавање потера, постала је не само погодно подручје општег збега и склониште него и жариште за нове покрете и став оштрог отпора. Ту се по инстинкту и по традицији нашло било све што више није могло да подноси зулум и што се на свој начин давало одушке притиску.“[8] У задњем рату Турске и Аустрије, који је за Србе био велико разочарање али из тог разочарања, код Срба се створио бунтовни дух и спремност за борбу коју више нико није могао угушити а нити би Срби дозволили да се по њима гази по вољи ма ког паше или субаше. Код српског народа било је присутно сазнање о борби Срба у Црној Гори током целог XVIII века.

Српски устаници, лако опремљени, потанко су познавали све стазе које су омогућавале изненадне нападе у било које време и са било које стране. То је вертикала српске војничке мисли која се и данас мора

7 И дан данас ништа се није променило у односу Срба и Германа, (примедба аутора)

8 Др В. Ћоровић, наведено дело, стр. 17/18

вредновати као природни облик отпора туђинцу. Оваква стратешка мисао реализована у тактичким борбама, присиљавала је Турке да заобилазе Шумадију и да се држе главних комуникација – Морава – и прегледних комуникација које спречавају изненађења. Царски друм Ћуприја – Београд се држао и контролисао избегавајући Шумадију.

Јака материјална снага давала му је идеју за будућност која мора доћи у ослобађању од турске власти и чвршћа веза са Србима преко Саве и Дунава, који су стално мислили на своја остављена огњишта јужно од тих река које су пламтели неугашеном мржњом на своје тлачитеље који их је натерао да напусте вољену земљу. Са оваквим Србима Шумадинци су одржавали везу у живом додиру, било то у рату или миру. Може се рећи да са стране исељених Срба (Банат и Срем), Шумадији није претила опасност него је то послужило као прилика за снабдевање оружјем и свим што је војсци било потребно.

У Шумадији нестадоше последњи знаци живота српске државе. Деспот Стефан бејаше у престоници Београд, али он умре у селу Сојник, деспот Ђурађ Бранковић умре у Смедереву, деспотица Јерина у Руднику (друга престоница Бранковића). Најзад, српска држава падом Смедерева (где је умро деспот Лазар), кога Стјепан Томашевић без борбе преда Турцима, престаде да постоји и од тада настаде 350-то годишње тамновање Србије под турском царевином. Где се угаси Србија дође време да се на том истом месту осветли. Шумадија је простор где се из пепела почела дизати нова српска држава. Предустаничка Шумадија простирала се на северу десном обалом Саве и Дунава, на југу Западном Моравом, на западу Дрином а на истоку Великом Моравом. Овај простор по изгледу таласаст и прекривен густом шумом, претежно храстовом, са средњим планинама благих нагиба, ливада и равница прошараних речним долинама, и сав тај простор изгледао је шумовит и тако настаде име Шумадија. Шумадија заузима центар Београдског пашалука. Она има све стратегијске и тактичке претпоставке за организацију и руковођење буном, а природни облик (већег квадрата) олакшава јој извођење војних подухвата, веома успешних, захваљујући рељефу и густој мрежи долина река и потока. Све је ово повољно утицало како у Карађорђевом устанку тако и у Милошевој буни.

У шумовитом амбијенту састају се хајдуци, а Турци нису имали храбрости да упадају или да крстаре а камоли да живе на селу. Шумадија је просто постала бедем и то најпоузданији у заштити становника који

се није иселио нити потурчио. „Под заштитом овог бедема развила се и однеговала срчаност у Шумадинаца. Осамљеност у њих уливала је још од колевке самопоуздање и спремала за најодважнија прегнућа у случају опасности која би запретила кући или слободи личној.“[9] Зато су Срби могли онако добро и брзо организовати буну и за кратко време очистити Шумадију од Турака. Запањујуће је каква је то случајност, да у Шумадији где је, како је већ написано, угушена српска држава, дође до васкрса исте. Сигурно је то што се српска страховита трагедија, стално подсећала у свим генерацијама, неговала успомена на славне дане српске државе и чврсто и непоколебљиво неговала идеја за васкрс Србије. Многобројни догађаји и све друге прилике, одредили су Шумадију да баш она буде та која ће да надовеже нит српске слободарске и државне историје – слободу и државну вертикалу.

Пре буне, Београдским пашалуком управљао је Мустафа-паша. Народ га прозва Српска мајка. Он је одлучио да од раје направи корисне турске поданике па их скоро изједначи са правима која имају и Турци. У његово време српски кнезови су управљали својим нахијама, купили порез, били наоружани, а Мустафа-паша користио их је у борби за сузбијање самовоље дахија.

Турској царевини запрети опасност од Наполеона који се искрцао 1789. године у Египту те је кренуо преко Сирије ка Турској са намером да порази султана и заузме Цариград. Селим III запостави реформе окренувши се рату против Наполеона, а то искористише протерани јаничари који уз помоћ видинског паше Пазвана Оглуа, поново дођоше у Београдски пашалук 1800/1801. године. Одмах се почеше светити својим противницима те у Шапцу убише угледног српског кнеза Ранка Лазаревића. У Београду 1801. године четири дахије убише Мустафа-пашу, те учврстише своју власт са циљем да створе поредак који ће бити по њиховој вољи. Поред Срба, који су главна мета страдања, они се почеше обрачунавати и са појединим Турцима који су подржавали реформе султана Селима III.

Постоји сазнање да су Доситеј Обрадовић и Петар Чардаклија на почетку XIX века прелазили у Србију и тамо спремали устанак за 1802. годину. Ову вест је саопштио Сава Текелија. „Пивски архимандрит Арсеније Гаговић саопштио је у Петрограду тајном саветнику

9 Др Иван Хојић, *Обће слике из земљописа*, Загреб, 1900., стр. 304

Димитрију Татишчеву: Да је он дошао у Русију као изасланик херцеговачког митрополита, да пита како би се руски цар односио према једном устанку херцеговачких хришћана и других Срба, па да према том подеси своје понашање... Због велике удаљености од Русије образовало би се једно ново „царство Славјано-Сербскоје" и могли би онда да им један од великих кнезова постане царем. Гаговић је после тога био примљен и награђен."[10]

Устанак, дакле, није испао изненада. Дуго је припреман и када је почео више се није могао зауставити. Дахијски зулум није се више могао подносити а да се не заврши катастрофално. Упућиване су притужбе султану које су остајале без одговора. У Турској је владао јавашлук који је занемаривао периферију свога царства које му је стално подносило тужбе о насиљу које се спроводи. И дахије су сазнале за српске притужбе те одлучише да казне рају.

Злогласна дахијска четворка, Мехмет-Ага Фочић, Кучук-Алија, Аганлија и Мула Јусуф, посече на десетине виђених Срба. Исекоше Алексу Ненадовића, Илију Бирчанина, те се спремаше да и друге застраше само да не дође до буне. Сеча виђених кнезова погоди и срце и душу српског народа. Дође време да се косовска епопеја, буне народне, хајдуковање, освета, искуство у борбама у редовима аустријске војске против Турске сублимира у коначној одлуци о буни – устанку. Крвничка сеча српских кнезова убрза припреме за устанак. Устанак је само настанак оне столетне идеје о којој је било говора и која је припремила моралну и бунтовну свест да се у погодном тренутку српски народ дигне на устанак. Још пре овог устанка, а као одговор на турске дахијске поступке, учесташе хајдучке чете, „поајдучи се – вели Вук – десетина народа. Станоје Главаш води најпознатију чету, у коју 1803. године ступа Хајдук-Вељко; хајдукује исто тако нешто опрезнији Карађорђе Петровић; у Подрињу је најчувенији харамбаша Ђорђе Ћурчија и два славна брата Недића."[11]

Једини одговор на целокупни дахијски терор бејаше устанак који није био тајан те почетком фебруара и то, како је код народа остала изрека, „услед зиме кад му време није", Шумадија је горела и Срби су били припремљени да издрже све ово и да им нема одступања и

10 Исто, др Ћоровић. стр. 19

11 Исто, стр. 19

да су упућени сами на своју снагу. Почетком фебруара 1804. године, у Орашцу код Тополе, сви присутни извикаше Карађорђа за вођу устанка. Карађорђе је том приликом дао предност Станоју Главашу, кога је необично ценио као великог хајдука, али остало је онако како су присутни одлучили, а то је да Ђорђе Петровић – Карађорђе буде вожд.

Глас о устанку Срба у Шумадији и о успеху у борби стигао је крајем маја 1804. године и до средње Босне. Устанак је избио у свим местима – селима око Сарајева,[12] Бутмир, Хаџићи, Раковица, Пазарић, Вогошћа и Црна река. Буном су захваћени Пале и Трново. Источна Босна такође диже буну а такође и околина Никшића. Устанак Срба у Београдском пашалуку пробудила је српски народ широм Босне и Херцеговине, у Аустрији, Далмацији и Црној Гори. Војна крајина, од северне Далмације до Градишке, посебно је добила моралну снагу у одупирању цивилној Хрватској да се крајишке легије расформирају. Карађорђе је из устанка изашао као великан првог реда. Говорило се да је он командовао – управљао свим старешинама те је то прилика да се Карађорђе призна за наследног вођу.

Буна у централној Шумадији убрзо разви своја два крила – Ваљевска нахија слева и Браничевско-ресавска десно крило. Чим су Турци протерани из Ваљева, устаници кренуше ка Дрини. Петар Добрњац ослободи Браничево те крену уз Мораву и Ресаву а војвода Миленко удари ка Дунаву. Жестина буне убрзо, за неколико дана, претвори Београдски пашалук у пламен. Многи Турци буду побијени, растерани а сретни побегоше у градове. У априлу Срби заузеше Шабац и Смедерево а Београд беше опкољен. Дахије су побијене а нови везир Бећир-паша мишљаше да ће се Срби зауставити у буни. Али Србија се умирити не могаше па их сада и султан прогласи као бунтовнике и одлучи да их угуши. Ређају се битке са Турцима. На Иванковцу, недалеко од Ћуприје, Срби 1805. године потукоше велику војску која је под командом Афис-паше кренула из Ниша. Пошто је Афис-паша био рањен, војска се дала у бег а он од задобијених рана убрзо умре. Србији бејаше прећено са два правца. Из Ниша, низ Мораву, а преко Дрине, Турци – Потурице из Босне. Турски напад низ Мораву заврши се битком код Делиграда где Срби потукоше Румелијског везира. Босанска војска похара Мачву и упути се према Шапцу где је

12 Родни крај аутора

на Мишару дочека Карађорђе и потуче до ногу. До краја 1806. године Београдски пашалук би потпуно ослобођен. Оваквим сјајним успесима и победама над Турцима, Срби затражише преговоре са Бећир-пашом и затраже да се потврди и прошири српска аутономија. Од преговора не би ништа. Треба рећи да су пре битке код Мишара, Срби изгубили Шабац, и то несмотрено. Међутим, августа 1806. године сјајна победа натера муслиманске снага из Босне, које су вишеструко биле бројније од српских и убеђене да ће оне извршити све цариградске задатке и успоставити ред у Србији, да се повуку преко Дрине.

Почетком 1807. године зарати Русија са Турском. Србија одмах склопи савез са Русијом. Овим савезништвом ојачаше своје позиције и борбену стабилност. Мир крајем 1807. године потраја скоро и целу 1808. годину. Овај предах добро је дошао Србима да 1809. године започну нове операције на три правца. Три главне српске војске кренуше: правац Босна, Стара Србија – Ниш а трећа ка Новом Пазару да се споје са Црногорцима. На правцу према Новом Пазару Карађорђе прво је кренуо ка реци Лим. На Сувом Долу разбије силног пашу Пећског, заузме Сјеницу и Нову Варош. Овлада десном обалом Лима. Ове победе охрабрише Црногорце и Херцеговце који се подигоше на устанак, спојише се и овладаше левом обалом Лима. Занесени и опчињени великим успехом Карађорђа у рату са Турцима, многи Црногорци и Херцеговци дођоше у логор Карађорђа да га виде, да виде његове војнике и наоружање – топове. На правцу кроз Топлички крај делови Карађорђеве војске преко Преполца стигоше у Подујево. На правцу према Дрини војска је дошла до Вишеграда и Нове Вароши. Страх у Босни од српских устаника умногоме су допринеле устаничке активности Срба око Врбаса и Козаре. Право опсадно стање захватило је муслиманска густа насеља у Босни јер су изгубили наду да ће их султан бранити. Да би донекле ублажио стање и умирио Босну, султан је објавио свети рат против Срба – Џихад.

Војску коју је предводио војвода Миленко пређе преко Мироча и састане се са Русима у околину Кладова. Војска која је дејствовала на правцу према Нишу доживи тешки пораз. И док је Карађорђе успешно водио операције на свом правцу, стигоше га црни гласови из Ниша да је српска војска притиснута од надмоћније силе а због унутрашњих размирица међу вођама, беше претрпела велике губитке и дошла у критичан положај. У јуначком очајању запаливши „џебану у свом шанцу

на Чегру, баци Синђелић 19. маја у ваздух и себе и оно мало војске што је око њега остало, заједно са Турцима који беху шанац освојили. Остале војводе побегоше назад у слободну Србију. Од погинулих Срба Турци саградише Ћеле – кулу која и данас говори о тешкој несрећи која се деси у борби за слободу.“[13] Пораз код Ниша даде крила Турској и они поново освојише Источну Србију. Даљи продор Турске заустави Карађорђе заједно са Русима који пређоше преко Дунава као и зима која је отежала борбена дејства. Руска помоћ омогући Србима да се прегрупишу за одбрану Шумадије јер Турци започеше операције са свих страна. Борбе 1810. године показаше да је српска војска у борбеном смислу остала неокрњена. На Лозници, у Крајини, Делиграду и Варварину, Турци беху страховито потучени. Београдски пашалук оста скоро без Турака, као и у граничним крајевима близу пашалука. Србија се умирити не може. Победнички је ушла у 1811. годину са надом да ће у миру и преговорима постићи циљеве, слободу и државу, те да ће Турци после пораза оставити Београдски пашалук у миру.

Формира се Правитељствујушчи извршни орган састављен од 5 министарства (попечитељства). Доситеј Обрадовић постао је министар просвете. Предах и мир у 1811. години разобличио је постојање неких војвода који су били против Карађорђа (Миленко Стојковић и Петар Добрњац). Они су као непослушне војводе протерани из Србије. Карађорђе доби сагласност да спроводи неограничену власт.

Нове неприлике по Србију дошле су посредно од Наполеона који је 1812. године напао Русију. Русија пристаде да закључи мир са Турском 28. маја 1812. године у Букурешту. Русија повуче војску из Србије а 8. чланом Букурешког мира успостављена је ограничена аутономија Србима, обезбеђена је самоуправа и потпуна амнестију за Србе. Букурешки мир или уговор у основи је био врло штетан по Србију, њиме су поништени сви резултати борбе, ослобађање градова, вароши, слободе људи, а као компензација послужио је члан 8 о ограниченој аутономији као покриће за негацију постигнутих резултатима борбе. Турци су прекршили уговор те су на војнички начин по том уговору запоселе градове, вароши и омогућили повратак Турака у градове. То је изазвало крајње неслагање у Карађорђевом „штабу“. Поновни напад Турске 1813. године, продубио је несугласице међу српским вођама

13 Владимир Карић, *Србија, опис земље и народа*, стр. 502

око концепције одбране Србије. Карађорђе је заступао концепцију да се пређе на герилски рат док је друга група била мишљења да се Турцима треба супротставити на свим правцима њиховог наступања. Тако је дошло до катастрофе јер је победила друга концепција – фронталног сукоба у коме су турске снаге биле надмоћније – бројније и држале се плановима да се овлада главним комуникацијама у Београдском пашалуку.

Паралелно са устанком, победама и општим расположењем, Срби су развили активности да код великих сила придобију гаранције од евентуалне турске одмазде. Пошто молбе у Порти нису наишле на разумевање, тражили су помоћ од Аустрије и Русије. Како је Источно питање већ било у фокусу великих сила, сада Срби своје питање постављају као интернационално тражећи да сваки преговори европских сила са Турском узме у обзир српско национално питање које не може више бити унутрашње питање Турске. СРБИ ХОЋЕ ДРЖАВНУ САМОСТАЛНОСТ. Истиче се српска државотворност, а ту су војничке победе и политичке снаге које траже решавање српског питања у склопу Источног питања. Без обзира на успехе устаника, српске вође устанка знале су добро да су се упустили у једну неравноправну борбу са моћним Турцима. Устаници још увек немају ослонца код неке од великих сила, а оскудица у муницији, топовима и другим ратним материјалом била је велика, што је доводило у питање постигнуте успехе. Неколико недеља после устанка, Срби траже ослонац код неког савезника или пријатеља. Са Аустријом, као непосредним суседом, од које би требали да имају највећу помоћ, нису били сигурни с обзиром на протекла искуства. Но и поред лошег искуства, Срби су се надали да би од великог броја људи који живи у Аустрији и имају многобројне везе по војничкој и трговачкој линији, могли имати неку помоћ. И сам Карађорђе се лично ангажовао те затражи помоћ – упути писмо „земунском мајору Митезеру 16. априла 1804. године. Зна се такође, да је Карађорђе лично ишао њему и говорио са њим о потреби да аустријске власти помогну српски устанак. Митезер је тада дао нешто обећања; али није их извршавао.“[14] У свом главном одговору Аустрија препоручи Србима да они „за сада не могу припасти никоме другом осим Порти, и да ће Порта, која је иначе према Србима добро

14 В.ладимир Ћоровић, наведено дело стр. 22

расположена, на препоруку аустријског цара, учинити доста да им олакша положај.“[15] Овакав став Аустрије – циничан, био је покушај да се Срби одврате од евентуалног тражења помоћи од Русије. Зато Срби устаници одлуче „да се обрате за помоћ једноплеменој православној Русији, заштитници хришћана у Турској и пријатељици српског народа већ у више прилика. Својим писмом од 3. маја 1804. године обратили су се устаници, на челу са Карађорђем, руском посланику у Цариграду, А. Италинском.“[16] У том писму изложени су сви притисци и зулуми према српском народу, те од Русије траже да се Србима омогући положај као осталим хришћанским областима Крф, Влашка и Молдавија. Понашање Порте на дахијске узурпације и терор где није било реакције и закључује да Порта подржава такав терор. Ово писмо заинтересова Турску какав ће бити став Русије и Аустрије на српске притужбе? Како је у Порти већ било доста сазнања о успесима српских устаника, она одлучи да против дахија предузме оштре мере.

Овде није намера да се описује стање европских сила и њихових комбинација око сфера утицаја, у коме доминира Наполеон, већ чињеница да је Србија својом буном ушла у токове европских турбулентних времена од 1800. до 1830. године. Ваља нагласити да је Наполеон стао на страну Турске и затражио од султана Селима III да не дозволи ништа Србима што су оружјем стекли. Од 1804. па до 1815. године, све до коначног слома Наполеона, српско питање се кретало од воље Француске и спутавано, или боље речено, спречавање Русије и цара Александра I да не остваре никакве чврсте везе са Србијом. У овоме периоду за српско питање би највише ангажована Русија.

Ратни успјеси Срба од 1804-1809, колико год су били велика радост слободе, некако је тињала и бојазан шта ће Турска да уради, и да ли ће поново заратити, да успостави и обнови власт коју јој српски народ одузе. Све је откривено после разговора који су започели крајем фебруара 1809. године у Јашију, представници турске Порте, на челу са Галиб-ефендијом и представник руског цара, генерал-лајтнант Хастингс. Делегације су преговарале о миру. Карађорђе посла српске изасланике, чланове Правитељствујушћег совјета, кнеза Миму Марковића, Јанићија Димитријевића и Јована Савића-Југовића.

15 Исто, стр. 23

16 Исто, стр. 23

Преговори су крајем марта прекинути. Прекид преговора од стране турске делегације био је очекиван. Турци су одлучили да изгубљену власт над Србима врате ратом.

„Правитељствујушчи совјет одржи 10. априла сједницу на којој су узели учешћа и Карађорђе и Родофиникин – руски изасланик, и том приликом раздељене су команде над војском“.[17]

Ова одбрана Србије остаће посебно у памћењу сећањем на Делиградску битку 29. августа 1809. године. Огромне снаге Турске на свим правцима напада биле су бројчано надмоћније. Врло брзо Срби закључише да је главна опасност од Турака усмерена долином Велике Мораве – југоисточни фронт – те Карађорђе одлучи да он сам командује војском. Однос снага на почетку напада, 27. јуна (?) био је 40.000 Турака, док је српска војска бројила 30.000 војника. Турци су као наоружање имали пушке са бајонетом, и били су у предности над српском војском која није имала бајонете.

Одмах на почетку борбе испред Делиграда, Карађорђе би рањен, те команду преузе Миленко Стојковић. Делиградска битка била је одсудна за обе стране. „Браниоци су се заверили и положили заклетву да се ни један од њих неће предати непријатељу жив у руке. Убрзо им нестаде и хране, а одмах затим, уз жарку августовску врућину, нестаде им и вода. Турци су првих осам дана без прекида наваљивали и насртали, а јуначки браниоци Делиграда, изморени од напрезања, неспавања, трпећи данима глад и жеђ, одбијали су непријатељске јурише.“[18] Турска војска 23. августа освоји Делиград. Браниоце[19] Делиграда закопаше јаме делиградских шанчева. Спас Србији дође кад Руси започеше велику офанзивзу на доњем Дунаву, а турске снаге усмјерише се на тај за њих опасан фронт.

Суседна Аустрија одбила је тежње Србије за самосталност и забрани извоз оружја и муниције. У оваквим политичким околностима, Карађорђе је нудио да Аустрија добије протекторат над Београдом, само да се ослободе од Турске. Аустрија на то не пристане, али је тражила да добије Београд. Карађорђе се посаветује са руским представником

17 Алекса Ивић, *Из доба Карађорђа и сина му кнеза Александра*, Просвета, Београд , стр. 19

18 Исто, стр. 19.

19 Нешто слично догодило се 1999. године, гдје је српска војска (Војска Југославије) на Кошарама спречила продор непријатељских снага на Космет.

о захтеву Аустрије, на што га Родофинкин одврати да то не допусти. Очекивања да би Наполеон могао олакшати и подржати напоре српског националног питања у борби за слободу (што је било гесло Француске револуције у Европи), нажалост, изневерена су. Наполеон је комбинујући своје односе са Аустријом, Русијом и Турском, српско питање оставио по страни. У периоду Карађорђевог управљања, од 1804. до 1813. године, у борби за независност једина конкретна помоћ и савезништво би од Русије у стручном, војном и дипломатском погледу. Три године борби, победа и стрепњи од злих аспирација Аустрије и Француске, Срби су, како пише Екмечић, постали суверена нација прекидајући везе са турским Султаном и проглашење независности 19. марта 1807. године. Оваква одлука само је природни и логичан наставак Остружничке скупштине која је одржана 1804. године, после победе над Турцима и када је Београдски пашалук у већем делу био у рукама Срба. На тој скупштини форма борбе поприма већу организованост која се огледа у успостављању судова, управне власти, као и санитетске службе. Основа закона изводи се из Крмчије Светог Саве. Устаничке вође мудро закључују да њихова борба није уперена против Турске већ дахија. Примирје, које је трајало у 1808. години, омогућило је Србији да развије дипломатске активности, нарочито према Аустрији и Француској. Просветитељ Доситеј Обрадовић долази у Србију 1807. године и покреће отварање школа.

Прва година устанка 1804. године карактерише се борбама са Турцима, преговорима са Портом, тражењем заштите од неке велике европске силе, то јест гаранције за евентуални договор око услова за примирје. Фитиљ за потпалу устанка запаљен је у неколико дана од 4. до 10. фебруара када је извршен покољ угледних Срба. Руском посланику у Цариграду извештаји су предали трговци, помиње се да је убијено 150 људи. „У попису мртвих, који су наведени по имену, је било само 25 а у Београд су по наређењу дахија биле донесене 72 главе.“[20] Егзекуције су вршене јавно, народ је позиван да гледа. Страшно. Писац, уметник, калуђер, кога су се дахије дочепале, бацили у београдску тврђаву, умро је на достојанствен начин – убијен – стигао је и да се Богу помоли.

М. Екмечић износи да су дахије имале страшан план да побију све одрасле, а да децу оставе, васпитају и преведу у ислам. Чим је почело клање народ се дао у збег напуштајући градове, околна села –

20 Милорад Екмечић, наведено дело, стр. 160

Београд је остао пуст без становника – како би спасили главу. Дахије су се одлучиле на овакву одмазду мислећи да ће посредно одвратити Србе од било каквих захтева за неку њихову самоуправу. Одговор српског народа био је устанак. Пре одлуке о дизању устанка одржано је саветовање угледних кнезова и домаћина. У Орашцу код Тополе – Марићевић јаруга, 14. фебруара донета је одлука о почетку устанка. За вођу устанка изабран је Карађорђе Петровић, добар домаћин, трговац, искусни ратник против Турака. Искуство за организацију војске стекао је пре 1791. године као добровољац за време Кочине крајине.

Десет дана после почетка устанка, 24. фебруара 1804. године, у селу Дрлупи покушало се преговарати са Турцима али се то претвори у битку. Колико је бројно стање устаника било не зна се тачно. У сваком случају с обзиром на број становника и уопште услова за организацију војске, тај број могао би бити 20.000 устаника. М. Екмечић износи податак да је до маја 1804. године Карађорђе створио војску од 100.000 војника.

Порта увиде да се у Београдском пашалуку озбиљно удара на њене темеље, те одлучи да босанског Ебу Бекир-пашу – везира, који је 1802. године довео Босански пашалук у ред јер се одупирао Селимовим реформама, упути у Београд, у Београдски пашалук, да и тамо заведе мир. Бекир-паша био је у то време један од највећих турских државника.

Српски устаници имали су свој план. Рат и преговори. Свакако ратни успеси дају већу могућност ратног циља – слобода и држава. У супротном треба тражити највећи ниво самоуправе у склопу Турске под условом да ту самоуправу гарантује једна од великих сила. Срби предложише Аустрију, а она то одби, а исто тако и Турци нису желели Аустрију јер су сматрали да је то уплитање у турску државност. То испаде Србима баш добро јер они и онако нису имали поверење у Аустрију.

Српске старешине обратише се 15. јуна 1804. године свом искреном пријатељу бачком епископу Јовану Јовановићу, да његовим посредством желе „руску помоћ“. „У томе писму први пут се код устаника јавља та национална искрена нота, која казује да је њихова акција у последњих 5 месеци довела до дубљег схватања читава покрета и да се из обичне

буне на даље развија борба за право национално ослобођење.“[21] Оно што нису смели рећи туђим јавним представницима – Аустрији – а поготово Турцима, сада отворено износе руским пријатељима како би они дубље сагледали унутрашњу страну српске борбе.

Српски циљеви устанка били су познати Србима у Босни, Херцеговини, Далмацији и Војној крајини а поготово Србима у Црној Гори. Сада се размишљало о великом савезу православних народа на Балкану са Русијом. Руска царевина добро је проценила психолошко стање српских устаника а нарочито вођа и одлучи да их подржи. Она покрет одобрава и саветује устанике да га наставе и да свакако заузму Београд. Пад Београда ошамутио би Турке и дао јој до знања да се може надати још горем а у преговорима Порта би морала бити мекша. Руски кабинет, средином јуна 1804. године, има јасан програм. Да Порта Србији направи кнежевину, као што су Влашка и Молдавија. Да би Срби на ово пристали они траже од Турске да бирају свога кнеза који би био искључиво Србин. Знало се одмах да ће Порта тешко прихватити тај услов. У том случају, Срби да траже везивање за Русију.

Српска депутација, која је почетком септембра 1804. године пошла у Русију, срдачно је дочекана. Срби добише велику моралну подршку за наставак своје борбе као и материјалну помоћ за развој даље борбе и акција. „Срби никада једнодушније нису мислили о ослобођењу своје отаџбине, нити су га усрдније желели него данас. За њих је то божанско и природно и вечном везом крви, језика и вере која постоји између Срба и Руса.“[22] Саветоваше Србе да и даље испуњавају обавезе према султану, то јест да му плаћају умерени данак. Јасан устанички циљ је стварање српске државе, која ће се градити сталним везама са султаном уз гаранцију Русије. Тај програм није прецизан али је отворен за његово изграђивање уз посредовање Русије. Истицање врховне власти султана Срби показују лојалност како би положај био лакши и добили на времену и избегла оцена српског покрета да је револуционаран. Све ово треба да покрије српску намеру која је за њих најважнија а то је прекид свих односа и веза са Портом.

„Свест о српској државној мисли, односно о обнови старог самосталног државног организма, избила је, јасна и одређена, већ крајем

21 Др В. Ћоровић, стр. 25

22 Исто, стр. 27

XVII века, у вези са турским поразом под Бечом, и са активношћу коју је развијала Аустрија међу нашим људима да је помогне у сузбијању Турака.“[23] У стогодишњем ратовању Аустрије, од 1688. до 1788. године, на простору некадашње српске државе – против Турака, јачао је и кристализирао се код српског народа порив да се оконча, једном за навек, робовање под туђинцем – Турака. У овом историјском периоду била су четири велика рата са Турцима, у којима су позивани Срби као савезници у тој борби. У тим борбама почео се развијати и бунтовни дух и спремност за борбу која ће се десити 1804. године када избија Први српски устанак под вождом Карађорђем.

Ови ратови оголили су „савезника“ Аустрију која је на примеру судбине грофа Ђурађа Бранковића и старог Алексе Ненадовића изневерила Србе и дубоко разочара не испунивши ни једно обећање за добро Србије.

Срби су први народ на Балкану који су прекинули односе са султаном и прогласили своју државну самосталност 19. марта 1807. године. Ниједан народ на Балкану који је био под Турцима није толико војевао нити створио услове да се ослободи од турске власти. Вође устанка на челу са Карађорђем, паралелно са војним успесима, приступају организовању власти у ратном времену без које се не може водити борба. Први облик власти су СТАРЕШИНСКЕ СКУПШТИНЕ, које нису биле везане никаквим законским актом ни писаним правом. Њих карактерише масовност јер је сада територија много већа од нахијске. То је радикални прекид са предустаничким народним нахијским скупштинама. Све до оснивања Правитељствујушчег савета, скупштине су биле, уз вожда, једини централни орган власти са многобројним дужностима и обавезама, задацима и роковима. Скупштина губи одредницу – народна – и постаје старешинска. Био је ово процес распадања традиционалног патријархалног друштва које не може да функционише у ратним условима. Устанак – рат Срба за слободу, тражи субординацију и хијерархију, што би се фигуративно рекло, „ко коси а ко воду носи“. Старешинске скупштине у условима рата – устанка, бавиле су се искључиво војним питањима као и организовањем нове власти. Законодавна власт припала је од 1805. године Совјету. Право да сазива скупштину припада вожду. „Карађорђе априла 1804. године на скупштини у Орашцу позвао је свако

23 Исто, стр. 13

окружје да пошаље свог старешину и да поведу по два до три главна човека за избор судија.“[24] На овим старешинским скупштинама „одвијала се борба Карађорђа и старешина око врховне власти. У тим супротстављањима није био одлучујући политички однос већ понекад оружана принуда. Јаков Ненадовић је на пример довео на скупштину 1810. године 6 људи под оружјем и принудио Карађорђа да га именује за председника Совјета уместо Младена Миловановића на кога су наоружани скупштинари највише викали.“[25] Овако нешто слично поступио је и Карађорђе 1805. године у Смедереву када је успео да уз помоћ својих наоружаних момака опколи кући где је Совјет заседао, тражећи да се Совјету призна врховна власт. И у оваквим околностима – рат за ослобођење Србије, када је неопходна јака власт јавила се опозиција. Опозиција је ипак устукнула у јануару 1811. године када је Карађорђе учврстио јаку централну власт која ће трајати две године. Поставља се питање који су узроци ових унутрашњих борби, да ли је то сукоб нахијског сепаратизма и неминовног централизма? Да се овако нешто дешава у ратним условима онда је реч о људима на погрешном месту у судбоносним временима када је било неопходно јединство у вођењу рата за слободу и формирање државе. На сва ова искушења, Карађорђе је ипак био победник и остао је вожд све до 1813. године.

Од фебруара 1804. до 1813. године, српски народ је осетио дах слободе којој је непосредно био максимално ангажован од домаћице, чобана, ратника и њихових вођа да се ударе темељи слободе и државе. Судбина ове жеље доби нови ударац у полукружном нападу на Србију 1813. године од стране Турака. Овај напад је последица Наполеоновог уређења Европе по његовој мегаломанској замисли. Наполеон, миром у Бечу 14. октобра 1809. године након победе над Аустријом, основа Илирску провинцију са седиштем у Љубљани. Ова провинција имала је Истру, Далмацију, Војну крајину до ушћа Купе у Саву, с тим да је северно од леве обале Саве била Аустрија. Припреми Наполеон ову област, која се на копну граничи са Турском, за своје наредне планове у којима Турска има велику улогу – рат са Русијом – и Порту као савезника.

24 Драган Николић, *Борба за скупштину у Србији 1858-1868*. године, Градина, 1992., стр. 19

25 Исто, стр. 19

Царска Русија прозрела је овај Наполеонов план, те изврши снажан притисак на Турску да са њом потпише мир (16/28. мај 1812. године) управо пред напад Наполеона. Тим миром Срби нису задовољни мада је члан 8. овог мира одредио положај Србије – ограничена аутономију, потпуна амнестија за Србе и унутрашња самоуправа. Турцима се одобрава право да запоседну тврђаве у Србији и држе гарнизоне у већим градовима. Турска „је Србима обећала иста права, која уживају њени други поданици на острвима архипелага и дугим крајевима… Важност Букурешког уговора лежи у томе што је порта признала неку самоуправу Србији у једном међународном уговору и што је тиме Русија стекла формално право да се меша у однос Срба према Порти.“[26] Енглеска је са великом пажњом показивала интерес за садржај овог мира и никако није била наклоњена Србима.

Турци не испоштоваше Букурешки уговор те са великом снагом ударише на Србију 1813. године. Напад је планиран и извршен из три правца са снагама од преко 100.000 војника само из Турске који су извођени уз Дунав, долином Мораве и са запада из Босне. Милорад Екмечић пише „да је у Босни било 60.000 људи, а из Албаније неколико хиљада. Српска војска под Карађорђем бројала је, службено, 43.000 до 49.000 војника.“[27] Српска војска се супротстави овом турском нападу веома храбро са војском која је била еквивалент 1/3 турске силе. Многи аутори износе разлог слома српске војске у неслози војвода која је нарочито појачана незадовољством Букурешким уговором. Турска је „кукавички“ напала Србију јер је и поред европске коалиције против Наполеона била „храбра“ да прекрши међународни уговор. Тај напад је сигурно учињен на миг из Лондона како би помрсила савезништво Србије и Русије које су Енглези већ оценили као велику опасност за њене интересе. Српски фронт би пробијен у Неготинској крајини коју је бранио један од највећих јунака у српској историји, Хајдук Вељко Петровић.

Његовом смрћу 13. јула 1813. године почела се ломити линија одбране на свим границама Србије. Велики везир главнокомандујући турских снага Хуршид-паша поново успостави турску власт у Србији а Србе стави у положај у неко недефинисано стање у коме се ништа није поштовало или се мало чинило да се признају права српског

26 Др Васиљ Поповић, *Источно питање*, Београд, Геца Кон, стр. 103, 104

27 М. Екмечић, наведено дело, стр. 193

народа. Војска са правца Босне заузе Шабац а босански муслимани у Босни прославише то шенлучењем – топовском ватром. Босанска војска посебно је била свирепа и осветничка (пораз на Мишару 1806. године). „Поклано је 12.000 људи.“[28] Посебно је страдао Београд где су људи убијани по улицама што је остављало грозан призор посебно осакаћених људи.

„Шведски посланик је 10. септембра 1813. године известио да се у турској престоници ове војне операције држе у тајности због огромних губитака. Говори се да они износе до 20.000 војника. Сам је велики везир побегао а видински паша се вратио у своју тврђаву са 200 људи.“[29] Катастрофа Србије започе 28. јула 1813. на западном ратишту, наступањем босанске војске од Зворника, под вођством Сулејман-паше Скопљака. Главни удар беше од Ниша, којим је командовао Али Карсли паша и са дунавског правца од Видина, под командом Реџеп-аге и сераскера Ахмед-паше силистријског. На свим фронтовима турске снаге су биле бројније и боље наоружане. Вожд Карађорђе не хтеде себи везивати руке – командовањем на одређеном правцу, већ одлучи да прати ситуацију на фронтовима како би могао да интервенише по потреби. Српска војска заузела је положаје на свим граничним линијама. Јагодина постаде командно мјесто Карађорђа, процена је била да је опасност највећа са југоистока где је био главни војни стан турског заповедника.

У Јагодини се Карађорђе разболи од тифуса, те га пренесоше у Тополу. Око 25. августа оздрави Карађорђе. Одмах се упути према Шапцу. Фронтови су попустили, а онај долином Мораве био је у фази расула српске војске.

„Из шабачког логора пошаље Карађорђе Лазара Павковића као свог изасланика руском цару Александру, који се тај мах налазио са руском војском у Чешкој. У писму које је Павковић понио цару Александру, приказује Карађорђе очајно стање Срба и моли да га да се споразуме са аустријским царем како би се српски народ могао, преко Аустрије, населити у Русију.

Већ пре тога, око 25. августа, послао је Карађорђе Лазара Тодоровића, секретара војводе Луке Лазаревића, у Беч цару Францу да

28 Исто, стр. 194

29 Исто.

понуди српске градове и да се распита може ли рачунати на цареву заштиту ако му дође невоља да пребегне на аустријско земљиште.“[30]

„И у овим „библијским“ временима Србије, Аустрија је, како се сазнало из политичких кругова, желила пропаст Србије и једили се спорим напредовањем Турака“.[31]

Крајем септембра 1813, године, укинута је забрана – спречавањер сеобе Срба у Аустрију, на основу одлуке српских старешина.

Карађорђе се врати у Београд а у недељу, 3. октобра рано ујутру, пређе у Земун.

После слома Србије, покрену се река избеглица. Процењује се да је 200.000 људи пребегло у аустријску област мада су Аустријанци пописали само 110.000.?

Српску територију – Србију, Карађорђе је напустио и прешао у Аустрију 3. октобра 1813. године. Са њим пође и више народних вођа. Десет година овај велики српски обновитељ слободе и државности посветио је ослобађању Србије, сав свој дух, јунаштво и неизмерну пожртвованост на буђењу целокупног српског становништва расељеног на све стране после губитка своје средњевековне државе. Ујединио је многе Србе који су сањали да обнове своју славну државу и оне који су били под непосредном турском влашћу, као и оне који су живели северно, западно и јужно под разним несрпским властима. Српски просветитељ Доситеј Обрадовић, без размишљања дође у своју државу, напусти Трст у коме је живео у западној култури и материјалном комфору, али са болом у души. Дође Доситеј без икакве дилеме и са осећањем словенске душе и православља, саветовао је нашег вожда да се окрене ка истоку и великој Русији. „Из уста старог и увек народног Доситеја клицало се тада са многих српских страна:

Востани, Србије мати наша мила!

И постани опет што си пре била!“[32]

„Карловачки митрополит Стеван Стратимировић, увек одличан родољуб, био је одмах на почетку устанка израдио једну промеморију за руску владу у којој је препоручивао Русији да место на обнову грчког

30 Алекса Ивић, наведено дело, стр. 62-63.

31 Исто, стр. 63

32 Др Владимир Ћоровић, *Велика Србија*, стр. 26

царства ради на стварању јединствене, једноплемене словеносрпске државе, природне руске савезнице и то ако не као потпуно самосталне а оно бар као вазалне државе са каквим руским принцем на челу.“[33]

Карађорђев устанак на ширем плану открио и разголитио је лицемерје и цинизам код европских сила (са малом изузетком Француске у неком периоду) које су решавале Источно питање. Открио је и парадокс да је и у међусобном сукобу европских сила, њих може помирити само заједничка русофобија како би се спречило присуство православних Словена на топло море.

Први српски устанак започео је процес ослобађања Србије и стицање независности и који ће трајати од 1804. до 1878. године. На Берлинском конгресу Србија би призната као независна и слободна држава а са њоме и друга српска држава Црна Гора. На том конгресу одлучено је да ове две државе немају копнени додир нашта су инсистирале обе делегације – јер је Рашко-полимљска област остала у турским рукама.

Половином октобра 1813. Порта доби извештај о покоравању Србије и заузимање градова Београд, Шабац и Смедерево. У Цариграду се та победа славила тако што су три дана по три пута дневно пуцало из топова. Аустријском посланику на Порти султан поклони табакеру у бриљантима. И док су Турци имали велико весеље на другој страни очајање Срба у Србији овим катастрофалним војним поразом, не бејаше уништен онај циновски напор и морал који се манифестовао у устанку 1804. године. Историјска судбина хтела је да се на основама и одредбама Берлинског уговора почне градити Србија... јер „Из пепела мртвих већ беше створена отаџбина“[34] (стих француског песника Ламартина који је изрекао гледајући костурницу српских лобања, узиданих у Ћеле кулу у Ниш). По успостављању потпуне власти Турци блокираше прелазе преко Саве и Дунава, а неколико јачих одељења своје војске послаше да неколико недеља крстаре по унутрашњости Србије и да свуда успоставе турску власт. „Заповест из Цариграда гласила је: да се сво мушко одрасло становништво Шумадије истреби мачем, а жене и деца да се дају војсци као награда. За овај терор беше одређен рок од 12 дана.“[35] Почетком октобра – 5., доведено је у Београд

33 Исто, стр. 28

34 Ђурђе Јеленић, *Нова Србија и Југославија*, Београд, 1973., стр 75

35 Исто, стр. 76

на продају 1.800 жена и деце. Делови српске војске очајни и готово избезумљени – некадашњи ратници – бесциљно су ходали по шумама што у већим или мањим групама. Ништа боље ако не и горе задеси тешка судбина на хиљаде избеглица које аустријска власт задржа у појасу границе и већина избеглица страда што од глади и зиме по мочварама дуж Саве и Дунава. Али Срби почеше да опет дају до знања како још има присебних ратника и хајдука. Станоје Главаш с неким мањим групама кретао се у крајевима око Колубаре, Хаџи Продан са 2.000 људи повуче се на планину Мучањ. Од остатке српске војске код Делиграда организовало се више хајдучких чета које су нападале на комуникацији Велике Мораве, такозвани Цариградски друм.

Хуршид-паша дође у Београд 17. октобра. Знајући за пораз Наполеона, он објави амнестију објашњавајући да народ није крив. На овакву одлуку Хуршид-паша се одлучио имајући у виду и очекујући да ће се Русија поново умешати у вези Букурешког уговора. Вест о поразу Наполеона утицаше на пашу да обустави предузето истребљење српског народа, те поче да блаже поступа према Србима. Почеше се неке војводе и прваци предавати а међу њима бејаше и Милош, ранији командант Ужичког одреда. Милош се у Такову октобра месеца предао Турцима, Али-аги Черчесми. Загрлише се, изљубише се а Али-ага одмах га именова за обер-кнеза нахије Рудничке. Милош са осталим српским кнезовима пође у Београд да изјави своју лојалност Портином представнику. У међувремену, уместо Марашли-паше за новог управника Београдског пашалука Порта постави Сулејман-пашу Скопљака (родом из Ускопља – Херцеговина). Нови паша 28. октобра потврди Милошу добијено звање. Даде му буруntију, којом му опрашта све раније кривице, њему и његовој породици обећа заштиту од било каквог насиља и освете. Од овог момента отпочело је Милошево опортунистичко држање према Турцима, народ се поче враћати из збегова својим кућама и поче се бавити својим редовним пословима. Врати се знатан број избеглица из Аустрије на своја огњишта. После краћег времена, Сулејман Скопљак поче да благо поступа према Србима. То би само варка која је утицала на повратак Срба из емиграције – Аустрије, тако да се већ у априлу 1814. године у Србију вратило 30.000 људи. Карађорђе и главне његове старешине осташе до даљњег у Аустрији под великом полицијском контролом.

Убрзо Сулејман Скопљак показа своје праве намере. Његова страховита мржња према Србима даде му прилику да се на крволочан начин сада освети за све што је доживео у Првом српском устанку. Он, који је некада по предаји Шапца, пред Карађорђем клечећи на коленима молио милост, сада започе да влада на свиреп начин. Посла у Шумадију своје људе од поверења који су се размилели под управом комесара да прикупљају оружје и примењују зверства и уцене. Настаде кулучење и други послови у градовима под нечовечним условима. Порез је узимао сваки Турчин колико је хтео и могао. Појави се епидемија куге која је морила све од реда а убијани су најугледнији српски прваци и домаћини. Дани постадоше страшни и сваког часа се очекивао поновни устанак. Милош Обреновић и Станоје Главаш једва су смиривали народ чекајући тренутак за устанак кад они процене. Милош настави да се држи удворничке политике према Турцима. Из тог удварања Сулејман-паша прогласи Милоша својим посинком, а 24. јуна изда му бурунтију – и постави га за обер кнеза у три нахије (Крагујевачка, Рудничка и Чачанска).

У септембру 1814. Хаџи Продан – Карађорђев војвода, диже устанак у Пожешкој нахији. Ово разбесни Турке који одлучише да пођу у казнену експедицију. Милош искористи ову прилику да искаже лојалност Сулејману, да он са својим побратимом Аши-бегом угуши устанак. Сулејман му одобри. Милош угуши устанак а Хаџи Продан побеже у Аустрију. Велики број угледних људи би похватан и у оковима спроведен до Београда. Милош пожури у Београд да спашава људе који су се предали. На његову часну реч – али би касно. Сулејман их све прогласи кривима и отпоче набијати на колац игумана Пајсија. Настави са даљом тортуром и сечом не уважавајући никакве Милошеве обавезе према ухапшеним. „Младом ђакону Авраму, који је својом лепотом и интелигенцијом изазвао сажаљење код Сулејманових џелата те му они, Турци, понудише да прими ислам. Овај славни мученик, који остаде као симбол страдања свог народа, одмахну главом и као у неком националном заносу запева:

Нема лепше вере од хришћанске!
Чините Турци што је вама драго!

Запрепашћени оваквом храброшћу, Турци су имали „милост“: прво су му ножем пробили срце па су га тек онда набили на колац.“[36]

36 Исто, стр. 79

Терор Сулејман-паше Скопљака превазишао је све злочине пре његове владавине. Једноставно, био је то крволочни терор садржан са свим људским невољама: убиство, набијање на колац, сакаћење, паљење, силовање, до користећи живе људе као мете за гађање из пушака.

Сви српски глави људи одлучише да је једини излаз ухватити се поново за оружје. Милош се нађе под великим притиском бунтовног народа. Захтеваше од њега да као признати српски старешина поведе буну. Али Милош не поступи као Карађорђе 1804. године. „Он у основи има другу политику него Карађорђе. Хтео је да Србију очисти од Турака, односно да сузбије њихову власт, али у исти мах искрено је мислио да се нагоди и измири са Портом. Карађорђево искуство учинило га је веома обазривим; поред тога он лично беше више дипломатска него војничка природа. Његова намера била је пошто извојује прву базу за преговоре самим устанком, да остало добија постепено и без вређања Портине осетљивости.“[37]

Вести о турском терору у Београдском пашалуку прошириле су се по Европи. Званични европски представници, Енглеска, Аустрија, Француска, нису разматрале ове крволочне масакре изговарајући се да је то српско питање револуционарно те се због тога нису обазирали. Руски представник прими српску делегацију која је поднела очајне молбе свим представницима на Бечком конгресу (1814. и 1815. године) и пожалише му се што су одбијени. Шта више, представници великих сила, сем Руса, преко службеника најнижег ранга, известише српску делегацију о негативном ставу.

Почетком фебруара 1815. године Сулејман-паша издао је наредбу, да му дођу у Београд сви нахијски кнезови и да са собом поведу своје виђене људе. Међутим, већина одлучи да се не одазове на везиров позив. Милош са једном малом групом кнежева одлучи се и оде у Београд. У Београду, један Турчин пријатељ Милошев, скрену му пажњу на набијену главу на колцу – глава хајдука Станоја Главаша. Кад се Милош појавио са малом групом пред Сулејманом, замоли пашу да им дозволи да пошаљу писмо султану, да затражи милост од султана и да се народу смањи зулум. Сулејман дозволи да напишу молбу и да буде одређен из сваке нахије један кнез приликом предаје молбе

37 Др Владимир Ћоровић, наведено дело, стр. 38

султану. Паша отпусти Милошеву пратњу а њега задржи. Кнежеви чим напустише Београд стигоше у своје нахије и дадоше се у припреме за устанак. Паша је задржао Милоша као таоца али он под неким чудним изговором (да прикупи откуп за робље) 10. марта умаче из Београда.

Милош закључи да је једини спас буна – рат. У Шумадији је било све спремно по нахијама. Сваки првак добио је прецизно наређење и улогу а што је најважније да све што раде буде у тајности. Милош је чекао згодан тренутак за почетак буне. То се и деси. У Гружи и Крагујевачкој Јесеници буна поче пре рока што је Милош и желео.

Године 1815., 23. априла од Цветима, састаше се одабрани и угледни људи српског народа код таковске цркве где пред свима Милош огласи буну, дигнувши увис свој војводски барјак и узвикнувши: „**Ево мене, а ево и рата са Турцима**."[38] Турско сазнање о новој буни би олако схваћено па без припреме пожурише да је још у клици сузбију. Та војска у Рудничкој нахији не наиђе на отпор и упути се ка Чачку. Боју на Чачку – Љубићу водио се дуго. Српски устаници задржавали су Турке на Љубићу а Милош је са неким одредима кренуо према Палежу. Потуче Турке до ногу и успостави везу са Сремом и нашим људима те се већи број српских емиграната врати у Србију. Милош се поново врати на Љубић где се борбе наставише. Било је доста српских губитака где погину и славни тобџија Танаско Рајић. Турци 10. јуна буду потучени и почеше бежати пут Босне оставивши много рањених и мртвих војника. Ова сјајна победа Милошевих устаника ојача морал и веру у успех у биткама које предстоје. Користећи турску слабост и споро кретање турске војске, Милош успешно очисти села од Турака, заузе Ваљево, Палеж (Обреновац), Пожаревац и већи део мачванских села. Порта упути нове снаге на Србе. Из Босне под Хуршид-пашом, покораватеља Србије из 1813. године, а из Ниша под Марашли Али-пашом. Претходни пораз турске војске у бојевима са Милошевим устаницима, те пораз Наполеона од Русије, натераше Порту да енергично заустави војску са наведених праваца и успостави примирје са Милошем. Марашли-паша дозволи Србима да учествују у државној управи а само важније послове задржа у турским рукама. Српски народ по први пут би ослобођен. Непосредног додира са Турцима није било. Овакво примирје истина бејаше привремено. У овом стању створи се клица која ће се касније разном Милошевом политиком, довијањем,

38 Иван Хојић, наведено дело, стр. 308

прикривањем, мудрошћу и храброшћу неговати, заливати да се не осуши и развити у народно ослобођење. Милошева је намера била да после сјајне победе над Турцима створи базу за преговоре са њима те да добија, постепено, без излагања опасностима и, по могућностима, без вређања Портине осетљивости, што повољније услове за живот Срба. „Он се стога, од првог дана, обазриво и штедљиво опходи са преданим или похватаним турским посадама и њиховим породицама, а самим Турцима наглашава, сваком приликом, да је овај његов устанак акт љуте невоље. Он не напада ни „царске" градове, да не би касније имао неприлика ради тога. Овакво његово држање беше добродошло и Порти."[39]

Висока цена којом је платио српску аутономију 1815. године омогући Милошу у његовој целој политици до 1833. године да се према султану држи удворички и покорно. Једино тако је могао да избегне обавезу да турске границе чува 10.000 српских војника и да преузме на себе одговорност што је једном руском генералу у униформи одрубљена глава (Карађорђе).

У 1815. години, руска дипломатија у Цариграду преко својих посланика Италијског, а касније Глигорија Александровича Строганова, стално је притискала Порту на одредбе уговара – миру који је потписан у Букурешту 1812. године истичући српско право на самоуправу. Милош исто тако, доказујући лојалност Порти а за интерес своје власти, поубија неколико угледних људи које је сматрао као агенте Карађорђа. Милош успостави мрежу својих људи – агената да прате кретање Карађорђа. „На један покушај Карађорђа из Петрограда да се са Милошем објасни и споразуми, он то одби и настави агитацију против њега у Србији и Русији. Милошев рад против српских емиграната у Русији постиже велики успех. ... Почетком 1817. године, Карађорђе беше тврдо решио да се врати у Србију... После неколико побуна у Србији против Милоша а на позив свог старог друга Проте Матеје Ненадовића који му саветоваше да дође у Србију."[40]

Док је боравио у Русији, Карађорђе и његови сарадници дођоше у везу са тајним револуционарним друштвом које се формирало под утицајем Првог српског устанка – ХЕТЕРИЈА – . Циљ овог Друштва је ослобађање хришћана на Балкану од турске власти. Оно што убрза

39 Др Владимир Ћоровић, *Велика Србиј*а, стр. 38

40 Ђурађ Јеленић, наведено дело, стр. 87/88/89

Карађорђев повратак и одсуство из Србије било је, како је он изјављивао, да више осећа срамоту од пропасти устанка. Средином јуна 1817. године Карађорђе коначно дође у Србију. Оде код свог куме Вујице Вуличевића у Смедеревску Јесеницу. Куму објасни своје планове за нови устанак, не кријући то, и замоли да о свему извести Милоша и да га позове на састанак и договор. Кад се сазнало да је Карађорђе у Србији све се узнемири. Некадашњи врховни вожд пренерази Милоша а Турци у Београду се забринуше. Милош, после кратког премишљања, обавести Марашли Али-пашу и са њим утврди да је у обостраном интересу једино решење и одлука да се Карађорђе убије. На крају „Милош по куриру посла писмо Вујици Вуличевићу са пресудом – на смрт – за врховног вожда. Рано ујутру – у зору, Карађорђе би убијен на спавању у једној шумовитој дубодолини малог села Радовња, свега неколико пушкомета далеко од места где је 1804. године отпочело ослобођење српског народа.“[41]

Београдски везир јавио је ову радосну вест султану у Цариград.

„Татарин, који је донео главу у Царигар, бејаше богато награђен.“[42] Убиством Карађорђа Милош не доби од народа одговор какав је очекивао, већ напротив, народ гледаше Карађорђа као мученика. Овим убиством Милош доврши грандиозну легенду о Карађорђу коме на главу стави мученички венац, и начини га правим трагичним јунаком народним. Порта овакав поступак Милоша награди и сматра га за свог човека. Марашли-паша, на аудијенцији у Земуну, представи аустријском цару Милоша као свог потчињеног органа.

Милош успостави добре односе са руским послаником у Цариграду Строгановим. Они усагласише правце деловања према Порти. Руски посланик инсистираће да се Букурештански члан 8 изврши, а Милош да тражи концесије које ће омогућити решавање стварних потреба српског народа. У лето 1820. године Милош упути делегацију у Цариград, која је носила молбу са непотпуним захтевима али је нагласак био на наследству кнежевог достојанства са знањем и одобрењем Русије.

Порту забрину спомињане Русије у Милошевом захтеву те закључи да мора хитно то спречити, упути Милошу ферман са неким уступцима, са којима Милош треба да упозна народ. Милош сазове скупштину

41 Исто, стр. 89

42 Исто, стр. 89

кнезова која одби цариградски ферман. Овим чином Милош се окрену Русима, али не одустаје и даље од комуникацијом са Портом те јој посла нову делегацију са дефинисаним захтевима. У захтеву би наглашено да се у целини испуни члан 8 Букурешког уговора. У испуњавање одредби овог члана подразумева и то да се Србима призна територија којом је Карађорђе управљао 1812. године, што би значило значајно увећање Београдског пашалука. Ово представљаше прави државни потез да се нешто врати на стање како је било 1812. године, а то је признање ратних победа Карађорђа. Баш када су Срби поднели ове захтеве дође до нових буна у Молдаавији, Влашкој и у Грчкој, што изазва бес у Цариграду. Српски изасланици који се тада нађоше у Цариграду буду затворени у патријаршији. Устанак споменутих области и успеси грчких устаника споји Енглеску и Русију који почеше притискати Порту.

Од Србије Порта затражи да се сасвим разоружа, а кнез „одговори" брзом набавком оружја и муниције. Односи се почеше поправљати са Портом јер Милош никада није дозволио да нема везу са султаном (увек је истицао да буна није због султана већ због зулума). Тако 1826. године и заточена делегација у патријаршији би ослобођена. Вештим меандрирањем Милош у периоду сарадње Енглеске и Русије, актуелизирао је српско питање које се морало озбиљно разматрати.[43]

Смрћу руског цара Александра I, на престо дође цар Никола I. Он енергично дâ Порти да њено изврдавање извршавања одредби Букурешког уговора неће толерисати да се одуговлачи. Порта одмах, почетком априла 1826., како је већ истакнуто, пусти српску делегацију, као последица руског ултиматума.

У Цариграду наста врење – побунише се јаничари, а Турци одмах решише да разговоре са Русима заврше (да смире ситуацију у Цариграду), те 7. октобра 1826. године потписаше у Акерману конвенцију са Русима којом су, том конвенцијом, били регулисани српски захтеви на основу члана 8 Букурешког уговора. Срби добише „крила" те започеше политику остваривања и проширење захтева за стварање услова за даљи развој. „Успех Русије беше потпун. Акерманска конвенција, коју је Метерних (аустријски министар) назвао доказом „турске глупости и руске надмоћности", претвори дотадашње несигурно право руске

43 Више о овом видети Васиљ Поповић, наведено дело, стр. 104, 105, 106

заштите над Србијом у прави протекторат над Србима."[44] Акерманска конвеција није ступила на снагу како се очекивало. За Порту је то била горка пилула када је одлучила да је писаним документом упути кнезу Милошу.

На народној супштини која је одржана половином јануара 1827. године, народу су саопштене потврде Акерманског уговора.

Од Букурешког уговора 1812. па све до 1830. године, Турска је на све начине и методе избегавала своје обавезе према Србији. За такво понашање имала је дубинску подршку Енглеске и Аустрије а и Француске. Све је то спроводила темпом да се ништа не спроведе. Међутим, у рату између Русије и Турске који је могао угрозити и Србију, Милош одлучи да прогласи неутралност, што су му саветовали и Руси – да остане миран. Да би био стална тема на Порти, Милош ништа није крио а о свом држању обавештавао је све околне везире. Тако је уложио енергичан протест Порти због гомилања турских војника на Дрини. Преко својих људи, како у Босни тако и у северној Албанији, успоставио је везе са везирима тих области. То је додатно отежавало положај Турске која је била у рату са Русијом. Турска би принуђена да потпише са Русијом мир тек кад су Руси ушли у Једрене. Тек после овога мира, Турска под притиском цара Николе I, започе операционализацију спровођења обавеза према Србији. Русија је условила да ће се повући из Једрена кад започне тај процес. За Србију је било веома важно то што је Једренски уговор о миру обавезивао Порту на извршење члана 8 Букурешког мира. Турска више није имала ни простора ни времена да маневрише, чак прихвати да Русија има један облик протектората на свим православним хришћанским државама: Молдавија, Влашка, Србија и Грчка. Султанов Хатишериф са садржајем Једренског мира, стигао је прво београдском везиру Хусеин-паши у Београду 14. децембра 1829. године, да га он саопшти за цели пашалук. Оригинал Хатишерифа (са бератом) везир пошаље Милошу. На народној скупштини 6. фебруара 1830. године на свечан начин прочитан је султанов ферман у преводу на српски језик. Милош је одржао дужу беседу у којој је изнео један мали историјат о времену и догађајима који су изродили Хатишериф и изменили положај Србије из темеља. Беседа срећног кнеза упућена целом народу садржавала је програм будуће српске државе.

44 Ђ. Јеленић, стр. 93

Милош је истакао овим речима: „Велика је и стварна разлика између садашњег и будућег стања: до сада је наше стање било друго, а од сада сасвим друкчије постаје! До сада смо били безусловни поданици апсолутне владавине Турске и робови а сада постајемо самостални народ, чија права Султан својим Хатишерифом пред целим светом свечано признаје и у будуће ћемо само зависити од његовог престола с добитима који проистичу из уговора. Сада смо изједначени са осталим образовним и срећним народима хришћанских држава! А од сада нам треба и у нашој управи и у судовима и у свим осталим унутрашњим земаљским одредбама подражавати осталим напредним и срећним народима и с њима се изједначити. Треба нам поставити књаза и уредити владу; треба установити судове; треба подигнути школе; треба градити болнице; и ради опште безбедности држати 6.000, а када нам се и они отргнути предели врате, 10.000 оружаних војника. Без оружане руке ни једна владавина не може постојати нити је има на свету.“[45]

Интересантно је де је проглас Хатишерифа и берата у Београду турски везир, у присуству његових великодостојника, обзнанио, да ли случајно или не, 12. децембра, на дана када је Карађорђе 1806. године освојио Београд.

У Србији – Београдском пашалуку, обзнанивање ових докумената произведе велику радост и весеље целога народа. Овим даном и кнез Милош вину се до највећих висина. Наступили су дани да се у животу српског народа спроведе све што је Србија извојевала својом борбом, великим жртвама а посебно највећа жртва српског народа уопште у целој историји, је убиство грандиозног родоначелника српске слободе и државности, Карађорђа Петровића. У спровођењу – живо-остварењу – српских добитака, појавише се поново Портине мере да успори и изигра своје обавезе према Србији.

Турска у периоду 1830. – 1832. године доживи нови удар – сепаратистичке буне: у Албанији, Мустафа-паша Бушатлија (Шкодра-паша) и у Босни Хусеин-капетан Градашевић (Змај од Босне). Оба ова побуњеника били су у пријатељским односима са Милошем. Да Турска буде у још већим невољама, у Египту се побуни Мехмед Алија. Милош искористи ове буне те одлучи да покрене своје снаге и доведе их на степен највеће приправности. Најпре посаветова оних 6 нахија

45 Исто, стр. 96

(Шабац, Лозница, Пожега, Ужице, Чачак и Ваљево) да се побуне а затим им посла своју војску у помоћ и тако изврши припајање тих нахија. Територија Србије била је величине 37.740 км^2.

Према одредбама мира, кнез Милош започе решавање питања исељавање Турака из Србије. То се првенствено односи на село јер су из свих вароши и паланки Турци још раније отишли. Београд није обухваћен овом акцијом јер се потписом пријатељства са Турском 8. јула 1833. године, скратило несумњиво право Срба на Београд и оставило га Турцима. Црква, која је у својој историји има неизмерне заслуге за опстанак народа, новим положајем Србије регулисала је однос са патријархом у Цариграду. Српска црква доби право да њен црквени поглавар – патријарх буде искључиво Србин. За само 15 година кнез Милош, што својим заслугама што међународним приликама, обезбеди Србији самосталност и слободу која се више није могла никако вратити назад, већ је само могла да иде напред у изградњу потпуне, самосталне и суверене српске државности. Увек треба нагласити његов незаборављени грех (коме су умногоме кумовали Енглези и Аустријанци који су умешани) убиство Ђорђа Петровића – Карађорђа. То су два српска стуба у новој српској историји који су се дијаметрално разликовали у многим питањима а ипак једно је било заједничко, да се само борбом може доћи до слободе. Карађорђе је подигао устанак а не револуцију. Он је српски Богом дан посланик који се одважио да подигне устанак против једне, у оно време велике силе првог реда, Турске. Српски устанак нема никакве везе са Француском револуцијом. Француска револуција, пројектована са врха, разорила је и уништила француска достигнућа која су била велика до појаве злокобне револуције 1789. године. Француски револуционари су над француском народу превазишли злочине дахија у Србији – посебне справе – гиљотине за сечење глава. Српски устанак под Карађорђем био је побуна против окупатора који је по менталном склопу потпуно одударао од словенског духа српског народа (поштовање прошлости свога народа који је имао велику државу и велику културу). Током „кошмара“ у Европи, Наполеон против европске коалиције, Французи су се оглушили на наде Срба да им на неки начин пруже помоћ што је Карађорђе потајно прижељкивао. Већ напротив, није хтео никаквим чином помоћи Карађорђу. Французи су у провинцији Илирик дошли у непосредни контакт са Војном крајином. Сва њихова сазнања и

информације о Србима била су у функцији остварења једног јединог циља: која је војничка снага Срба и како се сада односити према Србији када су успоставили непосредну границу са Турском? Наполеон, успоставивши савезничке односе са Аустријом, изговори 28. јула 1810. године оне чувене речи кнезу Метерниху: „Србија мора једног дана припасти вама. Ако хоћете да заузмете Београд, ја се томе противити нећу. Неће ми бити криво, да се Порта измири са Србима и да им да кнеза Србина. Неће ми бити криво, ни да тај кнез потпадне под вашу заштиту и под ваше јемство. Али не могу трпети нити руску заштиту или јемство, нити руског заштитника као кнеза у Београду. Ма какво заузимање утврђења на десној обали дунавској од стране Руса сматраћу као заузимање Цариграда.“[46]

Током 1806. године више крајишких официра и подофицира рођених у Славоније, напустило је без велике буке своје јединице и придружили се устаницима Србије, а претпостављени аустријски команданти мало су предузимали да спрече ту активност – могло би се рећи да су затварали очи.

Француски „генерал Вињоле (Vignolle), командант главног штаба Далматинске армије, у току 1807. године непрестано је скупљао обавести о дешавањима у Србији, Босни, Црној Гори и у аустријском царству у вези са српским устанком и достављао министарству рата у Париз“[47]. Интересантан је извештај о разговору са „босанским валијом у којему је овај исказао да је цела „аустријска Србија“ (појам који Турци употребљавају за Славонију и Банат) у отвореној буни против бечког двора с тим што је велики број побуњеника прешао Саву и Дунав и придружио се „отоманским Србима“ код Београда и Шапца... Само што је аустријска војска настојала увести ред најоштријим средствима.“[48]

„Према другом француском обавештајцу, којег Vignolle преноси Klarkeu 15. јуна 1808. године, међу Србијанцима има много Козака који су наоружани и обучени на србијански начин, нешто руских официра, део побуњеника из Баната и Славоније, неколико аустријских официра православне вере и „6 талијанских официра“ који су се захвалили на служби у Краљевини Италији али се не наводи да ли су то Далматинци

46 Исто, стр. 72

47 Драго Роксандић, *Војна Хрватска*, књига 2, Школска књига – Стварност, Загреб, стр. 124, 125

48 Исто, стр. 125

или нису.“[49] Карађорђев устанак, како се види, био је у жижи европске дипломатије и опсервирања. Ево шта је надвојвода Карло тражио од свог представника Simbschena одређеног да преговара са Карађорђем 1808. године са два основна циља. „Један од њих био је ограничавање све већег утицаја међу устаницима, а други, смиривање незадовољства Крајишника због политике Хабзбуршке (католичке – примедба аутора) Монархије према Србима. Истовремено му је наредио да се тајно припреми за заузеће Београда са снагама прве банске регименте, крајишке артиљерије и регуларне коњице. Кад су се срели у априлу исте године, Карађорђе је, поред осталог, тражио гаранције да ће Србија, у случају уласка у Аустријско царство постати део Војне крајине, а не Угарског Краљевства.“[50] Из избора регименте коју сачињавају крајишке јединице са српском већином за окупацију Београда, као и Петроварадинске или Немачко-банатске регименте такође са српском већином у непосредној близини устаничке Србије које треба да остваре план освајања Београда и шире. Какав катастрофалан план против Србије, у тренутку када су сви Срби преко границе Београдског пашалука – у Хабзбуршкој Монархији готово неподељени усхићењем подржали устанак у Београдском пашалуку. Треба да сваком српском човеку буде на памети да је велика илузија очекивати од друге – овај пут Хабзбуршке Монархије, земље да неком народу донесе слободу и створи државу. Алекса Ненадовић: да ко је Србин никада не верује Швабу. Такав монструозни и далекосежни план да своје регименте са српским војницима ударе на Београд и Србију, мислећи да ће српски човек у Београдском пашалуку – скоро потпуно неписмен – и српски војник у Аустријској Монархији то извршити, само је дубоко разочарала све српство које је живело у једном духу а то је косовски завет. Карађорђев устанак осетили су, и махом прихватили, Срби у Војној крајини као у уопште у Југоисточној Европи. Расуте групе у Аустријском царству улазе у процес идентификације и интеграције у новој покрајини Илирик. „Устаничка Србија с једне стране а Француско царство са друге стране, отвориле су процес српске националне интеграције на читавом етничком простору. До тада свака је сила у којој су Срби били поданици, настојала их је инструментализовати у властитом интересу не само

49 Исто, стр. 129

50 Исто, стр. 129

у границама своје државе него и изван.“[51] Цивилизована Европа, на почетку XIX века током устанка у Србији, у својим дипломатским сусретима и разговорима потпуно су несхватљиви што су сметнуле с ума, а да нису схватили да је српска водиља свест „независна држава“ и да је све подређено том главном циљу. Са развојем устанка постављају се основе општенародног српског значаја – слобода сељака, неометан развој, заштићени у слободној, самосталној, националној држави која ће бити носилац народних тежњи за ослобођење и осталих српских крајева. Ове идеје заступаће Стефан Живковић Телемак, Доситеј Обрадовић, а нарочито Божидар Грујевић и Иван Југовић Савић. Иван Југовић и Раде Вучинић потпуно су јединствени и сродни у многим стварима. Тако Вучинић након месец дана боравка у Паризу упутио је мемоар Chanpagniju у којој је прва реченица: Српско царство Душана Силног. На жалост, и поред свих ових веза са Француском, Наполеон, гледајући искључиво француски интересе, не учини ништа и Србија је остала без било какве подршке.

Васкрс слободарске Србије букнуо је из духовног бића српског народа који се одржавао на сећању о историјској државности која је нестала 1459. године. Срби су се подсећали прошлости, првенствено уз православну цркву као једине институције која је неговала средњевековну државност и слободу, а такође и циклусима епских песама – предкосовског и послекосовског циклуса а затим хајдучким и ускочким песмама. Све се то одједном скупило и експлодирало у избијању Првог а затим и Другог српског устанка којима су руководили Карађорђе Петровић и Милош Обреновић. Паралелно са овим вођама устанка у Србију су пристизали умни људи, интелектуалци, који су оставили велико наслеђе – темеље – школства и законодавства као и записе херојске, ратничке прошлости нашег народа. Да споменемо „Божидара Грујовића (Теодора Филиповића како се звао пре доласка у Србију) првог законописца и дипломате модерне Србије... Реч је о човеку који је у више области народног живота на самом уранку стварања модерне српске државности и културе, био родоначелник значајних подухвата. Божидар Грујовић је први интелектуалац који се пре Доситеја придружио устаницима у Србији и ставио им на располагање своје знање и ученост. Према академику В. Стојанчевићу, Грујовић је један од првих заговорника идеје о Србији као „слободној

51 Исто, стр. 125

и самосталној независној држави“ која ће бити и носилац народних тежњи за ослобођење и других крајева у којима Срби живе. Грујовић и Иван Југовић су заступали веома широку концепцију националних интереса у њеном спровођењу и снажно утицали на Карађорђа и друге устаничке вође.“[52]

Знаменити Доситеј Обрадовић долази у Србију 1807. године и оснива се у Београду Велика школа. Вук Стефановић Караџић почео је учити у самом Тршићу а после је наставио код калуђера у манастиру Троноша. Још у раном детињству осетио је вољу да записује народне песме, приче, пословице. Имао је још у раној младости изоштрен дар посматрања. Одлази у Беч 1813. године те се његов рашири по целом свету – Европи – глас српског имена. Вукова се дела читају у Европи а критика је веома позитивна. А како је Европа размишљала о Србији сазнајемо од великог поштоваоца Вука Стефановића Караџића, пруског официра Ота Дубислава племенитог Пира.

Желео је „у добу које се одликовало савршеном одсуству сваке симпатије и правичности према свему што је српско да Европи предочи праву слику о српском народу“[53]. Стекао је бројне пријатеље у Србији. Његов утисак непроцењиве је вредности за науку. Млади и образовни Ото Дубислав плем. Пир – Европљанин, који је предвиђао допринос Срба у развоју европске цивилизације. Написао је више радова међу којим је Путовање по Србији године 1829. године. Трагичан случај прекинуо је живот Ота Дубислава.

Овде су истакнута три знаменита Србина, савременика вођа устанка, који су поред борбе за слободу водили борбу и другим средствима – културним, која су исто тако значајна као и војничка борба. Споменути великани посејали су семе које је било неуништиво за цивилизацијски процес нашег народа. Али све ово, и слобода, и држава, и цивилизација, није могло опстати без најважнијег фактора који је војно створен а то је васкрс Србије. Први пут у модерној историји, мада још непризнатој као држава, Србија се храбро одлучује на стварање стајаће војске. „Стајаћа војска у Србији има зачетак 1829. године. Милошев брат Јеврем Обреновић, који борави у Шапцу као командант Београдског,

52 Васа Милинчевић, „Повратак Божидара Грујовића“ *Даница*, Вукова задужбина, Београд, 2004., стр 3,5,6,

53 Жарко Рашуљ, „Ручак на дворцу кнеза Милоша у Пожаревцу“, *Даница* 2005, стр. 409

Ваљевског, Шабачког и Дунавског округа, први је регрутацијом из своје команде, саставио (формирао) чету од 100 момака, поставио јој за учитеље обуке два Србина који су служили у аустријској војсци. Ову чету 1830. године узе кнез Милош у Крагујевац и нареди да се она знатно увећа општом регрутацијом. У 1832. години стајаћа војска Србије имала је и своју коњицу. Војничка обука у Крагујевцу беше руска а да би војсци дао извежбане старешине од домаћих синова, кнез Милош пошаље 1833. године неколико младића у Русију на војничке науке, који се 1836. године као официри вратише. То се показа врло брзо на даље уређење војске јер знање стечено у Русији осети се одмах и у пракси. Официри веома брзо, већ 1837. године, учинише војну организацију, те Србија поста првом војничком земљом. Државни чиновници сад морају да врше и неке војничке дужности. Уводе се чинови и ранг као потпоручник, поручник, полукапетан, капетан, мајор и тако даље. Земља је подељена на округе... Војно уређење се унапређује са поделом земље на четири војне команде. Команданти команда поред командовања регуларном и резервном војском имали су сада и врховну дужност чувања јавне безбедности и поретка и по томе они су главни полицајци у својим областима.

За савремено уређење војничке снаге народа, побрину се кнез Милош. Мада је Србија према уставу из 1835. године имала војног министра, али догађајем из 1839. године (Милош напушта Србију), та дужност је укинута а све надлежности припале су министру полиције. Повратком Обреновића на власт 1858. године, једна од првих „мера кнеза Михаила би да 17. марта 1861. године објави „закон о устројству народне војске“[54]. Задатак ове војске беше одбрана земље, одржавање права кнежевине а сачињавали су је сви Срби без разлике, од 20 до 50 година. Народна војска беше подељена у две категорије – класе: прва беше готова да се крене сваког тренутка (за употребу) а друга тек после. Састав војске: пешадија, коњица, тобџије и пијанери (инжењерија).

Закон о војсци из 1861. године допуњен је и поправљен Законом о устројству војске из 1864. године. Овом изменом и допуном војска се дели на стајаћу и народну војску а између обе војске успостављен је складан однос. Сталним усавршавањем организације и обуке започете 1861. године, српска војска ће у ратовима 1876. до 1878. године изборити

54 Проф. В. Карић, *Србија –наведено дело,* стр. 563, 564

независност Србије – ослободиће Ниш, Пирот, долази до Софије, а на југу до Врања, Косова Поља и Грачанице. Кроз ове ратове војска ће бити носилац свих српских слободарских искушења у остваривању државних циљева у коначном ослобађању свог народа. Снага српске војске стално се надограђује у организационом смислу, у обуци и подели. Овакав устрој војске трајао је све до 1883. године. Годину дана после излази ново наређење по коме се сва народна војска дели на три позива: први, други и трећи. „Први се позив састоји из сталног кадра и његове резерве. Стални је кадар онај део овога позива који служи под заставом, а резерва је онај део његов који је служио под заставом и живи код своје куће. Стални је кадар у редовно време подељен у засебне јединице а при вежбању резервиста и при мобилизацији, спаја се са овим у нарочите јединице... Сваки српски грађанин дужан је а има право да служи лично у војсци: у првом позиву од навршене 20 до навршене 28 године. У другом позиву од навршене 28 па до навршене 37 године и у трећем од 37 до 50 године."[55]

У редовном стању нико не може иступити из српског држављанства ко није одслужио у првом позиву, било лично или војницом. У ратном или ванредном стању не може из војске иступити нико ако има само војну обавезу. Врховни командант (заповедник) војске је краљ. Тако ће бити све до 1941. године.

Владари лозе Обреновића први су имали министарство војске. Према Уставу из 1835. године имала је војног министра али укидањем тог Устава и то министарство се угасило и потпало је под министарство унутрашњих послова. За време Карађорђа 1811. године Правитељствујушчи совјет као извршни орган власти имао је пет попечитељстава (министарства). Углавном се наглашава као први министар Доситеј Обрадовић, ректор Велике школе, који је био први министар просвете. Први секретар совјета је био Божидар Грујевић. Ове институције, чији су носиоци били умни Срби – патриоте пристигли из области које нису биле под Турцима, створили су основе културног препорода Срба, што би рекли, били су пионири у стварању модерне државе.

У полунезависној Србији настаје „еуфорија" у жељи за стицањем знања из свих области живота. У ондашњем времену формирају се разна удружења за препород међу којима је прво „Друштво српске

55 Исто, стр. 566

словесности“ основано у Београду 1841. године, које је 1864. године било преустројено у „Српско учено друштво“. „Друштво је имало четири одсека:

а) за науке моралне, језикословне и литералне;

б) за природно математичне;

в) за историјске и државне и

г) за уметности.“[56]

Српско учено друштво имало је помоћ од државе – 15.300 динара за годину. „Последње године свога опстанка 1886. године ово је друштво имало 101 редовног члана, 29 почасних и 120 дописних чланова. Законом од 1. новембра 1886. године сва имовина овог друштва (штампарија гласника, Народна библиотека и музеј) преименована је и уступљена „Краљевској српској академији“. Краљевска српска академија организована је тек 1887. године.“[57] „Краљевска српска академија имала је главни задатак у дефинисању и изради програма рада и задатака који ће бити у духу унапређења развоја Србије у времену садашњости и будућности. Академија је дефинисала следеће задатке:

а) да науку обрађује и унапређује;

б) да поставља и одржава здраве основе научном суду;

в) да обелодањује и изазива (подстиче) научна истраживања у природи, друштву и историјским споменима;

г) да потпомаже одомаћивање и развитак виших уметности;

д) да удруженим снагама за напредак просвете извршује оно, за што је посебна снага недовољна.

На основу ове стратегије и стручног рада формирана су четири одељења.

1) Академија наука природних;

2) Академија наука;

3) Академија наука друштвених и уметности.“[58]

Српски умни људи школовани широм Европе и Русије, пуни заноса, воље, љубави и патриотизма стварају мноштво друштава и институција које треба да допринесу свеопштем народном напретку. Српско

56 Исто, стр. 310/311

57 Исто, стр. 311

58 Исто, стр. 312

археолошко друштво основано је 1883. године. Друштво има задатак да одржава, прикупља и објављује културне, историјске и уметничке старине из свих периода – праисторијског и историјског живота на простору српске земље. Прво читалиште (библиотека) основано је 1846. године у Београду под називом „Београдско читалиште". На примеру београдског читалишта, 1847. године и у Крагујевцу се оснива читалиште, а те исте године и у Неготину. Ужице оснива читалиште 1856. године. Широм Србије читалишта се оснивају и већ 1874. године у Србији је било 42 читалишта.

Официри Београдског гарнизона 1881. године оснивају „Официрску читаоницу са касином". У њој се изучавала савремена војна мисао, пратила и изучавала војна литература и друга војна питања. „Народна библиотека у Београду основана је 1853. године а већ крајем 1874. године имала је 14.541 дело а 1885. године 23.900 дела.

Народни музеј основан је 1853. године. У њему су смештене старине које су првенствено нађене у Србији а то су: накити, судови и покућне ствари, медаље, печати, оружја и друга војна опрема, затим надгробно камење и опека с натписима, кипови и барељефи и црквене старине, слике и новац од нарочито велике вредности као што је красна збирка римског новца и византијског. У целој овој драгоценој нумизматичкој збирци, највећу вредност има стари српски новац: 48 златних комада и 4.420 сребрних комада."[59]

„Међу књижевним фондовима најјачи и најстарији је књижевни фонд Илије Милосављевића – Коларца, установљен 22. oктобра 1861. године."[60] Намера фонда је да се у српској омладини и у народу побуде и уведе хуманост, честитост, родољубље и да се развијају нова знања. Поред Коларца и Миша Анастасијевић је основао своју задужбину 12. фебруара 1863. године. Саградио је величанствену кућу у којој је Велика школа, Народна библиотека, музеј и Велика гимназија. „Натпис на овој кући: Миша Анастасијевић свом отечеству, казује коме је ова задужбина учињена; она представља вредност од једног милијуна динара."[61] „Универзитет Илије М. Коларца основан је сопственим трудом и на корист свог народа."[62] „Српско лекарско

59 Исто, стр. 313, 314

60 Исто, стр. 314

61 Исто, стр. 316

62 Исто, стр. 316

друштво основано је 1874. године. Основни задатак је развијање целокупне медицинске науке, да се бави статистиком болести и да се стара о српској терминологији у медицинској науци. Да се стара о распростирању хигијенских знања у народу штампањем популарних књига, да се брине о материјалном и моралном положају и унапређењу лекарске корпорације. Друштво има 147 чланова, од чега редовних 31, дописних 81 и почасних 35."[63] Затим, Учитељско друштво основано је 28. октобра 1881. године. Сачињавају га учитељи и учитељице основних школа у Србији. Задатак је ширење и унапређивање просвете у народу и међусобно потпомагање чланова удружења и њихових породица. Затим се формирају остала друштва: Стрељачко друштво 1866. године, Друштво за гимнастику и борење, прво у Србији – Београду 1882. године. Једно од важнијих друштва је Српско друштво црвеног крста основано у Београду почетком 1876. године.

У борби за слободу и државу током XIX века, што под Карађорђем што под Обреновићем, одсликала се једна константа а то је менталитет српског човека, дух и осећање. Тај дух и осећање у непосредној борби на бојном пољу манифестовао се храброшћу, јединством, снажном вољом да се постигне победа и постигне циљ борбе. Да ли је било и сујете, било је, али се односила на поједине главаре и исказивала се више у миру него у рату. Дух како целог народа тако и породица, је дух буне. Они се супротстављају сваком уједначавању и тежи слободном личном кројењу свог живота које се манифестује у богатству и лепези разноликости у мишљењу, осећању, наклоњености у моди ношње, мелодијама, игром и начином живота. Страној власти и ауторитету потчињавања које је наметнута великом силом, увек су на сваки начин исказивали да те страхоте не желе трпети. Зато тако и према домаћој власти показивали су отпор на ускраћивању личне слободе. Каже се, свако хоће на своју руку. Ове незгодне особине народног духа у Србији, у политичкој историји нашег народа, јасно су се исказивале. Већ у доба буне под Карађорђем уочавале су се себичне тежње појединих војвода што је допринело и краху устанка (1813). Може се рећи и оправдати да је наш народ вековима био остављен сам себи, рађао се и умирао у уском кругу породице, села. Снага и памет имала је координате ограничене у ширини села или општине. Тако се родила изрека, „у се и у своје кљусе". То је један од кључних узрока за теже дисциплиновање

63 Исто, стр. 317

појединаца и малих група, из гореспоменутог амбијента живљења, када ступе у додир са већим друштвеним групама. Васкрс српске државе, Србије, био је оптерећен прошлошћу народа, који је био на ниском степену образовања и што је практично представљало велику препреку да разумеју шта је то државна организација. То неразумевање се протеже неколико десетина година од Другог српског устанка па све до 70-тих година XIX века. Неразумевање државне организације и њене надградње показивала се појединачним случајевима где се заклон тражио пре за грм него за државу. „Ово неразумевање јачања државне организације исказано је на једној народној скупштини кроз уста једног од најчувенијих народних посланика. Реч овог посланика: Ако отмемо Босну, моја њива неће бити већа."[64]

Убрзана изградња српске државе током XIX века спроводила се огромним непознавањем вредности државне организације за разлику од европских држава које су имале изграђен државни апарат. Наш народ није имао сазнања о држави као облик народне организације која треба да обезбеди напредак. Зато се дешавало да некада веће масе захвати малодушност која се највише исказује у програмима политичких партија које се почињу појављивати унутар Србије. За разлику од политичких програма партија, народ је више веровао у краља и његову моћ извршавања државних обавеза.

После Другог српског устанка и признавања ограничене аутономије Србије, кнез Милош је мало по мало проширивао али истовремено је својом аутократском влашћу стварао нерасположење код народа. Народ је био највише незадовољан начином скупљања пореза које је било у рукама кнеза Милоша. Народ је привидно учествовао преко народне скупштине у раду судова где је увек последња реч била Милошева. У то време, Београдски пашалук имао је око 450.000 становника од којих је већина, преко 95 % живела на селу док су у градовима претежно живели Турци, Грци и Јевреји. Да би владао сигурно, Милош је примењивао оштре мере и против својих блиских сарадника с обзиром на то да је имао апсолутну власт. Као изабрани народни кнез, поставио је себи циљ да се свако незадовољство и немир кажњава драконски. Погубљени су значајни кнезови из оба устанка а изнад свега Карађорђе Петровић и кнез Сима Марковић 1817. године. Марашли Али-паша дао је за право Милошу Обреновићу да осуђује хришћане на смрт. То

64 Исто, стр. 218

је био индиректан чин признавања Милоша као владара. Он најпре 1821. године угуши буну значајног војводе Стевана Добрњца. Велики незадовољник и противник Милошеве власти Милентије Поповић Ђак, изнео је 1825. године неколико социјалних захтева – смањење високих намета. Пошто Милош преко тога пређе, Милентије Ђак диже буну која је угушена. А 1835. године избила је тако звана Милетина буна – Милета Радојковић који је са групом незадовољника кнежевом самовољом и неограниченом влашћу, присилио Милоша да сазове народну скупштину у Крагујевцу. Друга скупштина, која је одржана 1. фебруара 1834. године у Крагујевцу, поред свечаног дела имала је и радни. Тада је Милош обећао поновни састанак на Ђурђевдан ради увођења обећаних реформи. Скупштинари су све то саслушали и разишли се јер су били сити Милошевих обећања – реформи, за које се он и сада залаже а знали су да од тога неће бити ништа.

„Сретењским Уставом из 1835. године Народна скупштина је први пут била регулисана једним општим правним актом: скупштина није добила својство једне „од три власти србске“ али је једно поглавље Устава категорички предвиђало да се скупштина редовно састаје сваке године (ова скупштина је сазвана две године после 1833. године) на Ђурђевдан а по потреби и више пута годишње.“[65] Њу би сазивао кнез а по Уставу њу би сачињавало 100 најоданијих, најразумнијих и најпоштенијих и поверење народно у највећем степену заслужних депутата из свих округа кнежевине Србије. Право скупштине „да разрезује порез, утврђује годишњу кнежеву плату и право чинити књазу и државном Совјету представленија о жалбама каквим и тегобама, и молити ји да издаду закон о тому, јављати им злоупотребленија која би видела у правелнију и тужити се књазу на државни Совјет.“[66] Овај Устав је дело секретара кнежевог двора Димитрија Давидовића. Устав није ни ступио на снагу а може се само нагађати како би Народна скупштина изгледала у пракси. Милош је имао намеру да некако омекша овај Устав те је намеравао да законодавну власт да скупштини мислећи да је мање зла од совјета, који му је свих страна наметан. Узимање законодавне власти од Совјета и дати народној скупштини, међутим у одредбама Сретењског устава каже се да се скупштина може жалити кнезу на поступак Совјета. Сретењски устав је био

65 Драган Николић, наведено дело, стр. 25

66 Исто, стр. 25

само почетак за радикално ограничење власти кнеза Милоша. Током 1838. године група виђених и заслужних кнезова предвођена Томом Вучићем Перишићем, Аврамом Петронијевићем, Стојаном Симићем, Алексом Симићем, Милутином Гарашанином, Јевремом Обреновићем и другим, присилише кнеза Милоша да донесе нови Устав. Био је ово први раздор између државе и кнеза. Не желећи да се повинује новонасталој државној организацији, Милош се повуче са власти а уместо њега син Милан постаје господар Србије. Нови кнез Милан убрзо умре (месец дан од именовања за кнеза) а власт преузима млади син Михаило. Кратка владавина Михаила од 1839. до 1842. године карактеристична је по сталним сукобима незадовољника које предводи Тома Вучић – критика владавине Михаила. Михаило је био принуђен да одступи са власти, а опозиција позва и доведе Карађорђевог сина Александра. Владавина кнеза Александра Карађорђевића трајала је 15 година. У току 1857. године политичка драма у Србији настала је после низа догађаја и незадовољства од стране људи који су га довели на власт. У покушају да обузда властољубље кнезова који су га довели на власт, они (кнезови) се окренуше против њега и почеше ковати заверу. „Ну, завера њихова буде откривена и обзнањена у „Српским новинама“ (од 27. септембра 1857. године). Јавно мњење осуђивало ју је као нечовечно и гнусно дело. Као главни завереници беху предани суду: Стефан Стефановић „Тенка“, председник државног савета; Раја Дамјановић, Паун Јанковић, „Баћа“, и Павле Станишић, чланови Државног савета; Цветко Рајовић, председник Касационог суда; Милош Мрцаиловић, трговац, Стеван Поповић, топчидерски парох, Никола Милошевић и Милосав Петровић.“[67] Суд Београда осудио је све заверенике на смрт. Пресуду су одобрили и виши судови, Апелациони и Врховни. Одлучено је да после стрељања одмах буду закопани у земљу. Ипак, кнез Александар „височајшим решењем“ од 1. новембра 1857. године помиловао их је тако што ће смртне пресуде бити преиначене у доживотну робију, оковани у гвожђу и одведени у Гургусовачку кулу на издржавање казне. Ова пресуда стигла је до Цариграда. Позивајући се на јурисдикцију овога Устава (турског), Порта пошаље свог комесара у Београд да се упозна са предметом ове казне којом су драстично осуђени завереници. Супротно Портиној намери, Аустрија се противила јер се је кнез ставио под њену заштиту.

67 Владимир Јовановић, *Успомене*, БИГЗ, Београд, 1988., стр. 76

Без обзира на аустријску несагласност, Порта је послала комесара Етен-пашу у Београд. Код народа је завладало огорчење на поступак Порте а исто тако и противило се и мешању Аустрије у политику кнежевог двора и Владе. Придружујући се народном осећању, „свесни родољуби дигли су свој глас за право народа да на својој скупштини једном за свагда огради своју унутрашњу самосталност од страних интрига и утицаја“[68]. Да би се решио овај случај, а с обзиром на то да 10 година није сазивана скупштина, свесни родољуби започеше рад да се што пре сазове скупштина која би разрешила све заплете и сукобе који судбину Србије доводе у опасност. Портин изасланик противио се сазивању народне скупштине наглашавајући како у Уставу нема ни спомена о сазивању народне скупштине. Што се тиче завереника, Етен-паша, у договору са Вучићем, Гарашанином и неколико других државних службеника, ослободи све заточене заверенике. Неким случајем, а могао је да је хтео, турски комесар није изнудио оставку за кнеза Александра, те тако Србија остаде поштеђена да њом управља, уместо кнеза, кајмакам. Са овом одлуком портиног изасланика највише су разочарани Вучић и Гарашанин јер им је пропала прилика да буду на челу Србије. За време свог боравка (као ватрогасац) у Србији, Етен-паша (причало се) је ућарио око 40.000 дуката и након тога се вратио у Цариград. По његовом одласку из Србије, српски интелектуалци основаше прву странку у Србији – Либералну странку. Ова странка, а уз широку подршку народа, припреми се да организује и сазове народну скупштину познату као Светоандрејска скупштина.

Интензивна изградња српске државе започиње 1833. године, без обзира што је Порта и даље „главни“ судија. Устав из 1835. године назван Сретењски замишљен је да изврши једну трансформацију начина живота у Србији, заснованог на задружном типу породица. Та промена значила је усвајање, и то брзо, западног типа породице „језгра“. Без обзира што тај Устав није ступио на снагу, самим садржајем оставио је доста повољан одраз на народ. Устав који је 1838. године наметнут од стране Турске, по свом садржају је гори истичући да земљом владају Совјет и кнез. Овај дуализам власти практично је присилио кнеза Милоша да напусти Србију. Долазак новог кнеза Михаила, продубио је кризу власти у Србији. „У лето 1842. године, Уставобранитељи с Вучићем на челу, успеше да у неким крајевима дигну народ на буну.

68 Исто, стр. 77

Између кнеза Михаила и Уставобранитеља дође до отвореног сукоба... Изгледало је да ће кнез побуњенике врло лако савладати... али у Крагујевцу дође до правог оружаног сукоба, већина кнежеве војске пређе на страну побуњеника... Вучић се простим сељацима клео да он не иде против кнеза, него само жели да уклони министре и да народу порез смањи. Кнез Михаило Обреновић не беше потпуно побеђен у овој борби,... али није имао вољу да је даље настави. Савете да се повуче у град Турцима, одби и оде из земље концем августа 1842. године.“[69]

Уставобранитељи узеше сву власт у своје руке на народној скупштини на Врачару где се извршила смена династије.

За новог кнеза био је изабран Карађорђев син Александар. Долазак Александра на чело српског народа 25 година после убиства његовог оца, у српском народу у Србији и изван ње, изазва осећање моралне правде према Карађорђу. Као личност, Александар Карађорђевић имао је све предиспозиције да буде велики владар али он није истицао своје успехе, увек је био у позадини. Избегавао је јавне наступе и говоре пред масама – како каже Милорад Екмечић „У једном брбљивом народу он је једини био суздржан“[70]. Свака промена власти у начелу треба да даје позитивне резултате а то је било и у владавини кнеза Александра Карађорђевића. Све до његове смене 1858. године, он је успео да стабилизује политички и социјални живот у Србији. Његова власт носи печат једне народне и великодушне владавине. По свом стилу владања може се упоредити са многим својим европским савременицима у ондашњем италијанском Пијемонту, великодушности краља из савојске династије Карла Алберта. И Александар је као и они, подржавао свестран развој државе и народа, подстицао га је у сваком погледу и помагао. Кнез је имао широко схватање државних и националних задатака нове српске државе али и многе препреке и тежине у извршавању планираних процеса. На овакву стабилну Кнежевину Србију, почеше показивати интересе и утицај велике европске силе: Енглеска, Аустрија, Турска и Русија.

Оно што је „притискало“ кнеза је начин под којим је дошао на српски престо. То је одмах запажено на реаговање великих сила у Европи. Русија, као традиционална заштитница Србије, није показала благонаклону пажњу. Тек ће се за време европске револуције 1848.

69 Ђорђе Јеленић, наведено дело, стр. 105, 106

70 Милорад Екмечић, наведено дело, стр. 222

године успоставити приснији односи са Русијом. Друго, што је кнеза спутавало је чињеница да је Србија вазална држава над којом је стално лебдео суверенитет Турске. Ни суревљива Аустрија није престала од сталнога мешања и отежавања унутрашњег развоја Србије. Она је остала на курсу канцелара Метерниха који је након слома српског устанка 1813. године подржавао Турску „по цену искорења српске нације. А четири године после тога његови полицајци одиграли су трагичну улогу у убиству вожда Карађорђа, када се он спремао да почне велику мисију ослобађања хришћанског становништва Балкана, посебно на грчком простору.“[71] „Британску политику на Балкану почиње да промовише Дејвид Урквaрт 1832. године. Посетио је Србију на основу личне иницијативе мада је у британској дипломатији играо споредну али ипак врло корисну улогу. Он је о положају Србије, након посете 1832. године, упознао све битне британске установе – краљевски двор, државног секретара за спољне послове, председника владе, вођство парламента. Први званични британски конзул Џ. Л. Хоџес дошао је у Србију 1838. године.“[72] И један и други енглески изасланик оставио је утисак да они раде и помажу подршку Аустрије и њене погледе на Балкан а српска пак страна да сви ови контакти треба да се финализирају тако да западне владе дају подршку за њено званично признање. Сви ови контакти били су при крају прве Милошеве владе у Србији. Ипак највеће оптерећење за кнеза Александра био је Турски устав из 1838. године који је ишао на руку богатим српским кнезовима, а они пак поткопавали су план кнеза Александра у развоју Србије. На овој линији ствара се велико нерасположење код младе генерације интелектуалаца – либерала и других напредних људи. Све ће то бити јаки разлози који ће се решити на Сентандрејској скупштини.

Крајем 1843. године кнез Александар и његов министар И. Гарашанин израдише један опсежни програм рада будуће спољашње и националне политике нове Србије. Овај национални план направљен је по примерима европских земаља које су такође статус својих земаља саградили и спроводили на принципу да је нација заједница језика. А како је српски језик доминантан на делу југоисточне Европе – Балкан, и расцепкан на више области под туђом доминацијом, Гарашанин, као главни кнежев оперативац и носилац, изради план уједињења

71 Исто, стр. 212

72 Исто, стр. 218, 219

око кога се окупи круг учених људи међу којима би доста католичких калуђера, а за нас је битан католички калуђер Матија Бан.*[73] Намера Илије Гарашанина је израда плана политичке доктрине за будућу политику српског народа. Начертаније Илије Гарашанина није био никакав тајни план како се жели приказати. Ево неколико приказа садржаја тзв. Начертанија. „Србија се мора и у погледу спољашње политике у ред осталих европских држава поставити, створивши један план рада за своју будућност. Она такорећи има да васпостави једну политику, по чијим ће главним начелима кроз више времена стално да се влада и своје послове по њима постојано да управља... Србија мора пре свега добро да упозна и схвати своју улогу у васкрсавању словенских народа. Ако Србија добро процени: шта је она сада, у каквом се положају налази и кави је народи окружују, она се мора уверити о томе, да је она још мала, да о садашњем стању не може остати и да се само са осталим народима око ње мора старати за своју будућност. Из овог сазнања произилази темељ српске политике која се не сме ограничавати на њене садашње границе (Београдски пашалук, примедба аутора) већ има за себе да придобије сав остали српски народ који је окружава. Ако Србија ову политику не би до краја водила, или што је још горе, ако ове своје задатке буде одбацила, то ће она од страних бура као каква мала лађа бити тамо-амо бацана, док се напослетку на каквом големом спруду не разбије.“[74] План констатује неминовност пропадања Турске у Европи. План српске политике нарочито истиче улогу Аустрије (примедба аутора САД + НАТО и ЕУ) и Русије у будућим балканским догађајима. „Начертаније нарочито наглашава опасност по Србе (јужнословенске народе) од стране Аустрије, јер би се „за Аустрију отуда породила неминовна опасност да с временом изгуби све Јужне Словене. Аустрија, дакле, мора под овим околностима бити непрестани непријатељ српске државе. Споразум и слога са Аустријом јесте за Србију политичка немогућност, јер би она (Србија) себи сама са тим уже на врат бацила“... (ЕУ у данашње време: „Признајте Космет“ – примедба аутора.) Начертаније истиче значај средњевековне српске царевине и с њом доводи у везу све тежње и сва права нове Србије. Овај програм по важности и значају ставља на прво место српско историјско и државно право. „Јер ћемо ми Срби пред свет изаћи као прави наследници наших великих предака који

73 Исто, стр. 223, имена круга који сачињавају католички калуђери

74 Ђ. Јеленић, наведено дело, стр. 116

само обнављамо своју прошлост. Наша, дакле садашњост неће бити без везе са нашом прошлошћу, већ ће с њом сачињавати једну зависну и на њој састављену и подигнуту целину... Нашим тежњама не може се пребацити, да су оне нешто ново, да су револуција и преврат, већ сваки мора признати да су оне једна политичка потреба, да су засноване у прастаром времену и да имају свој корен у пређашњем државном и народном животу Срба, корен који тера само нове гране и почиње наново да цвета.“[75]

Прво искушење српског националног програма Начертанија – кнез Александар – Гарашанин из 1844. године, исказаће се у револуцији 1848. – 1849. године.

Капитулацијом Наполеона Бонапарте 1815. године, у Европи су мање-више облици власти били апсолутистички по моделу аустријског канцелара Метерниха. Такав облик власти гушио је све напредне идеје које су се исказивале у Европи, а по мишљењу апсолутизма носиле су револуционарни карактер. То незадовољство испољавало се већ од 1815. године да би кулминирало револуционарним догађањима 1848. и 1849. године у Француској. У фебруару револуционари прогласише републику у Паризу. Наполеон III постаде председник те републике (1848 – 1852), а кад стабилизова ситуацију, прогласи се за цара (1852. – 1870. године). Револуционарни догађаји у марту „стигоше“ у Беч са основним захтевом рушење Метерниховог апсолутизма. У Франкфурту демонстранти изнесоше програм за уједињење Немачке. Национално ослободилачки устанци у Италији и Мађарској покренуше општи бунт у Европи. Рефлексија ових револуција захвати и Балканско полуострво и то просторе које је држала Хабзбуршка монархија и Угарска. Такође, ови догађаји пренесоше се и у Грчку.

Узбуркана Европа у којој је доминирао национални романтички занос, претвори се у националну револуцију која је ношена романтичким духом који је у то време карактеристичан за целу Европу.

Тридесетих година XIX века почеше се стварати друштва са националним предзнаком у коме учествују многобројне организације са младим образованим људима. Код Срба „прво такво друштво беше Српска влада или Илирски клуб у Грацу 1829. године. У њему беше Божидар Петрановић, касније угледни народни радник у Далмацији и

75 Ђорђе Јеленић, наведено дело стр. 116, 117; Више о *Начертанију* видети наведено дело стр. 113 до 120

Мајо Балтић „душа“ те дружине.“[76] Код свих словенских народа који су били под германском и угарском влашћу, створише се многобројна словенска друштва. Чехословачки родољуби Људевит Штура и Јан Колар посташе пионири свесловенске националне идеје. Настаде словенска национална еуфорија која је тврдила да је XIX век „век Словена“. За овакву словенску еуфорију би трагична инспирација – сећање на прошлост и страдања Полабских Словена. Пожун (Братислава) би центар организације за словенску самоодбрану и у њу укључити све своје расне суплеменике. „У Пожуну се тим идејама васпитавао Светозар Милетић који тада пева:

Ој, Славјани браћо драга,
куцнуо је наш час.“[77]

У Сремским Карловцима 1848. године оснива се друштво Српски напредак, а годину дана пре тога, 1847. године, Јован Грујић, Јован Ристић и Радивоје Милојковић формирају дружину Младеж Србије. Сви ови су будући млади либерали носиоци традиционалног српског духа. Посебно је карактеристично да се друштва конституишу на Видовдан „као дан када се наши јуначки преци жртвовали за слободу и показали потомцима путем којим треба ићи.“[78] Није ништа чудно да су програми младих удружења имала водећу вертикалу ослобођење од спољњег непријатеља српског народа тако што ће ширити и јачати свест сваког Србина на основу некадашње српске државне и слободарске константе која је доживела врхунац у Душановом царству. Нови моменат српске револуционарне мисли је успостављање везе са свим гранама словенским. У ово време велике су теме које афирмишу славјанофилство и панславизам а долазе од Чеха и Словака.

Хабзбуршка многонационална монархија није се могла одупрети националној револуцији која је захватила њене крајеве у којима су живели словенски народи. Ови народи захтеваше да на начелу народности и историјском праву остваре своје интересе, заштита вероисповести, право на употребу народног језика (у Војводини и ћириличног писма), заставу и грб. Један покрет словенског народа

76 Др Владимир Ћоровић, *Велика Србија*, стр. 42

77 Исто, стр. 43

78 Исто, стр. 43

предводе Срби у Војводини а други је са Хрватима, Славонцима и Далматинцима. Војвођански Срби дочекали су 1848. годину са развијеном националном свешћу која се у континуитету неговала преко цркве, умних људи а поготову утицајем Првог и Другог српског устанка. Српски устанци, Први и Други, потресли су Европу и створили „проблем“ који је формулисан као Источно питање. То питање је било ноћна мора за европске силе и за дефинисање линије до које могу ићи Словени на Балканском полуострву.

У почетку револуционарне 1848. године, Срби у Јужној Угарској започели су устанак – као аграрни проблем, али се он претвори у политичку борбу за признање националних права и аутономију. Прерастање аграрног питања у националну револуцију било је логично јер је висока национална самосвест код српског народа била непоколебљива.

Српска национална револуција ишла је паралелно са Кошутовом мађарском револуцијом све до момента док мађарски национализам није поставио тезу о постојању само једног политичког народа у Угарској. Овакав став Кошута, значио је хегемонију мађарског народа с циљем мађаризације осталих (Словена) те изазва сукоб са Србима и Хрватима. Српска страна, покушавајући да на све могуће начине избегне ратне сукобе, није могла остати пасивна због крвавог сукоба мађарских власти и Срба у Великој Кикинди. Тим сукобом Мађари су дали до знања којом методом ће решавати национално питање других народа. Срби и Хрвати окренуше се Бечу и тим престројавањем припремише слом мађарског покрета. На скупштини Срба, коју је сазвао српски митрополит Рајачић, били су присутни представници Срба српске Војводине и Срба из Хрватске. Скупштина је одржана 1. и 3. маја у Сремским Карловцима и прогласила је да је створена Српска Војводина. За команданта војске поставише пуковника Огулинске регименте Стеву Шупљикца. Српска Војводина склопи савез са Хрватском, Славонијом и Далмацијом. Грађански рат који је вођен променљивим успехом и који је обострано био свиреп и са великим патњама цивилног становништва, омогући Бечу да лакше води рат са Мађарима.

Дође време да Срби јужно од Саве и Дунава прискоче у помоћ браћи у Војводини не заборављајући какву су помоћ добијали српски устанци, Први и Други, из Војводине. „Маса добровољаца јавила

се главном српском одбору образованом у Војводини. Српска влада упутила је своје делегате на мајску скупштину у Карловцима и омогући Стевану Книћанину да са 8.000 добровољаца узме учешће у војним операцијама Срба."[79] Заједничка опасност, и за Србе и за Хрвате, беше развејала толико пријатељство међу њима тако да је члан хрватске делегације Кукуљевић, који је присуствовао седници главног одбора, изрекао „Византија и Рим били су успели да поцепају Србе и Хрвате, али је братска веза сада тако јака да је ништа на свету неће раскинути"[80]. За српску интервенцију устаницима у Војводини, кнез Александар Карађорђевић остаће упамћен што је имао храброст да се Србија из локалне политике прошири на поље међународних односа. Он се показа као заштитник српског народа изван граница кнежевине. Овај искорак био је у духу и државног програма из 1844. године, Начертанија. Интервенција Србије била је оправдана с обзиром на намере Кошутове владе – Мађарске револуције – који је изрекао опасне идеје 10. јула у свом чувеном говору у којем је претио истребљењу целог српског племена. „Мађарски сабор одобри 42.000.000 форинти да се мобилише 200.000 војника за угушење српске револуције."[81]

Овакве претње мобилисаше већи талас српских добровољаца који у масама долазише да помогну својој браћи. Српске снаге у Војводини већ су стабилизовале фронт, имали су сигурну логистику са југа, одлучише се да воде офанзивну и дефанзивну борбу. Успеси српске војске и оружја постадоше чувене у Европи. „Главне мађарске снаге беше три пута срећно разбијене на Сент-Томашу. У трећој бици Мађаре је предводио министар војни Месарош."[82] Победе на Сент-Томашу прославиле су српску војску и ушле у историју српског народа. Добровољци из Србије враћали су се кућама са ореолом славе и јунаштва.

Да се стање у Србији што више учврсти, Русија јој поклони 10.000 пушака како би се ублажило нерасположење према њој због неповољног држања по питању српске стране и њеног статуса у Хабзбуршкој монархији.

79 Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804. – 1914.*, Службени лист СРЈ, 1995, стр. 51

80 Ђорђе Јеленић, наведено дело, стр. 124

81 Исто, стр. 125

82 Исто, стр. 125

Кад је обезбедио помоћ од Русије, за гушење буне у Мађарској и Аустрији, Беч поништи све привилегије које су важиле док су Срби ратовали, правдајући их актом да је српско учешће у рату са Мађарима била логичан след њених грађана да бране уставни поредак Хабзбуршке монархије. Српска револуција у Јужној Угарској, због крвавог беса Мађара, стајала је преко 100.000 људских живота. Једина тековина коју Срби „добише" је да карловачки митрополит убудуће носи титулу српског патријарха.

Србима остаде још једно скупо плаћено крваво убиство али и спознаја „да је Хабзбуршка монархија (католичка, примедба аутора) његов највећи заклети непријатељ, национални и државни.

Турска је и даље мотрила унутрашње прилике у Србији, те је подасла Устав 1838. године у коме неће предвидети скупштину ни као орган власти ни као саветодавно тело. Био је то велики ударац за Милошеву власт јер је са овим Уставом из Цариграда изгубио све полуге са којим је до тада владао скоро четврт века. „Да ја владам у договору са 17 људи који ће бити султанови а да немам скупштине... Ову срамоту преживет не могу (наводно је рекао Милош) да у историји остане да сам ја овакав Устав примио."[83]

По одласку Милоша, у јавности се много говорило о његовој апсолутистичкој владавини. Она је направила велики јаз за који он није крив, јер је морао стварати – изграђивати државу на бази – основи српске друштвене стварности. А она је била „нападнута" тако што су локалне нахијске и кнежевске скупштине изгубиле процедуру избора која је владала у време Турака а то је да се на скупштинама највиђенијих домаћина и сеоских старешина бирају представници „власти". Милош је принуђен да успостави друга мерила у избору локалних и нахијских власти које су кројене у кнежевој канцеларији и канцеларијама нахијских кнезова. „Још од првих дана – вели Васа Чубриловић у својој Теорији политичке мисли у Србији XIX века – и код Милоша, и код Карађорђа за време Првог устанка, у самоуправним органима кратка војничка заповест замењује слободне дискусије. По мишљењу Чубриловића, Карађорђева „војничка монархија" и монархистичка власт Милоша Обреновића"[84], је рефлексија патријархалног друштва

83 Исто, стр. 26

84 Драган Николићнаведено дело, стр. 26, 27

на селу, које не може да у условима централизације власти мења старе навике и обичаје.

Непопуларним мерама, благо речено, Милош је заправо задужио српски народ стварајући му сопствену државу где није могло бити места за стварно (масовно) учествовање народа у управљању земљом. Он највише што је могао да учини је да народ бар привидно учествује у управљању, било је сазивање народних скупштина на којима се народ нешто питао.

Овакав Устав из 1838. године (назван је Турски устав) „оличен у Совјету са 17 државних чланова, који са кнезом деле законодавну власт а у управној учествују преко функција министара (попечитеља) увек поверене неком из њихових редова, није имао потребу да сазива народну скупштину“[85].

Из овакве функционалности Устава појавише се Уставобранитељи како би своје привилегије задржали што дуже. Порта, која је подарила овај Устав, на целу ову ствар гледала је благонаклоно, као и Аустрија, јер је и једна и друга страна користила овакав амбијент за разне интриге и мешетарења у Србији. Заштитници овога „Устава“ који је Милоша потпуно развластио назваше се Уставобранитељи, а Милош је „дигао сидро“ и отишао у Румунију на своје имање.

Противници Светоандрејске народне скупштине, на првом месту Вучић и Гарашанин, а имајући у виду да би се евентуално кнез Карађорђевић А. приклонио тој скупштини, почеше ковати заверу против кнеза. Ветар у леђа Вучићу и Гарашанину, како би они одвратили владу од сазивања Народне скупштине, давала је Порта. Чак је Влада Уставобранитеља тражила од Порте да пошаље комесара (Кабул-ефендију) који би уз пуну подршку султана помагао владу истих. Све је ишло ка томе да се кнез уклони а да на место њега постане кајмакам – представници са пуном подршком Порте. А на то место се требало поставити Вучић – Гарашанин за почетак. Са оваквом комбинацијом Уставобранитеља а према споразуму са Портом, сазове се скупштина 28. октобра 1858. године.

Половином XIX века Србија већ има велики број интелектуалаца који су се школовали у иностранству, Париз и Беч. Они који су се школовали у Паризу – ради научног усавршавања, по доласку у

85 Исто, стр. 29

Србију називани су „Паризлије“ а школовани у Бечу називани су „Немачкари“. Међутим, за школоване Србе из Војводине, који су већ били уграђени у инситуције Кнежевине Србије и који су пионири формирања државних управа и јавних послова „као носиоци културе“ (Culturträger), споменути Паризлије и Немачкари, постали су ривали. Захваљујући оваквом кадру који је свестан своје традиције те борбе за слободу а нарочито здрав патриотски инстинкт, поче прикупљање свих слободоумних синова Србије, што би рекли, поче стварање братског кола за одбрану Србије. Ти млади интелектуалци основали су прву модерну српску странку – Либералну народну партију. У почетку се она називала народна а касније либерална. Ова генерација потпуно је била свесна да су у Србији формирана два фронта и то династичка, Карађорђевићи и Обреновићи. Ови млади људи издигли су се изнад тог династичког ривалитета те су одлучили да заштите Србију од многих унутрашњих интрига и непријатељског утицаја с поља. Ову групу тзв. патриотског круга сачињавали су „Јеврем Грујић, Јован Илијћ, Милован Јанковић, Ранко Алимпић, Јован Белимарковић, Андрија Стаменковић. Тај круг се стално ширио те је касније њима приступио шабачки епископ, а касније митрополит Србије, Михаило.“[86] Споменути интелектуалци – патриоте доста су се дискретно скупљали и разговарали водећи рачуна да не изазову власт, мисли се на кнежеву владу с једне и опозиционих великаша с друге стране, што би значајно помрсило њихове намере. Били су то разговори у мањим групама у четири ока с обзиром на то да је по ондашњем Уставу слобода збора и договора, слобода удружења и других радњи систематски гоњења и оцењивана као револуционарна а то је време баука револуција у Европи. У остваривању својих намера успевали су да придобијају поуздане борце за народне интересе и права и успоставе једну мрежу патриотског поверења. Успели су да формирају листове Српски дневник у Новом Саду и у Српским новинама су анонимно објављивани текстови о томе како би либерали спровели реформе. Уочи сазивања знамените Светоандрејске скупштине 1858. године, у својим текстовима они су сугерисали какве народне посланике бирати за народну скупштину. Они су покренули идеју да се током заседања Народне скупштине издаје један политички лист под називом Народна скупштина у коме би се критички анализирали и оцењивали рад скупштине а уједно

86 Владимир Јовановић, наведено дело, стр. 78

сугерисали своје либералне идеје. И скупштина је сазвана и бројила је 439 посланика. Сем оних посланика који су били народом изабрани, скупштину су сачињавали још „председници земаљских судова, окружни начелници и окружни протојереји. Народом изабрани посланици беху већином Обреновићевци, а и међу оним који су по свом положају били чланови скупштине, били су Обреновићевци.“[87] У скупштини је било изабраних посланика који су нагињали либералним идејама који су појачани још и неким званичницима. „Као посланици беху Стевча Михајловић, Милован Јанковић, Андрија Стаменковић, Маринко Радовановић и други.“[88]

Главна дилема међу либералним патриотама била је какав положај да заузму према кнезу Александру Карађорђевићу, с једне стране, а какав према Вучићу и Гарашанину. Кнез А. Карађорђевић изразио је спремност да са либералима ступи у преговоре по свим питањима унутрашње и спољашње политике. Био је спреман да прихвати идеје либерала као спасоносне за отаџбину а такође и за престо. Такође је претила опасност да уколико не дође до сарадње, како је кнез замислио – споразум са либералним патриотама, то би значило пропаст за Србију. У први план наметнули би се Вучић и Гарашанин где би Србију потчинили владавини кајмакама а то не би било у интересу српског народа. Ова варијанта савеза либерала са кнезом имала је позитиван одјек у јавности – међутим, Вучић и Гарашанин узели су сву власт у своје руке јер их је ухватила зебња с обзиром на то да је скоро већинско скупштинско опредељење – Обреновићи, те су радили на све могуће начине да уведу кајмакамски облик владавине. Уколико би успоставили овај облик владавине, они би се свом снагом усмерили против Обреновићеваца. Пошто су обе ове варијанте пропале, створен је израз „два лоша избише Милоша“.[89] Све у свему либерали су постигли највећу победу а то је да се расправе воде мирним путем, без грађанског рата и проливања братске крви. „Већина народних посланика била је за успостављање династије Обреновића. Остало је да се усагласи да ли Милоша или Михаила вратити за кнеза Србије.[90] Старији посланици који су инклинирали либералима заговарале су

87 Исто, ст. 79, 80

88 Исто, стр. 80

89 Исто, стр. 82

90 Исто, стр. 82

кнеза Милоша чије је име у земљи и у иностранство чувено и да он може најбоље стабилизовати државу у сваком погледу. То је мишљење победило и Милош ће бити враћен на престо.

Док се све ово дешавало на Сентандрејској скупштини, Порта је осуђивала ту скупштину коју је пратио комесар Кабул-ефендија. Овакво држање Порте изазвало је у скупштини незадовољство а Порти је дато на знање да је расправа о скупштини првенствено расправа о судбини Србије и дају до знања да не желе уплитање Порте. Србија је овим својим парламентарним радом оставила позитиван утисак пред Европом. Треба напоменути да је миром у Паризу 1856. године Србији загарантовано аутономно одлучивање о својим интересима мимо Порте. Са становишта понашања Порте и односа са Портом, искристалисала су се два мишљења у Србији. Једно мишљење заступао је Јован Мариновић (као цењени дипломата оног времена) који је сматрао да Порта ипак мора да одобрава скупштински рад. Димитрије Матић, професор јавног права, заступао је сасвим супротно мишљење. Он није оспоравао једну једину обавезу према Порти а то је плаћање пореза. За све друге обавезе, аутономна Србија према Порти није дужна подносити било какве рачуне. Аутономна кнежевина треба сама да одређује или сама да пројектује своју судбину тако што ће „развијати независно своје законодавство, заступати своје интересе у односима према другим државама како она сама за добро нађе“[91]. Свакако да је мишљење Димитрија Матића енергично брањено од либералних патриота и што је битно утицало на изражавање и дефинисање одлука Светоандрејске скупштине а посебно став и протест против мешања Порте у домаће послове Србије.

Светоандрејска скупштина усвојила је „закон о редовном сазивању Народне скупштине и о слободном избору народних посланика. Таковог закона раније није било у Србији.“[92] Пре тога, Влада је сазивала и распуштала кад је хтела. Као један значајан став Светоандрејске скупштине је прогласила слободу штампе, а уједно гарантовала је народу право да на својој скупштини „одобрава порезе, контролише државне рачуне и трошкове“[93]. Светоандрејска скупштина није

91 Исто, стр. 83

92 Исто, стр. 83

93 Исто, стр. 83

довољно анализирала учинак кнеза Александра Карађорђевића, јер на све оптужбе против њега кнез није покушао да са себе скине одговорност а за шта је крива његова Влада. Такође, није ни тражио да се чланови те владе позову на одговорност. Тако благо држање кнеза омогући скупштини да затражи његову оставку. Кнез је сазнање о својој смени добио од депутата скупштине Стевча Михајловића и Андрије Стаменковића. Кнез је коментаришући своју оставку изјавио да ће она бити од највеће користи Вучићу и Гарашанину те би они могли установити Кајмакамију, „Стевча Михајловић одговорио је да народ неће то допустити. „Народ“, говорио је он „зна само за Обреновиће и Карађорђевиће. Постану ли једни од њих немогућни за престо, народ ће подићи друге на престо. Сад су на реду Обреновићи. Постану ли они једног дана и они немогућни народ ће опет тражити Карађорђевиће; а неће хтети ништа треће.[94] Да би дао одговор, кнез затражи 24 часа да донесе одлуку. После ове изјаве наступа драма. До коначне кнежеве одлуке у скупштини је настала зебња и брига да кнез не прибегне насилним мерама за одржавање на власти (што је испало сасвим нереално, ни ван памети није било кнезу). У скупштини се већало шта да се ради. На сцену ступа Гарашанин, као први министар кнежев, размишљајући како да кнез мирно напусти престо. У разговору са кнезом он га је уверио, кнеза, „да му је и сам живот у опасности и да се може спасити само умицањем у тврдну београдску и стављање себе под заштиту турског гарнизона... Кнез прими савет... те га Гарашанин ноћу 10/11. децембра 1858. године одведе Турцима у тврђаву.“[95] На вест о овоме догађају искристалисала су се два блока; један патриотски, да се зауставе у својој намери Вучић и Гарашанин, за Кајмакамију (знало се да између Вучића и Гарашанина влада сукоб), и други, Народна скупштина која је 11. децембра 1858. године – Карађорђе под турском заштитом – донела одлуку да се успостави династија Обреновића. Такође је усаглашено да Милош Обреновић постане наследни кнез Србије. Да би се све ово реализовало, Народна скупштина узима власт привремено у своје руке те спречи Вучићеву и Гарашанинову намеру да се споразумеју са Портом. Даље, Народна скупштина именује за команданта варошке војске потпредседника Стевчу Михајловића који ће извршавати све заповести које стигну из скупштине. Вучић

94 Исто, стр. 84

95 Исто, стр. 84

и Гарашанин, као и њихове присталице, остадоше запрепашћени одлуком скупштине о проглашењу старог Милоша за наследног кнеза. Цело заседање Сентандрејске скупштине било је у жижи интереса становника Београда те се је током њеног рада пред скупштинском зградом скупљао не мали број становника. Они извикаше „Живео Милош Обреновић". Маса изабере из своје средине представнике те их пошаље у народну скупштину. Вучића је покушао да покаже да одлуке Сентандрејске скупштине нису уставне као и да је враћање династије Обреновића такође незаконито. Он је покушао да скупштину поколеба – па их заплаши како је разговарао са великим везиром те са руским министром Горчаковом и да су они истог мишљења као он да се Обреновићи више никада не могу вратити на престо Србије. Народна скупштина то није прихватила упркос „офанзиви" великаша, јер је преовладавало мишљење либералних патриота, а подржавала га је цела Народна скупштина, да се неће одступити од одлуке и предузели су све да не дође до крвопролића. Поражена страна – огорчени великаши, започе шуровање са Турцима и почеше да раде по њеном диктату. Опозиција се подели у два блока, а уз споразум са Портом да део од њих остане код куће, или да се изјаве за народ, а други део опозиције да оде у касарну па одатле изјави из касарне како је скупштина завела народ и да војском треба то повратити. Ту се подразумевало поновно повратак Александра Карађорђевића. План је био да се скупштина растера, Обреновићи спрече за долазак у Србију и не дозволити повратак Карађорђевића на престо. Кајмакамија, што су тражили богати кнезови, била би под потпуним туторством Порте и на штету у потирању најважнијих права српског народа. Народни посланици, сазнавши за овај план, стигоше у скупштину 12. децембра 1858. године. Сви су били на окупу са пиштољима за појасом и сабљама на колену. Њима је стигла подршка великог броја Београђана који су под оружјем у густим редовима окупили око скупштинске зграде, подигли барикаде и спремни да бране скупштину до последњег човека. „Скупштина прогласе себе за сталном, посланице се заветоваше да ће изгинути на својим местима пре него што ће допустити да се силом растерају са браника народних интереса и права."[96] Супротна страна – кајмакамски заговорници, суочивши се оружаним отпором Београђана, проценише

96 Исто, стр. 86

да не могу ништа успети. „Попечитељи и државни саветници морали су се поклонити и предати Народној скупштини.“[97] Насташе драматични догађаји, где на сву срећу не дође до крвопролића без обзира што је била присутна једна јединица „интервентне војске“ на страни попечитеља која се упутила у београдску тврђаву али су их у тој намери спречили Београђани, већи део похапсили и стрпали у затвор. Тако су завршиле турске удворице.

Народна скупштина изабра привремену владу. „Скупштина одлучи да се пониште сви уступци које је Влада кнеза Карађорђевића била учинила Турцима о трошку народних интереса и права Србије; уједно решила да се неповредност нашег народног права за будућност обезбеди.“[98] Скупштина одлучи да се законодавство доведе у ред. Затражи од Порте да пошаље ферман ради признавања кнеза Милоша. Пошто је Порта, у договору са Аустријом, оклевала да не призна кнеза Милоша, одлучи да пошаље један контингент војске на границу према Србији. Скупштина поново инсистира код Порте да пошаље ферман којим ће признати Милоша те нагласи да ће стално заседати све док не дође Милош Обреновић. За обезбеђење овог задатка формирала је јединицу војну од пешака и коњаника који ће радити под заповестима Народне скупштине. Скупштина донесе одлуку којом жели да дâ на знање, како унутар земље тако и изван, да суверена власт припада народу представљену слободно изабраним народним посланицима. То је био њен адут да нагласи да се „Књажевска“ власт не може давати ни одузимати мимо народне скупштине. Привремена Влада доби подршку од француске владе која је упозорила Аустрију да мора поштовати одлуке Париског уговора који јасно наглашава аутономност Србије и да Аустрија не сме прикупљати трупе на граници према Србији. Са оваквим ставом Француске, Порта и Аустрија 31. децембра 1858. године телеграфским путем саопштише Србији да очекује званично признање од ових земаља. Порта посла ферман 2. јануара 1859. године да се Милош може прогласити кнезом. Народна скупштина поништи онај Хатишериф – Турски устав. Скупштина донесе одлуку да стари грешници, великаши, не могу више остати у власти. „Скупштина је у свом прогласу изјавила да ће кнез, кад буде дошао из Влашке у Србију,

97 Исто, стр. 86

98 Исто, стр. 86

предложити скупштини да се опростити онима који би у будуће могли бит од користи по земљу.“[99]

Кнез Милош са својим сином кнезом Михаилом – престолонаследником, стигао је у Београд 25. јануара 1859. године. Три дана касније, Милош поздрави народ посебном прокламацијом која је остала упамћена по свом изразу „Народе снаго моја“. У овој прокламацији Милош је обележио себе као наследног кнеза. „Светоандрејска скупштина завршила је своју седницу 31. јануара 1859. године. У политичкој историји Србије као кнежевине, тешко је наћи примера да је која народна скупштина била тако потпуни господар земље, тако суверена, како је била Светоандрејска скупштина 1858. године, руковођена либералним патриотама; нити је иједна друга скупштина са већим политичким фактором посведочила више умерености у употреби своје власти, него што је то позната Светоандрејска скупштина.“[100] После кратког времена по повратку у Србију Милош је захтевао од Стевча Михајловића да му „рапортира“, главне српске патриоте који су спровели целокупну процедуру и догађаје које су обезбедиле повратак династије Обреновића. Стевча је кнезу Милошу и кнезу Михаилу лично представио те људе – либералне патриоте. Ево неких: „Јеврем Грујић, Ранко Алимпић, Владимир Јовановић...“[101]

Милош је у својој глави разабирао ко су му истински приврженици, који су тамо-амо и они који су против њега. Размишљао је и ломио се да ли да се свети или не, имајући у виду да је и он знао са каквом су се суровошћу односили његови противници. Стари Милошеви пријатељи мученици који су преживели стравичне тортуре – физичке, тамновања у влажним тамницама, стрељања, распињања на точковима итд. Гледајући тако, освета је висила на танком концу. На срећу не би ништа, само је „заглавио“ Тома Вучић, његов неприкосновени непријатељ. Вучић је на превару и на часну реч страдао од Филипа Станковића, трговца из Смедерева, као једног од најватренијих Обреновићеваца. Филип је убедио Вучића да ће га господар примити на двору како би се том приликом изгладили односи. Вучић је то све

99 Исто, стр. 88; Више о овоме видети *Сабрана дела*, књига 3, Слободан Јовановић, Српска краљева академија, УСТАВОБРАНИТЕЉИ – њихова влада, 1838. – 1858., део I, стр. 33 – 106, БИГЗ, Београд, 1990.

100 Исто, стр. 88

101 Исто, стр. 88, имена наведених патриота

саслушао, процењивао, али када му овај даде часну реч и после дугог двоумљења, пристаде да га Филип одведе на двор. Кренули су према Милошу на двор али код Теразијске чесме промени се правац. Вучића одвезу у војну болницу и притворише у једну нарочито спремљену собу. У затвору је преминуо али се не зна да ли природно или неприродно. Говорило се да је отрован.

Иако стар, Милош није променио своју ћуд. Наставио је да влада чврстом руком. Кнез је укинуо Устав из 1838. године и наставио – тражио да се настави исељавање муслиманског становништва из Србије. Своју деспотску власт Милош није крио тако што је тражио да о свакој судској пресуди он има последњу реч. Затражио је од Јеврема Грујића да изради законски предлог о том његовом науму, али Грујић му је одговорио да је касациони суд последња инстанца и да над њим нема нико виши.

Либерална странка у Обреновићевој власти доби противнике тзв. дукатовце, који су себе сматрали златном средином у политичком животу Србије. Они, дукатовци прогласише либералне патриоте као Јакобинце, и сматрали су да се против њих може водити борба само чврстом руком – кнеза Милоша. Против патриотских либерала поведе се пропагандна кампања, да они практикују француске револуционаре, да су прожети са панславизмом који тежи уједињење словенства на Балкану а тиме да доведу Русе на Дунав. Носиоци ове антилибералне пропаганде и смишљених интрига против њих су добродошли Порти и Аустрији. Овим двема земљама би у интересу да се Србије развија у насилној и угњетачкој пракси како би дошло до грађанског рата, а тиме и до могућности оправдане интервенције Беча и Цариграда. Али поред Беча и Цариграда и Енглеска има своје прсте преко многобројних обавештајаца – као на пример Дејвид Уркрафт, али она је у позадини и не види се као противник. Појавом дукатоваца као опозиције либералима у Србији, створена је озбиљна претња у угрожавању мира и привредног развоја земље.

На Крстовдан, 14. септембра 1860. године, преминуо је у Београду кнез Милош. Он није оправдао наде које су се од њега очекивале. Посебно му се замера што је водио лошу спољну политику. Камарила – дукатовци тражили су пут за уплитање и продирање, те ширења страних интрига и утицаја на владавину кнеза Милоша. „Стигавши на престо после смрти свог оца, кнез Михаило издао је прокламацију,

којом је обележио закон као највишу вољу и обећао да ће се исправити неправде које је учинила власт његовог оца.“[102]

Са Карађорђем и Милошем везано је историјско доба почетком XIX као време које је имало карактер национално – ослободилачки и друштвени догађај радикалног карактера. Први је започео обнављање српске државе а други је наставио. И један и други вођени су моћном идејом која је имала чврст духовни карактер и ослонац у својој историји, њеним светим завештањем – косовског завета. Слободарска и државна традиција били су главни покретач током читаве нове историје коју су ова два владара започела. Прошлост и традиција били су само основа да се бори за бољу будућност а не никакав назадак. Карађорђе већ 1804. године поставља темеље за будућу слободну и напредну српску државу. Кнез Милош и Илија Гарашанин градили су планове и програме за уједињење свеколиког српства.

И један и други, Ђорђе и Милош, повели су ослободилачку борбу на основама најнижег степена развијености Србије у односу на Европу. Карађорђе и Милош извршили су аграрну реформу а то значи, сељак је постао власник земље коју је освојио и тиме остварио услове за развој слободног сеоског поседа. Поделом земље сељаку „ударен је печат на укупну унутрашњу, друштвену и политичку историју Србије у XIX веку. Он (печат) ће омогућити победу војничке монархије Карађорђа, потом кнеза Милоша као првог ступња организације грађанске државе у Србији.“[103] Српска национално ослободилачка борба уздрмала је пасивност Европе, а онда када се Европа укључила, ограничила је српске успехе на ниво аутономије а не оно што су вође устанка поставиле као главни задатак, стварање слободне и независне државе.

Нови кнез у својој владарској пракси има апсолутистичких елемената које је ублажавао – умекшавао доношењем низа закона који су наставили градњу српске државе. Михаило је екстремни легалиста, за њега су закони израз народне воље и сви им се морају покоравати.

Период Михаилове владавине карактеришу два дела, један је од 1860. до 1866. а други од 1866. па до смрти 1868. године. За први период, поред унутрашњег сређивања Србије у свим погледима, развој

102 Исто, стр. 108

103 Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804-1814,* Службени лист 1995., стр. 36, 37

села, вароши, описмењавање, школовање младих људи у иностранству, као и јачање курса стварања и објединњавања српског народа и по могућности осталих словенских хришћанских народа. Све је то било у духу опште става и начела права народа на самосталност. Таква идеја заснована је на чињеници да је Михаило био убеђен да се Балкан може одржати само ако се формира једна велика словенска држава а тиме и уједињење свих Срба. Михаилов став произашао је као одраз свих збивања у Европи који су започели 1848. године а који су после стишавања створили један нови европски амбијент а то је ривалство између постојећих великих европских сила. После Париске конференције 1856. године, којом је лимитиран утицај Русије на Балкану, а и уопште, најзначајнији догађај био је 1866. године Пруско – Аустријски рат. Резултати тог рата даће основу кнезу Михаилу да у односима са Портом обезбеди Србији већи маневар у стицању веће аутономности и, по могућности, потпуне суверености. Треба рећи да је Михаило до овог времена предузео једну дипломатску офанзиву, те се у Лондону у пролеће 1859. године састао са Лајошем Кошутом. Он пред њим није крио да Србија жели разбијање Хабзбуршке монархије тврдећи да она не може бити ослобођена све док је Аустрија на левој обали Дунава. Михаило је опредељен сарадњи малих народа у доњем Дунаву. Када дође време пропасти турског царства – у Европи, онда ће земље доњег Дунава моћи да заузму став – не Аустрији и не Русији. Михаило је након изношења своје концепције Лајошу Кошуту убрзо схватио да иза Лајоша Кошута стоје намере Наполеона III која се огледа у могућности Србије да својим држањем према Аустрији потпомогне Наполеону III и Италији у борби против Аустрије. Оваквих комбинација и лажних обећања у доба владавине кнеза Михаила били су превладајући а дошли су дотле да је Србија у односима са Русијом ослабила свој положај. После смрти кнеза Михаила, царска Русија је покушала да кнез Никола буде носилац српске идеје уједињења. Иначе, владавина кнеза Михаила у првом периоду је практично владавина чврстом руком. У другом периоду кнез Михаило националну политику спроводи на идејама западне демократије, о народу, друштву и држави. Овде, у остваривању националних права, значајан је допринос образоване елите која заступа и тражи увођење парламентарних институција.

Српска либерална странка заступа идеје кнеза Михаила у уједињењу Срба која је дошла из унутрашњег бића као израз покрета који је израстао на традицији српских предака – Немањићи – поготово цар Душан. Почетком друге половине XIX века започеле су буне и устанци код Срба. „Вукаловић Лука 1852. до 1863. године диже Херцеговину на устанак и два пута увлачи Црну Гору у рат са Турцима. У Босанској посавини и Босанској крајини, као одјек црногорске победе 1858. године на Грахову, повели су буну 1859. године прота Аврамовић и Петар Петровић Пеција са Ристом Јојићем.“[104] Све су ове буне и устанци против турске власти а код водећих Срба владало је и даље мишљење да се потпуна слобода може постићи само кад падну Турска и Аустрија. У српским круговима знало се да Аустрија највише омета српски народ у борби против Турске те се изводи закључак да ће, после пада Турске, Аустрија постати непријатељ број један. Зато је Турска све чинила, а и делимично успела, да онемогући стварање јаке војске у Михаиловом времену.

У другом периоду Михаило тежиште своје политике усмерава према Турској а носилац те политике био је председник владе и министар спољних послова од 1861. до 1867. године Илија Гарашанин. Његов програм Начертаније служио је у ширењу пропаганде за ослобађање српског и балканских народа. По Гарашаниновом мишљењу, ако се дозволи да Источно питање решавају Русија и Аустрија, онда ће то решење бити само у њихову корист а не у корист становника Балкана. „Зато је Гарашанин био први државник, не само српски, - но и балкански, који је истакао крилатицу „Балкан балканским народима“. ... Тежећи да у пуној мери примени и на народе на Балкану начело народности, Гарашанин је са свима њима хватао везе...“[105] Гарашанин је ширио мрежу својих присталица у Румунији и у Грчкој (оне су већ биле у борби за стварање своје државе), у Бугарској и код Арнаута. Гарашанин нарочито истиче да слободи балканских народа највише прети Аустрија. Захваљујући досадашњим успесима Србије и Црне Горе у остваривању слободе и државности, Гарашанин је сматрао да кичму тог савеза чине Србија и Црна Гора уз нарочити нагласак да и Бугарска учествује са својим огромним потенцијалом за балканску

104 Др Васа Чубриловић, др Владимир Ћоровић, *Србија од 1858. до 1903. године*, Геца Кон, Београд, стр. 13

105 Исто, стр. 20

федерацију. Гарашанинова концепција Начертанија имала је своје представнике, поред Војводине, и у Војној крајини, Хрватској, Славонији и Далмацији. Такође, обавештајна мрежа била је у Старој Србији, Македонији а и у једном делу Бугарске. Босна и Херцеговина је међу првима, још 1846. године, имала своје присталице Гарашаниновог плана – програма. „У Сарајеву је основан главни одбор који је имао своје пододборе у свим босанским градовима. Главни повериоци су за Босну били Стево Богдановић и његов син, Тома Ковачевић и други."[106] У бунтовној Херцеговини операционализацију Гарашаниновог плана спроводе Мића Љубибратић и Серафим Перовић са братом и други. „И виђенији главари Миридита из северних Арнаута, упознати су са Гарашаниновим планом и утврђивали су се договори за случај рата."[107]

Тих година Србија је држава која има 1.350.000 становника. Народ се претежно а ако не и искључиво бавио обрадом земље и то на малим парцелама. „Законом од 1865. године је уведена забрана да се од сељака може, због дугова или других разлога, узимати минимум од два дана орања земље."[108] Овај Закон је промењен и Закон из 1871. године је повећао заштитни посед на пет дана орања а то је величина 3,5 хектара.

Овакво аграрно „питање" потпуно је изменило стање српског сељака који је после овог закона претворио Србију у краљевство малих сељака. У Србији почне са радом Новчани завод 1862. године. Уводе се на простору округа штедионице. За успешан свеукупни развој Србије, Михаило уочава да без комуникација – путева тај напредак не може успешан. Доноси се Закон о копненим путевима као приоритету о бољој повезаности градова и већих вароши. Овај Закон усвојен је 1864. године. Након ових привредних новина у Србији, 1869. године почиње да ради прва српска банка. Почиње ковање националне валуте (од бакра) 1868. године, да би већ 1873. године започело ковање сребрне и златне валуте. Образовни је након 1849. почео да се осамостаљује а из таквог система у Србији се поче стварати значајна квалитетна интелектуална елите која ће пресудно утицати на карактер свеукупног живота у Србији и утицати на убрзану промену у управљању државом. Стари лицеј прераста у Велику школу 1863. године а 1905. године

106 Исто, стр. 21

107 Исто, стр. 22

108 М. Екмечић, *Кретање*..., стр. 263

прерашће у универзитет. Та елита још пре Михаилове власти била је препознатљива по томе у којој је земљи стицала академско знање. У народу су били прихваћени називи паризлије и немчари.

Кнез Михаило као савременик европских националних кретања (Италија, Немачка) а у циљу ослобађања нације и њихово уједињење, створи визију да започне такав процес и код српског народа. „Кавуро је имао жељу да у заједнички фронт сврста све оне народе које је Аустрија злим задужила... И са том девизом он позива и нас Србе у борбу подједнако против Турске као и против Аустрије.“[109] Михаило створи програм како да се реши балкански део Источног питања. С обзиром на дотадашњи успех Србије у борби против Порте, Михаило је сматрао и желео да Србија буде та око које ће се ујединити остали хришћани – православци. Замислио је да она буде Пијемонт. „Аустријски конзул у Београду, Бењамин Калај, подвлачи у својим извештајима неколико пута огроман утицај који је кнез Михаило вршио на Србе ван кнежевине и истиче велики углед који ужива код њих.“[110]

Турска која у другој половини XIX века из године у годину све више слаби, пристаје да 1862. године повуче, под притиском великих сила и уз велику Михаилову дипломатску вештину, посаде са две тврђаве у Западној Србији, Соко и Ужице. Исте године, јуна 1862. године, Турци почеше бомбардовати Београд које кнез Михаило, уместо објаве рата, превазиђе на други, мекши начин и избегну сукоб са Турцима. Михаило је приликом боравка у „Паризу 1859. лично са успехом настојао да Наполеона III заинтересује за српско питање.“[111]

Он наставља преговоре са Турском тражећи да се њене посаде повуку из тврђаве у Београду, Смедереву, Шапцу и Кладову.

У јесен, октобра 1866. године, кнез Михаило упутио је писмо великом везиру на највишем дипломатском нивоу, меким тоном, затраживши од Порте да му преда градове. Српски заступник у Цариграду предао је писмо великом везиру нагласивши усмено да би кнез Михаило у случају предаје градова био спреман да дође у Цариград на поклоњење султану. Захваљујући повољном међународном положају, за Србе а не за Турке, турски султан и Влада нису се тек тако хтели одрећи тражених градова

109 Др Владимир Ћоровић, *Велика Србија*, Народно дело, Београд, 1924., стр. 48

110 Исто, стр. 50

111 Исто, стр. 50

у Србији, а посебно Београда. Велике славне успомене турског царства везане су за Београд. Тад је био повољан моменат за српске захтеве јер је Турска била суочена са устанцима, немирима и финансијском кризом, те је тешка срца пристала на њих. У фебруару 1867. године захтеви српски убрзано се решише, и „кнез Михаило 14/26. марта објави проглас народу, да му султан уступа градове и да он иде у Цариград да му се лично захвали“[112]. Султан Абу Азис 21. марта прими у аудијенцију кнеза Михаила. Кнез се захвалио султану на топлом пријему, а и осталих неколико дана проведених у Цариграду протекли су у врло повољној атмосфери. Коначно, и поред мале сумње како ће протећи разговори око предаје градова, 30. марта уручи султан кнезу, на опроштајној аудијенцији, ферман о предаји градова.

Ове тврђаве Турци напустише 1867. године предајући симболично кључеве кнезу у Београду. Напуштање турских посада из утврђења протумачено је као први корак у стицању независности Србије. Кнез започе политичке активности усмерене на стварању савеза свих балканских народа које ће заједнички повести у ослобађању свих хришћана од Турске. Први споразум постиже се са кнезом Николом Петровићем 1866. године о заједничкој борби против Турака. „Милан Пироћанац, који је 1866. године био послат на Цетиње да преговара и склопи савез са Црном Гором, са задовољством је могао указивати на постигнути резултат. Уговор савеза између две српске државе најзначајнија је појава у новијој историји српског народа. ... Оне су у овом уговору удариле чврст темељ јединству будуће српске државе. Кнез Никола одрекао се престола у корист кнеза Михаила и тако је уместо кобне деобе, начело јединства превладало.“[113]

Михаилова офанзивна национална политика у циљу стварања услова за свеопште српско уједињење просто је запањила своје суседе који су на сваки начин радили да се кнез заустави – компромитује. Михаило ништа није крио о својој визији решења Источног питања и статуса Србије у тим намерама. Тако „аустријски конзул Ленк, послао је 12. децембра 1867. године овакав извештај својој влади о једном разговору што га је имао са кнезом; Ја сам изнео на тапет и егзалитацију (уздизање, усхићење) која је међу Јужним Словенима све више узима маха, а исто тако изрично је напоменуо о агитационим

112 Исто, стр. 39

113 Исто, стр. 51

покретима међу Словенима уопште које потпирује неко споља. На то је одговорила Њ. Светост; - Такви национални квалитети сада су на дневном реду, па кад нису спречавали Италијане и Немце у томе, зашто да се то баш Словенима забрањује? – Кад ја проговорих да се не могу у томе изједначавати општепознати културни народи какви су Немци и Италијани са Словенима... Одговорио је кнез Михаило: Узмимо да је то тако; Али зашто не могу имати исте аспирације и прости елементи када би могли можда развити више спретности него просвећени и често прекопросвећени народи. Овакво високо држање српског кнеза деловало је и на околину, отуда је сасвим разумљиво што је читаво тадашње друштво у песништву на позорници и по свим светковинама стално шкрипало зубима и оштрило ханџаре.“[114] Приликом посете Лондону Владимира Јовановића, значајан је његов разговор са министром финансија Енглеске и чланом парламента Гледстоном. „У разговору о положају Србије после бомбардовања Београда, он је као и Гибсон, изјавио своје симпатије за Србе који су јуначким врлинама обележили свој народни васкрс после вишевековног страдања под туђинским господарством. Он високо цени тежњу Србије да припомогне ослобађању балканских Словена и хришћана од турског јарма. Он лично од свег срца жели успех Србији у радњи за ослобађање угњетене словенске хришћанске браће њене. Али као члан инглеске владе не може бити противан политици која брани „европску равнотежу“ па која с тога подржава status quo у Источном питању... Да би та напомена била јаснија, он је рекао да се акције Србије за ослобађање угњетене браће њене не смеју изводити отворено под заставом званичне Србије. Иза званичне Србије, званична Европа не престаје оспоравати званичну Русију, која под изговором ослобађања „источних хришћана“ тежи ширење господарства на истоку и ништењу „европске равнотеже“, па тиме представља опасност по интересе Велике Британије у Азији... Сваки покушај оружане акције на Балканском полуострву од стране Србије наишао би на енергичан отпор званичне Европе“[115]

Кнез Михаило је био свестан да време не ради за њега и да се не може очекивати од европског мњења да благонаклоно гледа на српску страну у остваривању њених националних питања. Он се одлучи на стварање добро уређене и дисциплиноване војске (50.000) добро

114 Исто, стр. 51

115 Владимир Јовановић, наведено дело, стр. 119

наоружаних и извежбаних бораца. Организација те војске поверена је француском пуковнику Мондену који 1862. године постаје и министар рата. Иза овакве организације мора да стоји државни апарат вођен „гвозденом руком". Ово је био и одговор оним појединцима у Србији који су заступали систем самоуправе, зашта српски народ није био ни дорастао. За спровођење своје визије – Србије окупио је око себе 11 пробраних интелектуалаца од угледа и поверења. Само са одабраним елитним људима, српском непросвећеном народу може се остварити целокупни препород спровођен „озго". Ту елиту сачињавали су Филип Христић, Јован Мариновић, Димитрије Матић, Јеврем Грујић, Јован Ристић, Димитрије Црнобарац, Владимир Јакшић, Коста Цукић, Миливоје Лешњанин и Радивоје Милојковић.

После договора са Црном Гором, Михаило настави са окупљањем православних хришћана. Тако са бугарским револуционарним комитетом у Букурешту направи савез 1867. године, са Грчком 1867. и Румунијом 1868. године. Планови кнеза Михаила покривени су обавештајном мрежом суседа на северу, као и у Европи уопште. Процењују се и анализирају Михаилове политичке активности. Мађарски министар Андраши чинио је све да Србију отргне од Русије и да је веже за Хабзбуршку монархију. Аустријски посланик у Београду, Бењамин Калај, изнео је Андрашијев план да се Србији да Босна до Врбаса а западни део од те реке припише Аустроугарској. Порта је знала да је српски народни корпус доминантан у Босни и она је све чинила да спречи утицај Србије на тај простор. И Наполеон III сугерисао је Аустроугарској да привуче Србију тако што ће јој дати Босну и Херцеговину и тиме одстранити руски утицај. И Порта је заступала то мишљење али је и даље остала при свом ставу да се Босна не уступа Србији јер је наводно Русија стајала иза тога. (И данас иста прича – примедба аутора.)

На жалост, први српски просвећени – европски владар Михаило би убијен 10. јуна 1868. године у Кошутњаку. Наука ни дан данас нема јединствен став о трагичној смрти сјајног кнеза Михаила. То се убиство приписује завери Карађорђевића. Не може се искључити ни удео аустријског фактора који је био оштро супротстављен Михаиловом националном програму. Није на одмет ни теза да је Михаило ипак жртва перфидне активности Беча, Лондона, Цариграда и Сарајева. Милорад Екмечић износи фрапантан податак који претпоставља,

а на основу неспоразума Михаила са руским царем, и сумња да иза групе српских опозиционара у убиству кнеза Михаила, у једној шетњи у предграђу престонице, има прсте Петербург. Суд је казнио на смрт 14 завереника који су били у покрету Уједињене омладине српске. Иза убиства кнеза Михаила стоје размимоилажења великих сила око решавања Источног питања те се главна одговорност жели приписати Петербургу.

Смрт кнеза Михаила била је за националну политику велики ударац. Омладина, као носилац националног полета, била је мишљења да је кнез сувише обазрив и неодлучан и да његова визија уједињена српства не иде напред како је он искрено желео. Своје планове у погледу Босне није крио, живо је радио на решавању српског питања у Босни али изненадна смрт све то однесе у гроб.

Наследник кнеза Михаила постао је унук стрица Јеврема Обреновића, син Милан. Визија кнеза Михаила у јачању државности није прекинута, напротив, она се изграђивала у новим условима. Кнез Милан био је малолетан па је образовано намесништво од три члана: Јован Ристић, Миливоје Петровић Блазнавац и Јован Гавриловић. Именовани тријумвират наставља спољну политику кнеза Михаила али са мање ауторитета, јер се више определило на решавање многобројних унутрашњих прилика у земљи. Однос намесништва са Портом одвијао се веома повољно с обзиром на то да је кнез Михаило статус Србије уздигао практично до самосталности. Међутим, као мач над главом, намесништво би на удару од Аустроугарске, које се ујединила са Мађарском, споразумом из 1867. године.

Пруска 3. јула 1867. године, под вођством Молткеа, нанесе тешки пораз Аустрији. Пруска такође 1870/71. године предводи Северно-немачки савез у рату са Француском и нанесе им поражавајући пораз – улазак у Париз. Бизмарк уједини и немачке јужне покрајине са Севернонемачким савезом и тако уједини Немачку и испуни свој сан. Оваквим распоредом европских сила, а пошто је изгубила утицај у Европи, сада Аустроугарска сав свој хабзбуршки потенцијал усмери на Балкан. Тада настаде израз „Drang nach ostern“. Од свих могућих односа са Србијом Аустроугарска изабра (или настави) непријатељски став. Срби, заједно са Црном Гором, да би се бар некако супротставили намерама Хабзбуршке монархије, потражише заштиту од Русије. Али тражећи помоћ од Русије, српски народ, Србија и Црна Гора, изазва

зловољу још једне европске силе, Енглеске, која, мало је рећи, према Русији има фобичан став.

Намесничка Влада, суочена са отвореним непријатељима српског народа, морала се сналазити на разне начине и како је знала. Оно (намесништво) је наследило један политички „мираз“ а то је одлука „Париског мира из 1856. године којим је пораженој Русији у Кримском рату 1854. године, једнострани руски протекторат замењен колективном заштитом великих сила чиме је знатно проширена међународно-правна основица српске аутономије. Међутим, сузбијање руског утицаја на Балкану замењено је далеко јачим аустроугарским мешањем.“[116]

Нова конфигурација великих сила подстакну српску владу (намесништво) да формира орган за праћење и анализу догађаја у центрима моћи. „Да би била што боље обавештена о развоју међународних прилика, српска Влада основала је у Паризу једну тајну дипломатску агенцију на челу са Јованом Мариновићем.“[117] Намесништво је наставило да ради на стварању балканског савеза у релативно мирном времену, 1868 – 1875. године. Међутим, испод ове мирне површине стварали су се услови за устанак српског народа 1875 – 1878. године, који ће се претворити у рат Србије са Турском од 1876. до 1878. године. Олакшавајућа околност би што се Русија врло брзо после кримске катастрофе опоравила, те 1870. године одбаци сва ограничења која су јој напакована Париским миром од стране јединствених западних сила у курсу према Петербургу. Наступи право време источне кризе 1875. – 1878. године, која ће свој епилог добити Берлинским конгресом 1878. године. Кнез Милан јавно је протежирао лојалност Порти, али је наставио (тајно) да иде курсом који је кнез Михаило зацртао, а то је припрема Срба у организацији за вођење рата и ослобађање српског народа. На челу припреме и организације устанка у Босни, Херцеговини, била је „Управа у Београду коју су сачињавали архимандрит Нићифор Дучић, „стари“ херцеговачки устаник Мићо Љубибратић, и познати српски трговац у Босни Нико Окан, који је био члан српског одбора Илије Гарашанина. Трећи човек намесништва Јован Ристић био је у сталној вези са Управом.“[118]

116 Д. Ђорђевић, наведено дело, стр. 55

117 Исто, стр. 55

118 Д. Ђорђевић, наведено дело, стр. 79

Намесништво се показало веома оперативно и донело је нови Устав 1869. године. Према новом Уставу, законодавна власт се дели на Народну скупштину и кнеза. Србија иако има статус вазалне државе, није презала те је донела овај Устав. Иако још није довољно развијена новинарска делатност, овај Устав је прогласио да је штампа слободна. Гарантована су грађанска права и независно судство. Намесништво је своју „прелазну власт“ водило све до 1872. године, када је кнез ступио на престо. Кнез је имао 21 годину и у моменту када он ступа на престо биће суочен са догађајима који ће кулминирати у решавању источне кризе, која је подстакла све европске силе да се коначно то питање финализира.

Ступањем на престо, кнез је први корак учинио да изрази лојалност према Порти. Његов одлазак на ноге султану, поред исказивања и признања лојалности, био је и да од Порте добије одобрење за железничку везу о којој су већ били преговори. Нажалост, кнез је остао празних руку и био је погођен таквим ставом Стамбола. Исто се десило и са захтевом да промени статус Малог Зворника.

Опстанак турске царевине, која је била у раскораку са општим друштвеним кретањем Европе, били су штетни за Порту и потчињене народе. Водила се политика да се сузбије хришћанска борба за самосталност у Србији, Бугарској, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Румунији и Грчкој. Порта је за то користила екстремним фанатизам, репресалије и масакрирање својих потчињених – Черкези и башибозуци из унутрашњости азијске Турске били су тзв. казнене јединице у извршавању Портиних захтева. Ни европске велике силе више нису могле ни на који начин да гледају Турској кроз прсте. Енглеска, као туркофилна држава, преко медија је критиковала турске поступке и тиме остављала утисак, код балканских хришћана, да је против Турске. Коначна судбина Турске, на Балканском полуострву, почиње да се расплиће херцеговачким устанком 1875. године и који ће се проширити на целу Босну и Херцеговину, Црну Гору, па преко Краљева до Рашке. Аустроугарска, као суседна држава, а и остале европске силе, упрле су очи у Србију као главног носиоца борбе за слободу и државност српског народа. Расположење у Србији, настало после устанка у Босни и Херцеговини, распламсало и манифестовало се нарочито код омладине. И већина посланика српске скупштине подржавала је српске циљеве у Босни и Херцеговини. Кнез Милан

је показао уздржаност и редовно је процењивао ситуацију пре него се одлучи за рат. Анализирана је општа слика прилика на Балкану и код словенских православних хришћана. Кнез није журио. Да би избегао фронтални сукоб са Портом, кнез се упутио у дипломатску активност како би приволео султана да размотри његову понуду, којом би он умирио Херцеговину и Босну. Он је понудио Порти да Србија са војском уђе у Босну и Херцеговину и успостави мир. Кнез је имао подршку и неких европских сила и Русије.

Кнежева понуда Порти сугерисала је да би се уласком српске војске у Босну отклониле све опасности које би претиле турској царевини. Кнез је проценио да, ако устанак не буде заустављен, побуна ће се раширити код свих хришћана и тиме озбиљно запретила Портином опстанку на Балкану. Такође, кнез је сугерисао, и ако би Порта успела да тријумфално заврши гашење устаника, она би тиме само нагомилала себи нове проблеме. Кнез одлучи да пошаље свог изасланика у Цариград и да уручи два документа великом везиру. Српски заступник К. Магазиновић предао је 17. јуна два документа. „Велики везир оставио је, да чита кнежево писмо пред својим друговима, а објашњења која му је понудио К. Магазиновић, није хтео примити. Министру спољних послова читао је српски заступник копију кнежева писма и своја настављања, ну ни он од њега није добио одговора.“[119] Добра намера кнеза Милана доживи потпуни крах од стране Порте тако да мисија заступника Магазиновића пропаде. И овде би присутан фактор Енглеске. Њезин „Ген. Консул саопшти сутрадан српском министру спољних послова, да Порта неће дати никаква следства кнежевом писму“[120]. За кнеза ово би порука „коцка је пала“ и да Србија мора кренути на бојно поље 18. јуна 1876. године. Кнез је пре поласка у рат, 15. јуна упутио писмо руском цару Александру II којем је затражио заштиту за свој народ. И док је кнез све чинио и покушавао да избегне рат, на границама кнежевине Турска је сталним упадима на српску територију, као и концентрацијом војске на граници Србије у полукружном распореду од Тимока преко долине Велике Мораве, Ивањице, све до Дрине, закључно Семберија, чекала наредбу за општи напад. Порта би убеђена да ће брзо бацити Србију на колена.

119 Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књига 1, Први рат, 1875. – 1878., Просвета, Београд, 1896., стр. 111

120 Исто, стр. 111

За Србију пак овај рат био је преломан и упоредив је са устанцима из 1804. и 1815. године. У Европи по први пут долази до разумевања за поступке српске као и спремности да се пружи помоћ. Русија је ту присутна као и хабзбуршке покрајине у граничном захвату са Босном и Херцеговином. Британска дипломатија стала је на страну Турске, и не само то, слала је добровољце као помоћ Порти.

На судбину српске борбе против Порте највише су утицали непредвидиви догађаји у периоду од 1866. до 1871. године. Промењена конфигурација европских сила ће скупо коштати Турску, а од Хабзбуршке монархије уследиће трансформација у двојну монархију која би требала да поврати моћ Бечу после 1861. године. Та двојна монархија (Аустрија и Мађарска) оштрицу своје политике провераваће сталним војним, економским и политичким притисцима према Србији. И Порта је била веома тврда према вазалној Србији и мало је шта попуштала а у свакој прилици била је немилосрдна само због тога што се Србија већ доказала својом дотадашњом борбом која је најопаснија по турске интересе. Код Порте појави се трачак наде за Србију. „Њен министар спољних послова Халил-паша Египћанин предложи у току 1872. године Србији и Румунији да им у Отоманској царевини понуди положај, који су имале јужне немачке државе у северном савезу Немачке (Баварска, Саксонија, Винтерберг итд.).“[121] Србија тај предлог прими и би спремна за разговор, док је Румунија одбила јер њу ништа не веже на десну обалу Дунава. Али Халил-паша би један (први и последњи) турски политичар који је понудио интересантну комбинацију – статуса – мислећи пре свега да помогне Порти како би избегла могуће погубне међународне односе који су се у међувремену створили у Европи – Тројецарски савез 1872. године – Немачка, Русија и Аустрија. Коначан епилог завршиће се Берлинским конгресом 1878. године који је за Турску био веома неповољан.

Некако пред свако велико искушење Србије дешава се да тог момента Србија политички није стабилна – лутање у унутрашњој и спољној политици. То наслеђе од кнеза Михаила, недефинисан је однос према појединим гарантним силама као и према српском народу у Босни и Херцеговини, Аустрији и Црној Гори. Његовом смрћу све то остаде угушено и оптеретило је намесништво да настави балансирање у својој политици све до почетка рата 1876. године.

121 Исто, стр. 5

Исто тако, Српска православна црква је такође била под притиском и у амбијенту сталног антагонизма од стране турске власти, па сада додатно угрожена „нарочито после стварања нове грчке државе и после аутономног уређења цркве у новој Србији. Грчко свештенство беше развило једну паклену акцију против свих словенских једноверника у Турској."[122] Грчка црква је путем црквеног аутократизма почела безобзирну грецизацију словенских народних маса у Македонији, Албанији, Тракији и Бугарској, па чак и у Старој Србији и Босни и Херцеговини. На овакву црквену политику Грчке, српски народ под утицајем догађања у Србији одговори општим бунтом и сукобима. Русија се умеша у ово православно „преуређење", а на основу права које је имала да заштити православне хришћане. Али све би касно по Српску православну цркву и њену смушену власт јер је Русија само видела то питање тако што је преко Порте обезбедила ферман да се успоставља Бугарски егзархарт. То је значило да је бугарска црква потпуно независна црква у турском царству. Последице по српску цркву и народ биће катастрофалне у наредним десетлећима.

Кнез Михаило је оставио једно непријатно наслеђе намесништву – Милану а то је да су односи са Русијом били потпуно захлађени. Намесничка Влада желела је да склопи савез са Аустријом али је то Беч одбио. Српска Влада је прекинула ову бечку лажну игру и закључила да се са Бечом не може правити никакав савез, а могућ је само неки привремени споразум. Нема никакве наде да би Аустрија хтела компромис са Србијом јер би то угрожавало њене политичке интересе. Напротив, политика Беча заснивала се на претњама да се ништа не може решити у захвату доњег Дунава без знања Хабзбуршке монархије која је спремна да употреби и силу. Револт Беча настао је оног момента када је руски канцелар Горчаков изјавио да Петрбург више нема никаквих обавеза према Париском миру из 1856. године. После ове ноте кнеза Горчакова у јесен 1870. године да ће се Русија у Црном мору понашати како хоће, Србија спозна да мора тражити заштиту од Русије. „Посредовањем руског посланика у Цариграду грофа Игњатијева, Јован Ристић је добио пристанак руског цара за кнежеву посету. Посета малолетног српског кнеза Милана у пратњи намесника Блазванца руском цару Александру II била је 10. октобра 1871. године. А неколико дана кнез је био гост руског цара на Криму.

122 Ђорђе Јелинић, наведено дело, стр. 166

Разговори о политици били су уопштени али сама чињеница да је кнез био у Русији и да су обновљене старе пријатељске везе, оставиле су добар утисак код српског народа. Ово су питања или савета од цара за кнеза: Да се Русија противи покушају да се Босна и Херцеговина административно присаједини Србији... Пропао је и захтев којим се тражило 18. марта 1872. године да се Србија прогласи за независну краљевину."[123]

„Владавина кнежевих намесника заврши се 22. августа 1872. године а кнез Милан постаде пунолетан и преузе управу Србијом у своје руке."[124] Кнез Милан је увидео, да је захваљујући Уставу, намесничка Влада у моменту преузимања власти кнеза, имала прави хаос у унутрашњим односима земље. У земљи је створена (а на основу Устава) велика опозиција са бројном интелигенцијом која је била незадовољна намесничком владавином која је радила на принципу: „Ми се не обазиремо на способност и карактер, у овој држави има места само за наше пријатеље... Поред овога, владајућа партија... побрка потпуно сваки правилан ток мисли младог кнеза убеђујући га да у земљи постоји сагласност једног антидинастичког покрета, који су у стању само они да угасе."[125]

После смрти намесничког председника владе Миливоја Блазнавца, председник владе постао је дотадашњи министар иностраних послова Јован Ристић.

У окружењу Србије, положај хришћана био је веома тежак. Турска је користила многе недоумице и благе захтеве европских сила по питању како да се Порта односи према комешању њеног хришћанског становништва. Порта није успела да изврши било какве реформе и да се тако прикључи цивилизованој Европи, процењујући да ће реформама омогућити хришћанским народима лакши пут до независности. Зато се Порта у односима са хришћанским народом определи за оштар курс – намети, репресалије, крваво гушење буна, мислећи да ће тим методама пацифизирати хришћане.

Ништа боље нису биле ни намере Аустрије према јужним православним народима, мада су то лукаво прикривали и правили тајне планове. „Још 1862. године изграђена је за аустријско министарство

123 Исто, стр. 168

124 Исто, стр. 168

125 Исто, стр. 168, 169

иностраних послова једна политичка промеморија... Мора се свом снагом настојати да се спречи сваки развитак једног од Аустрије независног, културног и државног живота у јужнодунавском подручју... Недовољно мудра да веже за себе народа јужно од Дунава и Саве, она, Аустрија поста огорчени противник српског народа."[126] Оваквим односом Аустрија „присили" да Србија и Црна Гора виде једини излаз у тражење помоћи од православне Русије.

Кнез Милан после преузимања власти не мења спољну политику Србије. Српски председник владе и министар спољних послова Јован Ристић, у пролеће 1873. године иде у Беч, разговара са грофом Андрашијем, а био је у аудијенцији и код цара Ф. Јосифа. Затим, мудри Јован Ристић путује у Цариград. План посете је био да се затражи решавање статуса Малог Зворника и Сакара као и дозволу за железничко повезивање Србије са Нишом. Порта одби да мења статус Малог Зворника и Сакара а по питању железнице дала је сагласност. Влада Јована Ристића пада у јесен 1873. године а нови мандатор Јован Мариновић састави другу владу која је по свом опредељењу била конзервативна. Кнежева посета Цариграду и пријем код султана нису ништа допринели бољим односима са Портом. Напротив, односи се погоршаше. Под притиском незадовољне јавности, Јован Мариновић поднесе оставку и њега наследи Аћим Чумић, за кратко, а почетком 1875. године на власт долази Данило Стефановић.

Уместо да Турска почиње решавати хришћанско питање, она почетком 1875. године, многобројним инцидентима унутар хришћанског света, успостави још несносније стање. Европске земље су то посматрале равнодушно, а неке још подмукло и вешто распиривале незадовољство као што је то чинила Аустроугарска, како би у одређеном моменту активно иступила и дошла до својих експанзионистичких планова. „У пролеће 1875. године, сам аустријски цар Фрањо Јосиф I долази у Далмацију и прима депутате из Босне и Херцеговине, а у Боки Которској на састанку са кнезом Николом, говори о покрету у Херцеговини. Изазвани турском зулумом, а у договору са цетињским круговима, избио је 1875. године Херцеговачки устанак и којем се брзо придружила Босанска крајина."[127] И управо док су догађаји у Херцеговини попримили озбиљан карактер, кнез Милан је био

126 Др Владимир Ћоровић, *Велика Србија*, стр. 53

127 Др Владимир Ћоровић, *Велика Србија*, стр. 54

отпутовао у Беч. Аустријски министар Андраши дуго је разговарао са кнезом док су се у међувремену валови немира почели ширити по целом српском простору. Разговор са кнезом Миланом био је, могло би се рећи, једностран, јер је Андраши наваљивао да Србија остане по страни ових догађаја. Сугерисао је да су ови устанци револуционарни и антидинастички те да их не треба подржавати. Врхунац дрскости министра Андрашија би да српска Влада изда наредбу за преметачину истакнутих омладинских руководилаца у Београду. Поред главног узрока – несношљива власт турска – за подизање устанка, дуго се водила расправа о томе како је дошло и има ли других подстицаја за Херцеговачки устанак. Није далеко теза да су Аустријанци изазвали тај устанак, а неки виде умешаност Србије док се за Русију може рећи да нема никаквих индиција. Сви ови хипотетички приступи о инспираторима устанка падају пред чињеницом да је у српском народу преовладавала мисао и идеја за општи национално-револуционарни устанак за ослобођење свих српских земаља. То је био заједнички покрет омладине, затим старих херцеговачких револуционара, затим ту су били многи стари и млади трговци, свештеници, виђени сељаци, што је у ствари једна симбиоза духа који је пуштен из боце. Српска Влада и кнез заиста нису били умешани у устанак, напротив, Влада и кнез су радили све да се спречи рат. Интересантан је случај „када је један од покретача устанка у Херцеговини, Алекса Јакшић, тражио неколико месеци пре почетка немира помоћ од Србије, Јован Мариновић му је одговорио: „Каква буна! Нама не треба. Ми знамо шта радимо. Иза наше границе не познајемо никога.“[128]

Некако ово време немира и устанака затекоше Србију која се налазила у јеку изборне борбе. Главно тело, Народна скупштина, је распуштена а носиоци власти ангажовани око избора мало су се интересовали за догађања у Херцеговини. Да је ситуација у Херцеговини заиста била озбиљна види се и по томе што су се земље чланице Тројецарског савеза одлучиле да посредују. У српској јавности створи се атмосфера незадовољства и нереаговања званичног Београда на догађања која се дешавају на југу. Претенденти за формирање власти, и опозиција и конзервативна Влада, искористили су ове догађаје у Херцеговини за придобијање гласова на изборима. У изборној кампањи изашло је

128 Васа Чубриловић и В. Ћоровић, *Српски народ у XIX веку*, глава IV, Србија у источној кризи 1875. – 1878., стр. 74

на видело да се ипак, што јавно што тајно, помагало материјално, и са добровољцима устанике у Херцеговини. Приликом повратка кнеза Милана у земљу – из Беча – он се суочи са огромном нерасположењем грађана Београда који су манифестовали подршку устаника у Херцеговини а тог истог дана дође информација да је плануо устанак и у Босанској крајини. Због овакве опште ситуације, кнез се није могао супротставити народном расположењу, паде Влада Данила Стефановића а кнез, иако тешка срца, да мандат вођама Либералне странке Стевчи Михајловићу и Јовану Ристићу. Њихов задатак је био да саставе владу акционог министарства. Сада се већ отворено почело помагати устанике у Босни и Херцеговини. У Београду је главни одбор за помагање устаника радио у континуитету – ангажовао добровољце те их слао у Босну и Херцеговину, затим формиране су чете које су биле спремне да иду у испомоћ, дотурало се оружје итд. Да је ситуација кулминирала и испала из контроле, говори чињеница да су две чете под командом војводе Жарка Лешевића упале у Новопазарски Санџак. Друге чете, које је предводио професор Панић, прешле су код Зворника Дрину и изводиле дејства. Овако распламсани устанак тражио је ослонац и помоћ и Београду. Сада и кнез Милан није могао остати по страни те је издао „налог да се босанским устаницима даде из државних магацина 1.500 пушака и 130 сандука праха и олова“[129]. Чим је за ово сазнала отоманска Порта, она сву кривицу преписа Србији – оптужи је да је она та која је организовала устанке и материјално их снабдева. То јој би изговор да у августу 1875. године почне гомилати турску војску јачине 160.000 војника на границама према Србији. Србија појача мере опрезности а ситуација је била таква да се сваког тренутка очекивао рат. Овакво гомилање турских војника још више подигну народно расположење у Србији које је тражило одмах рат. Кнез Милан није подлегао овој атмосфери те се није дао увући у једну ратну пустоловину. У међувремену умешаше се и велике силе које су подржавале одлуку кнеза да се суздржи.

Лето у Србији 1875. године поред природне врућине, настаде и народно врење обузето расположењем и жељом да се помогну српски устанци у Херцеговини и Босни. Влада Стевча и Ристића је пред великим искушењем, шта да ради? Велике силе су ставиле до знања да се противе сваком српском – Србија – мешању у рат а кнез

129 Исто, стр. 76

Милан, који је имао одлучујућу улогу, тражи излаз у конкретном одговору Русије, да ли би царска Влада бранила Србију од Аустрије ако би српска кнежевина ушла у рат са Турском? На ово питање не би директног одговора, али Русија, као члан Тројецарског савеза, предложи Бечу да чланице савеза посредују у Београду у корист мира. „Царска конференција закључила је у јануару 1876. године, да се редигована нота грофа Андрашија, која је садржавала захтев да се уведе извесна аутономна управа у Босни и Херцеговини, са нарочитим инсистирањем на поправци аграрних односа, упути Порти."[130] По обичају, Порта је одуговлачила са одговором, који је уствари принудно усвојио мишљење великих сила.

Устаници су дали јасан одговор да не верују никаквим Портиним обећањима без обзира што су добијали савете са стране да приме Андрашијеве предлоге, „устаници изађоше са новим захтевима"[131]. Босанско-Херцеговачки устанак у другој половини 1875. године има карактер као сви многобројни устанци, а то је лоша турска власт и несносни аграрни односи. И док су устаници крварили и војевали, Европа је то у почетку равнодушно посматрала. Кнез Никола умеша се у сукоб са јасним сепаратистичким сновима, што није остало незапажено код Аустроугарске. Она, Хабзбуршка монархија, тајно је помагала устанике, а јавно Турску, с циљем да се отвори босанско-херцеговачко питање. „Босанско-херцеговачке вође устанка (Максим Баћевић, Мићо Љубибратић, Лазар Сочица, Богдан Зимоњић, Трифко Вукаловић) нису ни сањале до каквих ће резултата довести овај народни покрет – који је заснован на најчистијем патриотизму."[132]

Крајем 1875. и у првој половини 1876. Године, велике силе Тројецарског савеза, укључише у решење овога питања Француску и Италију. Покушај ових земаља, којима се прикључи и Енглеска, пропао је потпуно јер су сви унутар ових сила имали своје интересе на разним нивоима али су их мудро криле. Али када је дошло до масакра хришћана у нередима који су избили у Солуну, турски верски екстремисти заклали су француског и немачког конзула. А поред текућег устанка у Босни и Херцеговини дође до устанка и у Бугарској. Сви ови догађаји у Турској

130 Јован Ристић, наведено дело, стр.68, 69, 70

131 Напомена: више о Андријашевој ноти видети горе наведено дело, стр. 69 и 70

132 Ђурађ Јелинић, наведено дело, стр.171

подстакоше европске силе да нешто предузму и да пораде на стварању мира.

У Србији је и даље раскорак између владе – скупштине и кнеза око става према устанку у Босни и Херцеговини. Велике силе започеше разговоре око изградње примирја, а Србија није ни случајно укључена у те процесе. „Сваки покушај да се и Београд укључи у догађаје био је енергично одбијен и од Петрограда и од Беча.“[133] Турци су безуспешно покушавали да угуше устанак.

Босански устаници, на северу, имали су проблем што нису имали ослонца у суседству, те су облик борбе прилагодили тактици четовања по планинама изненадним препадима на непријатеља. „Једну такву чету имао је код Ђорковаче Петар Мркоњић, покојни краљ Петар.“[134] Херцеговци су имали ослонац у Црној Гори. Дилема кнеза Милана, да ли бити кооперативан са великим силама – послушан, или да потпише тајне скупштинске одлуке које би пре или касније водиле рату са Турцима. Он одлучи да остане на против ратној страни. У лето 1875. године смени владу Стевча-Ристићеву, заговорнике да Србија мора да се ангажује на помоћ устаницима у Босни и Херцеговини. Нова Влада састављена са младим либералима и конзервативцима на челу са председником Каљевићем, одмах започе низом унутрашњих реформи у Србији са циљем да забави народ како би он заборавио на догађаје у Босни и Херцеговини. Превирања у Србији стално су расла а победа радикала у Крагујевцу и њихове манифестације доведоше до сукоба, који наговестише да се Србија умирити неће. Мислило се да ће сменом ратоборне владе Стевча-Ристић настати затишје. После зимског периода 1875/76. године, поново се распламса устанак у Херцеговини и Босни који је све више и више ширио пожар. Нова Влада са Каљевићем на челу, поче да ради на извршавању програма, који је усвојен пре његове владе од стране акционог министарства, на припреми за рат. Прво би да се обнове старе везе са балканским државама. Приоритет би на Црној Гори. Кнез Никола је још у лето 1875. године био расположен да се обнови савез са Србијом али је администрација у Београду – акционо министарство – кочило сваку озбиљну акцију имајући у виду став кнеза Милана. У јесен 1875. године, Влада 9. октобра посла Филипа Христића у Црну Гору да поведе

133 Др Ћоровић, др Чубриловић, *Српски народ у XIX век*у, стр. 82, 83

134 Исто, стр. 83

преговоре о заједничком ставу према устанку у Босни и Херцеговини. Христић борави на Цетињу од 19. до 22. новембра. Разговарао је о склапању савеза против Турске, а док не дође до рата да обе стране устанике подржавају. Договорено је да се са акцијама започне у пролеће 1876. године. Треба да се зна да у односима кнеза Николе и кнеза Милана има доста неповерења. Милан је био против рата а кнез Никола за рат, што се видело и у преговорима са Христићем где је кнез Никола оставио утисак ратоборног владаоца који тражи од Београда да се убрзају преговори за склапање савеза. Христић је са овим предлогом кнеза Николе – склапање савеза, новчана помоћ Црној Гори и устанку у Херцеговини и да се упути заједничка нота великим силама, упознао српску владу и кнеза Милана. „Крајем 1875. и почетком 1876. године, Цетиње је било једно мало али важно дипломатско средиште око кога се вртила игра за умирење устаника.“[135]

Порта је упутила двојицу паша, Реуфа (у Требиње) и Константа (у Мостар), да у разговорима са вођама устаника успоставе мир, али овај покушај је пропао. Такође, и Андрашев меморандум, од 30. децембра упућеног владарима великих сила – реформе за Босну и Херцеговину, није донео никакве дипломатске резултате – мир. Умешаше се и Руси, који су, агента Словенофилског комитета Божидаревић Веселицког, послали на Цетиње код кнеза Николе са циљем да се изигра план Андрашија који је прикривено фаворизирао аустроугарске интересе на мукама Босне и Херцеговине – њену окупацију – а присутна је била и намера, уколико се укажу прилике, да се заузме Београд и казни Србија.

Аустроугарски генерал Родић, 1. марта 1876. године, стиже на Цетиње у намери да наговори кнеза Николу да подржи Андрашијев предлог за умирење Босне и Херцеговине. Мудри кнез пристаде али под условом да се сазове састанак поглавара устаника у Суторини, па како они одлуче. Генерал прихвати овај предлог те се са главарима састане 6. априла 1876. године у Суторини. Главари устаника иступили су са јасно дефинисаним ставом да се успостави аутономија Босне и Херцеговине под протекторатом Беча и Петрограда. Из Београда подржаше устанике те се и српска страна изјасни против Андрашијевог меморандума. Београд прими захтев главара устаника као своје те даде сагласност агенту и великим силама. Овакав став Србије и устаника, иза којих је

135 Исто, стр. 84

стајала и Русија, изазва полемику између Беча и Петрограда. И Србија и Русија биле су за минимум аутономије Босне и Херцеговине сличну оној коју је Србија добила 1815. године.

Србија поново настави разговоре о потписивању савеза са Црном Гором које је у име Србије водио генерал Алимпић. Одигра се веома неприлична сцена, тако што је „кнез Никола отворено 17. марта 1876. године изјавио да ће потписати уговор, али кад наступи случај рат: „Пре не могу". Алимпићу је препоручио да иде кући... Показао је Београду колико је био пао његов престиж задњих година, него чињеницу да је кнез Никола одбио потписат савез... А кнез се сећа времена када се захвалио и одрекао престола у корист Михаила."[136]

Обнова савеза који је „изградио" кнез Михаило веома је лоше дочекана и код Грка, и они пак изјавише да Михаилов савез не признају у уговору из 1876. године.

У Тројецарском савезу настаде борба аустроугарске и руске дипломатије посебно око захтева устаника из Суторине. Да би сачували савез три цара, у мају 1876. године аустроугарске и руске дипломате покушале су да нађу сагласност око захтева из Суторине за српске устанике у Босни и Херцеговини. На једној страни министар гроф Андраши одбија сваку помисао за неку аутономију устаничких покрајина. Руски министар иностраних послова Горчаков подржао је устаничке захтеве из Суторине. Као компромисно решење направи се сада нови меморандум који је израдио Горчаков. Да би се избегао радикални начин решавања захтева из Суторине, савезници одлучише да то питање реше касније.

Главни „адут" Андрашија бејаше да се босанско-херцеговачки устанак не трансформише као револуционарни покрет и као такав постане опште опасност за Аустроугарску. То је била једна лукава и лажна констатација и квалификација српских устаника у Босни и Херцеговини. Устанак у Босни и Херцеговини је био у пуном успону и требало га је зауставити лажним обећањима да би се успоставило примирје, али у ствари, на други начин, подстрекавана је ескалација коју Турци не би могли спречити и тако омогућити да Аустроугарска угуши устанак, да изврши окупацију Босне и Херцеговине.

136 Исто, стр. 85

У свим овим догађањима на простору Босне и Херцеговине, и интереса великих сила, поготово Аустроугарске „положај Србије током целе босанско-херцеговачке кризе 1875/1876. био је тежак“[137]. Српска страна покушавала је и трудила се да учествује у дипломатским преговора око питања Босне и Херцеговине, да се чује њен глас, јер су носиоци устанка Срби, али није имала успеха. У Србији су још раније уочавали да је Тројецарски савез врло рђав по интересе Србије. Две велике силе су о томе одлучивале, Аустроугарска и Русија, с тим да је словенска Русија увек остајала кратких рукава, јер су западњаци које персонификују Немачка, Енглеска, Француска и Аустроугарска, биле јединствене на сузбијању руских операција на Балкану, или су, у најгорем случају, стајале на страну Турске, нарочито Енглеска, демонстрирајући своју снагу употребом ратне морнарице.

Условљена дипломатијом великих сила, Србији би „одобрено“ само да посматра развој устанка у Босни и Херцеговини. Српска кнежевина била је потпуно немоћна да било шта на дипломатском пољу помогне босанско-херцеговачким устаницима. Овакав став био је за време консолидовања владе у српској кнежевини.

Други начин би да се Србија упусти у један рат са Турском. Српски одговорни државници на челу са Јованом Ристиће изабраше овај други пут, тежак, опасан, али без сумње бољи. Остати по страни значило би напустити идеју националног уједињења, остати у границама Београдског пашалука, бити мала државица коју би свака једна већа држава могла прогутати. За улазак у рат био је испуњен главни услов а то је расположење народа коме се више ни кнез Милан није смео одупрети. Колико се год рационално размишљало и процењивало о уласку у рат све са добрим намерама, преовладао је наш расни словенски инстинкт и национални полет спреман на све препреке, које су наизглед несавладиве, да их савлада за слободу и српску државу. И кнез Милан се „утопи“, под притиском догађаја, у ратни ешелон и сам стаде на чело ратног расположења свог народа. Рат са Турском био је неминован. Кнез врати на власт Стевча-Ристићев кабинет 6. маја 1876. године, комплетира ратни кабинет и даде до знања Србији и императив да кнежевина креће у српско-турски рат.

137 Исто, стр. 87

Пре уласка у рат Србија отпоче интензивну ратну припрему, а између осталог, обнови поново преговоре за склапање савеза са Црном Гором. Када се у пролеће 1876. године кнез Никола уверио да му Турска не даје никакве територијалне уступке, одлучи се за рат и јави Београду да је спреман за склапање савеза. С обзиром на добро познате ставове приликом посете генерала Алимпића, а где су се размимоилажења разјаснила, потпис уговора био је убрзан и закључен је 9. јуна 1876. године. Основни циљ уговора је да Србија и Црна Гора ступају у рат за ослобођење хришћана а конкретно непосредно ослобађање српског народа у европској Турској. И још један циљ уласка у рат је борба против поделе Турске по којој би један ма који део територије српског народа потпао под власт другог суверена (мисли се на Аустроугарску). Уговором је предвиђено да 10 дана после потписа почну војне операције. Црногорска војска тежиште својих операција вођаше у Херцеговини, јужно од Коњица а западно од Неретве, док ће остатак Босне и Херцеговине, северни део, бити у надлежности српског војног заповедништва. Ратни проглас кнез Никола је објавио 15. а кнез Милан 18. јуна. Од Балканског савеза који је створио кнез Михаило (Румунија, Бугарска, Грчка, Црна Гора) само је Црна Гора ступила у рат према заједничком плану. Грчка се перфидно извукла којекаквим образложењима и разлозима, Румунија је била неутрални савезник, а Бугари су одустали од устанка. Кнез је објавио прокламацију за рат 18. јуна. Кључна одлука прокламације је да Србија годину дан проживљава агонију свог народа у Босни и Херцеговини, а да Европа ништа не предузима, и да Србија и Црна Гора улазе у рат. Са пуном моралном и националном свешћу она је дужна да се бори за своју браћу. Одушевљењем народа, војске и скупштинске огромне већине, ушло се у рат. Да није ушла у рат, био би то знак слабости и плашљивости што је недостојно потомака Душанових и Милошевих. „Кнез предаје ствар народу и Богу и судбини оружја речима: „Браћо! Пуни поуздања у наше родољубље, у ваше војничке врлине. Ја ћу са вама и пред вама, а и наша ће храбра браћа Црногорци под својим витешким вођом". Кнез црногорски издао је 15. јуна ратни проглас... да ступа у рат против Турске, у рат најсветлији и најправичнији за слободу и уједињење народа нашега, нечовечно и неправедно вековима гаженог од необуздане силе турске... Наша сестра Србија развила је исту заставу коју и ми, па

узвикује: `Мурат доби царство наше, Мурату га и отетиваља`."[138] Када је обнародована ратна прокламација, војска је била размештена дуж целе границе са Турском. С обзиром да је редовна војска била исувише мала, мобилисана је сва војска у првој половини јуна. Потковичасти облик окружења Србије условио је распоред српских снага. Формиране су четири војске са јасним правцима дејства: 1) Моравска војска под командом генерала Черњајева која је представљала највећу групацију са задатком да са широке и дуге основице напредује ка Нишу. 2) Ибарска војска под командом генерала Заха, која је концентрисана је за дејство ка Рашкој, Јавору и десно од Јавора ка Мокрој гори. 3) Дринска војска под командом генерала Ранка Алимпића, да штити Србију на Дрини. 4) Тимочка војска под командом пуковника Милојка Лешњанина била је одговорна да штити правац и напредује ка истоку – Видину. Поред ових војски, било је неколико добровољачких јединица. Тако у саставу Ибарске војске добровољцима командују архимандрит Дучић и професор Милојевић. Борбени распоред имао је општи задатак да реализује први ратни план модерне Србије. Њему је претходила одлука војног савета под председништвом кнеза Милана.[139] Одлуке војног савете разликовале су се од мишљења чланова владе. Њихово мишљење је било да се на јужном и источном правцу држи војска у дефанзиви а да Дринска и Ибарска војска наступи офанзивно. Моравска војска започиње офанзиву 20. јуна а после два до три дан и друге војске започињу дејства. Моравска војска имала је успеха на правцу Алексинца. Тимочка војска, и поред одважности и полета, остала је на првобитним положајима, а очекивани улазак и Бугарске у рат и који би везао турске снаге, пропао је јер су Бугари предали оружје Турцима. На Дрини, која је представљала физичку препреку, није било помака, али су пристигли многи добровољци да се боре под заставом Србије.

Почетком јула обустављена су дејства на свим правцима. Била је то прва провера српске војске у новој организацији спрам турске војске која је непрекидним ратовима била у великој предности. Ови сукоби били су више спорадични – чарке. Предах је уверио све шта је рат и да се он разликује од рата како се у поезији спомиње. Иако су борбе у јулу биле више испитивање противника, 6. августа Турска започе јако

138 Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије*, књига I, стр. 115, 116

139 Исто, стр. 123

офанзивно дејство на десној обали Мораве. Борбе су се водиле од јутра до мрака без прекида и то 5 пуних дана. Пребацивање турских снага са источног правца на Мораву, омогући Србима да поврате Књажевац и Тресибабу са околином. Бацивши тежиште удара на моравски правац, код српских команданата и владе поче се размишљати о могућности да се затражи примирје. Кнез 12. августа представницима великих сила понуди да посредују за примирје између Турака и Срба. И док се о томе разговарало, у жестоком боју 11. августа код Шуматовца, Срби одбију напад Турака и са великим губицима који присилише Турке на повлачење. Генерал Черњејев шаље телеграм у коме кнеза обавештава де се не жури са примирјем већ да га одуговлачи. Примирје је споро ишло а Турци прикупише војску од 50.000 до 60.000, која потпомогнута артиљеријом, 21. августа удари на десно крило српске војске. Српска војска одби тај напад последњим атомима снаге, после 16 сати борбе задржа своје положаје. Черњајев сада затражи од кнеза да се преговара о примирју. Турци искористише малаксалост српске војске која није могла бранити леву обалу Мораве до Делиграда. Док се водила борба 21. августа, тог дана 6 великих сила састале су се у Цариграду и предали отоманској Порти мемоар о примирју. На фронту су обустављена дејства а 3. септембра потврђена. Кнез Милан 4. септембра заповедио је свим командантима да престану напади до даље наредбе. Непријатељства су прекинута десетог дана када су Турци кренули у напад да пређу Мораву код села Бобовишта, али су одбијени. Турска војска је стално кршила прекид ватре на Јавору, Мокрој гори и Дрини. Кнез је био у сталној вези са генералом Черњајевим, тражио је од њега сталну процену његових снага, колико могу издржати и колико су способни за офанзивна дејства? Черњајев је одговорио 9. септембра да кнез тражи продужење примирја на 6 недеља до два месеца. У том времену он би освежио снаге са новим добровољцима из Русије као и јачим наоружањем. Но за то није било времена. Турци су 13. септембра пре подне добили од Порте продужетак продирања за још 20 сати. На упит кнеза о повлачењу Черњајеве војске, генерал је кнезу одговорио да он са војском држи доминантни положај који надвисује Турке и да он сумња да ће се Турци одлучити на напад. Примирје је прихватљиво само ако је дуже а ова кратка примирја су штетна и да долазе као великодушност Турака. Дух наше војске је изванредан. Не

желим да ризикујем, мада бих са овим снагама и положајем дошао до добрих резултата.

Дође вест са Цетиња да је тамо стигло саопштење о обустави напада – дејстава за још 8 дана. И кнез Никола сматра да је кратак прекид дејстава штетан и да ствар прекида мора да изађе на чистац а не на неверност. И у српском министарству није било потпуне сагласности око прекида дејстава, те је довело до поларизације руководства.

Извештај – саопштење Черњајева определило је кнеза и половину министара да се борба настави. У међувремену, Черњајеву су дошла и нека појачања и то је поткрепило уверење да се дејства наставе. Друга група, у којој су били Јован Ристић, Јеврем Грујић и Радивоје Милојевић, сматрала је да не постоје ни војнички ни политички разлози да се наставе дејства. Међутим, и једни и други су донекле били у праву. Део владе са кнезом – извештај Черњајева, био је за прекид ватре на дуже време, два до 6 месеци. Кнез није добио никакав одговор од великих села и 14. септембра Черњајев је започео дејства. Одлука Черњајева није била плод самоиницијативе већ је идејно била у сагласности са кнежевим одобрењем. Велике способности генерала Черњајева и његов ауторитет код потчињених и војске уопште, стављају га у ранг великих војсковођа. Он сам, поврх тога, није познавао карактер српских војника па каже да је припаднике младе српске милиције било нереално пореди са старом извежбаном руском војском. Међутим, енергични „покрети које је он предузео 16. септембра оправдало је, донекле, његово поуздање у ново стање његове војске. Она је предузела напад с великом енергијом и бујном навалом у намери да непријатељску силу сузбије на што ужи простор. Непријатељ је потиснут скоро на свим позицијама а наше су војске заузеле и утврдиле нове позиције. У једном накнадном извештају од 24. септембра, генерал Черњајев стоји: да су се Турци 16. септембра повлачили са једне позиције на другу, докле најпосле није ушао у њихове војничке такав страх да се њихово повлачење претворило у право бегање.“[140] Ово је важно истакнути јер је српска војска по први пут ратовала по правилима и принципима ондашњих европских војски и под командом великог генерала Черњајева. Било је и пораза али никад код односа снага са минималном разликом у односу на непријатеља. Борбе на Шиљеговцу и Ђунису као и под Делиградом

140 Јован Ристић, исто, стр. 147 - 154

и Алексинца, у којима су Турци ангажовали преко 20.000 војника уз подршку артиљерије, српска војска се сјајно бранила. Батаљони су сведени на бројно стање од 143. Одсудна одбрана вођена је од 8. до 17. октобра, те присили снаге Хорватиновића да мора напустити одбрамбене положаје. Са падом Алексинца 19. октобра, Порта је пристала на двомесечно примирје.

Први рат Србије са Турском трајао је четири месеца. Европске велике силе, суочене са срчаном борбом Срба у овом Првом рату, одлучиле су да покрену и посредују успостављању мира – примирја. Италија је нарочито инсистирала да се примирје, које је затражила Србија, а и Турска једва дочекала, свакако спроведе. (Италија је имала искуства у својем ослободилачком рату и знала је колико предах значи у рату који се води за слободу.) Енглеска, као водећа сила, такође је била за примирје, али да се у том случају што мање нашкоди Турској. За прво примирје од 10 дана Порта је изнела своје услове у 6 тачака.*[141] Прва тачка је да кнез иде у Цариград на подворење султану. Остале тачке, у суштини биле су да се Србија војнички и материјално ослаби. Турска је захтевала да Србија изгради железницу која би Београд повезала са турском цариградском железницом. Кнез, Влада као и свеукупно расположење народа било је да се не удовољи овим захтевима. Једино је нада била да Европа неће дозволити да се ислам наново оснажи и учврсти на Балкану. Овим скандалозним условима за мир, ујединили су гарантне силе које су овластиле Енглеску да се од Порте тражи друго примирје од 6 недеља. У овом примирју треба да се отворе преговори са Србијом на основу стања Status quo ante bellum. Порти се поставља захтев да се Босни и Херцеговини да административна аутономија. Како нису биле предвиђене никакве санкције за босанско-херцеговачку аутономију, предлог је остао само на папиру. Како су у међувремену избили нереди у самом врху Порте и смена султана, те настаде конфузно стање у Цариграду, а бојећи се да Русија не изгуби стрпљење, енглески председник Гледстон поднесе Порти нови захтев и моли је да прихвати примирје од 6 недеља. У том времену гарантне силе (Енглеска, Француска, Аустроугарска, Русија, Немачка и Италија) сачиниле би програм за решење Источног питања. И док су се гарантне силе сложиле са овим предлогом, Порта поднесе захтев да се примирје

141 Више о тачкама примирја видети наведено дело Јована Ристића, стр. 201, 202

продужи за 6 месеци. Турски предлог за примирје од 6 месеци подразумевао је у себи захтев да у овом периоду „Србија и Црна Гора не смеју примити помоћ с поља“[142]. За ово време Порта је планирала да одмори војску, да је реорганизује, да обнови логистику, са циљем да после примирја предузме борбена дејства. Русија је прво одговорила на овај предлог врло енергично, а сам цар Александар II наредио је генерали Игњатијеву да се врати у Цариград и да „преда ултиматум са три тачке. 1, Примирје од 6 недеља без резерве; 2, аутономија за Босну, Херцеговину и Бугарску; 3, Европска гарантија за њихова права.“[143] Са руским захтевима није се сложила Енглеска која чак запрети и ратом. Упутила је своју флоту ка Дарданелима да заштити Турску.

Питање примирја није текло глатко, напротив, дискусије су биле бурне, тајни и закулисни разговори са доста неповерења. Србија ту ништа не може учинити. Она се окреће себи и својим унутрашњим и националним проблемима. Од примирја се ипак није одустало иако се тихо спроводило. Постављени су војни захтеви као почетак: одредити демаркациону линију са неутралним зонама. Гарантне силе одредиле су комисију (свака по једног представника). Србија је захтевала да има свог члана у комисији. Гарантне силе су то прихватиле и дозволиле да и Турска има свог члана. И турском и српском члану забрањено је да имају право гласа при раду комисије. Срби су од комисије захтевали да се уз разматрање стања на фронту изузму Зајечар и Алексинац које су Турци узели 19. октобра и поред тога што је Порта пре тога прихватила примирје. Међутим, захтев је одбијен. Комисија је то правдала стањем на терену. Српски пуковник Н. Лешњанин завршио је свој посао у комисији без потешкоћа. „Констатовано је да надмоћна и најбоља турска војска, за четири месеца љуте војске није могла продрети у Србију дубље од 10 км, а српска војска да је држала не мање турског земљишта око Новог Пазара.“[144]

Кнез и Влада, 24. октобра разматрали су стање у Србији као и постратним активностима које су настале после 21. октобра. Влада је без заваравања себе и народа тачно обавестила о свим ресурсима којима располаже Србија. Примирје је добро дошло и јер се рат није могао продужити. Опрема, храна и муниција били су скоро на ивици највећег

142 Ристић, наведено дело, стр. 203, 204

143 Исто, стр. 204

144 Исто, стр. 206

напрезања. Да се рат продужио, домаћи извори финансија били би исцрпљени. Кнез и Влада били су у потпуном сагласју. Истакнуто је да је српска војска милицијског карактера, за неколико месеци постала вичније оружју, пружала сјајан отпор надмоћном непријатељу тако да је скупо платила сваку стопу напредовања. Кнез и Влада су закључили да је мало примера да је једна војска састављена од милиције са успехом води борбу против непријатеља који је у људству, наоружању, обуци и искуству био потпуно надмоћнији. У овом рату само је братска Русија пружила помоћ (већ споменутих 3.000 добровољаца) која је била драгоцена и немерљива. Кнез и Влада разматрајући тренутно стање и околности закључише да је мир главни смер који Србија, природно, овог момента тражи. У наметнутом рату снага Србије иако није била довољна да победи непријатеља на бојном пољу, проливена крв српских синова је и морална победа и оставиће свој широки и духовни код свих православних хришћана на Балкану. На основу свега са пуним осећањем и поверењем у царску Русију, Србија ће приступити закључењу мира. Енглеска је била држава која је припремала програм. Консултовала се са другим гарантним силама у Паризу, Бечу и Берлину. Енглеска је такође искористила прилику (око организације конференције) да са европским силама разговара о условима ако би дошло до рата са Русијом. Интересантан је и познат став Немачке – Бизмарка који је изјавио да није заинтересован за решавање Источног питања и да то питање „не вреди ни костију једног поморског гренадира“[145]. На састанку представника великих сила у Цариграду, прво питање је било како направити споразум о програму и са тим упознати Порту. И коначно је програм израђен и 12. децембра саопштен министарству иностраних послова Порте. За Србију је у програму тражено да се призна стање пре рата на терену као и да Мали Зворник припадне Србији. Црна Гора је увећана за неке територије а Босна и Херцеговина да добије аутономну администрацију и губернатора којег би постављао султан на пет година и да се око постављења договара са европским силама. Конференција великих сила у програму је исказала да у свим овим деловима буде језик домаћи (српски). Српска страна је успела да, када се конференција састала, преда важан **акт** учесницима великих сила који је обухватао Портине интриге – оптужбе у европским земљама против Србије. Тај акт је предат 24. децембра а садржајно

145 Ристић, наведено дело, стр. 213

је обухватио период од 1815. до 1876. године. У тим актима од 1815. па све до 1876. године Порти је било забрањено да се меша у унутрашње односе кнежевине што је више пута наглашавано 1831. и 1833. године. Порта то није никада прихватила већ је увек наметала статус којим је себи задржавала власт и тако утицала на нестабилност кнежевине, изазивала потресе па и катастрофе које су утицале на унутрашње учвршћење и стабилност кнежевине. На пример, Народна скупштина Србије је 1858. године повратила династију Обреновића на власт али Велика Порта дуго то није хтела да призна. Не само да није била сагласна са променама у кнежевини, већ није хтела да призна право наследства кнеза Михаила а које је још 1830. било одобрено. Коначно кнез Милан добио је право наследства од Порте. Даље се у документу наводи да је Порта била дужна да по Хатишерифу из 1830. исели све муслимане настањене изван градова. То је изазивало крваве нереде и сукобе у којима су градитељи били муслимани у градовима на штету Срба. Бомбардовање Београда 1862. године извршено је после доношења конвенције засноване на основама уговора у Паризу који забрањује Порти било каква борбена дејства без претходног споразума са великим силама. У акту се даље разобличује једна велика подвала и лукавство Велике Порте која је 11. децембра покушала у Уставу да промени правни положај Србије који је међународним уговором створен. Намера је била да се кнежевина „преименује у повлашћену област а њено становништво назива отоманским“[146]. Влада и кнез протествовали су због те намере, позивајући се на уговор који је јасно осветлио биће српског народа у кнежевини. Даље се наводи да је Велика Порта без сагласности кнежевине хтела 1857. године телеграфску пругу на српском земљишту, што је кршење признатог права Србије на суву и на води. Порта је отказала и није дозволила железничку везу са отоманском железницом. Кнежевини је онемогућено да се повезивањем железницом отоманског простора па до Европе ускрати Србији трговина у оба смера, ка Аустроугарској и Истоку. Отоманска Влада је чинила све против кнежевине и то што нису уважавали српски пасош који су носили трговци кнежевине, нису дозволили српским трговцима заштиту на коју су и мали право. Трговце су глобили, хапсили с намером да се трговина сведе на најмању могућу меру. А шта је Порта радила? Она је у свом меморандуму

146 Исто, стр. 218

тврдила да је Србе даривала многим доброчинствима која наведени српски акт потпуно негира. У разобличавању турског доброчинства, акт наводи да је Турска оптужила Србију да је „погазила закон части и лојалности“[147]. Срби су поштовали част и лојалност само уколико је истина на делу. А истина је да се Србија од свог постанка морала борити од турских повреда српских права и своје установе гарантоване Хатишерифом царским и међународним уговором. Најјача оптужба Порте против Србије је да она потпаљује хришћанске православне устанике на Балкану, а посебно у Босни и Херцеговини и Бугарској. Кнежевина то пориче јер су сви устанци били далеко од граница кнежевине. Херцеговачки устаници су одржавали везу са словенством на Јадранском мору. Устаници у Босни дошли су до Саве и до саме границе Хрватске. Бугарски устаници били су усмерени ка Црном мору. Српска страна истиче у акту да су главни разлози за устаничке акције у административном устројству Порте, а други веома важан фактор је дух домаћих муслимана који хоће у свим крајевима да господаре а да ништа не раде. Српска Влада је у акту апострофирала и намере кнеза Милана да добије пристанак од Порте како би српска страна радила на смиривању стања у окружењу (Херцеговина, Босна) и то за добробит Велике Порте. Мирољубива намера кнеза Милана одбачена је у Цариграду. Турска је све то игнорисала и припремала војску да згази Србију и тако смири за пример намере хришћана на Балкану. На претње Порте, Србија је одговорила тако што је на своје границе послала једно одељење српске војске. Влада је у јесен 1875. године повукла граничне јединице српске војске како би удовољила Порти и надајући се да ће и Порта своју војску удаљити од границе. Но Порта не да није повукла трупе већ је наредила да трупе заузму зимске положаје на нашој граници, ојачају их до степена директне претње. Турске чете башибозука и Черкеза често су упадале на нашу територију, нападали стражарска места, убијали војнике, погранична села су пљачкали, палили и одводили су стоку. Влада је актом упознала Велику Порту, кнез је избегавао сукобе, тражио да Порта прихвати притужбе у интересу трајног мира и поштовања српске границе. Порта је, по старом обичају, све то одбила. Како су гранични насртаји били прешли степен инцидента, провокација и прешли у отворени рат, кнез је после дужег времена и захтева народа за рат и већег дела владе,

147 Исто, стр. 219

објавио рат. „И да тај рат није против целине царства већ да одбрани кнежевину.“[148]

Годину дана је Србија трпела претње Порте које су, од првог момента до кнезове објаве, очигледно биле уперене да се српска кнежевина војнички растури, и поништи све од 1804. године. Окружена са истока, југа и запада, Србија је била присиљена да предузме одбрану своје крвљу стечене потпуне слободе. Београд је за годину дана био преплављен сазнањима која су окрутна према Србима у Босни и Херцеговини и у граничној зони према Турској. Кад је рат плануо, он се одвијао са променљивим успесима и српске и турске стране. Кнежева Влада има пуно разлога да се мемоар који прилаже, послужи учесницима гарантних сила на правично решење српског питања. Мемоар посебно наглашава лаж Портину да су Срби у околини Видина рушили хришћанска села. Ми смо у мемоару указали на непосредна сведочења да је то било турско дело. Српска Влада жели да се у преговорима око мира и његовог усвајања Турска обавезно обузда тиме што ће гарантне силе бити фактор мирног стања. У српском мемоару наводи се да је стање духа код српског народа у Босни и Херцеговини због неподношљивог животног стања од непроцењивог утицаја на кнежевину. С тога за пацификацију Босне и Херцеговине, неопходно је да сви хришћани имају права као и муслимани. Лоше стање у покрајинама које су у додиру са Србијом, представљају опасност за мир у Србији. Србија апострофира да је тај неподношљиви положај хришћана у Босни и Херцеговини, Старој Србији и Бугарској последица турске управе. Српска страна верује да ће учеснице конференције уважити велике људске жртве, не само војничке, које је претрпела у четворомесечном рату. На крају мемоара упознаје учеснице конференције о томе како је турска војска употребљавала средства од петролеја за паљење кућа и имовине, прекршила и правила ратовања међународним конгресом користећи куршуме пуњење забрањеним експлозивом. Влада Србије наглашава на огромне сеобе које су настале услед турске агресије на Србију. Овај мемоар дело, српске владе, имао је за циљ да се рат расветли са становништва узрока и последица као наде да ће се неки мемоарски доказ уважити.

Ништа од тога није се уважило. Турска је само саслушала мишљење гарантних сила. Турски одговор је био да ће она у будуће своје уређење

148 Исто, стр. 238

„реформисати“, да ће дозволити употребу српског (хришћанског) језика као равноправног турском. Током ове конференције, Енглеска је у већини подржавала турске намере, чак је нагласила, „да неће учествовати ни у каквој принудној мери противу ње ако их не прими“[149].

ЗАКЉУЧЕЊЕ МИРА

Преговори који су вођени до 20. децембра 1876. године, а дискутовало се о свему и свачему, завршени су тако да се примирје продужи до 17. фебруара 1877. године. То је био једини „добитак“ за зараћене стране које су се у том периоду свесрдно ангажовале на консолидацији стања, како у кнежевини, тако и у Порти, која се носила са гарантним силама тако да што мање учини на било какве уступке хришћанима. У овом новом двомесечном примирју главна дипломатска активност српске владе била је како сазнати поступке Русије на решавању проблема источне кризе. С једне стране Србија је практично исцрпљена у протеклом рату а главни извори хране и муниције не могу се брзо остварити те јој примирје највише одговара. Владу и кнеза мучио је текући однос Русије и Турске. Постављало се питање: Шта ако оне зарате? Преовладавало је мишљење да би солидарност са руским царем, била прилика да се надокнаде нејасноће из протеклог рата. Влада је радила без одмора. Још током рата она је, 24. октобра, предложила кнезу да упути једног свог повереника у Русију са овлашћењем да са царском владом сарађује, и сазна посебно обавезе које би Србија у том евентуалном рату имала. Цар Александар II је могао да преломи велико колебање у царској влади. Он је пратио развој и динамику преговора великих сила и Порте. Осећајући да се ситуација не одвија на добробит хришћанских народа, цар је у једном писму упућеном српском кнезу нагласио: „ Да очекује енергичну кооперацију Србије ако он уђе у рат са Турском“[150]. У исто време, другим каналима, из Министарства спољних послова Русије долази Србији препорука да не одбија понуду за мир која би дошла од Порте. У овом троуглу, Београд – Петроград – Цариград, Србија добија на значају коју ће страну заузети. За разлику од Русије, која искрено третира српско питање, Порта хоће да сазна да ли би Србија ушла у рат на страни Александра II, или ће бити

149 Исто, стр. 230

150 Исто, стр. 232

неутрална. Представник Порте, велики везир Митал-паша, 13. јануара 1877. године, пошаље депешу кнезу Милану. „Није далеко тренутак када се, пошто истиче примирје, морају предузети непријатељства, на велику штету оних крајева на којима се буде отворио бој. Да се учини крај тако жалосној и тако пустошној борби, ја долазим Вашој светости да је позовем лично на непосредни споразум са владом царском путем непосредних преговора.“[151] Кнез Милан је одговорио 15. јануара тражећи услове за преговоре. Пре овог одговора, кнез је 10. јануара затражио мишљење генерала Горчакова а овај му је потврдио да Србија закључи мир. Горчаков је одговорио да све што Србија може добити то је status quo ante bellum. Горчаков је исти савет дао и Црној Гори. Порта прихвати српско полазиште и затражи гаранцију од Србије за будућност против повратка рата. На петој конференцији гарантних сила Порта је пристала да призна чињенично стање пре рата. Ставови Енглеске, Аустроугарске и Француске били су да се закључи мир, а у својим образложењима лукаво приказују, као изненађење на поступак Порте. Односи Турске и кнежевине треба да се врате на стање како је било 13. јуна 1876. године. Из ових преговора Србија је добила мир који је тог момента био најважнији али исто тако ни Порта ништа мање није желела мир. Турска све више чини да до мира дође што пре јер је он веома важан да растерети Турску која се тајно спрема за рат са Русијом. Зато у Београд у јануару долази изасланик великог везира, Пертев-ефендија са писмом везировим за кнеза Милана и за Министарство спољних послова Србије. У писму се наглашава воља за мир и спремност да Портин изасланик са српским, у пријатељском тону, саопште потписивање мира. Састанак је одржан на неутралном терену у енглеском конзулату. Пертев-ефендија одмах на почетку разговора говорио је повишеним тоном, охол и дрзак, што је изазвало бучну дискусију. Енглески конзул је морао да смирује дискусију како би се отклониле препреке. Дрзак наступ турског ефендије требао је да дâ до знања да је он изасланик велике силе Турске. (Да дâ до знања чињеницу да јој је саговорник мала Србија.) Главно питање ефендије било је директно: Како ће се Србија држати ако Турска зарати са Русијом? Да појача своју „супериорност“ према српском министру, питао је: Шта ћете да радите ако ми заратимо са Русијом? Српски министра му је мирно одговорио: Ми ћемо вам продавати наше волове

151 Исто, стр. 233

и наше овце. Ефендија се умирио а затим изнео предлог да Србија пошаље свог пуномоћника у Цариград ради преговора мира који би се требао закључити у овом тренутном примирју до 20. фебруара. Ако се то не деси, наставиће се непријатељства. На крају изнесе захтев великог везира, да би најбоље било да кнез Милан дође у Цариград да потише мир са стањем status quo... Српски министар је енергично одговорио да се захтев да кнез иде у Цариград не може уопште ни разматрати. Турска страна не улази у разлоге око недоласка кнеза и изјављује да царски кабинет с одушевљењем жели да се закључи уговор о миру. Основа за закључење мира дефинисана је у 6 тачака. „1) Да Србија на својој територији спречи било какве оружане групе – чете, и да их, поготово ако имају намеру у српско окружење – Босна и Херцеговина, Стара Србија, разоружа и растури. 2) Да спречи свако организовање друштава која пропагирају бунтовништво, било то друштво јавно или тајно. 3) Да се у Београд прими отомански агент. 4) Да се признају верска права Јермена и Јевреја као што су утврђена приликом напуштања Београда од стране Турске. 5) Застава турска у Београду изнад заставе Србије. 6) Да се утврђени градови и утврђена задрже на досадашњем броју и не граде друга.“[152]

Српска стране тражи од Порте писане основе за преговоре о закључењу мира с обзиром да се примирју примиче крај и да се избегну сукоби. Турска страна, Пертев-ефендија је одговорио да Порта нема намеру давати никакве писана документа. Српска страна, којој је стало до примирја – мира, одговори само на трећу и четврту тачку у којима тврди да нема никаквог разлога за сумњу у верску слободу Јермена и Јевреја и да се то питање не може ни претресати у преговорима. Остала питања на начелима стања пре рата, српска страна прихвата и пристаје на разговоре.

Влада Србије, 30. јануара, изабрала је два посланика, Филипа Христића и Димитрија Матића. Дала им је овлашћења за вођење преговора у Цариграду и да буду тумачи српске владе. Њима је придодат тумач турског језика Алекса Пачић. Инструкције српским опуномоћеницима предате су 31. јануара.*[153] У инструкцијама је јасно наглашено да се одбија Портин захтев за сталног агента у Београду.

152 Више о овим питањима видети стр. 239, 240 наведеног дела

153 Исто, стр. 242 - 257

Преговори су завршени обостраним прихваћањем нота које се нису објавиле у јавности.

Још пре одласка опуномоћеника за Цариград, кнез се обратио Русији да сазна њене намере, јер је имао сазнања да се Русија наоружава и хоће ли у случају рата примити Србију за суделовање у том сукобу. Одговор је дао генерал Горчаков, да Русија даје предност миру и да кнез то има на уму приликом преговора за мир.

Кнез је телеграфом обавестио Порту да прихвата и потврђује протокол за закључење мира. Једно од спорних питања за протокол било је исправљање граница, на шта Турци нису пристали, па је српска страна, са одобрењем владе у Београду, прихватила да прима границе по Хатишерифу. Кнез се држао чврсто за протокол а који су Турци желели да замене ферманом не мењајући садржај. Кнез је био чврст у ствари, и остао је протокол. Договор који је направљен за потписивање мира постао је предмет расправе у Народној скупштини Србије којим би се дефинитивно парафирали потписи. Скупштина се састала 14. фебруара 1877. године. Кнез је 16. фебруара на отварању скупштине одржао кратку беседу којом је упознао све присутне о стању у Србији за време пре рата, током рата, па у периоду примирја и за време разговора. Кнез је нагласио скупштински задатак да реши: „Да би се на основама којим се дошло преговорима закључи мир са От. Портом или да се продужи рат. А основа до које се је дошло преговорима ово су: 1) Повратак стања које је постојало између Србије и От. Порте пре рата (status qou ante bellum). 2) Амнестија, и од српске и од турске стране, за све који су се за време рата према својој држави компромитовали. 3) Одлазак војске, турске са српског и српске са турског земљишта, за 12 дана од дана када се потпише протокол мира."[154] Министар спољних послова подсетио је у свом обраћању посланицима, на разлог избијања рата и о преговорима о миру. Наша браћа Херцеговци због тешког живота и турског зулума, у лето 1875. године подигли су буну у Невесињу – Невесињска пушка. Ехо херцеговачке – Невесињске пушке чуо се до Босне где су се Срби подигли за борбу против тегобног и репресивног турског режима. Кнез Милан био је изван Србије када је сазнао је за устанак, и покушао је да скрене пажњу великим силама да се ради о озбиљном устанку. По повратку у земљу он је нашао стање велике узбуђености српског духа (еуфорију) која га је изненадила.

154 Исто, стр. 258

Градом су се појављивали четници и вијориле су се заставе добровољачке. Ове ратоборне манифестације постале су озбиљне те је Влада предузела све да се те демонстрације отклоне са улице. Влада је појачала контролу границе – да је затвори, и да се у пограничним појасевима појача контрола. Резултати су се видели убрзо па се усијана атмосфера мало утишала. То је био наш први задатак да се не заоштравају односи са Великом Портом. Турска страна, за разлику од Србије, потцењивала је српске поступке за мир, те је вршила прикупљање својих снага на граници према Србији. Турска то није радила тајно већ јавно и тако створила атмосферу страха код српског народа уопште, а нарочито у пограничним крајевима. Србија је тражила од Порте да се покрети зауставе а, уместо смирујућег одговора, Порта је користећи се разним изговорима наставила концентрацију снага на граници са Србијом. Кнез, да би умирио народ, у великој нужди одлучи да на доминантним и угроженим тачкама границе пошаље нешто војске. Турска је отпочела са сукобом тако да је у јесен 1875. године српска граница практично била нападнута и водио се рат. Носиоци ових борбених акција били су Черкези и Арнаути Мета напада били су окрузи: Крушевачки, Књажевачки, Црноречки и Крајински. На западној – дринској граници борбена дејства су изводиле јединице редовне турске војске. Свако ко се приближавао Дрини био је изложен дејству турске ватре. А док су се ова ограничена борбена дејства изводила, а која су била мамац да се прикрије прикупљање големе турске војске на граници од Ниша до Видина, српска страна пратила је све ове потезе турске војске. Влада је обавештена да је командант – заповедник, нишке војске лично био у извиђању правца на нашој граници у захвату Мораве. Да би бар донекле смирио узбуђене духове код народа, кнез посла Порти захтев да обустави гомилање војске на граници. Одговор Порте је био негативан. Одговор се састојао од тога да је на југоисточном правцу Порта концентрисала 75.000 војника (25.000 код Видина и 50.000 код Ниша). Српска страна нема толике капацитете. Срећом дошла је зима. Настало је затишје али српска војска је оставила неке батаљоне стајаће војске код Алексинца. Турска војска своје стање није смањивала преко зиме. Заузела је положаје и прекинула све путне комуникације према Цариграду. Херцеговачки устанак није прекидан ни преко зиме а постојеће Портине снаге у Босни и Херцеговини нису могле угушити буну. Турско стратегијско

полуокружење Србије присилило је Србију да се мора припремати за рат. Влада и Народна скупштина одобрили су сва расположива новчана и материјална средства за рат. Дужност према својој слободи и отаџбини постала је приоритет сваког човека. Народ је био одушевљен поступком кнеза и Владе који су испољили у напору за мир. Друга страна све то одбија, тако да Србија нема другог излаза него да се ратом одбрани. Министар спољних послова у наставку свог говора истиче да „спремање нам је најпосле саветовала и једна пријатељска сила која нам се тог времена нашла у нужди, па нам и руку помоћи пружила“[155]. У пролеће 1876. године устанак православних хришћана на Балкану се распламсао. Поред Херцеговине и Босне, букнуо је устанак и у Бугарској. Турски одговор на хришћанске устанке био је распламсан фанатизмом који се испољавао нечувеном одмаздом и свирепошћу. Покољ у Бугарској превазишао је сваку меру окрутности што је запало у очи и великим европским силама. Турска власт ништа није радила да то спречи, већ напротив. Хришћани Балкана остављени су сами себи. Једина нада су Србија и Црна Гора. Министар је излагање засновао на многим догађајима који су по свом интензитету дејства турских снага просто присилили српски народ на борбу. Посланици су подсећани на све храбре поступке наших граничара, од којих су многи мучки поубијани, на попаљене куће у пограничном појасу и у дубини територије. Турске препадне јединици биле су формације чете од 100, 200, 300 до 500 војника. Подсетио је посланике на друге многобројне нападе у Крушевачком округу под командом Али Шулета, и како је 100 Арнаута напало караулу „Прокоп“ и поубијало стражаре. Министар спољних послова истиче да је Србија све ове турске бојне акције истрпела зарад мира. Мало би која држава имала такву уздржаност, а да не узврати. Кнежева Влада је улагала жалбе Порти, и гарантним силама о насртајима Турске, тражила од Порте да заједно надгледају границу, процене штету и учине крај ратним активностима у захвату границе. Све је остало узалуд. Министар истиче, када смо се ми почели припремати за рат, велики везир је у јуну 1876. године затражио објашњење од нашег кнеза. Наш кнез је одговорио да је то у циљу одбране и да ће припреме нестати кад друга страна престане са својим ратним активностима. На крају наши поступци били су усмерени да се дође до споразума са Портом. Наш кнез би вољан и објави великом

155 Исто, стр. 263

везиру нарочитог посланика у Цариград са задатком да се потражи основа за трајни мир са Портом. На овај предлог кнез није добио одговор. Посланик једне велике силе (Енглеске) који је имао утицај на Велику Порту, нашем је заступнику у Цариграду рекао да српски посланик неће бити ни саслушан. И док је Србија све чинила у интересу мира, из Цариграда стижу очинска уверавања од султана и великог везира да је њихов однос према кнежевини очински. Срби искрено, а у Цариграду се на дневном реду налази план Хусеина Авни-паше са циљем да се „пре свега уништи Србија као тобожњи извор свих устанака у Турској“[156]. Већ у јуну 1876. године, редовна турска војска удари да сломи Србију а у тој борби појача своје снаге са Арнаутима и Черкезима. И не само то, мобилисала је и Курде са источне царевине из Азије. Министар изнесе да наш посланик у Цариграду ништа није могао да издејствује и да је то био губитак времена. Министар, обраћајући се посланицима да они знају, рекао је како је пре десетак дана наш изасланик сазнао да је Турска спремна да не гуши нигде устанке већ да свом силом удари на Србију ценећи ако ту угуши ватру наше слободе, све друге буне лакше ће се угушити. Присетите се, господо, шта се десили 1862. године када је извршено бомбардовање нашег града и поред гаранција великих сила из 1856. године – Париз, за мир. Сетимо се убиства нашег кнеза Михаила 1868. године у коме је некадашњи валија из Босне и Херцеговине Осман-паша учествовао и окрвавио руке. То су потврдили и искази самих убица. Пре тога наш је кнез био у Цариграду примљен достојанствено и са срдачношћу. „Таква је вера у Турчина.“[157] Подсећам вас, посланици, на речи нашег кнеза од 18. јула прошле године „да би наша даљна умереност прешла у слабост, наше ћутање у плашљивост када бисмо ми после свију непријатељских поступака и намера турских остали и даље на путу уздржљивости, министар истиче да поред свега кнез не жели рат, он хоће да поштеди драгоцену крв нашег народа“[158]. Он је у последњи момент упутио Татарина у Цариград са представком у којој захтева да Порта повуче војску са границе са свим своји дивљим хордама. Наша Србија је без кривице крива, наш српски народ у побуњеним крајевима стално умире. Био је ово последњи помирљиви корак нашег кнеза који је

156 Исто, стр. 268

157 Исто, стр. 270

158 Исто, стр. 270

упутио Отоманској Порти а она га није прихватила. Шта је могао кнез да уради? Он је изјавио, коцка је очигледно била пала, избора није било. Наш кнез је Обреновић, „нити је могао нити је хтео"[159] одупрети се патриотском духу свога народа. Наше патриотско опредељење и одушевљење манифестује се на улици свакодневно. Господар наше Србије све је рекао изразом - „Рат Турцима!" Ушли смо у рат, то је дар Божије воље. Колико је непријатељ освојио наше земље и ми смо толико његове. Знате добро колико су се година наши стари преци борили за слободу и државност, у којим и каквим условима и с којим непријатељима. Министар истиче судбину кнеза Милоша који је започео као кнез да купи харач за султана, да би мудрим поступцима довео нашу Србију до слободне кнежевине, која данас може да дели мегдан са Турцима. Борба са царевином је борба за слободу, и за нашу браћу који нису могли да до ње дођу као ми. „Наше жртве принеће и до њих скору слободу; нашом крвљу користиће се и они а користићемо се и ми с њима заједно."[160] Ово нам више вреди него да смо освојили какав пашалук Турске. „Наш рат није био рат освајачки но рат за самоодбрану, рат за слободу и уједињење српског племена. У тој слободи, том уједињењу морални је основ полазни."[161]

У говору министра осећа се велико задовољство и част што упознаје и подсећа посланике са узвишеним нагласком да је српска крв из свих његових крајева сада помешана. Она ће се помешати и са нашом браћом Словенима на северу. Министар говори и поставља сам себи питање: Какав би данас био положај Србије да није водила рат? (Примедба аутора: Шта би данас Србија била да није водила рат против западних злочинаца 1999. године?) Па имали би мање жртава, мање опустошених и попаљених села, цена би била да би живели презрени и понижени. Србијом би други владали, а бригу о народу водила би нека друга земља – туђа. Наш род би изгубио поуздање. „ми би смо се услед тога међусобно обасипали прекорима, међу нама изродио би се опасан раздор коме би последице за Србију могле бити катастрофално и неповратно понижење."[162] Министар посланицима прави паралелу: И сада током рата живот нам је био тежак, али да нисмо ратовали било

159 Исто, стр. 273

160 Исто, стр. 273

161 Исто, стр. 273

162 Исто, стр. 273, 274

би неизмерљиво теже. Али Србија је својим жртвама и уз огромну материјалну штету сачувала „част и бољу будућност. У овом рату ми нисмо постигли потпуни успех али ни силна царевина није нас победила. Није наша Србија молила (просила) мир од Турске већ је она понудила Србији и Црној Гори, мир частан који нам не доноси никакве жртве, не крoји наша права, не намеће никакав терет.“[163]

Наш кнез (Његова Светост) није мислио да сме одбити ову понуду, али није мислио ни да је прихвати без да не саслуша мишљење наше скупштине и свог народа. Ни у овом обраћању министар није пропустио да упозна посланике са фактором Русија. Русија је већ нагомилала огромне снаге спремне за рат са Турском. Шта може наша Србија да очекује у будућем развоју догађаја, остаје неизвесно.

Нашем кнезу, 13. јануара 1877. године, велики везир понудио је споразум са султановом владом путем непосредних преговора. Како знате, наш кнез је 15. одговорио да је за преговоре али само под условом на којим ће се основама водити разговори. Та основа је била дефинисана кроз 6 тачака са којима сте ви посланици већ упознати. „Устајањем и седењем решено је скоро једногласно да се приме основе мира и мир закључи.“[164] Наши опуномоћеници потписали су 16. фебруара у Цариграду Протокол мира. Кнез је 18. фебруара телеграфски потврдио Протокол, а 20. фебруара потписан је и царски ферман који је за неколико дана Пертев-ефендија предао кнезу уз присуство свих министара. Кнез је одговорио телеграфом великом везиру да су испоштоване основе преговора између Владе Србије и Велике Порте, да их он потврђује и одобрава. Кнез је похвалио и захвалио нашим преговарачима Филипу Христићу и Димитрију Матићу, који су учинили све да се обнови status quo… између Србије и Порте какав је био пре рата – јуна. У ферману великог везира кнезу Милану жели се да се он вечито слави, како је султан увек био на добробит Кнежевине Србије, са нагласком да је она у саставу нашег царства. Да Порта има добру вољу према српском народу те изражава велику захвалност на осведочену верност према царству. Царство је донело посебну одлуку да повери Србији чување неколико градова у кнежевини. Порта не пропушта да укаже и на немиле догађаје који су потресли унутрашње односе у кнежевини а који су се одразили и

163 Исто, стр. 274

164 Исто, стр. 278

на односе према суверeном двору. Зато је Портина Влада одлучила да поврати мир и да се Србија поштеди ратних невоља. И Порта похваљује представнике Србије као врсне преговараче (Христића и Матића), нека им се част умножи. Порта такође наглашава како је са Србијом успостављено поверење и уверење а потврда тога је да смо потврдили повратак на status quo ante bellum. Царски ферман потврђује овај статус с напоменом да ће се накнадно одредити нека спорна места око демаркационе линије која држи наша војска.

Dana 18. safera 1294.

4. марта 1877. године

20. фебруара

Наш кнез се захвалио султановом посланику Пертев-ефендији и са задовољством закључује да се враћају добри односи између Порте и Србије. Србија је добила чврст мир, излази из рата са чашћу и без територијалних губитака, а Порта није успела да наметне ни једну жртву ни један уступак. Наша Влада одбила је покушај Велике Порте да одбије захтев за кнежеву посету Цариграду (да га понизи, прекори). Ми смо исто тако одбили захтев Порте за боравак сталног агента у Београду. Ми смо храбро одбили захтев Порте да повуче снаге из Алексинца преким путем до Видина. Вредан пажње је куртоазни растанак турског команданта у Алексинцу који је телеграфисао пуковнику Лешјанину, команданту кора, 18. фебруара: „Мир је потписан између Велике порте и Србије. Као што бејаште наш тврд непријатељ, надам се даћете бити наши добри пријатељи."[165] Мир је објављен 21. фебруара 1877. године. Прокламацијом нашег кнеза наглашава се да је судбина источних хришћана сада у јачим рукама а Србија остаје под гаранцијом великих сила. Односи са Портом враћени су у стање пре рата.

Тешка и крвава борба Србије и Турске завршена је после четири месеца. Ове борбе и битке биле су велика ратна школа за српску војску која се тек стварала за тадашње модерно ратовање. Из битке у битку војска се очеличила и практично на овим борбеним искуствима ући ће се у други рат као поуздани савезник руске војске. Борба са променљивим успехом (победе и порази) изградила је карактер српског војника и његовог оружја достојног за даљу борбу за слободу и државу. Порази које је српска војска доживела резултат су околности

165 Исто, стр. 290

да је непријатељ био изразито надмоћнији у војничкој бројности, имао је бољи стратешки распоред (комбинација снага) од истока до запада (Тимок – Дрина) чиме је везао српску војску која није могла у пуном смисли, маневром и резервом, помоћи снагама на главном удару. Важан фактор је свакако и исцрпљеност војске у физичком смислу.

Пуковник швајцарски Ристов, који је дубље проучавао наш први рат, оцењује строго овај начин којим је вођена српска војска, а о њој изражава се са великим поштовањем. Он каже: „Што се нас тиче, ми смо испуњени високим поштовањем о ономе, што је Српска Милиција кадра била да учини, и уверени смо, да би вођство, које би имало појима о простору, времену и моћи, могла из ове милиције врло много учинити.“[166]

Енглески мајор Кембел, који је рђаво расположен према српској војсци, као лошим војницима, морао је да, на основу догађаја на терену, призна брзе војничке покрете и постојану издржљивост. У боју на Адровцу 20. августа, када су Турци жестоко напали, констатује да су са артиљеријом, чији је однос био 3:1 за Турке, Срби чврсто и упорно пружали отпор од јутра до мрака. За нападе Срба 16. и 18. септембра, Кембел признаје да су изведени са необичном енергијом. Српска војна мисао базирана је на српском слободарском духу чија је основа у традицији из најстаријих времена. Велики допринос у обликовању српске војске и у јачању борбеног духа унесен је са руским добровољцима као и великим способностима генерала Черњајева. Њих је било 3.000 (600 официра и 2.400 војника). На моравско-тимочком сектору ратовало је 2.100 добровољаца а остало у Ибарској војсци и неколико официра у Дринској војсци. Први српско-турски рат трасирао је српску одлучност ка коначном ослобођењу у уједињењу српског народа од вишевековне потчињености. Србија је очекивала свеопшти балкански устанак против Турске, а он је изостао. Улазак Србије у рат подстакао је акције босанских устаника 1876. године који су успешно оперисали, ослободили велики део територије у северној и југозападној Босни. „Крајем јуна и почетком јула потписан је у северној и југозападној Босни Проглас о уједињењу Босне са Србијом. Српска војна команда упутила је у Босну пуковника Деспотовића да преузме руковођење операцијама до доласка српске војске и усклади акције у северној и југозападној Босни. Деспотовић је предузео неколико већих

166 Исто, стр. 154, 155

напада али је био потиснут“[167], (на Црним потоцима почетком августа – примедба аутора).

У оцени Првог рата 1876/77. констатује се без дубље анализе да је српска војска поражена на Шељеговцу, Ђунису и Алексинцу, да је опустошена Источна Србија од стране турских башибозука и Черкеза који су учинили велике злочине убијањем цивилног становништва, паљењем, пљачкањем итд. Ово се не може прихватити у тоталу већ делимично, српска војска није „поражена“, турски губици су већи, а доказ тог је да је Турска прихватила примирје без већих притисака. Уосталом, та иста српска војска већ 1877/78. у Другом рату са Турском ослободи Ниш и Пирот, а не доби одобрење од Руса да уђе у Софију. Војска се окрену ка југу, ослободи Лесковац, Врање и стиже на Космет – Грачаница. Турска је добро „поломила зубе“ у овом Првом рату са Србијом. Одјеци овог рата примљени су са симпатијама код свог словенског народа, сем Пољака, и суседа Мађара. У одушевљењу за српску борбу предњачила је Русија која ју је доживљавала више него што су братска осећања. Код нас су из Русије била два генерала, Черњајев и Новоселов. Трећи официр, Комаров, уздигнут је код Срба у чин генерала због своје ревности и оданости српској страни. Материјална помоћ обилато је пристизала из најудаљенијих крајева Русије. Ова помоћ знатно је ублажила беду и невољу коју је рат донео. Помоћ црвеног крста заслужује посебно место. Десетине српске сирочади и друге деце нашли су уточиште у Русији. Тзв. Зпадни Словени показивали су своје симпатије и сваки успех на бојном пољу поздрављен је. Млада и слободоумна Италија поздрављала је сваки српски успех у борби против Турака. „Талијански министар спољних послова препоручио је дипломатском агенту у Београду, грофу Јоанину да обустави даље одговоре који су долазили из Београда на поздраве са талијанских зборова да се народ не би доводио у већу узбуђеност која је већ довољно велика.“[168]

У Енглеској су народне симпатије биле на страни хришћана, за разлику од владе, а велику помоћ пружио је Црвени крст. Уз подељене енглеске симпатије према хришћанима на Балкану, Енглези своју оштрицу критике упутише према српским пријатељима Русима. Вођена је кампања против руских генерала, посебно Черњајева. Ф.

167 Димитрије Ђорђевић, наведено дело, стр. 86

168 Јован Ристић, наведено дело, стр. 158

М. Достојевски у Пишчевом дневнику II, глава друга „Нова фаза Источног питања“, разоткрива прљаве интриге и сплетке Енглеске која уображава да је се сви боје. Черњајев - сви дописници свих листова у Европи, све време од доласка Черњајева у Србију, писали су интриге и сплеткарили против генерала. Ову дописничку интригу су усрдно потпомагали Енглези из политичких разлога. Али и у Русији су неки Руси то чинили из њима добро познатих разлога.

Како са Србијом, тако је и са Црном Гором Турска водила преговоре о закључењу мира на Цетињу. Исто тако, Србија и Црна Гора током свих контаката са Портом нису прекидале своје међусобно договарање о свим приликама. Црна Гора је такође упутила у Цариград своје опуномоћенике, Божу Петровића и Стевана Радовића.

СРБИЈА ПРЕД ДРУГИ РАТ СА ТУРСКОМ

На конференцији у Цариграду са краја 1876. и почетком 1877. године учествовале су гарантне силе са „приоритетним“ циљем да се успостави примирје између Србије и Турске. Испоставило се да су оне, гарантне силе, биле „немоћне“ за успостављање примирја и напустиле су Цариград. Турска је одлучила да она непосредно разговара са Србијом и Црном Гором о успостављању примирја.

Каснија догађања обелоданила су да су се приликом боравка представника великих сила у Цариграду, водиле закулисне и отворене дискусије унутар великих сила о перспективи и будућности турске царевине на Балкану. Нарочито је важно истаћи да су Русија и Аустроугарска водиле тајне преговоре. Такође, будућност ће показати да је у Цариграду проверена идејна сагласност западних земаља против Русије.

Мир потписан са Турском није за Кнежевину Србију могао дугорочно трајати. Србија је у први рат ушла због унутрашњег расположења – да се помогне српским устаницима изван Србије, то је урадила без сагласности Русије. У Србији су знали да је први рат са Турском био увод у тотални рат Русије и Турске. Кнез, Влада и друге политичке групације мучила је једна заједничка дилема, какав ће став заузети Србија у вероватном руско-турском рату?

Србија војнички није спремна за рат без помоћи у наоружању и финансијама. Ако дође до рата, власти Србије су сматрале да би били велики грешници ако не учествују. Док су врхове Србије мучиле горе споменуте дилеме, Влада је знала да у народу влада расположење за мир. У Народној скупштини после првог рата (и очекујућег другог) преовладавало је, како каже Јован Ристић, апсолутна мирољубивост. Појединачни случајеви који траже подржавање рата – ратоборне речи, редовно су изазивали бурни протест против таквог става – захтева. Супротно српском народном расположењу против рата, руска јавност

је била за рат. Цар је са својим кабинетом морао попустити под притиском јавности и ући у рат. Да би више сазнали о евентуалном рату Русије и њеним намерама, српска Влада предложила је а кнез је одобрио, да се у Петроград упути изасланик Јован Мариновић (који није подржавао Владине погледе на догађаје али је руски кнез Горчаков тражио да он буде упућен у Петроград). Пред полазак, Мариновић је 4. новембра 1876. године добио мемоар са пропратним инструкцијама по којима би имао да ради. У мемоару се хронолошки даје садржај – разлози уласка Србије у рат са Турском, трајање рата четири месеца, исход рата (војнички неуспех али не и пораз), последице рата, жртве (прогон становништва и злочини башибозука, Черкеза, Арнаута). Србија је од савезника имала само Црну Гору док су остале балканске православне државе остале неактивне. Србија, заједно са Црном Гором, поднела је главни удар моћне Порте. Зато сада када је потписан часни мир са Портом, Србија није спремна да поново уђе у рат који би био борба на живот и смрт. Штета од протеклог рата са Турском, који је био варварски, коштао је Србију 15.000.000 дуката. У мемоару се истиче да и поред великих људских жртава и материјалне штете, Србија би се поново борила за слободарске циљеве, али у измењеним условима који би уродили победом. Само царска застава Русије на Балканском полуострву може да мобилише све православне хришћане и увери их да ће коначно победити. Уколико царска Русија не ступи у рат, Србија добија на времену да се обнови у свим животно важним гранама. То није нимало лако јер стање после рата – мир, прожет је духом рата који и стварно лебди у односима између Русије и Турске. Поред јавног мемоара, кнежевина је тајно тражила да би могла учествовати у рату Русије против Турске и да царска Русија може рачунати на 50 батаљона одабране пешадије и 5 батерије артиљерије који су се у претходном рату истакли. За ове снаге царска Влада би требала да помогне у наоружању и новчаним средствима. Српска Влада и кнез стављају на располагање кнежевску војну силу, и моле цара да обрати пажњу на Аустроугарску и њено понашање према Србији. Уколико Русија и Турска не зарате, кнез и Влада Србије очекују да у преговорима две силе утврде часни мир без губитака и људских жртава. Народ Србије, Влада и кнез, били би неизмерно захвални уколико би Његово Величанство цар Александар II својим моћним посредовањем утицао на Порту да надокнади штету кнежевини – попаљена села и друге материјалне жртве која износи

од 12.000.000 до 15.000.000 дуката. У мемоару је наговештено Порти да због њених финансијских немогућности надокнади територијалном компензацијом. Сва размишљања, која су везана постигнутим миром са Портом која су усмерена на опоравак и напредак Србије, притиском су промишљена: шта ако Русија и Турска зарате? У том случају Србија би се обратила цару и његовој влади за помоћ у новцу и оружју. Иако је пре тога добила зајам од Русије у висини од 1.000.000 дуката, нова помоћ је потребна да би се могла позвати у рат. Поред свих наведених потешкоћа са којим да је царска Влада упозната, Влада је изасланику Мариновићу слала накнадна упутства. Влада 16. новембра шаље налог Мариновићу да учини све да Србија благовремено добије помоћ да би се на време спремила за рат. Захтева да се сазна на којим правцима можемо очекивати увећавање територије и која је вероватноћа да нам Турци, у случају рата, пресеку везу са Русијом у Крајинском округу. Одговор Мариновића 20. новембра је да ће руски конзул донети у Београд одговор на прво питање, увећање територије не може се одређено дефинисати јер је рат у току. За треће питање у вези са руском царском војском на фронту, договориће се велики кнез Николајевич лично са српским кнезом. Руски посланик носи упутство о том питању. Изасланик Мариновић је 27. новембра, у свом извештају по питању територијалног увећања, нагласио да то зависи од наших успеха на фронту. Обећање о увећању територије не може се унапред знати. На то ће одговор дати исход рата. Колико ко буде успешан, толико ће моћи да надокнади оно што мисли да му припада. Што се тиче држања Аустроугарске, можемо бити сигурни да неће улазити на територију Србије. Карцов, руски конзул, потврдио је Мариновићево обавештење и још додао да ће за који дан стићи новчана помоћ, и да ће Русија у рату издржавати нашу војску. Русија у Србију шаље генерала Никитина са 100 официра. Врховна команда остаје у рукама српског кнеза. Операције ће се одвијати на основу ратног плана којег ће одобрити велики кнез Николајевич. Што се тиче споја руске и српске војске у рејону Кладова, све док траје мир између Србије и Турске, руска војска не може форсирати улазак на српску територију. Српска војска са добровољцима треба да чува прелаз до доласка руске војске.

Русија је ушла у рат против Турске 24. априла 1877. године. Овог истог дана, Јован Мариновић, због смушеног рада као и уопште понашања у Петрограду – немилице нападање на српску политику

пред странцима и лоше понашање према Русији, би лишен царске милости и протеран је из Русије.

„Руска Влада оставља српској Влади да се слободно реши, али тражи категоричан и брз одговор. Ако пристаје, треба да нас прати у свему, а ако не, онда се сматра да Србија одваја своју ствар од ствари словенства у Турској и онда нека гледа за мир како зна."[1] Прави одговор о статусу Србије у народном рату налазио се у царском писму од 1. јануара 1877. године. „Ако буде рата, очекује се енергична кооперација Србије. При закључењу мира гледаће се да се постигне колико је могуће веће користи према њеном војевању."[2]

Све се кретало и припремало да је улазак Србије у рат неизбежан. Била је мала или никаква вероватноћа да до рате не дође те је у писму изнесена и та могућност уз савет да ће српски кнез у миру завести ред у земљи. Изасланик Мариновић са овим писмом завршио је свој мандат у Петрограду. Као либерал он није делио мисли своје Владе и странке о рату. Осуђивао је погледе кнеза и Владе о рату (мисли се на први рат), а и садашње намере за улазак у други рат. Због његовог антиратства, које се подударало са делом такве атмосфере у званичним руским круговима, због дефетизма, као и горе наведених разлога, отказано му је поверење и морао је да напусти Петроград. Наместо њега поверење је дато Милосаву Протићу који ће заступати и бити повереник српске Владе у Петрограду. Он је јавио да се деловање Мариновића срећно завршило јер је мало требало да то уради и полиција. Цар није имао милости и зато је Јован отпуштен. Царево писмо је решило основно питање а то је учешће Србије у руско-турском рату, о територијалном проширењу – увећању. До рата водиће се политика да се примирје продужи како би се добило на времену за припрему. Генерал Никитин, уважен у војним круговима, стигао је у Србију и почео исплаћивати неке војне набавке. Он је убрзо изненада морао да напусти Србију због споразума Русије и Аустроугарске, јер је тачка 4 те конвенције забрањивала руско прелажење на десну обалу Дунава. (Наслов теме о којој се пише не улази у проблематику односа великих сила у овом бурном XIX веку, већ њихову рефлексију на Кнежевину Србију да буде слободна и независна.)

1 Ј. Ристић, књига II, стр. 15

2 Исто, стр. 16

Однос Србије са Русијом јачи су од свих других дипломатских активности са другим ондашњим субјектима (великих сила) из разлога припадања словенској раси, верској опредељености, необјашњивој духовној повезаности и истинитој жељи да се православни Руси и балкански словенски народи ослободе отоманске власти. Сви ти руски подухвати били су у европским земљама тумачени као империјалистички и освајачки (у савременом условима малигни утицај Русије на Балкану). Оног момента када су Руси почели да развијају своју ратну морнарицу настали су „светски" проблеми. Пред крај XVIII века Русија је, после дуготрајних и огорчених борби са Шведском, успоставила превласт на Балтичком мору и осигурала своје западне поморске комуникације. На југу је Русија успела да обезбеди своје поморске комуникације и са Средоземним морем. Ово питање је за Русију од првостепене националне важности због трговине. Главне руске пољопривредне и рудне области налазиле су се у позадини Црног мора. Производи ових области (Мале Русије) богате рудом, житом, нафтом итд., представљале су главни национални извоз тог богатства. Крајем XVIII века започела је борба за превласт на Црном мору (1768 – 1774). Русија је у сталном сукобу са Турском коју је 30. новембра 1853. године у бици код Синопе, победила и стекла превласт на Црном мору. У Кримском рату, који је почео 1854. године, у коме су најмоћније европске силе на челу са Енглеском, Француском, Турском, Сардинским краљевством формирале су коалицију, после 349 дана огорчене борбе на мору и копну Русија је претрпела пораз – пао је Севастопољ 9. септембра 1855. године и рат је завршен. Енглеска је после пада Севастопоља имала злочиначки план да се униште сви градови са судбином Картагине. Ово је битно и потребно нагласити са каквим се противницима Русија морала сукобљавати кад год би била у положају да помаже балканским православним словенским хришћанима. Двадесет година после пораза у Кримском рату, Русија поново улази у рат са Турском. Србија не може остати по страни све када би нека виша сила била против ње. Српске активности у односу са Русијом, после уласка Русије у рат 24. априла 1877. године, Турска је осматрала са свих праваца. Порта је упозорила изасланика у Цариграду, Христића, о „радњама" Србије са Русијом. Такође, Турска је настојала да сазна што више о стању у српској војсци која се налазила граници, а посебно је интересовала опрема те исте војске. Цариград

обавести јавност о свим тим сазнањима у вези Србије и њених намера. Филип Христић, 13. септембра јавља из Цариграда српској влади „да Порта јавно говори да је кнез Милан добио субвенције од Русије и да је закључио уговор о ратном савезу против Турске“[3].

Турска Влада узима за право да оваквом поступку српског кнеза упути оштру осуду и да у згодном тренутку казни Србију – да се освети – због кршења мира. Српска страна је озбиљно примила турско упозорење и настојала је да га некако омекша са циљем да спречи дипломатску кампању и евентуални напад Турске с обзиром да Србија још није војнички спремна. Да би ублажио оштар тон у турским иступима, српски конзул добија препоруку – упуту – да обавести великог везира да кнез није добио телеграм иако га је енглески конзул имао у својим рукама – текст. Српски конзул добија наређење да покуша обуставити експедицију телеграма и да то покрије уверавањем да Србија не врши никакве припреме за напад, а све гласине које се преносе су претеране, увеличане и недокументоване.

С друге стране, Сервер-паша био је пун претњи и прекора са констатацијом да је Влада Србије пуна презира према Порти. Обострана коресподенција докумената која су се стално појачавала у неслагању и исход се видео у ратном сукобу. Христић обавести министра Ристића да Србију и кнеза чека велика несрећа уколико кнежевина настави да спроводи садашње држање према Турској.

Министар Ристић, 15. октобра опширним телеграфским текстом, одговорио је: он сажаљева Порту што је опседнута сумњама Сервер-паше који не наводи нити један факат који потврђује некоректност у понашању кнежевине према Порти. Србија је дужна да своје границе штити, а надгледање граничних појасева од стране српске војске је изнуђено. Турски башибозуци стално се опажају у граничном појасу, и тако узнемиравају српско становништво.

Ристић је наредио Христићу да опомене турског министра да он „нема право а ни повода да проriче несрећу Србији и њеном кнезу“[4]. Одговор турског министра Сервер-паше Ристићу своди се на примедбе и сазнања Порте како кнез прима свечано руског дипломатског агента са официрима. Он осуђује понашање министра Ристића уз напомену

3 Исто, стр. 43

4 Исто, стр. 48

да свему има краја и да султан може најпосле изгубити стрпљење, те своју претњу дефинише: „У том случају будите уверени да ми имамо безбројне начине да вам наудимо и кад нисмо с вама у формалном рату“[5]. На овакав став Порте, Христић је хладно одговорио да он ту изјаву није „ни чуо ни разумео“, али ће је верно доставити нашој Влади без икаквих сугестија. Христић изражава Сервер-паши жаљење и даје му на знање да Порта очигледно има великих проблема те оваквим односом према Србији производи ратну атмосферу. Сервер-паша, да би ублажио своје претње, додао је да ће Порта остати, као и до сада, у стању мира, а затим се осврнуо на прошли рат за који је рекао да је вођен витешки и по правилима којих се турска војска придржава. Уколико би Србија повредила – нарушила мир и започела рат, турска војска одговориће свом силином и без ограничења на свим правцима дејства са циљем да нанесе што више штете. Христић је све то саслушао и закључио да турске претње у последња два месеца нису ништа оствариле, и да је Порта у заблуди ако мисли да ће заплашити Србију. Христић каже да Сервер-паша не говори ни мудро ни промишљено.

Српска Влада је добро обавештена и сазнала је да Порта пројектује опаке намере за Србију у којима није искључена ни завера са подмуклим убиствима. Влада је такође знала од куда се спремају подли планови и то убилачки. Христићу се дају инструкције да детаљно раскринка турске оптужбе на рачун кнежевине, оптужбе на рачун руског агента и официра и да то није никаква увреда за Порту. То што је она у рату са Русијом, не може утицати на поступке нашег кнеза. Он има право да чини оно што је за Србију добро, а Русија је гарантна сила у миру између Србије и Турске. Наш кнез није држао никакву беседу против Порте и султана. То што је Србија одбила да прими турског комесара, не чини ништа лоше, јер заступник Христић у Цариграду, има овлашћења за све дипломатске комуникације. Нашем заступнику се налаже да упозори Сервер-пашу који предвиђа несрећу за нашег кнеза, нашу земљу и тиме подсећа српски народ на успомену из прошлости када је убијен наш кнез Михаило а Осман-паша, босански губернатор, учествовао је у тој завери. Да је то тачно показује поступак Али-паше који прихватио оптужбе намесништва кнежевине после убиства кнеза Михаила, и који је мало после тога сменио Осман-пашу. Министар Ристић подсећа Портиног министра „да није нимало мудро одавати се прорицању

5 Исто, стр. 48

ове врсте према прошлости која тако мало успокојава“[6]. Ристић се осврће на оцену Сервер-паше у вези витешког рата Турске у прошлом рату и подсећа да не заборавља да је турска војска употребљавала експлозивне куршуме, уништавала имовину, палила куће и насеља, убијала рањенике и одсецала делове тела (главе). То се не заборавља. Христић је упознао Портиног министра са Ристићевим текстом и јавио је 7. новембра свом министру да су ове чињенице учиниле велики утисак на турског министра, али га је алузија на убиство кнеза Михаила потресла. Турски министар протествовао је против оптужби да су коришћени експлозивни куршуми од стране турске војске.

Откривене су и намере и претње Турске Србима које су могу учинити и без рата. Кнежева Влада је дошла до сазнања о томе од лорда Дербија, да се плету интриге и припреме за убиство кнеза Милана. У Бечу се сазнало да Порта организује и припрема оружани упад Петра Карађорђевића у Србију. Шта раде? Набављено је много коња, оружја, прикупљају се људи и купују војничка одела. Српски посланик у Бечу открио је, из поузданих извора, да је Порта обезбедила већу суму новца за убиство кнеза Милана. Био је то трговац из Смирне по имену Петар Валтев који је са турским пасошем спреман да уђе у Србију. Заступник Цукић у Бечу будно прати заверенике и благовремено извештава Београд. Порта је заверенички покрет организовала тако да је и у Босни придобила доста присталица. У децембру (24.) је командант на западној граници Србије – Дрина, генерал Ранко Алимпић, известио да је стража на Дрини, код Малог Зворника, убила једног Турчина који је са пашином прокламацијом о преврату у Србији покушао да пређе и растури текст прокламације. Покушаји Турске да методом претњи и застрашивања обесхрабри и пацификује кнежевину у односу према Русији, нису успели. Кнежевина је имала свог војног представника у царској Русији, који је преко дипломатских канала и других веза, извештавао Владу и кнеза извештавао о стању на руско-турском фронту. Русија је против Турске водила операције на два фронта. У захвату Кавказа и у захвату реке Дунав. На правцу Дунава постигнути су борбени успеси који су изненадили Европу а већ 10. јуна руске снаге прешле су на десну обалу у Бугарску. На овом правцу дејствовали су и Румуни (2. маја закључили су уговор са Русијом). Форсираним борбеним дејством прешли су планину Балкан, а почетком јула угрозили су комуникацију Једрене –

6 Исто, стр. 52

Цариград. Руска офанзива, и поред генералног напредовања у дубину Бугарске, изненада је задржана и доведен у неизвесност целокупни дотадашњи успех, застала је код Плевна, где су турске снаге којима је командовао Осман-паша нанеле велике губитке у људству. Руске снаге морале су да буду освежене, ојачане, извршена је консолидација на целом фронту, те су наставиле да напредују. Успеси царске војске различито су цењени у Европи. Овај пут Енглеска није успела створити коалицију као 1854/1855. године (Кримска операција) тако да су Руси могли да остваре своје стратегијске циљеве. Бизмарк је комбиновао о томе да се Русија исцрпи и дође у стање када неће бити у могућности да води операције, те је лукаво размишљао да то треба искористити и омогућити Аустроугарској да окупира Босну и Херцеговину.

Српски повереник у главном штабу царске војске пуковник Катарџија, пратио је цара и великог кнеза. Катарџијев основни задатак је био да се добије новчана помоћ која је обећана и да Србија убрза спрему и да се укључи у рат. За српску војску био је потребан 1.000.000 рубаља, а кад уђе у рат, још 1.000.000 рубаља за редовну месечну помоћ војсци. Очекивало се да Србија уђе у рат 14. јула када је Катарџија телеграфски рапортирао кнезу. „Цар ми је казао да Србија треба да крене – да маршира."[7] Генерал Игњатијев је рекао да Србија за 20 дана треба да уђе у рат, а ако не уђе, она ће компромитовати све досадашње напоре у борби за независност и слободу словенства на Балкану. Убрзана је финансијска помоћ, а Србија је још обавештена да јој не прети опасност од Аустроугарске. Пуковник Катарџија захвалио се цару на новчаној помоћи, нашта је цар одговорио: „Па лепо, ви ћете имати 1.000.000 рубља у сребру"[8]. Ја сам наредио у Петрограду да се то изврши без одлагања. Цар није заборавио ни на његов прекор Србији за улазак у рат 1876. године, али је рекао пуковнику да он нашег кнеза љуби и доживљава га као сина и да му нагласи за царско разумевање на односе у прошлости. Цар је изнео и другу страну свог гледања на будућност у указао да „ако Србија не пређе границу у року од 12 дана, она је изгубљена и њена народна будућност за свагда компромитована"[9]. Ова оцена значаја Србије као савезнице у рату са Русијом је велико признање снаге Србије у времену до овог другог рата. Кад Србија крене

7 Исто, стр. 60

8 Исто, стр. 62

9 Исто, стр. 62

она ће имати сигурну будућност а ја ћу је свагда подржавати у њеним тежњама. Цар не крије да улазак Србије у рат значи велику помоћ руској војној кампањи – на Турску.

Српска Влада 27. јула на народној скупштини у Крагујевцу и са знањем ситуације код Плевне, и због оклевања Русије у вези финансијске помоћи, не би јединствена по питању уласка у рат. Критиковала се неспремност српске војске која је неприпремљена али наводио се и главни разлог, недостатак новчаних средстава – помоћ. Министар правде Јеврем Грујић тражио је савез са Јованом Мариновићем који је увек био за мир. Грујић, као важан члан Владе, мудар, испољио је несмотреност која се квалификује као плашљивост, што је уносило у одлуке Владе оклевање и неодлучност. Што се тиче кнеза Милана, он је чврсто стајао да Србија мора ступити у акцију (посебно осокољен комплиментима цара Александра II). Кнез, који је био у дилеми и неизвесности са уласком Србије у први рат, сада је за овај други показао – што му се мора и признати, да је својим ставом отклонио све сумње за улазак у рат. Исто тако, видећемо да се кнез храбро држао и током рата. Он је за разлику од првог рата када је имао 21 годину, сада је испољио велику зрелост и био је пун позитивних искуствених манира. Говорило се да су ово најсветлији дани у његовој владавини. Кнез је надвладао све препреке, домаће и стране, донео је чврсту одлуку за учествовање у рату са мајком савезницом Русијом. И када је кнез био спреман, добио је обавест од великог кнеза (Николајевича) да се војска усмери ка југоисточном правцу, задржи у граничном појасу, мирује и осматра а да никако не започиње дејства како не би била та која је нарушила мир са Турском. Треба чекати да Порта прва објави рат. Оваква опрезност на граничном појасу мора се протумачити као превентивни разлог док не буде сигурно да граница према Аустроугарској неће бити угрожена.

Влада није губила време те је наредила да се на основу закона започне 25-дневно обучавање војске, да се формирају батаљони и упуте у пограничне округе, од Крајине до Ужица. Командантима се издало наређење да избегавају сваку радњу која би Турцима послужила да оптуже Србију. У овом стању очекивања није се дуго чекало а велики руски кнез саопшти да Србија не треба избегавати учешће у садашњем рату. Не треба да објави рат али је потврдио већ уређене војне активности које је Влада поставиле пред војску.

Турска је сазнала за распоред српске војске, новчаној помоћи и за свеукупну сарадњу Србије са Русијом. Српски изасланик Христић обавестио је да Турска поново прети. О овим претњама упознато је Министарство спољних послова а оно руског конзула и затражи да конзул „погура“ обећану финансијску помоћ Србији од 1.000.000 сребрњака како би започео рат. Кнез Николајевич обећао је другу половину од 1.000.000 рубаља, саветовао је да на Портине оптужбе не дају одговор, да војску држе на граници као заштиту за безбедност народа у пограничном појасу.

Видећи одлучност Србије да учествује у рату против Турске, руска страна више није ни подсећала на јулски захтев да Србија у року од 12 дана крене са војском. Динамика на бојном пољу диктирала је и време за ратну активност Србије. Руски цар Александар II у одговору кнезу Милану 28. октобра, (кнез је честитао руско цару ратне успехе) изјављује да је куцнуо час „да би он желео да кнежева војска узме учешће у томе“[10]. Одмах после цара, и велики кнез Николајевич потврдио је тај формални захтев 31. октобра. Николајевич се и овај пут интересује за које време Србија може да објави рат и када би била спремна да пређе преко границе?

Што се тиче руске финансијске и друге помоћи, пуковник Катарџија јавља да су средства обезбеђена. Кнез Милан је одговорио истог датума да се приступа мобилизацији и концентрацији војске за главне правце дејства. Одвијала се интензивна комуникација између Русије и Србије и само се очекивало коначно ДА, за покрет српске војске. И коначно, 11. новембра одлука је пала. Велики кнез писао је српском кнезу да за 10 дана пређу границу. Кнез је одговорио да ће се у том периоду војска концентрисати на стратешким тачкама на граници. У овом периоду било је мало недоумица – о динамици финансијске помоћи али она није утицала на одлуку кнеза и Владе да се крене у рат 12. новембра 1877. године. Одлука гласи: „Његова Светлост Кнез Милан, сагласна са Министарским Саветом, налазећи, да част и корист српског народа захтевају да Србија не пропусти да учествује у довршењу рата за ослобађање своје браће у Турској, тежећи да постане независна и увећана; имајући даље на уму званичан позив Русије – руске главне команде, да Србија зарати против Турске; налазећи даље да одговор Руске Владе и ако не у првом а оно у посредном начину садржи

10 Исто, стр. 70

обећања да Русија неће оставити без обећаних новчаних средстава да продужи рат."[11]

Кнез, Влада и народ дали су пуну подршку ступању у рат. Српска војска била је спремна да пређе границу пре него што падне Плевна, али се десило нешто незамисливо (а нама савременицима на поуку, 9. март 1991. и 5. октобар 2000. – примедба аутора). У округу Крагујевачком – срез Лепенички, побунио се и отказао послушност други батаљон и одбио да положи заклетву, одвоји се од своје бригаде. Док су друге јединице кренуле у правцу ка граници, овај батаљон се упутио у Тополу, улогорио се и остао у побуњеном стању. Побуна је имала све антидинастичке карактеристике. Српски заступник из Беча, Цукић, обавестио је да Порта стоји иза ових бунтовника, да троши много на опремању упада Петра Карађорђевића у Србију. Набављени су коњи и људи, Влада Аустроугарске зна за све ове радње.

Кнез, као врховни командант, упутио је под командом пуковника Милутина Јовановића једно одељење војске да се на лицу места констатује стање, поврати ред, законски да се предузму све мере. Прогласи се ванредно стање за Лепенички и Јасенички срез као и у округу Крагујевцу. Наредио је да се уведу војни судови, од 8. априла 1876. године. Истог дана изасланик из Цариграда јавља да је Порта наредила својим јединицама да данас-сутра нападну Србију.

Због ове ситуација, округ Крагујевачки, као центар логистике српске војске, остао је без војске и потенцијално угрозио кнежеву одлуку о уласку у рат. Да бунтовници не би заузели центар Крагујевца, кнез је одучио да команданта шумадијског корпуса генерала Белимарковића упути у Крагујевац и да предузме све мере за обезбеђење Крагујевца, при чему су му стављене на располагање све војне, градске и општинске власти. Генерал Белимарковић морао је да извиди каква је ситуација с Аустроугарском и да предузме мере обезбеђења. Буна је угушена, бунтовници брзо савладани, кривци су предати војном суду који је Врховна команда поставила. Одмах после ових догађаја, 29. новембра упућена је нота Порти којом је објављен рат уз шире објашњење у којем се окривљује Турска за гажење мира од 16. фебруара 1876. године. Порта је оптужена за нарушавање унутрашње безбедности кнежевине. Влада је позвала свог изасланика из Цариграда да се врати у земљу.

11 Исто, стр. 73

Порта је оптужена да се распаљеним фанатизмом освећује и кажњава нашу паћеничку браћу која се за време рата склонила у Србију – збег, а којој је био загарантован мир по повратку на своја огњишта. Узимајући још и друге повреде протеклог мира ми нисмо дужни да и даље останемо у овом мученичком положају који нас је од поборника слободе претворио у трпељиве људе који гледају свирепе напоре од свирепог непријатеља да се српски народ искорени. На овакве турске свирепе мере, Срби не могу више мирно гледати нити доводити наш народ до понижења, и не жели више да буде у вези са једном државом која снагу користи за наше пустошење, убијање и острашћени позив да се уништи српска кнежевина. Срби! (Каже се у ноти за прекид односа и мира са Турском.) Када Порта има снагу да нам прети а налази се у рату са једном од најсилнијих држава – Русијом, ми не смемо пропустити данашње прилике а да покушамо да једном за увек не обезбедимо нашу будућност. Овде се има у виду да 74 године од Карађорђеве борбе, па до данас, 1877/78., ми водимо борбу за коначно ослобођење и независност.

Имамо моћног заштитника, цара Александра II, а на нама је да нас нико не може ослободити од дужности коју српски народ има да изврши према себи и племену своме. Јасно се наглашава „да народи не могу доћи до праве слободе докле је не откупе својим знојем, па ако мора бит и својом крви“[12]. Ратом из 1876. године започета је борба која се сада у другом рату мора завршити. Када то не би урадили, наше потомство би нас проклињало а ми би смо се горко кајали. Сад видимо да смо били у праву што смо заратили у првом рату упркос томе што је непријатељ био надмоћнији од српске кнежевине. Ми сад улазимо у рат, у коме славна руска војска и наша браћа Црногорци и храбри суседи Румуни, који су прешли Дунав, па се боре славно за своју независност и за слободу потлачених хришћана. На више места у прокламацији за рат кнез наглашава: „Срби! Ми устајемо данас на оружје за свету народну и хришћанску ствар. По примеру деде мога ево и мене да се опет ставим на чело народа српског.“[13] Кнез подсећа свој народ да је на развијеној застави уписана слобода и независност народа. Под овом заставом ви сте се већ сјајно осведочили својим родољубљем и самопрегоревањем. Оваквом родољубивом прокламацијом он подстиче народ и војску да

12 Исто, стр. 70

13 Исто, стр. 81, 82

се још више збију и да недостаје само један корак напред да стигнемо, да се рукујемо и да се загрлимо са нашом браћом са којом смо се на Косову растали. Куцнуо је час да се једном за свагда доврши дело Првог и Другог српског устанка, наших јунака који су славно отпочели а ми прошле године прихватили и данас наставили. „Напред јунаци уз победоносне заставе цара ослободиоца с вером у Бога, свемоћног заштитника правде а у име ослобађања своје подјармљене браће, у име независности наше драге отаџбине Србије."[14] Кнежева прокламација изречена је 1. децембра 1877. године. Српски представник у Цариграду предао је објаву рата Порти 2. децембра. Истог дана, кнез Милан је телеграфски известио великог руског кнеза команданта Николајевича, а такође и кнезове црногорског и румунског, да је Србија објавила рат Турској. Министарство спољних послова Србије обавестило је наше посланике у Бечу и Букурешту за овај догађај.

Кнез, врховни командант српске војске, имао је много спремнију војску за ова рат у односу на прошли. Искуство из прошлог рата послужило је за знатно унапређење дисциплине, солидарности и вештине комбиновања, а посебно координације редовне војске са милицијом. Да није ни једног момента било дилеме хоће ли Србијаући у рат, показује и кнежев указ од 15. августа 1877. године по коме се формира 5 корпуса: Дрински, Јаворски, Моравски, Шумадијски и Тимочки. Тако су исто и формиране артиљеријске бригаде, по једна у корпусу. Војска се делила на активну и резервну. Цела војска, пет корпуса, делила се на офанзивну и одбрамбену. Офанзивни корпусу били су на југоисточном правцу, Шумадијски, Моравски и Тимочки. Друга два корпуса имали су првенствени задатак одбране на јужном и западном (Дрина) правцу. Бројно стање офанзивних корпуса износило је: Шумадијски – 16.000 бораца и 42 топа, Моравски – 18.000 бораца и 46 топова, Тимочки – 13.000 бораца и 40 топова. У одбрамбеној линији на источној граници, Тимочки корпус – његови делови имали су задатак у ишчекивању а не нападачки. Дрински корпус бранио је правце од Дрине, а имао је на бројном стању 19.000 бораца и 20 топова. Јаворски корпус затварао је правац од Новог Пазара, располагао је, заједно са 2.000 добровољаца, са 15.000 бораца. Тимочко-Зајечарска војска имала је свега 8.800 војника и 58 топова са строго одбрамбеним задатком и добро утврђеним положајима око Неготина и Зајечара.

14 Исто, стр. 82

Офанзивни корпусу имали су бројно стање 44.000 бораца и 128 топова, док је одбрамбена војска имала бројно стање 43.000 бораца и 98 топова. Задатак српске војске био је да на западу Балкана веже турску војску тиме што ће тежиште правца бити југоисток, Пирот и Софија, и тиме да олакша Русима прелазак преко Балкана и продор ка Цариграду. Предуслов за овај план био је да се крене ка Нишу и тиме прекине везу Турске на истоку и југу.

Турске снаге, које су распоређене на граници кнежевине, према процени српске стране располагале су са 46.000 војника. У полукружном распореду према Србији, на источној страни, у Видину било је 8.530, у зони Пирота 11.810, на потезу Ниш – Прокупље – Куршумлија 8.000. Јаворском корпусу супротстављена је војна снага, од Новог Пазара преко Сјенице па све до Вишеграда, од 12.000, не рачунајући Арнауте којих је било 5.000. Од Сребренице, Малог Зворника па до Бијељине оперисале су турске снаге из Сарајева и Тузле, од 8.000 до 9.000. Муслиманске снаге на Дрини имале су у резерви, која је била спремна, појачање истог бројног стања а чинили су га башибозуци. Турска је у градовима који су имали јако утврђене положаје као што су Видин, Београдчик, Ниш, па око Пирота, била спремна на дуготрајну борбу ако до ње дође. Операције српске војске, које је непосредно је пратио кнез са штабом у Алексинцу, добро су напредовале. Важно је да се уз Мораву паралелно овладало и левом и десном страном. Прокупље је ослобођено 6. децембра, Куршумлија 12., а Пирот 16. Операције су извођене по плану и одржавана је веза са руском војском. По ослобађању Пирота, војска је напредовала на правцу за Софију. Када је дошла до Сливнице (6 сати марша до Софије), ту је заустављена јер су Руси 22. децембра ушли у Софију.

Борбе за Ниш биле су дуготрајне. Тек после шестодневног бомбардовања са више јуриша на јужна утврђења, турска војска се није више могла одржати. Ниш је коначно ослобођен 30. децембра и у њега је победоносно ушла српска војска. Турци су се предали из тврђаве, без оружја. Ослобађањем Ниша престаје кооперација српске и руске војске с обзиром да су Руси већ били у Софији. Ослобађањем Ниша, српска војска изводи операције ка југу – Старој Србији. Три корпуса: Шумадијски, Тимочки и Моравски, у тачно одређеном стратегијском распореду, добили су задатке. Шумадијски корпус са полазних позиција наступа Лесковац – долином Ветернице – ка Грделичкој

клисури (кланцу) и да наступа ка Врању и Косово Пољу. Правац удара долином Мораве. Десно од Шумадијског корпуса операцију је изводио Тимочки корпус и то са линије Лебане – Житорође. Ова операција изводи се на простору Арнаутлука, на отежаном брдско-планинском земљишту и у зимским условима. Моравски корпус концентрисао се у зони Куршумлије и долином Топлице изводи операције. Овај корпус је наишао на јако утврђени турски положај на греди Самоково, која доминира над долином Топлице и Куршумлије. Оба корпуса започела су 2. јануара операције, а зимско време веома је отежавало наступање војске којој су се супротстављале турске трупе на добро утврђеним положајима. Тимочки корпус започео је операције 7., а Шумадијски 8. јануара. Шумадијски је два дана, 8. и 9.јануара, водио борбе и да би тек после тих борби наставио да форсира Грделичку клисуру. Турци су упорно бранили клисуру, борбе су биле тешке и упорне. Турци су поред своје војске, 5 табора низама, имали помоћ од 3.000 Арнаута са два топа. Српска војска имала је 55 мртвих и 298 рањених. На бојишту је остало 300 турских војника и заробљено је 50. Наступањем према Врању борба није јењавала а тешке борбе водиле су се за Врање, код Два брата и Чеврљуга од 17. до 19. јануара када су српске снаге ушле у град. После Врања операције су усмерене ка Косово Пољу. Гњилане је ослобођено 23. јануара, а 24. јануара извиђачко одељење добровољаца избија на Косово код манастира Грачаница.

Због успостављања примирја, Србија је морала да заустави даље операције своје војске а било је у плану ослобађање Косова.

Од објаве рата Порти 2. децембра и почетком првих операција 4. децембра, па све до прекида борбених операција 20. јануара, српска војска изводила је дејства у веома сложеним ортографским и метеоролошким условима. Ослобођени су Ниш, Пирот, Лесковац, Врање и стигли су до Грачанице. Борбе за Ниш су најдуже трајале јер је утврђени део града бранило 6.000 војника. У борбама за Пирот, кога су браниле такође јаке снага под Јаја-пашом који је рањен, турске снаге су побегле и оставиле 24 топа. У борбама за Пирот обе стране имале су губитке од 700 до 800 војника. Српска војска својим операцијама била је од велике помоћи Русима што потврђује изјава турског команданта Сулејман-паше који је командовао највећом турском војском против Руса. Он је за турски неуспех у рату био изведен пред суд а на питање судије он је изјавио. „Осман-паша ми је телеграфисао, да се он, после

губитка Камарлије, и с погледом на то, што се 70.000 Руса беше упутило с ове стране, а 70.000 Срба с друге стране на десно крило софијско, не може одржати у Софији са мустафизима (последња класа териториjалне одбране) и са растуреном војском.“[15]

Велики кнез Николајевич, командант руске Дунавске војске, када му се год указала прилика, изјављивао је да цени српску кооперативност и изражавао признање. Генерал Лешјанин је 24. марта имао част да преда Таковски орден цару Александру II који је примајући орден изјавио како је задовољан јуначким држањем српске војске у овом рату и да ову изјаву достави кнезу Милану. Цар је том приликом изјавио да се нада да ће све оно што се добије на бојном пољу одржати, а да ако би дошло до нечег непредвиђеног, да рачуна и на Србију. Генерал Лешјанин захвалио се на похвалама и изјавио је да је Србија вазда спремна да брани своје тековине. Станко Радоњић, повереник књаза Николе, после царевог разговора са српским послаником, упитан је да ли би и Црна Гора била спремна да ратује, на шта је Црногорац одговорио да јесте.

И друга српска држава, Црна Гора, у овом рату значајно је допринела успеху у заједничком рату Русије, Румуније и Србије. Они су ослободили Бар и Улцињ. Они су у овом рату везали за себе респективне турске снаге.

Приликом ослобађања Пирота, кнез Милан добио је поздрав од великог кнеза и захвалност у извршавању задатка. Императорско Величанство послало је официра, поручника Хвошчинског, кнезу са 150 крстова Светог Ђорђа да их раздели најзаслужнијим војницима. Такође је поручник добио задатак да му Срби пошаљу списак српских старешина – официра који су се истакли у борби.

Српску страну је највише интересовало како ће се водити преговора око утврђивања примирја и ко ће учествовати. Процена је била да ће Русија сама водити преговоре о примирју. Кнежевина је дала налог нашем представнику који заступа наше интересе у главној команди, пуковнику Катарџији, да строго прати све радње око примирја. У Петроград је упућен и члан Касационог суда Милосав Протић са задатком да за Катарџијом обавештава Владу о намерама руске владе и њиховим ставом према српским интересима. Оба српска „агента“ имају задатак да енергично истичу да у услову за примирје и уговор

15 Исто, стр. 196

о миру Србија тражи и захтева НЕЗАВИСНОСТ СРБИЈЕ и сједињење са Старом Србијом – Косовским вилајетом те додатком Видина. Ове захтеве имао је пуковник Катарџија пренети главном руском команданту, а наш конзул да ове захтеве достави руској влади. Стање примирја и очекивање одлуке кнежевина свестрано разматра, износи своје захтеве који ће омогућити Србији што више српских крајева. Тако док су изасланици радили своје послове у Петрограду, у команди штаба кнежевине у исто време припремљена је карта са стратегијским тачкама одбране будућих граница Србије. Ова карта је послата у Главни стан руске војске и у царску престоницу. Руски Главни стан није био спреман да се упушта у дипломатску проблематику већ је препоручио да се српска дипломатија обрати цару.

Карта је обухватала Косовски вилајет, а то значи простор до реке Дрине, Космет, Струмицу, Стару планину, па све до Видина. У суштини, тражи се на југу граница из Душановог царства која излази на Егејско море и приморје са Солуном. Уз овај територијални захтев, руском конзулу предат је и статистички преглед територија и становништва Косовског вилајета. Треба рећи да је Косовски вилајет подељен на Нишки, Призренски, Скопски и Новопазарски округ. Српска страна је то поткрепила јасним историјским утемељењем тих захтева уцртавши у Косовски вилајет посебно границу Старе Србије. Овим српским предлозима се не тражи ништа сем доказане српске територије које је турска окупирала.

Пуковник Катарџија јави да генерал Игњатијев преговара са Турском да се Ниш уступи Бугарима а као замена да се Србима припоји Нови Пазар. Министарство спољних послова упути преко Лешјанина оштру представку против таквих планова који су против српских интереса. Доказивано је да би то била велика неправда и штета за српски народ ако се не би омогућило да Косовски вилајет у целини припадне Србима, а Ниш је у том вилајету кључни град. Положај кнежевина у овом периоду је веома тежак поготово што је једна групација бугарофила у главном штабу руске војске захтевала и истицала важност да се створи велика Бугарска. Упутство које је дато генералу Лешјанину пише да слободно изјави да у крајњој потреби српска војска неће оставити Ниш па макар га и руска војска напала. Ми знамо да из тог евентуалног сукоба нећемо изаћи као победници али ће свет видети један незамислив призор између савезника. Предавши

писмо великом кнезу Николајевичу и генералу Игњатијеву, генерал Лешјанин и пуковник Катарџија предали су и предлог српске владе за нове границе. Руски генерал Игњатијев примио је захтев уз коментар да је он претеран. Упознао их је (Игњатијев) са огромним огорчењем Турака према Србији. Сафет-паша, турски пуномоћник, казао је да не да Србији ни стопу земље а Турци из Новог Пазара изјавише да ће сами ратовати против Србије ако морају њој припасти. Србију није много занимало турско мишљење јер су знали да она није у положају да може урадити нешто против кнежевине. Руска војска је угрожавала Цариград и утишала ратоборну Порту. Највећа брига за кнежевину били су руски изасланици Игњатијев и Нелидов. Знало се да је Игњатијев безрезервно заступао бугарске интересе. Српски изасланик Милосав Протић изјавио је да је општа јавност мање наклоњена нама, а 17. фебруара је јавио да највећи проблем око српских граница прави Аустроугарска. Протић јавља да се по његовом мишљењу „у Русији намерно иде на стварању Велике Бугарске а дозлабога да се сузбије Србија“[16].

Преговори у Једрену између Русије и Турске водиле су се без учешћа било које друге европске државе. Преговори су били тајни а 19. јануара потписано је примирје – прелиминирање мира. Колико је било тајности у преговорима, ипак су неке информације цуриле у јавност. Тако Протић јавља да само што је стигао у Петроград, сазнаје да ни Ниш ни Видин неће ући у нове српске границе. Царски дипломата Гирс упознао је Протића да већи део територије коју је ослободила српска војска неће бити присаједињен Србији сем незнатних делова око Куршумлије, Прокупља и нешто око Увца и Лима. Изасланик Протић упорно је доказивао да се овим плановима не дозвољава стварање снажне Србије која би са увећаном територијом била од користи свом словенском народу на Балкану. Увећана Србија била би велика препрека Аустроугарској, као и целом западу, за продор на Балкан (као и данас – примедба аутора), што се не би могло рећи за Бугарску. Протић истиче велики – грдну неправду по Србију којој се оспорава да води ослободилачки поход, а да кнежевина оно што је освојила на сабљи неће ни по какву цену испустити. Морао је Протић да разувери бугарофиле у Русији да српска војска није освајала територију Бугарске него области са претежно српским народом. Упозорио је да се не сеје семе раздора између Србије и Бугарске неправедним миром. Протић

16 Исто, стр. 129

информише наш штаб у Нишу да будно прати догађаје и натписе у штампи, а Влади препоручује да се обрати Игњатијеву који има неограничену моћ одлучивања. За бугарофилство у делу руске владе у многоме је допринела бугарска пропаганда од Одесе, преко Москве па све до Петрограда. У одбрану српске стране, генерал Черњајев је написао у чланку у Руском миру, а затим је и чувени историчар и искрени пријатељ српства Мајков написао чланак у Новом времену од 1. и 2. марта. Он је својим текстом о границама Старе Србије изазвао велику сензацију у руским круговима.

Све ове недоумице око границе и територије које су се појављивале у јавности, остаће у сенци када се укључи Аустроугарска. Русија је дуго живела у илузијама да јој је Аустроугарска верни пријатељ. Овде видимо да је царска реч варљива и незахвална. Русија је, као царска земља, веровала да је Аустроугарска њен природни савезник, трпела је комешање које јој непомирљиви непријатељ и неискрени савезник исказао. Аустроугарска је својим поступком и ставом показала да је кочничар у решавању Источног питања. У разговору са високим дипломатом царске Русије, Жоминијем, Протић наглашава да је покојни отац његовог саговорника рекао велику истину „да пут у Цариград води преко Беча. Даље Жомини каже, да се диви безобразлуку аустријских државника, представника државе са 30.000.000 становника, да је Србија, која нема ни пуна 2.000.000 становника, за њихов опстанак опасна."[17] Наш посланик Протић разоткрива да се бугарофили покривају словенофилима и пропагирају тезу да нема Старе Србије већ да је то Бугарска. Протић сазнаје да су поједини чланови словенофила неке Бугаре подстрекавали на демонстрације и тако наводе историчара Ламанскоја.

Из тих протеста наше одупирање је јачало и појавила се идеја да се формирају мешовите комисије за разграничење. Пошто Србија није била учесник конференције у Једренима, Протић открива да код Руса провејава воља да би радо Босну припојили Србији као српску провинцију. У свим тим комбинацијама о проширењу и које територије треба да припадну Србији, не види се нигде излаз на море. На послаником инсистирање за излаз на море, речено му је (примедба аутора – неодговорно) па ни Швајцарска нема море. Напори српске владе и њених дипломата у Петрограду и у Главном стану, успели су, и

17 Исто, стр. 125

6. фебруара руски опуномоћеник је одустао од намере узимања Ниша, па је због тог поступка био смењен.

Наши опуномоћеници радили су интензивно да сазнају какав ће бити статус Босне и Херцеговине која није имала свог заштитника и била је препуштена на милост и немилост. Наши представници су добили инструкције да ако се Босна и Херцеговина не може ујединити са Србијом или Црном Гором, да јој се обезбеди статус самосталне државе или бар вазалне под влашћу Порте. Тражило се све само да се ни у каквом случају Босна и Херцеговина не препусти Аустроугарској. Овим се разобличује лаж да је Русија у Рајхштату дала сагласност да Аустроугарска окупира Босну и Херцеговину. У ишчекивању коначног примирја, Србија је користила све канале да сазна како се у тим разговорима она уважава. Веровало се да је Русија, као победница у рату којим је војнички сломила Турску, у позицији да диктира услове за примирје које је Турска предложила 3. јануара 1878. године – а предложила је јер изостала било каква интервенција са запада. Тај предлог Турске од 3. јануара Русија није прихватила и продужила је са напредовањем операције да би што ближе пришла Цариграду. Коначно, 19. јануара Русија је објавила примирје са јасно дефинисаним условима: а) Независност Србије са исправком граница; б) Независност Румуније, увећање Црне Горе и давање Бугарској статуса самосталне кнежевине; в) Аутономну управу гарантовану Босни и Херцеговини и другим областима хришћанским; г) Плаћање ратне одштете Русији. Кнез Милан примио је 22. јануара од великог руског кнеза писмо из Једрена да су 19. јануара потписане основе мира. Од српског кнеза тражи да се одмах обуставе ратне операције, а у преговорима за време примирја водиће се рачуна о српским интересима.

На ове услове примирја Аустроугарска и Енглеска бурно су реаговале и изјавише своје велико незадовољство. У Аустроугарској нису могли да верују поступцима цара Александра II који није испоштовао конвенцију закључену годину дана пре, јануара 1877. године. Беч је закључио да ови услови, на овим основама мира, цео Балкан са Дунавом пада под руску власт. Беч ове услове не прихвата и сматра да не постоје. Они су својим садржајем угрозиле интересе Европе а нарочито Аустроугарску која 3. фебруара тражи и предлаже да се одржи конференција у Бечу а паралелно са овим предлогом, почела је са мобилизацијом војске и њеним распоредом преко и око Дунава. Енглеска је још оштрије одговорила и већ 2. фебруара њена флота са

контингентом војске ис646пловила је ка Цариграду. Руска страна није узвратила ни војно ни реторички, најважније јој је било да закључи са Портом мир. Уместо Беча, Руси траже да се састанак одржи у Баден-Бадену са компетентним државним саставом на нивоу конгреса. Тај би конгрес радио на претресању оних питања која изазваше бурно реаговање Беча и Лондона. После неколико дана а на основу „неутралности“ Немачке, Руси променише предлог и предложише да се конгрес одржи у Берлину. Бизмарк је лукавим држањем задобио руског министра Горчакова што је резултирало променом места одржавања конгреса. Бизмарк се веома лукаво понашао и чинио је услуге и једној и другој страни у преговорима. Он се поставио као „поштен“ судија који посредује између купца и продавца. Бизмарк је у свом иступу истицао да је његова жеља да се успостави добра хармонија између Петрограда и Беча, па су неки наивни актери помислили да он подржава Русију. Ипак се његово „нагињање“ Русији може сматрати једним лицемерјем. Бизмарк је предложио 4. март за почетак рада конгреса. За српску дипломатију настаде ново мучно време, како да се боре за независност. Санстефански мир је потписан 19. фебруара руком генерала Игњатијева. Србија је знала одмах после западних коментара да ће тај мир бити тежак и изазован за велике силе. У свом уводу потписаног мира закључује се да би, уколико се он спроведе, Турска била удаљена са европског континента – престала би да живи. Црна Гора увећава се четири пута од простора који је имала и додељују јој се два места на мору – Бар и Улцињ. Србија и Румунија постају независне државе а српска кнежевина се увећава. Бугарска је пројектована да изађе на Црно море, Егејско море, а површина се повећава за 168.000 км^2. Интерес Србије овим уговором драстично је смањен, наш посланик Протић изјави генералу Игњатијеву и Гирсу из министарству спољних послова. „Докле Србија своје природне границе не добија, а оне су Русији познате, не сме се смирити ни задовољити“[18]. Огорчени изасланик приговара да ако се Бугарској омогућавају – дају луке на Црном и Егејском мору онда и Србија мора имати излаз на море, Егејско, јер је за време цара Душана имала своја пристаништа. Ништа мања није била ни оштрица у преговорима да нам се узме Врање и што не уважавају 16.000 потписа из Пирота, Трнова и Брезника да су Срби и да хоће са Србијом. Игњатијев се на ове чињенице игнорантски понео и одбацио их је.

18 Исто, стр. 139

Уопште, Санстефански мир, који није прихваћен од великих сила, а у руској јавности је осуђен због неправде према Србима, и тиме се поклапа са мишљењем Европе. Енглески лист *Тајмс*, од 10. марта 1878., истиче: „члан уговора који се односи на Србију, можда је произвео код руског јавног мњења највеће изненађење, док се Бугарска која је тако рећи, ништа делу ослобађања допринела није... Срби, који су првим својим ратом 1876., а и после својим наступањем у време када се руска војска спремала да пође на Балкан, толико допринела пропасти турске царевине – ти Срби добијају само незнатну промену граница... У Београду где се о ови главним условима одавно знало и нагађало... природно је изазвао велико незадовољство али њега овде и званични и незванични кругови одбацују."[19] Овакав Санстефански мир није могао у Србији да избрише сећање на руске добровољце који су малену кнежевину са српским војницима дигли на ниво словенског Пијемонта. Уговор о миру распирио је ривалитет између Србије и Бугарске те је Русија искористила ову другу за приоритет

Нико не пориче да је руски однос према Србији био искрен али и отежан с обзиром на географски положај кнежевине. Са севера Аустроугарска, са истока, југа и запада Турска. И не само то, посредно ништа мање опасан приступ против Србије и Русије имала је Енглеска и перфидно Немачка – Бизмарк. Санстефански мир је у тоталу био против српски. Словенофилска и бугарофилска кампања у царској Русији била је уперена против интереса Србије. Тако словенофили и бугарофили, да би оправдали уверење о значају Србије у источној кризи, иступају са ставом: „Срби су жив и предузимљив народ, и они су унеколико пали под утицај Аустрије, а по мњењу словенофила они су се искварили појмовима и погледима јеретичког запада. Бугари, напротив, дају чисто земљиште за развијање чисто руске словенске културе, а њихов географски положај прави их оруђем руске политике – односно Црног мора и мореуза."[20] Колико су ове оцене о српској кнежевини биле меродавне за политику Русије према Србима и Бугарима показао је Санстефански мир. Цар Александар II није подлегао притисцима ове врсте и објаснио је примајући српског генерала Лешјанина овако: „Говори се, како је Русија више наклоњена Бугарској него Србији, ну то није тачно и немојте веровати."[21] Цар је

19 Исто, стр. 141

20 Исто, стр. 141

21 Исто, стр. 142

још истакао да ће Аустрија покушати да придобије Србију за себе са неким обећањима али ја верујем да се Србија неће дати завести и да ће бити уз Русију.

Аустроугарски интерес на Балкану представљао је окосницу царско-краљевске државне политике. Он добија снажан ветар у леђа од стране немачког царства чију политику осмишљава канцелар Бизмарк подстичући Аустроугарску ка југоистоку. Те две удружене германске царевине, с којима се Русија мора двојако и са великим тегобама сучељавати, највећи су противник Русије у заштити православних хришћана на Балкану. Дипломате Кнежевине Србије у центрима европских сила настојале су да представе оправданост седмодеценијске борбе за слободу и државност српског народа. Та политичка борба би се могла поделити на два периода. Први период је од 1804. до 1858. године. У том периоду „Европа" је имала донекле разумевања за борбу српског народа против Отоманске империје – која је била на нивоу средњег феудалног система. Од 1858. па до 1878. године кристалише се однос према Србији – углавном штетан. Тада је заузет, првенствено од Германа, став да се не сме дозволити стварање (ни по какву цену) снажне словенске државе на Балкану (читај првенствено Србије) која има своје упориште у дубокој традицији државне и верске вертикале, аутокефалност цркве и цар Душан.

САНСТЕФАНСКИ МИР

Санстефански мир поништио је све српске циљеве а добио је и хистеричну кампању у Европи против Русије и стварање велике Бугарске. И Бугарску је задесила судбина Србије због њене величине и улоге коју би имала као словенска држава, због чега се Санстефански уговор распао. Нема Велике Србије а нема ни Велике Бугарске, што је било политичко правило Германа и Англосаксонаца у оно доба. Ове исте европске земље једногласно су одбациле Санстефански уговор и покренуле иницијативу да се сазове конгрес великих сила како би се разговарало о Санстефанском миру. Руски цар одговори да се све може разматрати осим оних чланова Уговора који се тичу само Русије и Турске. За Енглеску је управо то најважније питање и не жели да одступа од тога. Русија је веровала да ће се лако споразумјети са

Аустроугарском, а онда би са растерећењем прихватила дијалог са Енглеском. Генерал Игњатијев је упућен у Беч и понудио Босну и Херцеговину Аустроугарској – окупацију. Аустроугарска је показала своје мегаломанске захтеве које Русија није прихватила. Ово би повод и за офанзиву Лондона који је протумачио да се руска политика насукала у Бечу. Кабинет енглеског краљевства заузео је претећи став према Русији. Флота је испловила 1. априла и наређено је упућивање војске у Турску са Малте и из Индије. Све је ово праћено оштром кампањом и тоном у коме се констатује да је Санстефански уговор потчинио Црно море Русији, а Турска је добила варљиву илузију да јој није угрожена независност. Русија се суочи са озбиљном ситуацијом, што је за победника у рату нечувено, поготово што се је исцрпила са великим људским жртвама и огромним материјално-финансијским трошковима. Суочена са шуровањем целе Европе и могућности рата са две велике силе, Аустроугарском и Енглеском и сумњивим држањем Француске, Италије и Немачке (која је била обавезна на лојалност Русији због успеха у рату 1866 – 1870). Русија је закључила да, ако би имала рат, онда би оне привидно неутралне државе биле против ње, јер аустроугарски цар Фрањо не би имао агресиван став да му није „намигнуо“ цар Вилхем I. Ова велика европска дипломатска гужва, где су сви гледали свој интерес, отворила је очи Русији која се уверила да на западу нема пријатеља. (Спасила је Беч 1848/49, остала је мирна у пруско-аустријском рату 1866. и у рату Немачке против Француске 1870. године.) Све се то разоткрило у кампањи против Санстефанског уговора и дошло се до закључка да када је Русија у великој опасности „пријатељи“ је не познају. Русија није губила наду да би је евентуално Немачка могла подржати у циљу успостављања мира. Међутим, Бизмарк се оглушио на те позиве. Русија се ужасно разочарала тим поступком. Тако је пропала могућност да Русија одговори Енглеској на претње које је упутила Петрограду. За овакво држање Немачке према Русији један француски дипломата је изјавио да је то издајство које руски народ и његови политичари не могу опростити нити га заборавити. Русија је попустила, и од Санстефанског уговора остало је само што је она стекла у Малој Азији. Држање Немачке произвело је тог момента нешто непредвиђено, а то је намера Бизмарка да се ухвате у коштац Беч, Лондон и Петроград, како би Немачка окупирала Холандију. Мај 1878. године испуњен је тајном дипломатијом; свако

је са сваким правио тајне уговоре који су редовно били разобличени. Тако на пример, док је Лондон „пријатељски“ тајно преговарао са Петроградом, истовремено су тајно водили преговоре и са Турском. Србији ништа друго није преостало него да размишља како да се што боље позиционира кад дође до преговора – конгреса у Берлину. „Српска Влада је убрзо проценила нови дипломатски положај на Балкану. И у Београду се запазило да неће Русија, него Аустроугарска да одлучује о западном делу Балканског полуострва, па и Србије... И Аустрија и Србија нису имале интереса да дозволе утврђивање Бугара у централним областима Балкана, па стога ни једна није желела одржавање Санстефанске Бугарске. То је била основица на којој ће од Јована Ристића и кнеза Милана бити изграђена политика у борби око Пирота и Врања. Кнез Милан, разочаран руским држањем, а посебице њиховом санстефанском политиком, већ у пролеће 1878. године био је спреман да поведе нову политику наслањања на Аустрију. Он је то подвукао у писму грофу Андрашију, кога је Ристић носио са собом када је пошао у Беч на путу за конгрес у Берлину.“[22] Оно што је „повезивало“ Аустрију и Србију то је разбијање Санстефанске Бугарске. Шеф аустријске војне канцеларије у Бечу, генерал Бек, у свом мемоару од 24. марта 1878. године изнео је примедбе са становништва војних погледа,, да се на Балкану не сме конституисати велика словенска држава, била то, како смо рекли, Србија или Бугарска. У овом случају посебно је наглашено да је Велика Бугарска добила долину Мораве и Вардара. То је значило да Србију треба гурнути према западу. Србија је посебно била огорчена због одузимања моравско-вардарског правца који је историјски и национално већински био српски. Одузимање тог правца значило је одсећи и једну ногу и једну руку. Бекове сугестије само делимично помажу Србима јер генерал у свом мемоару енергично тражи не само Босну и Херцеговину него и комуникацију ка централном Балкану. Ово су уједно биле и кровне одреднице за министра спољних послова грофа Андрашија које ће заступати на Берлинском конгресу. Руски генерал гроф Игњатијев, творац Санстефанског мира, суочи се са аустроугарским амбицијама које једноставно разарају Велику Бугарску а посебно га изненади што Аустроугарска тражи да Новопазарски Санџак такође припадне њој.

22 Др. Васа Чубриловић и др. Владимир Ћоровић, *Српски народ у XIX веку*, Геца Кон, Београд, стр. 109

И не само то, Андраши изрази захтев за њихове интересе и у Северној Албанији. Све ове дилеме биће предмет Берлинског конгреса и њихово отклањање није долазило у питање.

Српска Влада доби информације из Петрограда да они немају ништа против да Србија почне преговоре с Аустроугарском, чак их она и подстиче. Српска дипломатија је пред други рат са Турском упозорена од Аустроугарске да се према Босни Србија држи у одбрамбеном положају. Влада кнежевине је то прихватила али је тражила да Аустроугарска то тражи и од Турске – дефанзивни однос. Српски изасланик у Бечу обавести да се Аустроугарска о овим предлозима изјаснила усмено зато што тражи од Србије да то писано поднесе. Овде се крила лукава намера јер би Србија тиме преузела међународну обавезу и то би је касније спречавало да износи своје предлоге о босанском питању. Међутим, све те дилеме је решио генерал Бек у свом већ описаном мемоару. Српску страну је највише изненадио захтев да се Новопазарска нахија не узима у српском разматрању већ да је то питање аустријско. Српско министарство је одговорило да та нахија никада није била босанска а да се сада тај статус сматра таквим, нахија припада Старој Србији а сада је у Косовском вилајету а посебно што је удаљена од аустроугарске границе. Српско министарство спољних послова желело је да процени што чвршће снагу Аустроугарске на конгресу. Кнежевина је закључила да ће Аустроугарска имати по питању српских интереса велику улогу. Управо је Цукић, добро обавештен у Бечу, препоручио Министарству спољних послова да се по питању преговора са Аустроугарском интензивно ради а телеграфски је 28. фебруара 1878. године упутио у Београд „положај је врло критичан за будућност Србије“[23].

Кнежевина одреди Јована Ристића, министра спољних послова, да предводи и руководи српском мисијом на Конгресу. Пут за Берлин водио је преко Беча где ће Ристић у контакту са Андрашијем, кроз непосредни разговор, усагласити ставове о српским територијалним, економским и војним захтевима и железничком повезивању. По доласку у Беч, Ристић је сазнао да се Србији, Румунији и Црној Гори припрема статус, који би јако повредио независност тих држава од стране Аустроугарске. Чуло се да ће царевина наметнути војну конвенцију (којом би се војне снаге ових држава ставиле под команду

23 Исто, стр. 161

Аустроугарске) и друге конвенције којима се прави царински савез. Стигавши у Беч 25. маја 1878., Ристић преда грофу Андрашију писмо кнеза Милана. У писму се истичу обострани интереси кнежевине и суседне царевине који су од велике користи за Србију баш захваљујући министру Андрашију. Кнез Милан у писму подсећа да га је Њ.Ц.иК. Величанство увек „обликовало особитим благовољењем којега се он увек сећа као драге успомене“[24]. У даљем тексту се истиче посебно што је приликом закључивања мира 1877. године, Њ.Ц.иК. Величанство изјавило неколико пута да независност Србије не садржи ништа што би угрожавало Аустроугарску. Царство нема ништа против и за територијално проширење Србије. За време последњег рата Србија није учинила ни један акт који би узнемирио Беч, а сјајна кампања српске војске у Старој Србији имала је прилику да пређе Лим и Дрину али се држала одбрамбеног става којим смо поштовали и наш и Ваш интерес. Кнез каже да осећај према Бечу није само његов већ да и просвећени људи, његови сарадници, деле његово мишљење да он поступа исправно. Кнез Милан сматра да ће став који заузме Ц. и К. Влада према Србији утицати на дух српског народа.

Источно, питање као главна тема Конгреса, доживљава се и ишчекује да ће став Беча бити да подржи независност и територијално увећање без којих Србија не може да напредује и да се развија. Кнез очекује да и министар Андраши подржи ове ставове из писма цару. Кнез Милан заврши писмо са осећањем да ће гроф бити на тој страни те га моли да прими његова висост поштовање. Ристић је запазио да је Андраши док је читао писмо гласно изражавао своју сагласност и задовољство својим обраћањем. Андраши је одмах изјавио Ристићу да ће он потпомагати Србију али је ипак додао да он нема разлога за то да чини, јер замера што Влада Србије никада пре није тражила савете од њега. Андраши позва Ристића да му формулише који су основни захтеви Србије. Одговор Ристића: на првом месту европска гаранција за независност Србије. Одговор Андрашија да он то не може примити, и додаје да Аустроугарска неће допустити да нека друга сила (Русија) прихвати ту гаранцију на граници са бечко-царским краљевством. Ристић се брзо снашао и затражио независност без гаранција, што је Андраши прихватио. Поред тражења статуса независности, Ристић је покренуо друго веома важно питање а то је територијално увећање

24 Исто, стр. 163

Србије. На овај захтев царски министар је позитивно одговорио али га је условио са областима Старе Србије који не могу бити предмет увећања кнежевине. Не желећи да улази у шире разматрање разлога што Аустроугарска не дозвољава те територије, српски министар је ипак желео да сазна од Андрашија где би биле српске границе. Раширио му је карту а Андраши је показао Копаоник. Ристић запита зашто не би могао бити Ибар као почетак нове границе према југоистоку па даље на исток, па на север до Дунава. Гроф је обавестио министра да су Руси одустали од Врања (предвиђен за Бугарску) али нису од Пирота. Министар Ристић је повукао границу за увећање Србије која се косила са Санстефанским уговором и упознао Андрашија са демографском сликом те граничне територије. Гроф је обећао да ће бити на страни Србије када се о томе буде дискутовало на Конгресу. С обзиром да ни једна кнежевина не присуствује директно на конгресу већ је ту у позадини (по кулоарима и у паузама рада Конгреса) утицале су на учеснике Конгреса да их придобију учесника Конгреса за своје захтеве. Ристић се трудио да од Андрашија извуче што више информација и ставова појединих учесника Конгреса у припреми за главну седницу. Ристић не пропушта ништа па упита грофа Андрашија какве су намере за Видин на који је Србија циљала. Гроф му одговори да се о томе још није расправљало. Ристић је сазнао да се говорило како становништво протествује против кнежевине која има захтеве на одређена места и градове. Тако Андраши упозна Ристића да ће се у Новопазарској нахији Турци оружјем супротставити Србији, и не само то, тражиће да задрже куршумлијски и вучитрнски крај јер износе да у том крају нема Срба. Министар Ристић објаснио је Андрашију да су ту Срби били већински народ а да су се Арнаути населили уз одобрење Турске али и поред тога они нису већински и на крају, они су дошљаци. Ристић храбро приговори грофу да Аустроугарска не треба да зазире што ће Србија добити коју хиљаду становника више а што је више становништва то је боље за Аустроугарску у трговачком смислу. Ристић не попушта па каже, ако се Србија шири територијално то је за Ц.иК.Р већи простор за трговину. Ристић подсећа грофа око територијалне увећаности Србије, напомиње и инсистира на част српског народа да му се дâ оно што је извојевао у рату. „Ми би желели да нам Ваше Превасходсво дâ подршку што јачу те да дођемо до тековина које смо изборили и за које ћемо моћи рећи да само суседној монархији можемо да

захвалимо"[25]. После упознавања грофа Андрашија, министар Ристић посети и руског посланика у Бечу. „Ристић изрази српску наду да се Русија не може за Србију мање интересовати од аустроугарске владе... И да Русија неће дати да се Аустроугарска, на штету Србије, додатно ојача."[26] Како је Ристић проценио да ће аустроугарски став према њој бити флексибилан, замолио је руску страну да не буде у опозицији против тога. О својим разговорима у Бечу, Ристић је 27. маја (8. јуна) телеграфски известио кнеза Милана о својим активностима. Кнез му је одговорио и подсетио га да он зна какви су његови погледи у вези Пирота и већих граница Србије и да је веома важно да се за то придобије Аустроугарска, по цену да им дамо сагласност за експлоатацију наших будућих железница. Нагласио је министру да све чини како би Аустроугарска била на нашој страни.

БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС

Берлински конгрес за православни хришћански народ представља нову еру живота у савременом свету. Ово се првенствено односи на српску кнежевину и Црну Гору које су преко 7 десетлећа биле у сталној борби за слободу и самосталност. Српски народ и поред крвљу стечене независности, остао је ускраћен јер слободу и независност није имало преко 3.000.000 становника расељених у Војводини, Славонији, Далмацији и у појасу Војне крајине. Стара Србија са Македонијом остала је под Портом.

Под Бизмарковим председавањем, Конгрес је отворен 13. јуна 1878. године са посебно одабраним делегацијама великих сила које су овлашћене да у име својих држава потписују усаглашене конгресне одлуке. Европске силе – Аустроугарска, Немачка, Француска, Енглеска, Италија, Турска и Русија на овом Конгресу ставиле су тачку на Источно питање (примедба аутора – преварили су се). О почетку Конгреса министар Ристић обавестио је кнеза Милана да гроф Андраши није дао ни на једно питање последњу реч а када је дао, да он у њу верује. Око граница постоје две варијанте. Једна – руска

25 Исто, стр. 171

26 Исто, стр. 173/174

коју упорно заступа Бобриков (санстефанска) и друга аустроугарска која иде од Копаоника, Голак, Трновац, Свети Илија, Трн, Драгоман, Свети Никола. Министар обавести Владу и кнеза да ће се на Конгресу разматрати меомар који је поднела јеврејска алијанса у коме се жале на положај Јевреја у Румунији и Србији и захтевају и траже пуну равноправност. Обавести кнеза да ће питање Србије бити разматрано за једну седмицу - у среду. Руску делегацију не предводи Горчаков. Стигао је нови пуномоћник Шувалов, који је за српско питање погоднији јер прихвата пројекат територијалног увећања Србије. Што се тиче Енглеза, министар извештава „они нас не воле, али нас трпе и ценим да они неће ништа спорити“. Он извештава кнеза како је румунски пуномоћник предао акт да у име Румуније учествује на Конгресу, а да он није поднео тај захтев што се показало исправно јер је румунски захтев енергично одбијен. Он обавести кнеза да је сазнао да Бизмарк има намеру да се интереси Аустроугарске максимално уваже. Ристић извештава како Конгрес споро ради (6 дана а да ништа није закључио). „Нови руски представник дао ми је савет да се што више саветујем са Аустроугарском и то на сваки могући начин а он ће тражити одобреље из Петрограда да се одобре границе на које буде пристајала аустроугарска делегација – Андраши“. Посланик Француске поверљиво саветује Ристићу, као свом старом познанику, да је кнез Бизмарк њему рекао да му је веома стало да се задовоље апетити Аустроугарске у оном обиму који Беч затражи. Француски пријатељ препоручио је Ристићу да се споразуме са Аустроугарском, јер може успети само колико се погоди са Андрашијем. Гроф Шувалов, у поновном сусрету са Ристићем, саветује га да нађе споразум са Аустроугарском, и да случајно не учини неки корак код Конгреса како не би компромитовао Андрашија. Што се тиче Италије, министар Ристић цени да је наклоњена Србији, али њен глас није меродаван. Још једном додаје да нам Енглеска ништа не спори, препуштајући нашу судбину у сферу интереса Аустроугарске.

Шта је Аустроугарска могла да уради у вези ишчекивање Србије по питању територијалног добитка или неког незнатног минимума? Да ли ће допустити реализацију Санстефанског мира? Можемо ли са Аустроугарском правити какву погодбу? Прво питање, територијално увећање, не може се никако избећи јер се оно заснива на тековинама српске борбе од 1804. до 1877. године које се морају узети као мера како

би се озакониле увећане границе које могу бити, више или мање по нас повољне. По одобрењу кнеза Милана, министар Ристић 12. јуна преда мемоар Конгресу са рекламацијом Србије и писану молбу да се питања која се односе на ствар Србије не решавају док и њен представник не буде саслушан. Овим поступком Ристић је желео да усагласи свој став са Андрашијем када се буде разматрало питање Србије. Пре предаје писма, руски генерал Шувалов посаветовао је Ристића да сондира став Андрашија о споменутом пројекту. У мемоару Ристић излаже како српско питање вековима не силази са дневног реда. Оно се не може уништити и постаје стално, те износи: 1) независност са гаранцијама великих сила, 2) територијално увећање у границама војнички стечених пре Санстефанског мира. Аустроугарска прихвата ове ставове, али ипак жели да их мало сузи и доведе на меру за успех. Ристић то одби, мислећи у себи да би то значило да Србија суспендује и ревидира своје историјско право. Алузија се односи на Босну. Предајући момаор Андрашију, Ристић учини други корак а то је улазак на Конгрес. Он се обрати кнезу Бизмарку. У мемоару председнику Конгреса пише да је то природна жеља и потреба српског народа и разлаже у исто време средства којим би се она могла задовољити и сложити са општим интересима. Министар моли „Вашу Светлост да повољно прими овај мемоар и да га благослови изнети на благонословенску оцену високе скупштине“[27]. Министар спољних послова Ристић упознаје канцелара Бизмарка да га је њега, Његова Светлост кнез Србије одредио за представника интереса народа српског код Конгреса... „Да је снабдевен са потребним пуномоћство за тај смер и има част поднети ово што следује на благонаклону оцену Ваше скупштине.“[28] Писмо упознаје канцелара да је Србија задобила своје политичко биће али да је оно остало незаштићено, те се није могло развити и створити благодет свом народу. Имала је несносан положај у коме је била изложена сталним претњама у којима је била принуђена да прими рат више него што га је желела. Последња четири века историја Србије нису ништа друго до низ крвавих борби против Турака. Она се стално одупирала Турској и овај њен отпор страшној експанзији Отоманске империје учино је услугу сигурности и развоју цивилизације у Европи. Док су други народи Балканског полуострва ћутке подносили јарам, Срби

27 Исто, стр. 195

28 Исто, стр. 195/196

су, прожети духом, слободом и независношћу, стално пружали отпор. Никада нисмо престали протествовати, а у непрекидном хајдуковању и ускоковању и бунама изражавали своју неподношљивост, а у неколико сукоба између Аустрије и Турака, између Млечана и Турака Срби су редовно суделовали на страни хришћана (католика). Наши вековни протести и устанци потврда су континуитета српског народа на право на самосталан политички живот. Министар Ристић све ово потврђује догађајима у последњих 50 година пре овога Конгреса, када је Порта признала политичку егзистенцију Кнежевине, али у пракси тај статус није поштован. Порта је оптужила Србију да нарушава мир на Балкану а са циљем да нађе разлог за уништење Кнежевине. Министар изнесе примере за зверско пустошење, убијање становништва, прогон и паљење која је Порта чинила 1876. године. Таква свирепост Порте, која је осуђена и у Европи, допринела је да српски народ за навек отуђи од било какве вере и гаранције које нуди превртљива и дозлабога подмукла Порта према Србима. Немогуће је повратити било какве односе са Портом и то је проузроковало започињање другог рата против Турске. За Србију су оба рата била не само скупо плаћена људским животима, већ су материјално и финансијски опустошили Кнежевину која једини спас види у независности и територијалном увећању. Ристић наглашава да Његова Светлост кнез подноси молбу да Конгрес призна независност Србије и да је стави под заштиту великих сила. Као прилог томе, упознаје Бизмарка са чињеницом да је Висока Порта Санстефанским уговором практично признала Србију као независну. Министар у мемоару посебно наглашава српску потребу да се разматра – формулише територијални захтев. Подсећа, да све што се дешава а третира се као Источно питање, углавном се везује за српско питање а то је – потврђивање догађаја у српским земљама које нико више не може оспорити док се коначно не реши српско питање које је кључ Источног питања. У највећој снази Велика Порта није могла повремене експлозије српског бунта да уништи, те се са сигурношћу може закључити да се српско питање не може никада угасити, те је општи интерес и категорички захтев да се то питање коначно регулише. Ристић упозорава да на територијама на левим обалама Дрине и Лима не може бити мира без радикалног разматрања положаја српског народа. Српска Влада не мисли да утиче на то становништво јер је регулисање стања на тим просторима у рукама

гарантних сила. Велике силе својом мудрошћу могу наћи решење за тај народ како би престали јауци и очајање које Срби у Кнежевини морају да слушају. Србија је била приморана да се по други пут лати оружја и са својим операцијама захватила је скоро целу Стару Србију. Повлачење са тих делова Старе Србије значило би препустити наше становништво муслиманској освети. Најбољи начин – средство да се тамо осигура благодет, јесте трајни мир и легитимно задовољство становништва да се ослободи и уједини са мајком Србијом. Ристић прилаже и карту са објашњењима и одређење граница територија које данас Србија тражи за себе. „Србија би била прожета дубоком захвалношћу спрам великих сила јер би њихово благонаклоно старање створило ово стање ствари.“[29]

Источне границе Србије биле су велики проблем за нашу дипломатију у Берлину. Својом активношћу дипломатија је успела да поколеба руски предлог источне границе по питању Трнова и Пирота, тако што су Руси предложили да се то реши на терену како народ каже. Ристић је упознао кнеза 15. јуна, који је тад био у Нишу, о овом питању. Кнез му је одговорио да је народ у тим крајевима одушевљен за Србију и да можемо бити сигурни да су за нас. Као резервну варијанту, кнез саветује Ристића да тражи привремену управу у овим местима, у Пирот и Трнову, под контролом Европе.

И коначно дошао је дан „Д“ за Србију која је дошла на дневни ред Конгреса. Најважније питање било је независност Србије. Први који се јавио за реч био је „пуномоћник Француске, министар Вадингтон који предложи да се независност призна под условом: да се у Србији усвоји потпуна једнакост свих вера“[30]. Предлог је једногласно усвојен а гаранције нису биле ни споменуте. Пуномоћници су сагласни да нове источне државе не треба да траже гаранције већ да покажу своју виталну снагу. „Уосталом, праве гаранције леже у стварним односима а не на хартији. Независност Србије то је „слобода за појединог човека“, то је независност за државу.“[31] Србија се вратила у Европу где је била у време средњег века са свим параметрима државе: култура, књижевност, уметност, привреда, трговина, као равноправна држава у европској хришћанској цивилизацији. Ранке, славни историчар који

29 Исто, стр. 203

30 Исто, стр. 205

31 Исто, стр. 206

је писао историју ослобађања Србије „честитао је Ристићу признање независности као највеће благо што је наша земља добити могла“[32]. Територијално увећање Србије, поред свега, значајно је, али је независност основа на којој државе постоје и граде своју будућност. Што се тиче предлога француског пуномоћника уз независност, тај се предлог односио и на услове које је формулисала „Алијанција Израиљска“ у коме је описан положај Јевреја у Кнежевини. Министар Ристић је упознао кнеза са овим условом нашта му је кнез дао овлашћење да може описати положај Јевреја у Србији и обећати им све европске стандарде. Ристић упозна француског министра Вадингтона са намером да напише писмо, нашта му он саветова да он са тим писмом упозна председника Конгреса. Француски га министар подржа јер Европа сматра да се Јеврејима признају верска права као и осталима и да је то питање части. „Ваша спремност за једнакост свих вера има посебну снагу за решење и других питања“. Француски дипломата одаје велико поштовање нашем министру што у веома тешким политичким приликама добро води српску ствар и стога му честита. „Ваша ће отаџбина добити максимум од онога што се у садашњим околностима може добити.“[33] Министар Ристић захвалио је француском министру на племенитој подршци у овим тешким приликама и на датим драгоценим сугестијама. У писму упућеном Бизмарку, Ристић нагласи да се он не боји што ће демантовати, а уједно потврдити, да ни једна земља на истоку не може да се упореди са Србијом када је у питању толеранција према другим религијама (примедба аутора – распад СФРЈ и мултиетничка Србија). Слобода вероисповести није само призната већ је загарантована чланом 119 државног Устава. Српска Влада практикује да даје олакшице. протестантима, који су веома малобројни, Влада је подигла храм у Београду, а њихове пастире издржава о државном трошку. Исто тако, одређена је локација за градњу католичке цркве. У Београду, нашој престоници, нема муслиманског становништва али Влада издржава једну џамију за оне муслимане који дођу у Београд као пролазници. Кључно питање услова за независност тиче се Јевреја. Њих у кнежевини нема више од 1.200 душа. „Они уживају потпуну равноправност са другим религијама. Јевреји су на неки начин привилеговани а у

32 Исто, стр. 207

33 Исто, стр. 209

поређењу са православним хришћанима који морају своје свештенике да издржавају, израелски рабин у Београду има од државе субвенцију од 600 динара.“[34] Њихове школе издржава држава као и друге своје школе. Јевреји имају сва права као и остали држављани, пише Ристић, могу се запошљавати, радити у свим службама, имају право гласа и могу бити бирани. Износи пример да од 8 београдских посланика један је Јеврејин. Конгрес је ово питање повољно решио по Србију. Кнежевина је добила независност која је произашла из вишевековне борбе против Турске, борбе која се водила на српској територији. Иза ове независности остале су многобројне битке хришћанске и турске војске које су се водиле по Србији која је пустошена, паљена, убијана, а најгоре је што је народ одвођен у ропство. Српски народ је све ово издржао јер је иза себе имао укорењену традицију државе, слободе, духа и човечности. То је била та вертикала око које се народ хватао, држао, вртео и опстао.

Друго питање које је неизмерно важно било је територијално увећање Кнежевине. На почетку расправе настале су велике тешкоће. Још пре почетка Конгреса наша страна је обавештена и упозорена од Аустроугарске да део Новопазарског пашалука не може тражити нити добити јер је тај простор требао да буде гвоздени пут (железница) од Сарајева – Пазар – Митровица – Скопље који је планиран у бечкој царевини. Министар 15. јуна (по старом календару) обавести кнеза како нас Аустроугарска потискује са тог простора, а Русија није у стању да нас заштитити. Аустроугарска сматра да компензација буде нова и већа територија на истоку. Та надокнада према бугарској граници односи се да врањски, трнски и пиротски крај припадну Србији, али Руси се противе за Трн и Пирот, па предлажу да добијемо гњилански крај. Али овај крај не дозвољава Аустроугарска. Још већи проблем прави се условљавањем Аустроугарске да пристанемо разматрати питање о железници и трговини. Са оваквим условљавањем Ристић се обрати, објасни и затражи мишљење Русије. Он се обрати грофу Шувалову да сагледа разлоге зашто, све што нам Аустроугарска нуди у вези источне и југоисточне границе, Руси одбијају. Ристић изрече Шувалову да је жалосно видети да Русија у борби са Аустроугарском ради против српских интереса. Очекивали смо да се овом приликом исправе погрешке а не да се оставља квасац за раздор између два сродна народа

34 Исто, стр. 211

који ће отуђивати српски народ од Русије. Гроф Шувалов одговори да до тога неће доћи и да он чека упутства из Петрограда. Ристић наставља своју „офанзиву“ и даје на знање грофу да тај предлог из Петрограда неће Србе задовољити. Нама, каже Ристић, Пирот са својом околином није толико важан колико су нам важне природне границе са Бугарском, а оне су иза Пирота. Мислећи да ће поколебати Ристића, гроф Шувалов каже да су тамо све Бугари, а министар одговори, ако су све Бугари онда ћемо тражити нека се народ пита. У отвореном разговору са грофом Шуваловим, министар каже кад дође до пречишћавања рачуна Русије и Аустроугарске, да ће се Руси уверити да ће им Срби више вредети од Бугара. Дијалог Ристића са Шуваловим није остао без резултата, јер су сарадници грофа пренели Ристићу да се слажу у томе да треба саслушати жеље становништва у тим крајевима, у трнском и пиротском крају. У разматрању граничне линије од Копаоника до Врања, наша страна наишла је на нови отпор од стране Енглеске и Турске. Преполац, између Куршумлије и Приштине, и Грделичку клисуру Енглези траже и инсистирају да припадну Турској да би могла боље да заштити своје границе из тих праваца. Енглески захтеви били су веома опасни, али тога момента помогла нам је Аустроугарска. Гроф Андраши затражи гласање за ове две важне географске тачке и правац. Да Преполац и Грделичка клисура са Врањем припадну Србији гласали су: Аустроугарска, Немачка. Француска и Русија а против нас: Енглеска, Турска и Италија. И по питању Пирота имали смо јаку подршку Аустроугарске, добили смо Пирот до Цариброда и део Трновског среза. Све у свему, наша нова источна граница повољна је за нас. За овакво повољно решење источне границе, Ристић истиче велику помоћ Француске као и њену наклоност за сва остала питања према нама. И Русија је такође дала подршку по питању закључења ратне штета коју нам је Енглеска покушала изнудити у корист Турске. Остаје жал за места – села око реке Увац која је ослободио архимандрит Дучић, која су се нашла у рејону у којем је био пројектован гвоздени пут Аустроугарске.

Завршетком другог рата са Турском 1878. године, започео је процес функционисања независности и прилагођавања у оквирима увећања територије Кнежевине. Велике људске жртве као и патња народа биле су основа да се крене у обнову Кнежевине у свим аспектима уређења државе, власти, права, морала, образовања, здравља и

одбране уморног народа. Дипломатска борба, започета од неправедног Санстефанског уговора па све до закључења Берлинског конгреса, дубоко је исцрпљавала српску дипломатију и владу, кнеза, као и наше посланике који су такође својом мудрошћу и снагом аргумената радили на убеђивању великих сила да нам признају независност. Фронт наших дипломата био је као кружна одбрана без имало зависти међу појединцима и сујете и сви су били уједињени да се одбрани оно што смо стекли борбом од 1804. до 1878. године. (Примедба аутора – у часовима писања овог дела не могу а да не направим две паралеле супротног смера, са ондашњим напорима свих представника Срба, са данашњим „модерним ешелонима" невладиних организација које немилосрдно газе са намером да трасирају пут нестанка Србије.) Оба наша захтева – стуба – а то је независност и територијално увећање извојевани су упркос многобројним препрекама. За разлику од нас: Грци су имали само сукоб са Турцима, Црногорци су имали препреку у Аустроугарској и Турској, Румуни су се мимоилазили са Русима. Наша делегација је била у процепу са интересима свих држава које су нам биле у непосредно додиру, Турска и Аустроугарска, па и неуважавана Русија од стране себи равних, а у другом фронту преко нас су се преламали интереси Бизмарка – Немачке, и немилосрдне Енглеске која је увек била на страни Турске и лукаво подржавала Аустроугарску. Црна Гора је највише осакаћена одлукама Берлинског конгреса што се тиче територије која је увећана за 3.900 км^2. Србија је територијално увећана за 11.100 км^2. Србија, да би добила подршку за своје источне границе, морала је да потпише две конвенције о трговини и железници.

Чланом 34 (XXXIV) Берлинског конгреса признаје се Србији НЕЗАВИСНОСТ. Наше присуство на Конгресу показује да смо заслужили независност коју смо на крају и извојевали. Ратове које је Србија водила пре Берлинског конгреса 1876. и 1877/78. године били су последњи ратни напори српске кнежевине ка слободи и пуној независности и уз развијену српску заставу са којом је ушла одважно у ова два рата. Независна Србија може сада самостално да планира развој и свеопшти напредак у целини ослањајући се на све своје ресурсе (људске и материјалне). Међутим, ово је све сјајно али само на први поглед. Непуни месец после стицања независности, Аустроугарска, уз сагласност Немачке и Енглеске, 8. јула наметну Србији тешке обавезе подржане од горе споменутих сила. Као прво,

према члану 37 Берлинског конгреса, Србија би обавезна да задржи у важности све привилегије које су странци у њој уживали као у доба кад је била турска покрајина.

Нема никаквих измена у трговинским обавезама Кнежевине према страним државама све док са свима њима не закључи нови трговински споразум. Србија не може да наплаћује транзитне таксе. Србији се намеће обавеза да преко своје територије сагради железничку пругу (део) којом би повезивала Централну Европу са Цариградом и Солуном. Иако би све опште обавезе Србија извршила према силама са закључивањем нових трговинских уговора (Немачка, Енглеска) она овим није отклонила нити ублажила свој положај као и будуће односе, економске и политичке, које се односе на Аустроугарску. Географски положај Србије определио је целокупну спољну трговину према Хабзбуршкој монархији те је Србија – кнежевина била приморана да закључи сепаратне трговинске конвенције још пре одлука Конгреса.

Главно питање трговинске конвенције са Аустроугарском односило се на Ђердап у коме Хабзбуршка монархија има право да регулише и управља Ђердапом (режим пловидбе) у коме Србији даје најповлашћенији положај. Друго су међусобни трговински уговори који су имали тешке последице по Србију. Тражило се да се при закључивању трговинских уговора Кнежевина што више зближи са Аустроугарском, чиме практично укида аутономност Кнежевине у трговини јер Аустроугарска све диктира. Трећи захтев би обавеза српске државе да у погледу железничког повезивања са Угарском железницом изгради железничку пругу која ће конструктивно бити једнообразна са железницом Аустроугарске. Циљ ове обавезе је да се Србија увуче у аустроугарску територију. Ова конвенција изазвала је у Србији незадовољство до очаја и пореди се са новим ропством. На крају Влада је усвојила само део конвенције и енергично је одбила лукаву замку иза које се крио царински савез. Аустроугарска је немилосрдно насрнула на измрцварену Србију са циљем да је што више веже а преко уцена деморалише и присили је за царински савез. Србија предузе извесне мере за своју самоодбрану. Србија закључи први трговински уговор са Енглеском, која је на Берлинском конгресу у свему подржавала Аустроугарску, јер је Лондон прозрео намере Беча и Берлина те је без оклевања потписао конвенцију са Кнежевином. То учини и Италија. Либерална Влада са министром Ристићем током пролећа и лета 1880.

започе преговоре са Аустроугарском у вези економске независности који је личио на царински рат. Хабзбуршка монархија 30. октобра 1880. године поднесе Србији формални ултиматум којим тражи да Кнежевина интегрално испуни захтеве. Уколико не дође до испуњавања захтева, Аустроугарска ће предузети репресије. Кнежевина је доведена у стање да бира између царинског рата и економског ропства. Влада и Јован Ристић нису наишли на разумевање кнеза који је имао другачије мишљење од Владе и министарства према Аустроугарској, те поднесоше оставку коју кнез прихвати. Овакав однос Владе и кнеза може се тумачити да је проузрокован незадовољством кнеза пасивним држањем Русије на Берлинском конгресу као и процене да је такав став Русије био одговор на велико кнежево противљење на стварање Велике Бугарске као и „касног" уласка Србије у други рат (13. децембар 1877. године). Да подсетимо да кад је Србија питала Русију у ком правцу да крене српска војска, доби од Руса равнодушан одговор, куд год хоће нека крене само нека не иде на Видин и на Софију. Било како било, Русија није била фактор одлучивања на Берлинском конгресу упркос велике победе над Турском. Имала је малу добит „захваљујући" што јавној и што тајној сагласности европских сила и њихове русофобске политике.

Кнез Милан одлучи да се потпуно баци у наручје Аустроугарске сматрајући да је то најбоље решење за Србију а и њега. Нова Влада на челу са Миланом Пироћанцем прихвати све услове Аустроугарске и 6. маја 1881. године закључи први трговински уговор с Хабзбурговцима. Уговор је потписан на принципу највише повлашћености у коме Аустроугарска доби сву власт у економији Србије. Уговор је јако повредио – оштетио морални и политички углед Србије. Уговор је отежао и спречавао прелазак Срба и других словенских народа из Аустроугарске у Србију и примање српског поданства – држављанства. Прецизира се да поданици једне уговорне стране не могу на територији друге стране стећи право грађанства док не буде отпуштен из држављанства своје земље. Поред трговинског уговора, као средство за гушење српске државности и слободе, Аустроугарска преко финансијско-политичког уцењивања започе акцију што веће зависности и везивања Кнежевине за царску власт. Кнежевина би финансијским одредбама – зајам – јако оштећена, завлада незадовољство и општи револт целе земље против Владе и кнеза Милана. Кнез од страха и антидинастичког покрета, а

то му је стално указивано у Аустроугарској, одлучи после боравка у Бечу у пролеће 1881. године да донесе пројект за конвенцију између Аустроугарске и Србије. Са тим упозна свог председника Владе министра Пироћанца и затражи од њега да пристане на ову конвенцију, али га овај одби увидевши да она нуди перспективу Србији која је идентична по питању положаја Турака у Француској. У новој историји српског народа ова конвенција – тајна конвенција – требала је да важи 10 година, направи праву конфузију у вршењу власти те доведе до честих пада влада, странaчких сукоба и уопште успорен је толико жељени целокупни аутентични напредак Србије. Конвенција садржи 7 чланова. Она доведе Србију у потпуну политичку зависност од Хабзбуршке монархије. Члан 4 тајне конвенције гласи да Аустроугарска прима на себе да помаже Србију и њене интересе код других европских кабинета, а Србија прима на себе обавезу да неће без претходног споразума са Аустроугарском преговарати нити закључивати политичке уговоре с другом којом државом и да неће на својој територији допустити какву страну оружану силу, ни редовно ни нередовно, па ни под именом добровољаца. Пироћанац у јесен исте године оде у Беч да покуша изменити или пак ублажити овај члан али без успеха. Добио је одговор да Аустроугарска не крњи право Србије и да садржина тајне конвенције од 28. јуна 1881. године остаје непромењена. Већ 1882. Србија је ушла потпуно „привезана" за Аустроугарску у економском и политичком смислу. Тајна конвенција је дело две савезнице, Немачке и Аустроугарске које су зацртале пројекат свог ширења преко Балкана до Багдада и Солуна.[35] Србији остадоше везане руке и тешки дани јер је трговински уговор са Аустроугарском имао за последицу праву економску стагнацију која није карактеристична за земље (и земљу) које се ослободе од освајача (примедба аутора – као и данас после 5. октобра 2000. године). Тада обично настаје високи морал и елан и спремност за прогрес. Али креатори Берлинског конгреса све су предвидели и градили своје интересе. Трговински уговор постао је зид индустријском и привредном развоју.

Србија се с тим није мирила, а плејада младих људи интелектуалаца, способних и школованих и великих обожавалаца српског поноса – патриота почеше се будити и бунити. Поред Конзервативне странке

35 Са тајном конвенцијом био је упознат само један мали број министара спољних послова. Њу је објавио и интрепретирао српски политичар Стојан М. Протић 1909. године.

појави се Напредна странка 1879. а 1881. и Радикална. Заоштравање односа у Србији поста још јаче када Народна скупштина прогласи 6. марта 1882. године Србију КРАЉЕВИНОМ. То би ветар у леђа краљу Милану на свом путу управљања и аутократских тежњи и личне владавине што је подржавала Аустроугарска. Уместо да повери владу победницима на изборима (7. септембра 1883. године) радикалима, краљ доведе на власт Николу Христића за кога се сматрало, да као стари бирократа влада чврстом руком.

У циљу пацификовања Радикалне странке, изазва се још веће незадовољство код народа које се стално ширило. У спољашњој политици радикали су тражили слогу са Црном Гором као и пријатељске односе са Бугарском као и помагање свих активности на неослобођеним српским просторима како би се створило целокупно српско народно јединство. До неспоразума у политичким односима са Бугарском, краљ Милан је највише замерао што је Софија са симпатијама гледала и подржавала политичке активности радикала – Пашића. Тимочком буном у јесен 1883. године краљ одлучи да се са Радикалном странком „радикално" обрачуна. Буна је угушена у крви помоћу војске.

То је било у супротности са тајном конвенцијом која је изричито забрањивала такве активности Србије.

Као последицу незадовољства, краљ издаде наредбу за прикупљање оружја. Осуђено је на смртни казну 21 лице, а 734 учесника буне кажњено је робијом и затвором. За догађаје у Тимочкој буни нашироко је писала штампа у Бугарској и позивала Бугарску да да уточиште српским побуњеницима (Пашићу). И не само бугарска, већ и руска дипломатија показивала је велико незадовољство са политиком краља Милана. Још један разлог лоших односа са Бугарском била је такозвана Бреговска афера (30-тих година кнез Милош купио је једно имање код Брегова на Тимоку које се налазило на левој обали Тимока. А када је Тимок променио ток – природно, Брегово је остало на десној страни. И око тога наста спорење између краља и Бугарске. Срби су поставили стражу на Брегову а Бугари су тражили да се она повуче. Због неуспелог договора Србија је 28. маја прекинула дипломатске односе са Бугарима.)

Та наредба изазва оружани отпор а у источној Србији отворену побуну. После крвавог угушења буне у источној Србији – Зајечарска

буна, краљ Милан поново доведе у Србији на власт Напредну странку. На чело Владе постави Милутина Гарашанина са скромним дипломатским искуством. Док је гушио Зајечарску буну, краљ Милан дође у велику и оштру расправу са Бугарском због њеног давања уточишта извесном броју политичких емиграната из Србије. Политици краља Милана највише је сметао панславистички курс радикалне странке у којима је препознао левичарске и нихилистичке ставове неких руских научника (Бакуњин).

Односи се посебно заоштрише 1884. године када Србија силом узе неко спорно гранично земљиште. Дипломатски односи између Србије и Бугарске беху прекинути. Бугарска 18. септембра 1885. године сједињује Источну Румелију са бугарском кнежевином. Овим уједињењем Бугарске она територијално би два пута већа од Краљевине Србије. То изазва велику узнемиреност Краљевине Србије и би доказ да је Србија била највећа жртва Берлинског конгреса. Краљ уведе ванредне мере: војска се ставља у приправно стање; Народна скупштина сазва ванредну седницу; уведе забрану слободе говора и слободу штампе. Мобилизација војске правда се кривњом одлука Берлинског конгреса због поступка Бугарске те Србија као држава Балканског полуострва сматра да су њени животни интереси угрожени. Краљ Милан је био у Бечу када је проглашена прокламација о уједињењу Бугарске. Краљ је већ у Бечу одлучио да уведе Србију у рат. По повратку у земљу, краљ изјави да су ова политичка кретања на Балкану занемарила Србију која је један од фактора који воде бригу о миру на Балканском полуострву. Процес уједињења Бугарске – изненађење, у многоме је последица неуспеха политике краља Милана на унутрашњем плану у Србији које је краљ мислио решити на спољном плану – рат са Бугарском. У народу је владало расположење, могло би се рећи спремност да се не иде у рат са Бугарском већ да Краљевина Србија компензира своје територијално увећање на рачун Турске, тј. припајање Старе Србије – Космета. Краљева протекторатска Србија од Аустроугарске ништа не доби да се то питање балканске кризе реши мирним путем, она ћутке пређе на поступке краља Србије који је умислио да оружјем заштити „чврст" став којим се поштују одлуке Берлинског конгреса а то значи поштивање стања насталог после одлука у Берлину. У војничком погледу вођење рата било је неуспешно и оно ослика реално стање у Србији, како на унутрашњем тако и на спољашњем плану. Србија ступи

у рат без одређеног циља, као и то да ниједна од великих сила није категорички заузела став против рата, већ напротив Енглеска је највише држала страну Бугарске са циљем маргинализовања Русије. На фронту се појави права конфузија у употреби војске на свим правцима. После неколико првих успеха дошао је пораз на Сливници и повлачења српске војске у нереду, а падом Пирота рат се пренео на територију Србије. Због изгубљеног рата, краљ Милан је увидео да је и он сам изгубљен. Русија, Аустроугарска и Немачка у име великих сила затражише да се непријатељства обуставе. Посланик Аустроугарске у Београду гроф Кевенхилер, лични краљев пријатељ, 17. новембра преко Ниша стиже у бугарски главни штаб и заустави бугарско напредовање. Примирје између зараћених страна је потписано 28. новембра а 3. марта 1886. године закључен је у Букурешту мир између Србије и Бугарске са status quo ante. Овај рат је перфидно припремљен у циљу остварења империјалистичке политике Аустроугарске на Балкану. Краљ, Влада и цела политика краљевска показаше се кратковидим и упустише се у ту авантуру. Рат са Бугарском представљао је кулминацију општег стања у Србији. Сматра се да је од 1804. године ово највећи пораз који је уздрмао дотадашњи углед Србије на Балкану. Побеђена Србија је представљала само прву етапу у завојевачким плановима Аустроугарске за продор на југоисток. Краљ Милан и династија Обреновића, мерено историјском логиком, заслужују сваку осуду за пропуст у рату 1885. године. Најфаталнији одјек овога пораза на моралном плану бејаше у српским земљама на југу и у сливу Вардара. На крилима победе код Сливнице, бугарски попови и учитељи наставише, са пушком и ножем у руци, још јачи рад на бугаризацији вардарских Срба.

Најугледнији политичари Либералне и Напредне странке упутише краљу Милану Aide-memoar крајем 1885. године, у коме су окарактерисали унутрашњи и спољни положај Србије после несрећног рата са Бугарском и постави се на прво место питање абдикације. Народ је несрећним исходом борбе потресен у својим најкоренитијим осећањима понизности и достојанства... и његово осећање... које по инстинкту роди тражећи себи признање да је као народ погрешио.“[36] Краљ Милан је суочен са три главна питања која су дубоко растрзала немирну и нечврсту савест краљеву. Прво у том низу је питање абдикације. Да би обезбедио свом сину Александру наследство, краљу

36 Ђурђе Јеленић, наведено дело, стр 201/202

би јасно да мора доћи до промене Устава. Такође једно од питања бејаше развод брака са краљицом Наталијом, која бејаше стекла велику популарност у свим редовима српског друштва. Краљ је по сваку цену желео да је удаљи из Србије. У јесен 1888. у октобру, на незаконит начин извршен је развод брака Милана и Наталије. Пре тога, у Немачкој је насилним мерама, од краљице Наталије одузет син Александар. Овај поступак краља јавност је осудила као скандал недостојан суверену једне државе и то би још један шамар српској државности. Свестан да у народу влада велико незадовољство, краљ Милан одлучи да покрене реформе Устава, тако да ново уставно питање ублажи одвратност код народа Србије које је изазвао својим поступцима. Почетком јануара 1889. године, велика Народна скупштине без дискусије и других процедура усвоји 2. јануара нови земаљски Устав који је био заснован на принципима највише слободе која би у крајњем смислу Србију дефинисала као систем чисте парламентарне владавине. Ова краљева трансформација од апсолутистичког владара изазва колико сензацију толико исто и парадокс. Тако Србија доби један од најслободоумнијих устава каквих није било у Европи. Радикална странка сматрала је да нови Устав почива на темељима радикалног програма које је Милан искористио као своје средство. Али Устав је усвојен, и када се једном дају права и слобода народу, она се више се не могу одузети. Осећајући пулс Краљевине и скори одлазак, краљ Милан 9. фебруара 1889. године изврши продужење тајне конвенције из 1881. године у сагласношћу са новим Уставом и у чему аустроугарска улога још више добија на значају према свим српским просторима Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине. Тајна конвенција имала је да важи до 1894. године, а те исте године, 14. августа краљевић Александар, после стицања пунолетства, има по Уставу право да влада као наследник. Српски народ одахну 6. марта после прогласа Краљевине да краљ Милан абдицира. За намеснике своме малолетном сину краљу Александру одреди Јована Ристића, генерала Косту Протића и Јована Белимарковића. Одлазећи краљ Милан мало је био свестан свих опасности и водио је лаковерну игру са основним народним правима. Његовом изјавом, сутрадан после потписа Устава коју је саопштио свом личном пријатељу да су „сви викали и тражили што слободнији устав зашто сам га ја дао хотећи да доведем то питање до апсурдности и да тако докажем да за Србију

још није такав устав“[37], показао је да је лично био против доношења тог Устава али да је попустио под притиском.

Нови Устав и његову примену, прилагођавање те контролу Владе и скупштине диктирале су највеће партије – Радикална странка и друге. По новом Уставу започео је процес унутрашњих реформи, преображај земље у материјалном, финансијском смислу и подигне морал да држава крене новим правцем, првенствено у спољној политици како би повратила изгубљени углед у иностранству. Највећа препрека новој српској оријентацији би Аустроугарска која се одмах декларисала као непријатељ новог српског слободарског Устава као и режима који је успостављен.[38]

По одласку из Србије краљ Милан није себе искључио од уплитања у свакодневни рад власти у земљи. Његов захтев да се брише из држављанства Србије био је озакоњен због чега је екс краљ Милан показао велику нервозу и чуђење. Зато је оптужио намеснике које је он сам именовао. Краљ Александар 14. априла 1893. године на један театралан начин (мада још малолетан) отера намеснике и тадашњу либералну Владу и у име Устава, преузе државну управу у своје руке. Септембра 1893. године краљ Александар састао се са својим оцем краљем Миланом. Њихова сарадња кулминирала је што на нечувен начин суспендоваше државни Устав од 1888/1889. и ставише у функцију славни намеснички Устав из 1869. године. Млади краљ, са оцем Миланом, водио је потпуно аустроугарску политику. Владе су падале, и радикалне и либералне. У Србији је завладала самовоља и безакоње, корупција која владаше у свим гранама државне управе. Расплет сина и оца десио се на један чудноват начин. Краљ Милан, мислећи да је Србију потпуно довео у стање по свом нахођењу, одлучи да ожени сина краља Александра. Упорни краљ Милан је васпитавао свог сина по својој жељи са најбољом намером, али на крају испаде да син изневери очева надања и приреди велико изненађење. У јулу 1900. године, краљ Александар изненада објави једну прокламацију народу – своју веридбу са Драгом Машин. Распусти кабинет Владете Ђорђевића и преко нове Владе тзв. Свадбеног министарства изда наредбу, по којој је било наређено да се

37 Исто, стр. 205

38 Сви устави у Србији, дела су Обреновића: 1) Сретењски устав из 1835, 2) Турски из 1838, 3) Намеснички из 1869, 4) тзв. Радикалски из јануара 1888. који је трајао до 1894. године

убије његов отац краљ Милан ако би покушао да се врати у Србију. У Бечу 11. фебруара 1901. године краљ Милан издахну где је током свога краљевања учинио толико несреће својој држави и народу.

Краљ Александар учини неколико популарних подухвата да у Србију уведе једну нову оријентацију. Амнестирао је 1899. осуђене радикале а као допуну свом гесту помиловања, успостави дипломатске односе са Русијом. Овим се показала тежња да Србија неће ићи само једним смером, ка Бечу, већ и једним новим, ка Петрограду. Главно питање на унутрашњем сређивању стања би доношење новог Устава. Радикали присташе и учествоваше у писању најглавнијих одредби новог Устава. Новим Уставом по први пут је успостављен, поред Народне скупштине, Горњи дом (Сенат) састављен од чланова доживотних наименованих од круне. Овај Устав од 19. априла 1901. године био је бољи од намесничког из 1869. али у демократском погледу није био на нивоу Устава из 1889. године.

Ћудљиве нарави, краљ Александар највише изазва нерасположење у свим порама српског народа својим браком са Драгом Машин. У земљи завлада прави хаос, између осталог и због личне и имовинске несигурности. Осећала се атмосфера велике катастрофе, некада јавна борба путем штампе и живе речи преобрати се у тајне договоре и припреме за самоодбрану и спас државе, независности и народног достојанства. Краљ и краљица Драга окренуше се Бечу и Берлину за пријатељство, знајући да су та два центра оријентисани на југоисток и Србију.

Цела земља сагласи се са „расположењем" против краља и краљице из чега се организова једна завера која је имала за циљ да спаси земљу. (?) На општу слику узавреле Србије, а нарочито Београда, краљ и краљица нису обраћали пажњу. Они наставише да демонстрирају са пријемима аустријских и немачких посланика што је у многоме појачало многа неслагања и бес јавности. Ноћу 10/11. јуна 1903. године једна завереничка група насилно продре у двор и после краће борбе уби краља Александра и краљицу Драгу и још неколико великодостојника и послушника краља и краљице. Овим убиством заврши се период српске „независности" која је само на папиру била независна а политички и економски потпуно потчињена Аустроугарској, која је трасирала германски правац „продирања" на исток.

Државне и националне штете и понижења које је Србија истрајала у овој последњој четвртини XIX века у извршавању аутократских прохтева, насиља, безакоња, нису искупљени трагичним свршетком последњег краља Обреновића, Александра.

Безобзирна, дрска и агресивна германска политика Беча и Берлина осмишљена је на Берлинском конгресу. Све им је „легло на руду“, укључујући Бугарску, а Србију су трговинском тајном конвенцијом економски и политички окупирали а српска независност била је само номинална. Католичка Аустроугарска сматрала је јаку Србију као главног непријатеља на путу за Солун и Цариград. Територијално су нас осакатили, војно претили да не гајимо било какве илузије да Босна и Херцеговина и српски народ буду уједињени са Србијом. Све ово је израз једне дубоке империјалистичке идеје која је била у сукобу између Англосаксонаца и Германа и зато држање Србије под апсолутном контролом било је од велике важности за Аустроугарску и Немачку. Енглеска је све ово добро разумела, потпаљивала и пројектовала евентуални сукоб тј. већи рат са Немачком.

Када је Владан Ђорђевић саставио Владу, а као велики пријатељ краља Милана, и уз сагласност краља Александра, Милан доби једну од најзначајнијих функција у његовој Влади. Као краљев отац, добио је звање врховног команданта активне војске. Екс краљ имао је у својим рукама најмоћнији апарат у Краљевини. Још док је био и кнез и краљ, у војсци је стекао велики број пријатеља и присталица, а са новом функцијом он ће практично препородити српску војску. Он је затекао стање српске војске веома рђавим и потпуно неспособном за вођење било каквог рата. Војсци је недостајало све. Није имала модерних пушака, муниције, артиљерије, као ни запреге за превођење ратне опреме. Милан је сачинио програм, „модернизације“ војске и у периоду од 1898. до 1900. он је потпуно реорганизовао војску, унапредио је обуку и наоружање тако да су његови највећи критичари и противници морали да признају његове заслуге. За време владавине краља Милана, Русија је остала спорна тачка с којом он није могао да усагласи своју политику свестан своје немоћи која је произилазила из сукоба интереса великих сила. У Петрограду су највише замерали Милану због односа са Аустријом. Такође, Миланова политика била је политика неспоразума са Бугарском, првенствено директно у односима на релацији Београд – Софија, а неспоразум је додатно отежан бугарском „офанзивом“ у

Македонији преко цркве као и бугаризацијом и пропагандом против Србије а поготово што су бугарске комите изводиле терористичке акције према српском становништву. Те акције су кулминирале у пролеће 1898. године. Ово питање Македоније оптерећиваће будуће односе Србије и Бугарске које ће свој епилог имати у Другом балканском рату. Јован Цвијић, када формулише македонско питање каже да је то словенско становништво – флотантна маса (народне масе без одређене националне свести) – која може постати и то лако и српска и бугарска. У доба краља Милана а и краља Александра, српски народ изван Краљевине Србије био је изложен непрестаним нападима Арнаута. Српска Влада се због тога жалила Порти, упутила је ноту да су Арнаути 6. маја 1898. године извршили више од 400 злочина над Србима те су тражили мешовиту комисију да утврди те чињенице.

После преврата извршеног 11. јуна 1903. године очекивало се да ће у Србији настати велики нереди али се то не деси. Сви слојеви српског народа осетили су олакшање и мирноћу одласком династије Обреновић. Истог дана у Београду је образована револуционарна Влада у коју су ушли прваци свих политичких странака. Ова Влада као први задатак поставила је да се успостави политичко стање по Уставу од 19. априла 1901. године по коме је функционисала власт до државног удара краља Александра. Влада истог дана одлучи да 15. јуна сазове народно представништво; а то су Народна скупштину и Сенат. Ово тело требало је да одлучи и изврши избор новог владаоца и донесе нови државни устав. На заједничкој седници Народне скупштине и Сената 15. јуна 1903. године донета је једногласна одлука да се кнез Петар Карађорђевић изабере за краља Србије. Одређена је једна виђенија група посланика која се упутила у Женеву, где је кнез живео, и да га свечано допрати у земљу. Унапред се знало да по питању новог краља неће бити никакве расправе с обзиром да је 25-огодишње туторство Аустроугарске у целокупном животу Србије код Срба искристалисало жељу да дође нови краљ Петар, син кнеза Александра и унук Карађорђа. Петар је током неколико деценија крајем XIX века постао легендаран. Он је као официр испољио велико херојство у француској војсци у рату против Немачке 1870. У Босанско-Херцеговачком устанку 1875/76. показао је пример патриотизма и одлучности да се бори за национално уједињење српства. Сама чињеница да је унук генијалног деде Карађорђа, и поред дугогодишњег одсуства из Србије оно није

избрисало његов српски дух који је сублимација српске традиције, слободе и обнове државе. Дело „О слободи" Џона Стјуарта Мила, Петар је превео на српски и било је много читано у Београду.

Што се тиче услова, све су партије биле сагласне да се врати Устав из 1889. године који би био допуњен неким малим изменама. Нови Устав би проглашен 18. јуна а објављен у српским новинама 20. јуна. Захваљујући новом Уставу у Србији се за релативно кратко време постиже огроман напредак у свим гранама државне уређености, социјалног и националног живота. И док је у Србији трајало ново престројавање са новим краљем и Уставом, штампа суседне монархије, Аустроугарске, тражила је оно о чему је размишљао хабзбуршки цар, да се предузме енергично војна окупација Србије под изговором да она прави сметње и неред на Балкану. У овоме су се нарочито истицале империјалистичка и војна партија уз благослов католичке цркве. Намере су ишле до апсурда, да се војном интервенцијом збаци српски краљ а на престо постави црногорски кнез Никола. Одвраћање од овог наума Аустроугарске, учинио је сам српски народ и револуционарна власт која брзо и у највећем реду и миру сврши све државне послове и тако онемогући Аустроугарску да изврши интервенцију.

Српска сеоска породица – крај 19. и почетак 20. века

КРАЉЕВСТВО КАРАЂОРЂЕВИЋА

Новоизабрани краљ Петар стиже у Београд 25. јуна 1903. године и истог дана положи заклетву пред законодавним телом. „Ја, Петар I, ступајући на престо Краљевине Србије и примајући краљевску власт, заклињем се Свемогућним Богом и свим што ми је најсветије и најмилије на овом свету да ћу чувати независност Србије и целину државне области, да ћу земаљски Устав неповредан одржати, да ћу по њему и законима владати, и да ћу у свима мојим тежњама и делима добро народа пред очима имати. Изричући свечану ову моју заклетву, пред Богом и народом, призивам за сведока Господа Бога, по коме ћу одговор давати на страшном његовом суду. Тако ми Господ Бог помогао. Амин.“[1]

Основни принцип владавине краља Петра био је, од првог дана, јачање националне политике на унутрашњем и спољном плану. Томе је ишло на руку што је брзо почео функционисати државни и друштвени развитак Србије, извршена је подела власти и одговорности по свим ресорима. Политичке слободе и права човека биле су неприкосновене. Постављене су основе природне самоуправе српског народа засноване на традицији и духу од општине, преко среза до округа.

На спољном плану краљ Петар није имао никакве дилеме. У својој левој руци носио је куршум из немачке цеви који је добио у рату 1870. године борећи се као француски војник. Краљ је на дипломатском плану у време највише хајке суседне монархије, Аустроугарске, донео одлуку да смер спољне политике буде ослонац на Русију а на западу на првом месту Француска. И заиста краљ је до краја живота остао доследан својој спољној оријентацији.

1 Ђурађ Јеленић, *Нова Србија и Југославија*, стр. 225

Да би обезбедио формирање власти и мирног развитка Србије, краљ Петар нареди опште изборе за Народну скупштину. Избори су завршени 21. септембра 1903. године. Главни такмаци на изборима биле су две странке: Радикална странка и Странка самосталних радикала. Ове две странке су биле главни противници режиму краља Александра Обреновића и због тога су стекле велику популарност у народу. Изборни резултати нису ни једној странци дали апсолутну већину те је формирана Влада привременог компромиса. За председника Владе изабран је генерал Саво Грујић чији главни задатак би да реши најважније питање, како да упропашћене државне финансије постави на здраве ноге. У коалиционој Влади настадоше велике полемике по питања наоружавања војске и градње нових железница. Отварање послова за нове пруге било је веома важно и приоритетно у смислу запошљавања и материјалне производње. Болест српских финансија „излечио је" нови министар др Лазар Пачу који реши финансијске проблеме и оздрави новчани систем. Поштујући нови Устав и његова практична примена најбоље се одразила на правну и имовинску сигурност. Та сигурност директно је утицала на привредни развој државе, елан у свим пословима а највише се прошири на трговину. Наука процвета, култура и књижевност, слобода говора (после реакционарног времена) подиже морални углед Србије на целокупном српском простору, како Србије тако и изван ње. Потлачени словенски народи у Турској и Аустрији видеше у Србији пијемонт за све њих. Београд постаде главна тема код југословенских народа у коме су препознале ослонац за решавање својих националних идеја које су им биле пригушене, како у Аустроугарској тако и у деловима под Турском. То се манифестова у јесен 1904. године за време крунисања краља Петра у Београду када се слегло 100.000 људи Срба, Хрвата, Словенаца и Бугара. Присутни Срби духовно су осећали своју традицију која васкрсну и баци их у времена од владавине Немањића, а нарочито цара Душана, кнеза Лазара, деспота Стефана, Карађорђа, Милоша и Маихаила. Они у краљу Петру осетише реинкарнацију свих горе споменутих владара. Ова експлозија – еуфорија Словена изван Србије а који нису били Срби, видела је у Краљевини Србији уточиште за изношење својих неостварених националних идеала који су у Хабзбуршкој монархији били пригушени (Т. Ујевић, Г. Матош, Тартаље, и многи други интелектуалци).

Несугласице у парламенту радикала са самосталним радикалима, решиће се тако да се формира нови кабинет од радикала а за председника Владе изабран је Никола Пашић. Он је придобио неколико самосталних радикала и створио је потребну већину у Народној скупштини. Проблем финансија, како је речено, решио је министар Лаза Пачу. Влада започе расправу око изградње нових железница и наоружавања војске о чему је Скупштина требала да донесе одлуку. За остваривање ових циљева (железница и војска) Скупштина донесе одлуку да Србија закључи мало већи зајам на страни. Ово искористи Аустроугарска те својим интригама и репресијама, а да би заштитила своје интересе, покуша да поново наметне своје туторство из којег се Србија срећно и дефинитивно ишчупала.

Влада Николе Пашића би у пролеће 1905. године замењена Владом самосталних радикала под председништвом Љубе Стојановића. Његов мандат је трајао 11 месеци. Влада је доживела неуспех јер није решила питање наоружавања војске и изградњу нове железнице. Такође, ова Влада није успела обновити дипломатске односе са Лондоном који су прекинути 1903. године. Ипак ова Влада урадила је два „велика посла“ који су имали утицај на целокупну државну судбину Србије у наредним годинама. Она је закључила уговор о царинском савезу са Бугарском, 1905. године, а примила је прве „ударце“ од царинског рата између Србије и Аустроугарске. Трговински савез Србије и Бугарске имао је статус апсолутне тајне а објавио би се истовремено у оба парламента на усвајање. Међутим, Влада у Софији 3. јануара 1906. године објави тај уговор који је у бугарском Народном собрању усвојен једногласно. Бугарско вероломство кнеза Фердинанда било је у дослуху са Бечом. Ова објава поклопила се са прекидом трговинских преговора између Аустроугарске и Србије. До прекида разговора је дошло због притиска на нову власт Србије која се потпуно извукла из канџи Аустроугарске. Због географског положаја Србије, Аустроугарска је тражила максималне повластице за њену трговину, док на други страну, Србији су одузете раније повластице у Аустроугарској. Сукоб између Србије и Аустроугарске није се могао избећи, јер у Србији није било ни једне Владе која би пристала на трговинску (политичку) капитулацију. У међувремену откривен је и садржај тајног уговора који је 1898. био закључен између Бугарске и Аустроугарске. По том уговору, бугарски кнез Фердинанд био је дужан

да помаже Аустроугарске претензије на Балкану, те се и објављивање српско-бугарског уговора тумачи као допринос германизацији на Балкану. Политичка дрскост Аустроугарске према Србији извршена је 14. јануара 1906. године када је Беч енергично затражио од српске владе писано обећање да неће царински савез са Бугарском изнети пред Народну скупштину док се преговори са Аустроугарском не заврше. Тражено је од Србије „да измени све одредбе уговора о савезу са Бугарском који се не би слагали са одредбама новог трговинског уговора“[2]. Обрт настаде кад Аустроугарска предузе трговинску одмазду 22. јануара, прекиде преговоре и забрани сваки извоз из Србије у хабзбуршку монархију. Краљевина реципрочно одговори и забрани сваки увоз из Аустроугарске. Би то почетак царинског рата између Србије и Аустроугарске који ће трајати све до 1910. године. Одлука Аустроугарске према Србији, по питању трговинског уговора, бијеху нешто што до тада никад није практиковано у Европи и у свету. Изненађени су били и српски непријатељи и српски пријатељи, овим догађајем који ће створити велике перипетије у неједнакој борби царевине са нејаком српском краљевином. Очекивала се дипломатска нота од пријатељске Француске и Русије према Аустроугарској. Француска је била заузета конференцијом која је расправљала о мароканској кризи и није имала разлога да се меша у ову економску борбу. Краљевина Србија, после увођења санкција, отпоче дипломатску борбу настојећи да Европи и свету изнесе страшну економску неправду Голијата, Аустроугарске према Србији Давиду.

На Хашкој мировној конференцији, јуна 1907. године, Србију су представљали Сава Грујић, председник државног савета, и Милан Милићевић, посланик у Лондону. На овој конференцији српски дипломата, сјајни правник и окретни говорник, Милован Миловановић, је пре почетка рада конференције изабран за потпредседника једне од четири комисије. То му је омогућило да активно учествује у дискусијама о мирном решавању међународних спорова, у чему је Србија као мала земља било живо заинтересована. Он је у име српске делегације поднео конференцији предлог допуне начела обавезности арбитраже у међународним споровима, како би се смањила опасност од ратних сукоба. „Малим државама треба омогућити да кажу „постоје судови

2 Исто, стр. 230

у Хагу."[3] Миловановић је заговарао већа овлашћења међународног суда. Нагласак је био да и трговински уговори морају бити предмет међународне арбитраже. Био је ово један од првих покушаја да се у царинском сукобу са Аустроугарском укаже на велике неправде које се чине са позиција силе. Велике силе нису прихватиле Миловановићеве предлоге. Мудри и интелигентни Милован свој завршни говор закључио је: „Ми ћемо се тешити због недовољности добијених резултата сећањем да су и друге велике идеје које су потресле свет имале често врло скроман почетак"[4].

Миловановић је у Хагу изнео начело једнакости у међународним односима, једнакост великих и малих држава, те и право народа на самоопредељење. Ово је спас за мале државе од притисака великих.

Тема конференције била је и наоружавање и разоружавање. Миловановић није гајио илузију по питању разоружавања. У времену садашњих међународних односа мале државе су спознале да никакве гаранције за свој опстанак, а камоли своја права, немају. Имајући на памети положај његове државе, Миловановић каже да независност малих држава зависи првенствено од њихове решености да се бране. Мале државе – Србија – уколико су снажније, утолико ће се већа држава устезати да је нападне. Србија ће бити противник разоружавања који би се по истом кључу применило на мале и велике. Да је био у праву, мало после њега у свом говору посведочио је барон Гизла, аустријски делегат, који је на једној конференцији тражио „да се војсци која заузме непријатељско земљиште призна право да може присилити становнике да јој служе као вође за даље напредовање, указујући при томе отворено на *тешко и непроходно Балканско полуострво*"[5].

Док год према Србији стоје неостварени национални задаци, сматра Миловановић, она се не мора прихватити разоружања. Ти се задаци могу остварити темељном припремом на духовном и материјалном јачању и прилагођавању датом времену. (Аутор док ово пише у глави му је садашњи положај Србије, оптерећен је заговарањем за ЕУ без алтернативе и пропаганда за НАТО.)

3 Исто, стр. 233-234

4 Исто, стр. 238

5 Исто, стр 239-240

Царински рат започет 22. јуна 1906. године „обогаћен је" све новијим трговинском уценама и захтевима. Повластице за аустријску робу су се подразумевале, али затражи се од Србије и обавеза да у аустријским фабрикама изврши набавка топова и целокупног борбеног материјала за српску војску. Српски одговор је био решеност на отворену и огорчену борбу. Захтев је одбијен и граница је затворена за сав трговински промет. Србија је доведена у стање из којег је тражила нова решења и оријентацију на алтернативне правце извоза и увоза робе. Није било лако да се изврши трансформација уходане трговине са северним суседом. Брзо су решени правци за трговину, вардарском железницом до Солуна, преко Бугарске и Дунавом. Нова оријентација трговине ка југу убрзо се показа веома рентабилном, боље него што су Беч и Будимпешта могли замислити. Док су хабзбурговци очекивали финансијски слом Србије и са још горим последицама на другом плану, догоди се све супротно. Србија из овог рата изађе не само као победник, већ са великим добитком у свим гранама њене привреде. Царински рат је успешно превазиђен, Србија се дефинитивно извукла из окова Аустроугарске – економских привилегија и политичких претензија. Царински рат је и утицао на разноликост и усавршавање целокупне српске производње. Нова тржишта подстакла су српску производњу на већи ниво – квалитет који регулише ново до тада непознато тржиште. Са квалитетом робе расле су и цене. У години 1905. извоз Србије у Аустроугарску износио је 71.995.224 динара, а 1910. извоз је износио 98.388.028 динара. На крају 1906. године (годину дана после царинског рата) Србија је закључила један зајам за наоружавање војске и изградњу нових железничких пруга. Поверилац је Француска. У исто време све потребе за војску наручене су у француским фабрикама. Овим уговором послат је одговор Аустроугарској на њен ултиматум да се српска војска опреми наоружањем хабзбуршке монархије. У 1907. години Краљевина Србија закључила је много трговинских уговора: с Француском, Енглеском, Италијом, Турском, Румунијом и Швајцарском. Овом економском политиком, која је ојачала српску државу, избаци Аустроугарску и њене претње за опстанак Краљевине. Санкције хабзбуршке монархије ујединиле су српску политичку различитост појединих странака које су без поговора заузеле јединствен став националног поноса и части, слободе и чувања државности. Чим је привредни развој на новим економским основама узео маха, то се

могло видети у свакодневном побољшању живота у тоталу, српски парламент се врати поново у вулканско гротло страначких борби.

Српски парламент у овим данима и годинама показао је многе болести које су последица младости и неискуства у претресању и разматрању, те и у нерегулисаним социјалним и политичким односима који узрокују оштрину рада парламента. Али све то није зауставило брзи развој у који је уграђена животна снага српског народа који је у многоме неутралисала и парламентарне несугласице и жестоке препирке. Невероватан успех Србије у царинском рату са Аустроугарском у свим гранама унутрашњег народног живота био је толико велик и уочљив и изазвао је забринутост у владарским круговима Хабзбуршке монархије а и Бугарске. Беч је с правом ценио да јака Србија, Србија у налету свога развоја, представља велику претњу у пресецању Аустроугарског пута преко Солуна за Средоземно море. Закључено је да је Србија главна и једина брана овом германском пројектованом правцу (примедба аутора, паралелно са данашњим положајем Србије, ЕУ, НАТО, где се ради на сламању Србије). Кључ за германски пут на исток лежу у решењу да се не само сломи отпор Србије већ и да се уништи сама њена државност. План Хабзбуршке монархије за нова освајања на Балкану објављен је 27. јануара 1908. године изјавом заједничког министра Аустроугарске барона Еренталa да је Аустроугарска одлучила да своју железничку мрежу непосредне везе са Солуном и Средоземним морем гради преко новопазарског Санџака, Космета и Вардарском долином. Еренталл још додаје да је Аустроугарска за добијање Босне и тиме би Хабзбуршка монархија постала и балканска држава. Овим планом Ерентал је одлучно осигурао право да се Аустроугарска, као балканска држава, мора питати за поредак на овом полуострву. Пропаганда је за ове планове Аустроугарске започела још 1905. године. „Аустријска војна странка у свом часопису, фамозном Данцеровом војном листу за 1905. а у натпису Македонија – политичко војна студија... ми смо на вратима истока где су тешки проблеми за решавање многобројни. Наш ће се глас чути ако је мишица јака.“[6] Хабзбуршка монархија пројектом железничке пруге Сарајево – Митровица, схваћена је у Србији као велика претња и опасност тако што би то био нови ланац са свих страна око Србије. Сви ови планови су последица победе Србије у царинском рату са Аустроугарском. Иза овог плана видљива је нова енергичнија

6 Исто, стр. 243

фаза реализације Аустроугарске и Немачке германске активности на Балкану па преко Мале Азије до источног Средоземног мора. Овај план претвара се у „срећну околност" по Србију. Угрожени интереси Србије - рефлектоваше се на интересе других европских сила. И друге земље имале су планове за градњу железница на Балкану. У првој половини 1908. године у дипломатским разговорима доминирала је главна тема о железничким плановима на Балкану. Сада се појави Русија са новим министром војних послова Извољским, који позивајући се на принцип политичке равнотеже на Балкану изнесе потребу Русије да преко Румуније, Србије и Албаније повеже са Јадранским и средоземним морем. Србија изнесе свој план за Транс-балканску (јадранску) железницу која би и з Румуније прелазила у долину Тимока пре преко Ниша долином Топлице преко Косова, Призрена и низ Велики Дрим избије на Јадранско море, а једним рукавцем за Црну Гору.

Као главни фактор нелогичности Еренталовог пројекта пруге који је искључиво политички, стоји чињеница да већ постојећа железничка пруга Беч – Будимпешта – Београд – Ниш – Солун, која је краћа за 180 км од Беч – Сарајево – Митровица – Солун.

Да би у потпуности разобличила план Ерентала, Србија се обрати Порти, 12. марта 1908. године, тражећи одобрење за подизање оног дела интернационалне железнице Дунав – Јадранско море (оно што је тражила Русија) која је имала да прође преко турске територије. Турска овај захтев размотри једном кабинетском представком трију амбасадора, Русије, Италије и Француске, и одговори позитивно.

Политичка афера са железничким пројектима Аустроугарске на Балкану афирмиса Србију на међународном плану који јој омогући потпуну еманципацију од Хабзбуршке монархије. Србија је својом борбом на притиске и угрожавању независности у првој половини 1908. години придобила симпатије европских држава које су почеле објективније писати и говорити о Србији и о њеним оправданим слободарским и државним интересима.

На Балкану никако не може да се успостави иоле дужи период мира и сарадње. У јулу месецу изби у турској младотурска револуција са циљем да се уведе уставни и парламентарни режим како би се извршила регенерација Отоманске империје. Младотурска револуција убрза дуго прижељкивани момента за Аустроугарску да изврши анексију Босне и

Херцеговине. Српски дипломата у Бечу Милован Миловановић пратио је будним оком припрему за анексију Босне и Херцеговине. Још 1905. године у Бечу се дискутовало о овом плану, начелно је одлучено 1907. а коначно одређено после преврата у Цариграду 1908. године. Аустроугарска је имала два разлога да окупира Босну и Херцеговину. Прво, младотурци су по преузимању власти тражили да у новом парламенту учествују представници свих покрајина, па и Босне и Херцеговине. Хабзбуршка монархија је своје намере правдала тиме да је била принуђена да спашава Босну и Херцегову како би цивилизовала. Други разлог је био да се прогласом анексије испровоцира Србија и пружи разлог за рат па да под тим изговором потпуно уништи Србију или створи од ње богаља као фактора у балканској политици како би у очима других словенских држава на Балкану била понижена. У своје планове Аустроугарска увукла је и Бугарску, а за оправдање у очима Европе она започе до тада незапамћену јавну и службену кампању против баука великосрпске пропаганде. Дунавска монархија је пред анексију систематично затварала обруч око Србије.

Спољнополитички положај Краљевине Србије погоршан је услед сукоба са Црном Гором изазван бомбашком афером на Цетињу. Тај чин завере је дело Аустроугарских шпијуна, а последица тога је жестока полемика београдске и цетињске штампе и провокаторска изјава бечког плаћеника Настића. Српски посланик је повучен са двора кнеза Николе. Са Бугарском односи су били директни, српско-бугарском четничком борбом у Македонији. Као награда савезништву Аустроугарској, Бугарска 5. октобра 1908. године прогласи кнежевину за краљевину и доби пуну независност. Све је то била повреда одлука Берлинског конгреса о политичкој конфигурацији Балкана (прим. аутора – као што се данас krши Дејтон). Носилац идеје за анексију Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске је будући престолонаследник Франц Фердинанд, који ће платити главом 28. јуна 1914. године. За овај међународно-правни удар Хабзбуршке монархије српска влада упутила је свим силама потписницама Берлинског уговора протест за насилно и једнострано мењање одредаба овог уговора. Уз овај протест Србија затражи извесну територијалну компензацију и гаранцију интегритета и независности Србије. (Прим. аутора – Оваква борба, у грчу, да силом не изгуби слободу и независност, пратиће Србију све док њено име не буде замењено именом Краљевина Срба, Хрвата и

Словенаца 1918. године, а и тада ће у Краљевини српски народ ће увек бити третиран као реметилачки, као и данас на опште задовољство унутрашњих либерала и западно оријентисаних појединаца и невладиних организација, који са иронијом третирају слободарску и државну вертикалу.)

Српски протест, аустроугарски министар Ерентал је одбацио што је у Србији изазвало велико незадовољство. У општем националном болу због анексије Босне и Херцеговине, превазилазио је сваку резигнацију и сугерисао је борбу за повлачење акта анексије. И овај пут обистинила се поука Алексе Ненадовића, коју је његов сим Матија записао, да Србин никада не верује Шваби. Српски народ је знао муке и других народа и њихове жеље за слободом и позивао се на италијанскога патриоту Данијела Манина: „Ми не тражимо од Аустрије да буде човечна, већ да иде из наше земље“[7]. И сви Срби у Црној Гори који су увек солидарни са Србијом натерали су кнеза на Цетињу, и његове званичнике, хтели они или не, да се одмах приближе Београду и сперу љагу везану за бомбашки процес.

Протест Краљевине Србије проширио се и на Европу. Неке земље осудиле су тај акт анексије не желећи да га признају, док су друге примиле, тражећи само да то буде уређено и санкционисано на једној међународној конференцији. Свака од великих сила у Европи мање-више, а Енглеска посебно, гледали су свој интерес који је озбиљно угрожен претњом Германа да преко Балкана спроводе свој циљ ка Блиском Истоку. И не само то, Енглези су проценили да ће и сама Турска бити угрожена – коју Британија подржава. Руски министар Извољски саветовао је Србији да буде мудра са хладном главом и да покаже умерено држање, а он лично учиниће све да дође до конференције на тему анексија Босне и Херцеговине. Српска влада упути министра спољних послова Милована Миловановића да по европским престоницама и кабинетима великих сила објасни став и држање Србије о анексионој кризи.

Краљевина Србија налазила се на опасној раскрсници, па и евентуалне територијалне компензације могла би добити само ако би предузела оружане мере. Такву снагу – оружану – Србија није имала те би било немогуће да пође у самоубилачки рат, против 10 пута јаче

7 Исто, стр. 242-243

монархије. У таквим околностима код политичара настају дилеме: национална дужност и државни идеал који су наметнути сами собом, и груба стварност? На једној страни национална дужност, а на другој споменута груба стварност. Нагон самоодржања сугерисао је да се приступи мудром расуђивању о судбини земље. Поред велике раздражености у народу, која је потицала из очајања – анексија – нису се могле смирити патриотске манифестације упркос томе што је Аустроугарска већ била концентрисала неколико корпуса на северној и западној граници Србије. (Прим. аутора – овако нешто десило се и 1999. године од стране Европе и САД са војном организацијом НАТО.)

Србија у овом опасном окружењу и претњи на седници Народне скупштине 3. јануара 1909. године при разматрању спољне политике у експозеу министра спољних послова Милована Миловановића, одговори Европи и агресивној Аустроугарској. „Колика је била несрећна, колико фатална идеја Берлинског конгреса – уговора о увођењу Аустроугарске на Балканско полуострво излази јасно из последица које се манифестују данас. Каква је потреба, какав је разлог могао ту бити; да се на Балканском полуострву уведе једна страна сила која нема ничега заједничког са балканским земљама, која на територији Балкана може само тражити задовољавање својих амбиција и својих освајачких жеља? Какав је разлог могао бити да се то баш учини у тренутку када се са Балканског полуострва одбијала Русија која је била записала у народни програм ослобађање Јужних Словена? Ово што се десило као разлог за анексију Босне и Херцеговине одјекује као горка иронија. Тада се говорило да треба затворити врата руској инвазији и отворити их цивилизацијској мисији Аустроугарске. Међутим баш ова руска инвазија створила је и помогла да се створи од 1872. – 1878. године све оно што постоји на Балкану... Напротив ова цивилизацијска мисија Аустроугарске показала је на првом кораку да потчини ове две српске покрајине и да одузме Србији и Црној Гори могућност да независно и слободно живе.

Сви пријатељи балканске слободе, сви они који су сматрали као основицу решења балканског питања – принцип: Балкан балканским народима, не могу више сумњати да Аустроугарска сачињава једну опасност која згрожава овај принцип и ово решење. Балкански проблем своди се данас на одбрану балканске слободе и интереса који излазе из европске равнотеже против Аустроугарске. Треба затворити

Аустроугарској пролаз ка Егејском мору а у томе ће се моћи успети само ако Аустроугарска престане бити балканска држава. Иначе, да Аустроугарска буде балканска земља она ће представљати силом прилика фаталну и чак против своје воље једну опасност за балканске народе у првом реду на своје непосредне суседе.“[8]

После експозеа Милована Миловановића, посланици и партијски шефови сложише се са оценом министра спољних послова и усвојише његово излагање. На скупштини је речено да је српски народ дубоко ганут симпатијама које су му у овим тешким тренуцима за њега манифестовали представници руског братског народа и државе које су се придружиле – Француска, Италија и Енглеска. Народна скупштина очекује од краљевске владе да предузме све потребне мере и да употреби све своје силе да обезбеди – упркос ревизији Берлинског конгреса – политичку и економску независност Србије и Црне Горе.

Политички и економски просперитет Србије и Црне Горе може се постићи само ако се Босни и Херцеговини да̂ међународни положај једне вазалне кнежевине под суверенитетом султана уз гаранцију великих сила и уз обезбеђење територијалног јединства Србије и Црне Горе преко Босне и Херцеговине.

Међународни преговори великих сила о анексији Босне и Херцеговине непрекидно су трајали а завршени су тако што су Аустроугарска и Немачка са заузеле чврст став да се акт анексије призна – да буде потврђен – без дискусије.

„На изјаве у српској Народној скупштини Аустроугарска одговори енергично и ефикасно како би кризу привела крају. Репресивне мере према Србији остале су без успеха.

Аустроугарска, уз помоћ Немачке, направи договор са Турском тако што се одрекла Новопазарског пашалука и повуче војску из гарнизона Пљевља, Прибоја и Пријепоља, а заузврат Турска прихвати анексију. Турска се одрекла целе Босне и Херцеговине, суверено право је пренела на Аустроугарску уз новчану надокнаду од 2.500.000 турских лира у злату које су еквивалент 60.000.000 круна, рок исплате 15 дана. (И овај пут паде Босна не шапатом већ договором као у 15 веку 1463. године) Пошто је завршила посао са Турском, Аустроугарска одлучи да заврши своје несугласице са Србијом. Право јачег је увек

8 Исто, стр.239,240

најбоље и ми ћемо га одмах показати."[9] Споменути Данцеров војни лист писаше отворено „час је куцнуо рат је неизбежан"... Пропагандна хистерија и плашење Србије те предвиђање њене судбине прелази све укусе ироније и потцењивања. Чак Аустроугарска осуђује дебату у Народној скупштини Србије а посебно ставове о Аустроугарској у излагању министра Милована Миловановића. Сва ова кампања усмерена је да оправда припрему агресије на Србију. Шта се још могло чути против Србије? „Принуђени околностима ми ћемо да ставимо руку и на Србију, пише Данцеров војни лист, и даћемо овој земљи толико гоњеној, могућност да се препороди и да сазре за велике српске идеје под нашим протекторатом, да постане Велика Србија под скиптром Хабзбурга, После исправке наших граница вратићемо Црну Гору Турској. Овај војни лист пише у име аустријске власти: Ми идемо у рат свесни да будућност царства од нас зависи. Ако се вратимо као победници, нећемо само освојити једну страну земљу, него ћемо у исто време повратити поверење Аустрије у саму себе, освежићемо империјалистичку идеју и заједно са спољним непријатељем, уништићемо и унутрашње непријатеље (словенске народе у склопу Аустроугарске)."[10]

У Србији дође до промене владе због силних потешкоћа, П. Велимировић поднесе оставку. Под председништвом Стојана Новаковића образована је 24. фебруара влада народне одбране у којој су били сви лидери политичких странака. Србија се спремала за одбрану иако није имала за брзометне топове ни једну гранату а недостајало је и муниције. Велике силе одлучише да посредују али Аустроугарска то одби. Русија предложи Аустроугарској измирење са Србијом али Хабзбурзи одбише и то. Да би бар донекле сачувала свој образ у дипломатском спору

9 Исто, стр. 241 – Аустрија се послужи Лафонтеновом басном „Вук и јагње"

10 Исто, стр. 241 – О купопродаји Босне и Херцеговине интересантно је сазнање историчара др Васе Казимировића које је изнео у листу *Јавност* из Сарајева од 25. јула 1992. године, под насловом: *Ни Хитлер није био за муслиманску државу*. На питање о положају муслимана у Босни и Херцеговини, историчар каже: Трећи незаобилазни фактор босанскохерцеговачке прошлости али и садашњости су муслимани. Присутно је мишљење да иза њих стоји Турска, која једноставно жели да у измењеним околностима поново обнови своју некадашњу империју. – Молим вас да посебно подвучете да се Турска пред целим светом једним посебним аранжманом са Аустроугарском монархијом за сва времена одрекла Босне и Херцеговине. За то је тада примила 54.000.000 аустријских круна у готовом.

са Аустроугарском, руски министар Извољски 10. марта саветовао је Србију да да изјаву као последњи спас да се избегне агресија. „У изјави се каже да Србија није имала намеру да изазове рат са Аустроугарском... пошто је питање статуса Босне и Херцеговине једно европско питање... а члан 25. Берлинског уговора спада у конференцију европских сила, те им Србија оставља своју ствар као суду, пошто има право да их упозна с њом а не тражи од Аустроугарске никакву компензацију, ни територијалне, ни политичке, ни економске."[11] Ову изјаву српска влада послала је свим европским силама, али узалуд. Аустроугарска и Немачка показаше још јачу агресивну реторику. Беч тражи да се Србија обраћа директно. Немачки кнез Билов 18. марта изјави у немачком Рајстагу: „Ни лево ни десно нико неће рат али то је последица немачке силе која стоји иза Аустроугарске са својом војском која подржава Аустрију у њеним интересима". Порука је упућена – бачена – на знање европским силама да је Немачка та која гура Аустроугарску а Србија је колатерална штета. Оваквим изјавама у дипломатској олуји поражене су Русија, Енглеска, Француска и Италија. Ове земље, заједно са Немачком, предаше у Београд један мемоар који је послужио Миловану Миловановићу да га текстуално обради и упути министру спољних послова Аустроугарске у форми ноте. „Србија признаје, да ситуација створена у Босни и Херцеговини не задире у права Србијина. Према томе, Србија ће се сагласити са одлукама које ће донети силе члана 25. Берлинског уговора. Србија слушајући савете великих сила, обавезује се да одустане од свог протеста и опозиционог држања против анексије које је заузела од месеца октобра прошле године (1908). Она се обавезује да измени правац своје политике у погледу Аустроугарске и да убудуће остане у добрим односима с њом. Саобразно овој изјави и верујући у мирне намере Аустроугарске, Србија ће у погледу организације, распореда и активног стања, довести своју војску у положај, у коме је била у пролеће 1908. године. Она ће распустити добровољце и спречити образовање комитских чета на својој територији."[12] (Прим. аутора – Данас смо присутни насилничким подухватима са запада, у ширем смислу, у отимању Косова и Метохије и свих последица агресије из 1999. године.)

11 Исто, стр. 243

12 Исто, стр. 242, 243

Нота понижења и огорчења погодила је малу Србију, предата је 31. марта 1909. године, поподне грофу Еренталу. Потврђен је пријем ноте о чему је српску владу обавестио гроф Форгач. Он је пренео задовољство владе за успостављање нових односа за добробит суседа и изјави да је хабзбуршко царство спремно за преговоре о новом трговачком уговору са Србијом.

Србија је у анексионој кризи претрпела пораз невојним средствима. Њен пораз поларизирао је и велике европске силе које су осетиле горчину пред накострешеним и борбено спремним Германима који су средствима силе против Србије кршила сва међународна права. Будућност Европе после анексионе кризе произвешће Први и Други светски рат у коме ће Немачка са Аустроугарском у првом рату, а у другом само Немачка бити оптужени за сву несрећу човечанства?

После претрпљеног националног и духовног бола за Србима у Босни и Херцеговини и Србији, краљевина се мирно и сталожено и промишљањем хладне главе предаде једном интензивном раду на општем плану у свим порама живота. Србија није клонула духом. Српска скупштина, Влада и сва министарства дадоше се на јачању државе и њено припремање за друге изазове. Анексиона криза била је велика опомена не само за Србију већ и за све словенске народе на балканском полуострву.

Наоружање војске би приоритет првог реда и Народна скупштина одобри подизање великог кредита за ту сврху. Основана су два друштва „Народна одбрана“ и „Културна лига“ са хиљадама својих чланова, помажући их напорима приватне иницијативе у циљу општег државног и националног напретка. У овом елану развоја само један догађај – политички – раздрма народ када је краљ Петар упутио прокламацију „Народу српском“ о смени престолонаследника Ђорђа и постављење за првог престолонаследника Александра.[13]

У јесен 1909. године уместо Новаковићеве владе народне одбране Србија доби нову владу – коалициону – од радикала и самосталаца под председништвом Николе Пашића.

13 Престолонаследник Ђорђе постаде предмет огорчених напада штампе која га је нападала због његове необуздане нарави и недисциплиноване воље које су проузроковале испаде – неприличне престолонаследнику. Ђорђе је на ово одговорио подношењем оставке тј. абдицирао је на сва своја права и прерогативе које је по Уставу имао. На крунском савету његово питање је решено а краљ Петар је упутио прокламацију. – Текст прокламације види у наведеном делу на стр. 244

Економски развитак је настављен још динамичније. Трошкови државе лако су се подмиривали мада су биле све веће потражње. Унутрашњи развитак није остао незапажен и годишњи биланс је био у суфициту. У пролеће 1910. године краљ Петар одлази први пут од проглашења за краља Србије у посету руском цару. У Петрограду, Москви и Кијеву руски народ манифестовао је највеће расположење братског словенског народа према краљу Петру. После ове посете краљ Петар наредне године одлази у Рим и у Париз. Посету Паризу и састанак са председником француске републике представљен је са највећим одушевљењем од француског народа који није заборавио свог некадашњег војника у рату са Немачком. Ово златно доба србије почетком века значајно је и по развоју културног и духовног живота у држави. Краљевска академија науке и уметности у Београду подстакну развијање научно-истраживачке делатности. Београд је постао духовни центар не само Србије већ и осталих градова изван краљевине. Чињенице су главна потврда напретка Србије која „је 1885. имала 534 а 1911. 1425 основних школа. Разних листова са разноликим темама, политичким, културним, забавним, било је 125 који су се дистрибуирали у 50.000.000 примерака годишње. Анексионом кризом није угашено код српског народа сећање да је српски народ у Босни и Херцеговини остављен, па су многе странице биле исписане о његовом животу под окупацијом, не само српског већ и муслиманског народа и осталих. Србија је била свесна своје моралне обавезе да прихвати све добронамерне јужнословенске идеје и појединце који су је пропагирали и ширили снагу и жељу да се убудуће вежу што више уз Србију. Сви догађаји, и прошли и будући, показали су да је Србија била једина искрена и до краја одана балканска држава која не пристаје ни на какве политичке комбинације. Могло би се с правом рећи да је овакав међународни положај Србије постао интересантан за европске научнике који дођоше да проуче овај „феномен“. Они почеше да долазе у Србију игноришући и заобилазећи тенденциозне и злонамерне информације аустроугарских и немачких обавештајаца. За српски политички курс бијаше велико интересовање француске и енглеске капиталистичке елите за привредни индустријски развој Србије и експлоатацију њеног огромног природног богатства.

На одбрамбеном плану најзначајније активности одвијаше се на модернизацији и организацији војске и њеном наоружавању. Иза овог

програма стајала је цела земља, а нови престолонаследник краљевић Александар би активно укључен, тако што је постављен за главног инспектора целокупне српске војске. Он је непрекидно и неуморно радио на убрзаном преображају војске и резултати су се убрзо показали. Уз стабилну логистику изграђен је систем једне практичне обуке свих родова војске. Својим непрекидним ангажовањем градио је морално јединство у српском официрском кору и отклонио деценијску поларизацију официра произведену страначким трзавицама. Многи официри који су способни и годинама удаљени из војске реактивирани су и добили одговарајуће положаје на основу способности и војничким заслугама. Српска војска овим свеобухватним преображајем постаде не само државна и народна одбрана већ у исто време и стварни носилац државних потреба и националних идеала. Престолонаследник, поред регуларне војске а као и председник савеза стрељачких дружина разви један изванредан рад да се сваке недеље и на празник на стрелиштима широм Србије изводе вежбе са огромним бројем омладинаца у руковању и правилној употреби оружја. То се показа као најбоља школа за будуће војнике и грађане. Паралелно са овим војничким радњама – увежбавања – радила су и многобројна гимнастичка друштва а престолонаследник је био њихов највећи заштитник. На почетку 1912. године, обновљена и оснажена Србија свим војним активностима изградила је респективну и морално јаку војску спремајући се за све, а у идејном погледу мисли су им биле усмерене на своју браћу која су под отоманском чизмом (Стара Србија и Македонија) и на оне који су под Аустроугарском монархијом.

У Србији се само размишљало о Старој и Вардарској Србији. Како је самостална и независна Србија почела свој препород у свим сферама живота и под познатим околностима (притисака Аустроугарске) идеја о нашем народу на југу била је ослобођење и уједињење. Развој Србије од 1911. охрабрио је српски народ у старој и Вардарској Србији. У овим српским покрајинама Срби су били изложени немилосрдном сатирању, нарочито у Македонији. Физичко малтретирање и стрељање српског живља у Старој Србији и Македонији дошло је до завршне фазе и то баш у време реформне акције великих сила у европској Турској. Варварски терор турске владавине бијаше спласнуо и готово ништаван према многобројним и свакодневним жртвама које су падале од бугарских комитских чета и арнаутских хорди које су подстрекаване

и подржаване од Аустроугарске. Срби из Вардарске Македоније, охрабрени морално и материјално, латише се ратних средстава за своју самоодбрану. Чете српских комита одговорише неприкосновено и осветнички према непријатељу те убрзо ваксрсну српско име све до Солуна. Вардарским комитима придружише се српски добровољци из Србије и из свих крајева где су Срби живели (Босна и Херцеговина, Црна Гора, Војводина). Настаде запрепашћење и огорчење, не само у Бугарској већ и у Аустроугарској, које су биле уверене да је српско питање у Вардарској Србији решено. Створено је јавно мњење да је Вардарска Србија бугарска земља. Суочена са овим правим стањем у Македонији у Бугарској настаде велика нервоза и пометња у којој се могла чути претња Србији и могућности рата са њом. Српски успех у Македонији исто тако узнемири и Аустроугарску која је увек прижељкивала српске поразе а не успехе (као овај у Македонији). Аустроугарске је у својим плановима имала да се железницом преко Македоније стигне до Солуна. Сада ови српски успеси у Македонији створили су рђаву перспективу Аустроугарској према Солуну. Удруженим „снагама" Аустроугарска и Бугарска поведоше пропагандни рат у Европи о „српској опасности" која је тобоже њима обема претила. Вредно је подсетити да су у времену од 1903. године и све дотле док се нису појавиле српске комите, српски народ у Македонији под терором шовинистичких комитских организација Бугарске био принуђен да мења своја имена и замене их бугарским, како у градовима тако и у селима. Почетком XX века, боље речено 1905. године, из Старе Србије и Македоније бијаше отишло у имиграцију (губертлук) преко 75.000 људи.

Идеја водиља код српског народа од почетка XIX века била је да се створи балкански савез против отоманске империје у коме би учествовали сви хришћани Балкана. Неоспорно је да су Срби први започели борбу против Турака (Први српски устанак под Карађорђем). Тада је прокламован принцип „Балкан балканским народима". Овај принцип због опште компликованости прилика и интереса на Балкану, а они су се све више усложњавали како је наступио процес стварања националних држава крајем 19. века, остао је неизводив.

Сва спорна питања између Србије и Бугарске и поред жеље ове прве да се реше, нису се могла остварити крајем 19. века и почетком 20. без Аустроугарске и Немачке. Ово источно питање чији су протагонисти

Срби и Бугари, кроз чије територије пролази пут југоисточног смера Мала Азија – Блиски исток, није се могло решити искључиво „заслугама" Немачке и Аустроугарске којима је ово питање постало унутрашње питање Беча и Берлина. Стара Аустроугарска сила има свог великог расног пријатеља, Немачку, „у којој је доминирала главна идеја да се мора имати слободан пролаз преко Балкана, па ко се томе буде супротставио биће покошен јер Берлин не може да трпи ни једног противника на путу за Багдад. Пред балканске земље (словенске) које се определе за немачку политику па у том великом рату секундирају Немачкој, моћи ће да задовоље своје аспирације на Балкану у складу са намерама и тежњама немачке царевине."[14]

Наредни догађаји ће показати која је балканско-словенска држава пристала да задовољи немачке погледе и добије награду на рачун државе Србије за време великог рата – Бугарска. Она је напала Србију и наступила је катастрофа и разочарање бугарског народа. (Прим. аутора – Бугарска је данас чланица НАТО.) Било је разних предлога и најнеприроднијих облика савеза. Русија, као природни савезник хришћанског бугарског народа, испољила је бугарофилски приступ на рачун других народа. Пројекти разних европских геополитичара нису били прихваћени, били су површни и нису уважавали аспекте балканских народа и њиховог заједничког циља, избацивање Турске са Балкана. Преко овог геостратегијског простора велике европске силе гледале су своје личне интересе. На почетку 20. века превладава аустроугарски експанзионизам који је гушио сваки покушај, било заједнички, било појединачни, балканских народа за независност. Покушај царинског савеза Бугарске и Србије (који је био тајни али су Бугари упознали Аустроугарску са тим уговором) био је повод да Хабзбуршка монархија према Србији примени метод репресалија и других претњи. У сваком случају иницијатива за формирање балканског савеза потекла је из Србије која више није имала дилеме да ће отворени сукоб Аустроугарске са Србијом бити неминовност. Балкански савез би обухватио Србију, Црну Гору, Грчку и Бугарску али чим би се то ставило на дневни ред одмах су интервенисале Аустроугарска и Румунија, а Турска је на све начине покушавала да отежава зај процес.

14 Др Миливоје Петровић (санитетски пуковник у пензији), *Германско надирање у словенске земље – изводи из дела германских историчара, државника и војсковође*, Београд, штампарија Графички институт, 1938., стр. 3/4

Само би балкански савез могао да реши фамозно Источно питање које се већ 100 година провлачи у међународним односима унутар Европе. „Главни српски преговарач и заговорник балканског савеза, министар спољних послова а касније и председник Владе, Милован Миловановић априла 1911. године покушао је да покрене разговоре о савезу са бугарском владом. Да је зрело за разговор о савезу Миловановић је закључио по томе што је дошло до побуне Арнаута са доста успеха против Турака. Турска је била у кризи власти а и војске те су све прилике захтевале да се предузме заједнички војни подухват за изгон Турске са Балканског полуострва. Миловановић је позвао бугарског секретара Тошева да се састану у Београду или Софији. Председник српске владе желео је сусрет са Гошевом, председником бугарске владе, и предложио да се тај састанак одржи на неутралном земљишту и то као случајан, као на излазу ако би Гошев отишао у Торино а Миловановић у Венецију."[15] Иницијатива је била у рукама Милована Миловановића који је себи дозволио, да би лакше придобио Тошева за преговоре, да разговарају са позиција „средње линије". „... као компромисном делу Македоније. Председник Владе Србије на своју одговорност, мимо сагласности министра српске владе, одустао је од вардарске долине и изнео српски приоритет на Јадран преко Албаније, Драч и Медовски залив. Миловановић је у Србији критикован што је прекинуо правац Морава – Вардар – Солун и окренуо приоритет на Јадран. Ова Миловановићева пролећна офанзива за преговоре није успела."[16] Бугарска, као руска пријатељска држава, упозна Петроград са овим покушајима за преговоре, а Гошев, да би скинуо одговорност са себе, обавестио је руску владу да га Србија (Миловановић) позива у рат против Турске и да га саветује да овај план сакрије од Русије. Натоварена је Миловановићу незгодна дипломатска интрига која је озбиљно могла да угрози стечени углед председника српске владе у царским очима и у Русији уопште. Љут и разочаран Миловановић је посетио руског амбасадора у Београду Хартвига и дао реч да више неће са Бугарима о томе водити никакве разговоре. Председник Владе Србије обећао је да ће у било каквим разговорима са Бугарима тражити да Руси буду присутни. Српски председник Милован Миловановић свестан положаја Краљевине Србије пред Балкански рат 1912. године,

15 Димитрије Ђорђевић – *Милован Миловановић*, стр. 163

16 Исто, стр. 163

наставио је преговоре са Бугарском око стварања балканског савеза са доста умешности и предвиђања. На дипломатском послу гутао је доста горких захтева од бугарских услова и критика у властитој влади. Миловановић је видео више од других да је Србија у сендвичу између Аустроугарске и Турске и потенцијално може лако да придобије и Бугарску а као награду да јој омогући територијалну позицију. Он није био коцкар да енергично износи своје мисли рачунајући и процењујући да ће догађаји на терену, ако се склопи савез са Бугарском, ићи Србији на руку. Србија као перјаница православне хришћанске борбе на Балканском полуострву, развила је општу свест „да се Турска са полуострва и из Европе може протерати само једном заједничком акцијом свих хришћанских држава на Балкану без обзира на њихове међусобне жртве и концесије“[17]. Балкански савез између главних актера Србије и Бугарске бијаше, после пет месеци напорних преговора, потписан 13. марта 1912. године. Које проблеме је имао решавати министар и председник Владе Миловановић? Највећа препрека српско-бугарских зближавања је Македонија и њена подела. Друго, да ли би савез требао да буде дефанзиван или офанзиван, односно да ли је он одбрана од Аустроугарске или продирање на југ у Македонију? Мудри Миловановић уговори са Бугарском на првом месту да му омогући одбрану од завојевачких планова двојне монархије. Даље, Србији је силом наметнута борба на два фронта, у Санџаку и Албанији које контролише Беч. У Македонији против Бугарске. Све је то председник владе Миловановић рашчистио у својој глави да Србија не би могла издржати те се одлучи на попуштање и то у оном смеру који најмање угрожава независност Србије. Доћи у позицију да се мири са Бечом, значило би изгубити државу. Зато се он окрену према Бугарској. С њом закључи уговор, а деоба Македоније одлази у други план.

Пашић је односима и преговорима са Бугарима заступао тврђи став од Миловановића али је председник Владе остао чврсто на свом ставу на попуштању и окретању на територијално ширење преко Албаније на Јадран. У територијалном разграничењу са Бугарском у Македонији појавила су се два гледишта: „да се разграничење одложи до победе и да се гранична линија одреди одмах“[18]. Ако би се усвојило прво мишљење

17 Ђурђе Јеленић, наведено дело, стр. 284

18 Димитрије Ђорђевић, наведено дело, стр. 168

онда је неопходна руска арбитража коју су Бугари подржавали. Србија је прихватила прво мишљење, уздајући се у одлуку Русије. Пашић је тражио да одређење границе са Бугарском иде реком Брегалницом. На крају су се Пашић и Миловановић понудили да решење територије од Шар планине до Родопа реши руска арбитража.

Срби су имали и други предлог који је спорну територију Македоније делио у три зоне. Неспорну српску која иде од Кратова до Струге и неспорну Бугарску, Брегалница на Охрид. Спорна зона између ових граница да иде на арбитражу руском цару. Бугари нису прихватили овај предлог.

У новембру 1911. године Миловановић се у Паризу састао са бугарским министром Ризовом и другим члановима владе који су га поколебали и понудили нову граничну линију која би омогућила да се склопи уговор. После консултација и примедби од Пашића и Степе Степановића, а како је руски амбасадор Хартвинг био на српској страни, сложе се да уступе Криву Паланку и Кратово а да задрже део Овчег поља. Ни ово није задовољило Софију те Миловановић на своју одговорност приста на нове захтеве Бугарске да им се Струга на Охридском језеру додели. Савезнички уговор састајао се од два дела, самог уговора о савезу и његов тајни додатак. Уговор је према Турској офанзиван а према Аустроугарској и Румунији дефанзиван. Друга страна целог овог процеса за склапање савеза у првој половини 1912. години тумачена је као једно светско чудо имајући у виду блиску прошлост у односима између ове две државе. Историјске заслуге њихових твораца остаће трајно записане златним словима (главни креатор Милован Миловановић) у историји Балканског полуострва, јер је само на тај начин могла престати турска владавина у Европи.

Али балканско чудо – савез – трајао је само 13 месеци. Свака од чланица савеза чим је остварила своју историјску мисију и у којој су истрошени скоро сви људски и материјални капацитети, била је задовољна и незадовољна. У свега неколико месеци после крвавога рата врло брзо наступи сурова стварност која разбукта сав антагонизам и разби све илузије и остале несрећне комбинације за Балкански савез.

Покретач Балканског савеза, Србија која је у континуитету радила и предводила дух слободе и независности почетком 19. века у многоме је утицала на све српске крајеве и словенске народе. Она је ризиковала

за овај савез да и сама не буде предмет агресије јер је на својој граници имала Хабзбуршку монархију. Велике три силе, Аустроугарска, Немачка и Русија, рачунале су на остваривању њихових интереса који би били резултат балканског рата. Русија је рачунала да ће Балкански савез колико-толико парализсати иманентну опасност која је читавом свету претила од савезничког германизма Аустроугарска – Немачка. Велике силе су својом „дипломатијом правиле лажне комбинације победника са несрећно лојалном Србијом, са притвореном Бугарском и са вероломном Грчком“[19]. Руска миљеница Бугарска непрестано је подстрекавана (и уцењивана) да прави савез са Србијом, на што је пристала, и то не само да пристане на савез већ га је и закључила. Она приписа себи и да је њена иницијатива била у корист Балканског савеза. Бугарска је на сваком кораку испољавала сепаратизам, а то им је и било у првом плану, а на штету осталих савезника и балканских народа. Друга страна Балканског савеза од 1912. да је он „био закључен на лажима и неприродним основама, са задњим и нелојалним намерама и са циљевима да се на Балкану територијално увелича и прошири само Бугарска и Аустроугарска“[20]. Тајни (интимни) договор између Бугарске и Аустроугарске постигнут је у првој половини 1912. години по којем је Аустроугарске од самог почетка преговора о Балканском савезу исцрпно обавештена и посвећена у све балканске тајне, док је „формалне жеље и амбиције да својом четворочланом улогом не само постане једина балканска сила која би избила на четири мора“[21], па ако може и даље до Цариграда.

Такав је био српски главни савезник у Балканском рату, са скривеним плановима али стварност је то све обезвредила јер су ратни подухвати избацили Србију као главног победника и афирмисали витешку српску војску која је запањила Европу а посебно Немачку.

Бугарска је инсистирала на споразуму са Србијом што се може видети из разговора министра спољних послова Србије Милована Миловановића у Паризу са бугарским делегатом Ризовом. Бугарски делегат овако је говорио Миловановићу. „Као стари пријатељ ја те преклињем и заклињем да вежеш твоје име за ово велико дело. Буди храбар да се одржиш и да савладаш све сметње које ће ти се

19 Д. Ђорђевић, наведено дело, стр. 282, 283 (

20 Исто, стр. 283

21 Исто, стр. 283

успротивити чак и од твојих политичких пријатеља... Зар ми ниси ти сам више пута говорио да је права и највећа дужност српске спољне политике да се споразуми са Бугарском. Ако си у то заиста убеђен, ти си дужан да оствариш овај захтев чак и по цену ризика... да будеш вређан и проклињан од твојих мало обавештених земљака... Ризов је вешто заступао своју бугарску ствар мешајући личне и опште моменте. „Кунем ти се у своју отаџбину и част да је ово последњи покушај да постигнемо споразум." Миловановић се поколебао. Била је то понуда мегаломанска и тицала се Македоније."[22] Миловановић, иако поколебан у свему, разговарао је са Пашићем и начелником Генералштаба Степом Степановићем. Био је велики ризик који је Миловановић прихватио на себе и поред примедби Пашића и Степановића. Бугарске аспирације на целу Македонију, коју је Ризов тражио, остале су неостварене јер је српске победничка војска све решила ослобађајући Македонију.

22 Ђурђе Јеленић, *Нова Србија и Југославија*, стр. 284

ПРВИ БАЛКАНСКИ РАТ

Турска је била сама та која је Балкански савез окренула, одмах по његовом потписивање, против себе. Њен рат са Италијом – Триполијски Либија – показао је сву слабост Порте као државе, тада је настао појам „Болесника на Босфору“. Турска је практично била у хаосу који су створили младотурци а што се развило у грађански рат. Унутрашње борбе, нереди и неконтролисање стања на територији европске Турске почетком 1912. године, када је према хришћанима поведен велики прогон, убиства и одузимање националности проглашењем свих становника Отоманске империје као Отоманци. У одбрану хришћана почеле су комитске борбе за заштиту од репресија младотурака.

Овакво стање у Отоманској империји искористише Арнаути који се побунише, бијаше то највећа побуна коју су икад Арнаути предузели у Турској. Побуњеници 14. августа уђоше у Скопље и почеше да постављају – диктирају своје захтеве. Албанци су своју побуну припремали почетком зиме 1911. и 1912. године. Пошто на њихове захтеве Турска није одговорила (признавање албанске народности, административна и културна аутономија у оквиру Турске). Побуњене албанске масе кренуле су на Скопље у које уђоше 12. августа и претећи да ће продужити ка Солуну. Тек тада влада у Цариграду била је принуђена на капитулацију. По прихватању албанских захтева устаници су се разишло и вратили кућама. То је примирје било кратко јер је Балкански рат започео у јесен 1912. године и поново је захватио албанско подручје. У побуни Арнаута види се аустроугарска политика која је подстрекавала арнаутску побуну.

Одмазда према хришћанима од стране Турске није престајала. У појединим областима хришћани су масовно убијани и прогањани. Овакав положај хришћана изазва запрепашћење у Србији и у Бугарској које донесоше велику одлуку. И овај пут Аустроугарска вршила је

велики притисак на Србију. Међутим јавно мњење у Србији и Бугарској било је за улазак у рат. И време и простор диктирали су мрачну судбину Србији која се нашла у сендвичу Аустроугарска и Турске. Цео септембар 1912. године балканске државе договарале су предузимање оружане акције против Турске која је сама била одлучила да иде у рат против Балканског савеза мислећи да ће тим ратом консолидовати стање у држави. Србија, Бугарска, Грчка и Црна Гора мобилизовале су све своје снага и воје ефектива 1. октобра као одговор на турску претњу. На овај потез Балканског савеза дође енергичан предлог европских сила, Француске и Русија, које су позивале на члан 24. Берлинског конгреса а то је да се у Турској спроведу реформе, а Балканском савезу поручи да се мора поштовати status quo на Балкану. Међутим, тог истог дана Црна Гора званично објави рат Турској. То је био усмени договор, највероватније, између краља Николе и краља Фердинанда на њиховом састанку у Бечу (била је то и лична амбиција самога краља Николе). И коцка је пала. Рат је објављен. Савезничке земље на Балкану биле су на искушењу самог савеза, вођења рата и његових циљева. Србија једва дочека дан за давно очекивани обрачун са непријатељем Турском а и са Аустроугарском. Бугарска је поред договореног Балканског савеза искључиво гледала свој интерес а то је рат против Турске, чији је план разрађен у Бечу у договору са Аустроугарском. Припреме за рат започеле су веома динамично још пре објаве за мобилизацију. Србија након проглашења независности на Берлинском конгресу 1878. после 34 године, први пут енергично донесе одлуку да уђе у рат. Војска је била модерна за оно време, била је способна за рат. (Темеље војне организације започео је Милан Обреновић, отац краља Александра, који је значајно допринео војној организацији у сваком погледу а нарочито упућивањем српских официра на школовање у Немачку – Пруску и друге земље. Представник те школе био је Белимарковић и други. У предвечерје рата угледе Србије у Европи био је веома лош а будућност народа без икаквих идеала. О Србији се говорило да је то једна држава малокрвности, безвољности за бољу будућност. Међутим, у Србији је упркос таквом погледу Европе било много латентне снаге и воље која се само чекала да кад дође моменат, покаже снагу која је лежала испод пепела. Све је то започело доласком нове династије на власт која је једним махом решила сва унутрашња питања, када је завладала слобода и парламентарна власт. Тада је започео процес обнове упркос

свим економским, политичким и систематичним пропагандним оценама и натписима у аустроугарској штампи да Србију треба забити у кавез. Успех Србије који је преко очекивања имала у царинском рату са Аустроугарском дигао је необично самопоуздање Срба у Србији а одјекивао је још више у другим српским областима. Био је то први озбиљан догађај који је почео враћати српском народу уверење у снагу и самопоуздање које је и у времену кризе и несрећа после Берлинског конгреса била сасвим изгубљена. Велика несрећа захватила је цели српски народ анексијом Босне и Херцеговине 1908. године. Целокупан српски народ осетио је „у каквом су тешком и бедном и несигурном положају у сваком погледу налази. Укљештен између две силне непријатељске државе које су без скрупула систематски радиле на томе да Србију политички и економски ослабе а српски народ на његовој територији да упропасти и искорени."[1] (Прим. аутора – све је ово поновљено на крају 20. века од 1991. до 1999. и још траје.) Српски народ био је јединствен у уверењу да се налази у положају где се не може живети а да се приближава час када ће се дефинитивно решити судбина српског народа. Као први облик борбе против неподношљивог стања које је наметнула Аустроугарска, Србија је започела пропаганду у штампи коју је ширила у свим европским државама. Држани су патриотски и политички зборови у свим школама и у војсци. Држава је ширила оптимизам код народа сређеном финансијском политиком чија је актива стално расла, благодарећи у првом реду смишљеном финансијском организацијом и политици др Пачуа. Ово је омогућило нарочито да се јача војска – наоружање, вежбе и све друге припреме. Велика се пажња усмерила на образовање официрског и подофицирског кора. Интензитет војне обуке, вежби и морално-материјалне спреме за борбу, био је у складу са чињеницом и јединственим духовним стањем које је говорило да је рат неизбежан. Држава је сигурна уколико има јаку војску, ако је војска врхунски обучена, савремено наоружана и уколико је држава економски независна, ако има властите природне ресурсе и фабричке. Србија је на почетку 20. века имала властиту војну индустрију у Крагујевцу са 60-годишњом традицијом. Народ Србије био је о свему обавештен и спреман за догађаје који су настали. „Све је рађено интензивно и енергично али без рекламе и велике ларме. Због тога је цео свет у Балканском рату био изненађен

1 Станоје Станојевић, *Српско-турски рат 1912.*, стр. 66

великом и моралном и материјалном и технолошком и економском снагом, што је Србија показала. Спрема и снага србијина изненадила је пријатеље и непријатеље.“[2] Један од великих куриозитета на Балканском полуострву десио се 17. септембра 1912. године када је краљ Петар указом наредио мобилизацију. „Истог дана у целој земљи по уговореним знацима (сигналима, звонима, паљењем сена, ударањем у добош, пуцњевима прангија итд.). По већим местима објављена је мобилизација још 17. септембра поподне, по селима, удаљеним од центрима, ту ноћ.“[3] „Годинама се народу говорило да је Србија у тешком положају, опкољена (прим. аутора – данас НАТО) са свих страна непријатељима, да овако не може више да живи, да она има дужност да ослободи своју браћу која чами у ропству тамо преко границе у Турској и у Аустроугарској и да народ у Србији мора бити спреман да за државу и њену слободу и снагу предузме тешке и велике жртве када се то затражи. То је говорено годинама на сваком месту и у свакој прилици, и у касарни и на партијским и патриотским зборовима, у школи и у цркви, у скупштини и у канцеларијама, у новинама и брошурама, и у механама и на друму и на сокаку.“[4] (Прим. аутора – скоро све намножене невладине организације данас у Србији које су на платном списку странаца – Сороша и Немачке раде против Србије.) Српски официри су сваки свој разговор завршавали са „Догодине на Косову“. „Полет одушевљење и свест о дужности захватила је цео народ без изузетка, и старо и младо и мушко и женско. Све се такмичило у тежњи или подстрекавању да се одговори дужности према отаџбини. Увече 17. септембра, у ту ноћ цео народ у Србији као бујица у густим масама пошао је ка својим зборним местима.“[5]

Ратни планови, израђени по договору са земљама Балканског савеза, утврђени су војним конвенцијама. Планом је требало да савезници главним снагама буду усредсређене на операцију ослобођење и протеривање Турске из Македоније. Међутим, пред сам почетак рата план је у основи измењен. Ове измене су мање војничке а више политичке. Наиме, Бугари су одлучили да њихов главни правац напада буде у Тракији јер су проценили да ће на тај начин угрозити Цариград,

2 Исто, стр. 68

3 Исто, стр. 85

4 Исто, стр. 85, 86

5 Исто, стр. 86, 87, 88

а у Софији је преовладавало мишљење, „шта год буде, Македонија је по уговору цела њихова". У измену ратног плана Бугарске умешана је Аустроугарска што ће се на крају показати истинитим по завршетку Првог балканског рата. Тако је српској војсци остало да она сама ослободи Македонију од Турске.

Српска војска завршила је до 4. октобра ширу концентрацију а онда је почело померање (сужавање) трупа на ужу концентрацију и избијање на гранични фронт. Дуж целе српско-турске границе од последњих дана септембра долазило је на више места до чарки и сукоба нарочито око караула. Сви ти су сукоби завршавали су се без великих жртава. На једном месту случајни сукоб тако се развио да је добио размере правог боја у коме је ангажована цела једна дивизија са целом артиљеријом. Све се ово дешава пре објаве рата Турској. Србија 4. октобра објави рат а Моравска дивизија II позива из 3. армије морала је да води бој на Мердару против Арнаута. Једна комитска чета капетана Војислава Танкосића 2. октобра у зору бомбама је заузела турску караулу Дубницу. Овај бој водио се у Преполцу (Мердаре). Трајао је четири дана и три ноћи. Ове граничне борбе на правцу дејства 3. армије завршене су 6. октобра када армија пређе границу. Борба је била огорчена нарочито при крају, отпор Арнаута био је веома јак. Овај бој, прави и веома озбиљан, показао је способност наших војника за тешке борбе, а показао је личну храброст обичних војника и официра што је била гаранција за успешно ратовање. Ово је била прва победа која је показала врлине које су дигле морал код свих трупа. (Артиљрац, храбри поручник, Милан Поповић убијен када су се предали Арнаути а онда је један од њих убио поручника.) „У мердарском боју Моравска дивизија II позива имала је око 800 губитака а Арнаути су имали око 1.200 мртвих и 3.000 рањених."[6] По објави рата Турској 5. октобра прочитана је војсци краљева прокламација о циљевима рата. Цела војска је са великим одушевљењем примила краљеву прокламацију. Војници су већ били постали нестрпљиви и једва су чекали да почну непријатељства и борбе. На свим правцима армија у 6 часова ујутру 6. октобра војска је прешла границу. „Дан је био сунчан и магловит. Српска војска озбиљно и достојанствено је прешла ову линију која је до тада делила један народ и која је делила слободу од ропства. Тренутак је био необично свечан и војници су се прелазећи граничну

6 Исто, стр. 95

линију побожно крстили и искрено се молили Богу у овом тренутку када је постојала нешто сасвим ново, када се улази у туђу државу и у нешто непознато. Сваки је без сумње помишљао на то, да ли ће се после победе – у њу нико није сумњао – вратити натраг у своје село и на своје огњиште."[7] Овим походом сублимирана су црна столећа српског народа који је то требао „опстати, преживети и певати о болу и отпору"[8].

За овај рат Србија је за неколико дана имала је под оружјем 402.200 људи од чега – оперативна – војска броји 356.500 а остало је било ангажовано на логистичке задатке у позадини.

Оперативна војска састајала се од два дела: активна војска састављена од првог и другог позива која броји 286.800 бораца, трећи позив од 56.000 људи који су према потреби могли бити ангажовани и у борбеним дејствима. „Краљевина је несумњиво плански, организационо и материјално ушла у рат који није имао никакав други циљ сем победе. Право је чудо да је војска за веома кратко време (две године) била модерно наоружана са посебним нагласком на артиљерију чији је контингент износио 384 топа разних калибара. То су били топови израђени код Шнајдера у Француској. Од укупног броја, 248 су брзометно паљени топови. Пешадија је била наоружана пушкама које нису биле истог система, и имала је 230 митраљеза. За покретљивост материјалних и других потреба војних за рат, од народа јер реквирирано 57.000 коња, 42.650 волова, 23.630 кола."[9] Све ово горе наведено сачињавало је једно јединство ка остварењу победничког похода ношеног мишљу своје традиције као инспирација за сигурну победу ослобађање српског народа за слободну и независну државу, једном речју, био је то и Косовски завет. Осећао се дух да прошли векови гледају и подстичу слободарски ген – код целокупног српског народа. Са овим снагама које изгледају импозантно и могло би се рећи по својој масовности незабележене у историји српског народа пошло се у најтежи задатак који се мора извршити само борбом и губитком људских живота.

7 Исто, стр. 96

8 Петар Пијановић, *Средњевековни српски кôд*, Књижевни лист јануар-фебруар-март, 2018.,

9 Ђурђе Јеленић, наведено дело, стр. 290

Сва ова војна сила би организована у четири армије: на централном правцу напада налазила се „Прва армија под командом престолонаследника Александра коју су сачињавале три пешадијске дивизије првог позива, свака дивизија 27.000 људи, правац напада био је Куманово – Скопље – Вардарска долина. Друга армија састављена од једне пешадијске дивизије првог позива и једне бугарске дивизије са правцем дејства Ћустендил – Кочани. Трећа српска армија формирана је од једне дивизије првог позива, две дивизије другог позива и једне самосталне бригаде; правац дејства са циљем Куршумлија – Мердаре – Подујево – Приштина и ослобађање Косова. Ова армија водила је тешке борбе са 18.000 до 20.000 Арнаута који су се очајнички борили на свим линијама. Четврта армија јачине једне дивизије првог позива са снагама мало више од дивизије имала је задатак да дејствује на правцу Нови Пазар и да избије у рејон Пећи, област Метохије, где би се спојила са црногорском војском. Једна самостална бригада која је дејствовала преко Јавора извршила је ослобађање новопазарског Санџака. У оваквом стратегијском распореду са јасно одређеним циљевима српска војска кренула је ка југу.“[10]

Све балканске државе чланице Савеза 12. октобра упутиле су идентичан ултиматум Турској. Већ 14. октобра турске банде почеле су да прелазе српску границу.

Прокламација краља Петра проткана је описом живота нашег народа у Старој Србији и зверствима против наше браће, неправди о учесталој повреди преласком наше границе од стране турске војске. „Ја сам зато у име Божје наредио мојој јуначкој војсци да пође у свети бој за слободу наше браће за бољи живот и напредак Краљевине Србије – наша браћа Црногорци већ ките свежим ловорима своје победне заставе, а са нама данас ступају напред јуначке савезничке војске Бугарске и Грчке… Моја ће војска у Старој Србији поред хришћана затећи и Србе муслимане, с којима наш народ живи заједно 1.300 година, обично делећи с њима и срећу и несрећу. Ми им свима носимо слободу, братство, једнакост у свему са Србима. Наша ће Србија и тамо донети жељени мир и напредак као што је то донела окрузима ослобођена 1877. и 1878. године… Ја вас позивам драга браћо свесрдно помогните моју храбру војску да ово створи и сву своју снагу за то

10 Исто, стр. 290/291

заложите... *Живео мој срӣски народ*"[11] Ову прокламацију потписали су сви министри („председник министарског савета и министар спољних послова Никола Пашић; министар финансија др Л. Пачу; министар унутрашњих послова Стојан М. Протић; министар правде др М. Полићевић; министар народне привреде Коста Стојановић; министар грађевина Јоца П. Јовановић; министар просвете и црквених послова Љуба Јовановић и министар војни пуковник Радивоје Бојовић"[12]).

Напад српске војске на простор Старе Србије, Македоније и територије настањене претежно Арнаутима, започео је 19. октобра. војска је већ у захвату границе са Турском водила мање сукобе са турским претходницама. Трећег дана победоносни српски марш изненада би заустављен пред Кумановом. То је изненадило српску врховну команду која је очекивала да ће српска војска имати генералну битку са Турцима на Овчијем пољу. За команданта западне турске војске која ће бити одговорна за операције у Македонији, Старој Србији и Албанији против Србије и Црне Горе постављен је Али-Риза паша а за команданта Вардарске војске, која је имала задатак да брани Македонију и оперише против српске војске, постављен је Зеки паша. У припреми турске војске за одбрану значајну улогу играли су немачки инструктори у припреми исте. Уплитање великих сила Аустроугарске и Немачке на Балканском полуострву био је веома перфидан и непријатељски са циљем да се неутралише српска моћ. „Треба подсетити да је Аустроугарска још 1903. године у циљу помагања – у обуци турске жандармерије на Косову ангажовала своје официре као испомоћ Турској под наводним спровођењем програма реформи. Показало се да су ти официри инструктори углавном прогањали Србе."[13]

Немачки војни писац Колмар фон дер Голц описао је рад немачке војне мисије која је радила на измени традиционалне турске војске како би је што боље припремила за рат. Он је том приликом обишао српско-турску границу од Новог Пазара до Криве Паланке, проучио темељно терен и све друге околности. По повратку у Цариград Голц је подробно изложио план по коме је у случају рата против Србије изнео концепцију истицања – истурање – мањих одељења са задатком

11 Исто, стр. 292

12 Исто, стр. 292

13 Петар Томац, *Ратови и армије 19. века*, ВИЗ, Београд, 1968., стр. 746, 747

да што дуже задржавају надирање српске војске. За то време требало је прикупити турску главну војску на Овчије поље које је својом конфигурацијом – повољни централни положај на македонском војишту – и који је веома погодан за одбрану.

У српском генералштабу поверљивим изворима сазнало се за садржај Голцове инструкције.

Кумановска битка изводи се 23. и 24. октобра 1912. године. Турска војна управа већ је имала сазнања о боју на Мердару и податке о продирању српске војске на Косово у неколико колона. Такође, Турци су сазнали да је српска војска прешла границу код Новог Пазара и на Јавору, и то успешно војевање утицало је да турски командант Вардарске војске Зеки паша, по добијању наредбе од претпостављене команде, предузме офанзиву против Срба, и то што брже и енергичније, надајући се да је изненади и поколеба јој планове. Зеки паша је главнину своје војске усмерио на Прву српску армију која је била највећа и најјача. Турци су – Врховна команда – проценили са великом вероватноћом, ако победе Прву српску армију, цео рат би био завршен у корист Турске.

23. октобра дан је освануо мутан и суморан, киша је сипила и ромињала а измаглица је надирала на косину испред косе коју су заузеле српске трупе. Веома неповољни метеоролошки услови. Српске трупе су у таквим условима мировале не слутећи да су тако близу велике непријатељске војске и да ће за неколико тренутака почети последњи чин велике косовске трагедије.*[14] Зеки паша супротставио је велике турске снаге, пешадијска, према Првој српској армији на целом фронту од Пчиње до Скопске Црне Горе са примарним циљем да прикупи током борбе што више војске на правцу где осети да су Срби најслабији. Распоред турске војске 23. октобра скоро на целом фронту био је углавном добар.

Распоред српске војске – трупа у тренутку кад су Турци напали (напад у сусрету) био је врло неповољан у сваком погледу. 23. октобра ујутро једино је Моравска дивизија првог позива била на положају према плану који је имала. Турски команданти после почетног дејства брзо су по динамици борбе констатовали да је лево крило (Прве српске

14 Више о овоме видети – прочитати – Станоје Станојевић, *Српско-турски рат*, стр. 93 - 129

армије) Дунавска дивизија првог позива испољила неке слабости у коришћењу ватре и маневра, те закључили да је то слаба тачка на коју ће усредсредити напад. Ноћу 22. на 23. октобар, и рано ујутру 23., турска војска је масовно подишла положајима српске војске и утврдила се ту. Првог дана Кумановске битке у којој је турска страна једног момента закључила да је практично растројила српску војску – поколебала и да ју је присилила на одступање. Командант турске војске јави у Скопље, Солун и Цариград да је разбио српску војску и да је гони ка Врању. Турска Влада је објавила у званичном коминикеу, а дневна штампа је у посебним издањима објавила ту радосну вест о победи.

Изненађена српска војска која је у маршу прихватила турски напад борила се свим срцем упркос губицима у борби. Официри су дали посебан пример храбрости и морала, тако што су личним примерима водили борбу и бодрили војнике на храброст. Наређења претпостављених извршавана су беспрекорно и по цену живота. Командант батаљона 18. пука, мајор Велимировић јуначки је погинуо, а са њим скоро сви официри батаљона и ¾ војника батаљона. О борби од 23. октобра код Старог Нагоричанина, командант 7. пука потпуковник Глишић, послао је извештај команданту дивизије, и добио је одговор - наређење да одмах ступи у борбу. Цела команда дивизије са целим штабом упути се на положаје. Потпуковник Глишић неколико пута предводио је јуриш снага током очајничке борбе у којој је погинуо, а 7. пук обезглављен губитком команданта морао је одступити. Међутим, растројени пук преузео је мајор Милан Николић који је својом храброшћу и самоувереним држањем учинио све што се могло учинити да се спаси и поправи ситуација. Командант Дринске дивизије првог позива, пуковник Павле Штурм, вештом употребом и маневрима 4. и 5. пука отклони кризу на левом крилу Моравске дивизије првог позива. Српска војска није поклекла првог дана битке са Турцима у борби која је трајала цели дан до касно у ноћ 23. октобра. Ноћ је била страшна, после напорних борби које су трајале целог дана у којем су читави батаљони сатрвени а пукови десетковани. На махове се јављала малодушност и очајање које је обузимало и најјаче појединце. Ноћ коју су војници и официри дочекали гладни, заморени, лежећи у блату и на хладној киши. Требало је копати ровове и утврђивати и у исти мах одбијати бесомучне нападе очајног непријатеља. Била је ово ноћ за српску војску ноћ истине, воља за слободу и државу и победу над

непријатељем. Јуначко држање 7., 18. и 9. пука ноћу 23. на 24.октобар много је допринело кумановској победи. Ноћу 23/24. Турци су 7 пута нападали положај 9.пука, прилазили тако близу да су се могле распознати њихове контуре. Храбри командант 7. пука, Панта Грујић, ноћу је извео своја три батаљона на саму ивицу положаја, успео је извести и једну батерију која је под храбрим командирима Благојевићем, Петковићем и Петровићем, уз прецизну и дисциплиновану ватру пешадије 9. пука у критичном моменту за Дунавску дивизију првог позива, српска војска се одржи на својим положајима. Генерално, 23. октобра у српским штабовима, и армијским и дивизијским, била је озбиљна забринутост да је код Турака преовладао оптимизам и весеље. Били су потпуно уверени да су Турци 23. октобра створили услове за коначну победу 24. октобра.

Турци су били уверени да се цели сукоб са Србима рђаво развија по српску војску те су процењивали да ће српска команда наредити увече повлачење са положаја како би избегла дневну бламажу у одступању. Процена Турака била је и да су Срби у борби 23. октобра испољили сву своју силину и да више немају снаге. Са овим уверењем Зеки паша је наредио да турска војска 24. октобра у 6 сати ујутро отпочне напад – офанзиву – на целом фронту. Оно што су мислили о Србима и о њиховом моралу вратило се Турцима током ноћи 23. на 24. октобра. Турски војници почели су масовно да беже из јединица. Многобројне чете напустиле су положаје. Бежање се масовно одвијало због глади, три дана нису ништа делили за јело, бежали су из страха јер су првог дана борбе били десетковани од српске војске. Бежали су и ратоборни Арнаути када су сазнали да су Срби ушли у Приштину па су се упутили кући да спасавају своје породице. Бежали су и Турци из европске Турске да се што пре нађу са својим породицама, а бежали су и хришћански војници у турској војсци јер су желели да Срби победе, сви су бежали. У оваквим околностима оба команданта и српске и турске војске издаше наређења да се 24. октобра предузме општа офанзива са уверењем и Срба и Турака да ће тај дан победа бити на њиховој страни.

Од пола ноћи 24. октобра, када је прекинуто дејство на оба фронта, српска војска је искористила да се што више консолидује стање пре јутра, да маневрима и подршком артиљерије буде спремна за сва изненађења. Дан је 24. октобра био леп и ведар, на фронту се нису чула никаква дејства. Престала је ватра али је настало неприродно

затишје у ишчекивању одсудне битке. Српска команда припремила је две дивизије, које су биле армијска резерва, да рано ујутру појачају оба армијска крила, и лево и десно. Дунавска дивизија првог позива, која је била је на левом фронту Прве армије, ојачана је Тимочком дивизијом другог позива десно и Дунавском дивизијом другог позива лево. Турски генерал Зеки паша био је уверен да је 23. октобра приредио стратешко изненађење које се показало на уздрманом левом крилу Прве српске армије. Он је сматрао да ће 24. октобра дефинитивно поразити српску војску. Увођење дринске дивизије првог позива 24. октобра ујутро одвијало се савршено као на маневру. Утисак је био као да наступа елементарна непогода, бујица и вихор. „Пешадија ове дивизије после кратког времена ушла је у зону непријатељске ватре без застоја и без прекида, брзо продирала напред, одморна, чила, весела и снажна.“[15] Подршка артиљерије била је непрекидна, прецизна, јаког дејства и нанела је непријатељу велике губитке. Био је то почетак противудара који је изненадио Зеки пашу, разбио његове илузију – да ће победити – коју је створио на основу првог судара са српском војском. Глави удар дринске дивизије првог позива усмерен је на најважнији и најјачи централни положај на целом фронту: брдо Зебрњак. Греда испред Зебрњака запоседнута је турском пешадијом која је располагала са неколико батерија. „Силина са којом је Дринска дивизија прилазила Зебрњаку била је тако велика да су и пукови из другог борбеног реда, повучени полетом и одушевљења првог борбеног реда, ушли у борбу. Тако је 6. пук и без наредбе ушао из резерве у борбу са 5. пуком те заједно са њим узео на јуриш турске батерије пред Зебрњаком и избио на Зебрњак.“[16] Сјајно заједничко дејство Дринске дивизије првог позива и Дунавске дивизије првог позива уз беспрекорну артиљеријску подршку, поколебала је Турке, који су гледајући српске трупе које као бујица крећу према њима, изгубиле су и оно мало морала и дисциплине што су имали, напустили су брдо Зебрњак, започели одступање које је под дејством српске артиљерије и пешадије претворило турску војску у хаос и панично бекство. „Једно снажно и силно Ура и Дринци су истрчали на Зебрњак. Кључне турске позиције биле су у нашим рукама. Са падом Зебрњака била је Кумановска битка дефинитивно решена.“[17]

15 Станоје станојевић, наведено дело, стр. 123

16 Исто, стр. 125

17 Исто, стр. 125

Команда Прве армије предузима иницијативу на целом фронту вардарског правца и са наредним операција наставља марш према југу. Настављене су борбе око Куманова да би се у ослобођеној територији предупредиле непријатељске осветничке акције. Растројена турска војска започе у 13.30 24. октобра дефинитивно повлачење на целом фронту. Када је Дунавска дивизија другог позива стигла код Старог Нагоричана присили турску војску на убрзано повлачење. Кумановска битка била је завршена 24. октобра 1912. године. Ноћ после дневних борби била је ведра, блага и показивала је разбојиште на коме је у страшној борби која се водила два дана и једну ноћ, извршена крвава трагедија два народа започета од 1371. године и трајала пет и по векова. Наступио је одмор трупа које су само предстраже чувале. Уморна војска је одмарала. Ноћ није била хладна а њени учесници – српски војници – нису ни слутили шта се догодило и да су оно Кумановску битку уздигли на историјски значај за српску историју и државу, и да је ова победа српског народа у борби са Турцима срушила турску империју. „Нико није знао да је тај дан највећи идеал српског народа остварен и да је Косово освећено.“[18]

У Цариграду нису ни сањали шта их је снашло код Куманова. Они су на основу извештаја о првим борбама са Србима и обећавајуће победе а пораз Срба, живели у великом одушевљењу. Пропаганда је писала и говорила а на основу државног коминикеа да се четири српске дивизије праћење коњицом и артиљеријом прешле границу и упутиле се да ухвате везу са српским трупама у Моравској долини (Врање). Турско весеље изазвало је страх код хришћанског становништва у Скопљу и свуда у европској Турској. Ипак у Скопљу је владао непријатан мир проузрокован прво шапатом а затим и гласом да Турци нису победили код Куманова. Током ноћи 24. на 25. у Скопљу је владао језовити мир. Нико није спавао. Сви су осетили – намирисали – да се нешто велико и страшно догодило. Свака се вест чекала у узбуђењу, једни са страхом

18 Исто, стр. 129; У грчко-турском рати 1922. године, Грчка је настојала да и Србију увуче у тај рат, боље речено да јој помогне да избегне пораз од Турске. Краљ Александар је одговорио да су Срби са Турцима поравнали рачуне – Куманово за Косово. *Подвиг као пример лукавства обичног војника*, који је извршио Ахмет Адемовић – он се провукао, ушуњао у позадину турске војске и одсвирао по слуху трубни знак за повлачење. Збуњена турска војска, која се налазила у току борбених дејстава, почела се повлачити. Ахмет Адемовић је добио орден Карађорђеве звезде са мачевима.

други са претераном надом. Догађај се ипак морао разголити и пукао је глас о поразу Турака. Покушај да се разбијене трупе Вардарске војске прикупе и организују за одбрану Скопља од напредовања српских трупа, пропао је. Војска која је после Кумановске битке пристигла – добегла – у Скопље сва се разбежала својим кућама или су се посакривали у граду. Највиђенији Турци изјавили су да неће дозволити Фети паши да бомбардује народ са побеглом војском те и сам паша је решио да напусти Скопље. 26. октобра, око 5 часова поподне, ушао је у Скопље престолонаследник Александар. Командант Прве армије ушао је тријумфално у стару српску престоницу највећег српског владара цара Душана. Улазак престолонаследника у Скопље значио је завршетак прве фазе операције српске војске у српско-турском рату. „Сутрадан, 27. и 28. октобра почело је окупљање српских трупа са свих страна Скопља по унапред утврђеном плану.“[19] Са ослобођеним целим северним делом Санџака и целим Косовом, то је означило да је Стара Србија углавном била ослобођена. Сада је долазила нова реализација плана – задатка – требало је отерати Турке, ослободити Македонију и изаћи на море. Војска се код Скопља није дуго задржавала, одморила се, а војницима су одата признања као и старешинама који су сви заједно били спремни да са великим еланом и моралом наставе на југ.

19 Исто, стр. 135

НАСТУПАЊЕ ТРЕЋЕ АРМИЈЕ

После објаве рата, Трећа армија је на свом главном правцу морала да изврши задатак, да ослободи Косово. Она је 20. и 21. октобра прешла границу. Стратегијски циљ је била Приштина. Снаге су Шумадијска дивизија I позива и Моравска дивизија II позива на десном крилу напада, а лево Дринска дивизија II позива и Моравска бригада. У наступању ка Приштини Арнаути су код Подујева напали јединице, а после кратке борбе Арнаути су се повукли тако да је пут према Подујеву био отворен и војска је ушла. Током целог наступа према Приштини Арнаути су константно нападали српску војску али је војска предвођена својим старешинским кадром форсирала изузетно офанзивно напредовање ношена мишљу да се идући на Косово приближавају историјском месту. Узбуђење старешина и војника који наступају да ослободе и врате српском народу земљу као „икону" која је била у српској традицији од 1389. године па до овог момента. Приштину су браниле турске и арнаутске снаге веома упорно. После маневра Моравске дивизије II позива да заобиђе положаје браниоца, 2. пук II позива после јуначке борбе успео је да разбије Турке те створи услове да Моравска дивизија II позива заузме Приштину. Срби који су ту живели и опстали вековима дочекаше тај дан о коме никад нису престали мислити и који су веровали да ће доћи, дочекаше са искреним осећањем и топлином своју браћу ослободиоце.

Турци и Арнаути су касно сазнали шта их је снашло, а поготово ови други који су губљењем Приштине били потпуно поражени. „Одмах после ослобођења Приштине, постављена је код Турбета на гробу цара Мурата почасна стража.[1] У Грачаници је одслужена свечана служба

1 Почасна стража – како господство и витештво српске војске. Државнички слободарски дух код Срба показа неизмерну толеранцију. Непријатељ је побеђен али није понижен.

и парастос косовским јунацима.“[2] Али Риза паша упути прекор 24. октобра – депешу Иси Бољетинцу: „Ви сте до сада узели из војних магазина 63.000 пушака и ништа нисте урадили. Приштина је заузета а тај пораз је срам за државу и за народ.“[3] Када је у Србији проглашена мобилизација, на простору Санџака настао је прогон и убиства Срба и уништавање имовине од стране Турака. Тиме су Турци желели да заплаше Србе који су се потајно радовали сазнању о мобилизацији. Српски народ није био организован у Санџачком вилајету па прискочише у помоћ четници који су почели организовати српско становништво за отпор и борбу. Сам овај чин организовања уплаши турске граничаре а поготову када је почела концентрација Ибарске војске 16. и 18. октобра, те граничари побегоше у карауле. По објави рата, 19. октобра српска војска прешла је границу. Ружно време, киша и тежак планински терен, успоравали су кретање војске. Војска на главном правцу Рашка – Нови Пазар није узнемиравана никаквим бочним нападима непријатеља.

„Нови Пазар је бранило 10.000 бораца састављених од низама, редифа, башибозука и Арнаута.“[4] Турска војска која је бранила Нови Пазар била је доста добро обучена и са великим моралом, а посебно је била значајна чињеница што су имали пуну подршку становника Пазара. Једном речју, војска је била веома извежбана и дисциплинована.

Пред командантом Ибарске војске, генералом Михајлом Живковићем, налазио се веома јак противник. Већ у првом нападу Срби не постигоше никакве успехе. У неким деловима српске војске дошло је до критичне ситуације па и панике, тако да су потпуковник А. Јовановић и мајор М. Ивановић својом личном храброшћу и присебношћу успоставише ред и консолидацију трупа. Турци охрабрени почетним успехом, наставише да држе иницијативу. 19. октобра командант Ибарске војске добио је извештај да је десна колона разбила Турке и допрла до Ђурђевих стубова. Сутрадан и лево крило, после слабог отпора Турака, поправи свој борбени положај и учини га спремним за нови напад. Трупе које су биле на домак Ђурђевих стубова, 21. октобра започеше концентрични напад на стубове. После тешких борби,

2 Станоје Станојевић, *Српско-турски рат 1912. године*, Београд, Геца Кон 1928., стр. 137

3 Исто, стр. 138

4 Исто, стр. 141

Турци 22. на 23. октобар напустише положаје и започеше одступање ка Косовској Митровици. Увече 22. октобра новопазарски прваци, а претежно бегови, понудише предају града са молбом да се не чини никаква штета. Командант, генерал Живковић примио је предају, гарантовао је свима личну имовину и безбедност. Када се све то на терену добро обезбедило, генерал Живковић је свечано ушао у варош. Српска војска је свечано дочекана. Војска је била дисциплинована. Показивала је искрено пријатељство према становништву. Народ је зато излазио посебно у свечаним оделима. Дух рашке и српске немањићке државе вековима је уз цркву и традицију негован, доживи повратак Срба у језгро њене државности. После повлачења турске војске и Арнаута (где су Турци ту су и Арнаути) остао је велики плен наоружања и опреме. У граду је заведен ред а становништво из околине Пазара, како Турци тако и Арнаути, држали су се коректно и лојално јер је однос према њима, у сваком погледу, био предусетљив. Наступање Јаворске војске према Косовској Митровици одвијао се по плану мада је било мањих борби са Арнаутима који су покушавали да нападну на возове. Ибарска војска улази у ослобођену Митровицу 27. октобра. По доласку, командант Ибарске војске, генерал Живковић, после кратког предаха направи план са својим штабом за даље напредовање војске и ослобађање и пацификацију рожајског краја, Шаља и Дренице. (Куриозитет је да Турци никад нису ушли у Дреницу да је покоре.) Током ових операција прикупљено је силно оружје од Арнаута. Ибарска војска је свој задатак завршила 3. децембра 1912. године. десно крило Ибарске војске – Јаворска бригада изводила је борбена дејства према утврђеном плану на ослобађању северног и северозападног простора Санџака. На овом простору било је мало турске војске те се извршење задатка није доводило у питање. Иначе опште стање на овом простору било је такво да је било доста нереда па и анархије коју су чинили Арнаути а и турске снаге. На основу сазнања да ће доћи до рата вршене су пљачке и паљевине. Српске граничне снаге под командом капетана Видојевића контролисале су границу, а уједно је, на основу добро обавештајних података, прикупио мноштво информација о другој страни. Објавом рата 19. октобра српске снаге су одмах прешле границу и заузеле турску караулу. И на овом простору локално становништво потпомагало је турску војску. Почетни сукоб са Турцима изненади Србе са веома енергичним наступом Турака так

онда су Срби морали одступити – да се повуку ка полазним положајима. Командант бригаде Анђелковић и његов начелник штаба Трифуновић задржаше војску у повлачењу тако што су лично ушли међу војнике, задржали их и почели враћати. Начелник штаба Трифуновић изведе контра напад те заустави Турке. То исто учини и командант Анђелковић са другом групом који не само да је зауставио напад већ је прешао у фазу напада и гоњења Турака. Са иницијативом на општем фронту и стварање основице за следећи задатак.

Врховна команда – начелник штаба Путник, наредио је Јаворској бригади да заузме Сјеницу. Сјеница је требала да буде тврд орах за српску војску што се и показа. Турци су пружили неочекивани отпор. Слом одбране Сјенице настао је када су Срби заузели рано ујутру 24. октобра доминантни објекат Лупоглав. То поколеба Турке тако да они преподне почеше повлачење својих снага. Врло рано, у 11 сати преподне после повлачења Турака, дође делегација из Сјенице и предаде варош српским снагама. Улазак српске војске уплашио је становништво Сјенице које се из страха затворило и посакривало у кућама. Током борбе за Сјеницу српска војска је имала око 150 мртвих и рањених војника. Сутрадан, 25. октобра стигао је један црногорски официр за везу, који упозна српску команду са ситуацијом и о томе да црногорска војска наступа ка Рожају.

Наставак дејства Јаворске војске усмерен је ка северозападу да се ослободе Пријепоље и Пљевља као и Нова Варош. Пре него ће напасти – уђи у Пријепоље, пред српску војску стиже делегација Пријепољчана и предаде град српској војсци. Војска је 27. октобра свечано ушла у Пријепоље где је дочекана са одушевљењем становника. Из Пријепоља српска војска се упути ка Пљевљима. После кратке борбе на превоју Јабука, војска настави марш ка Пљевљима. У тој веома важној вароши са становишта географског положаја, налазиле су се добро организоване снаге за одбрану. „Било је доста турских трупа (четири батаљона, две батерије са четири митраљеза) и доста мештана добро организованих за одбрану."[5]

Догоди се велико изненађење. Ноћу 28. октобра стиже делегација из Пљеваља и извести српског команданта бригаде да су Турци напустили град и отишли у Босну. Тако српска војска без борбе уђе у град и би дочекана уз много присутних грађана и без икаквог инцидента.

5 Исто, стр. 147

Српска војска се дала у потеру за Турцима али они 29. октобра уђоше у Херцеговини и предадоше се аустроугарским снагама. После успешних задатака Јаворске војске, командант доби наређење да се врати у Сјеницу и да контролише стање на терену како би се гарантовао миран живот.

Македонска турска војска, која не беше уништена али је била потпуно разбијена и деморалисана, настави одступање, што у мањим што у већим групама, на два правца ка југу. Из поражених турских трупа остало је на бојном пољу скоро сва артиљерија и огроман други борбени материјал, муниција. Оружје и неколико хиљада мртвих и рањених војника. Први правац одступања турске војске из Скопља долином Вардара и Велеса, а други правац Скопље – Тетово – Кратово – Кичево.

Српска Врховна команда после Кумановске битке упути две српске дивизије, око 50.000 војника, као помоћ Бугарској у опседању и заузимању Једрена. Остале српске армије извршавале су свој задатак преко непроходних терена које је отежавало али није успорило зацртане операције.

Трећа српска армија, после крвавих борби, извршила је комплетан задатак (ослобађање Приштине и Косова). Једна дивизија ове армије извела је операцију према Призрену који је ослободила крајем октобра. У међувремену, мајор Мићић дошао је до Пећи на челу Ибарске војске па је ту сачекао генерала Михајла Живановића и са њим је око 16 часова ушао у Пећ. Међутим, М. Лазаревић је са Алексом Жујовићем и неколико коњаника већ око 11 часова ушао у Пећ где се састао са црногорским генералом Јанком Вукотићем.

Команда Треће армије добила је нове стратегијске задатке, да преко Призрена и Ђаковице, а затим преко Албаније, избије на Јадранско море. Снаге су груписане у два већа одреда. Одред из Ђаковице кренуо је 8. а из Призрена 7. новембра, циљ Јадранско море – лука Драч и Медовски залив. Са упућивање ова два одреда на Јадранско море, започела је друга фаза операције српске војске долином Вардара ка Битољу. Прва армија (Македонска војска) под командом престолонаследника Александра, имала је главни циљ – ослобађање Битоља. Главнина је наступала ка Велесу а затим преко Бабуне у Прилеп. Моравска дивизија II позива која је додатно ојачана, а под

командом прослављеног пуковника М. Недића,[6] оперисала је на правцу Скопље – Тетово – Гостивар – Кичево. Задатак ове дивизије је да зађе у позадину турске војске која се концентрисала на простору Битоља. За ову моравску дивизију II позива зна се да је у целом рату „за 30 дана она издржала 27 бојева (21 дневни и 6 ноћних) и увек је стигла да изврши добивени задатак“[7].

Српски продор ка југу, Битољ, последица је промашене процене о одсудној бици на Овчијем пољу где се очекивала турска главна војска и која се морала победити. Како до те битке није дошло – све је решено у Кумановској бици – али остатак турске војске требало је уништити операцијом гоњења.

Турска војска са Куманова одступала је у два правца, на Велес и на Скопље. Војска из Скопља ишла је на правац Велес а друга према Тетову.

Српска Врховна команда са насталом ситуацијом после Кумановске битке имала је потпуну иницијативу. Српска војска је извршила потпуни савезнички план у Македонији, није се зауставила већ је започела операције Вардарском долином имајући у виду да је противник практично разбијен те га је морала гонити и уништавати.

Српска коњичка дивизија, 29. октобра улази у Велес где је одушевљено дочекана од скоро целокупног народа. Сутрадан поподне, 2. пешадијски пук Моравске дивизије умарширао је у Велес а затим су дошли и остали делови Моравске дивизије. Истог дана, под командом Војина Поповића Вука, упућени су четници у извиђање на планину Бабауну са задатком да заузму пролазе. Сутрадан, 1. новембра кренуо је 2. коњички пук у правцу Присата који затвара пут од Велеса ка Прилепу. На гребенима планине Бабуне, која је веома висока 1.700 до 2.000 метара, Турци су покушали да по сваку цену спрече пролаз српској војсци или у најмањем случају успоре њено напредовање. Три дана српска пешадија на тешком терену пењући се уз литице планине водила је борбу бомбама и ножевима и по цену великих жртава потиснула је Турке са ове природне препреке. Освајањем Бабуне Турци су се повукли али су иза себе оставили сву артиљерију и на оним неосвојеним позицијама. До заузимања Прилепа дошло је после тешке

6 Милан Недић „издајник“ (?)1941.

7 Ђурђе Јеленић, наведено дело, стр. 295

борбе на Присатском теснацу иницијативом мајора Јована Наумовића који је заузео важну коту Козјак пењући се уз стрме и клизаве литице покривене снегом и ледом. Извлачењем једне брдске батерије те дејством по средњим положајима турске војске, ућуткало је турску артиљерију. После три дана непрекидне борбе Турци су дефинитивно започели одступање гоњени српском војском на свим правцима. Коначно, 3. новембра увече у Прилеп је ушла коњица из Моравске дивизије I позива под командом мајора Вемића. Улазак српске војске у Прилеп пропраћен је снажним емотивним изразом па и сузама радосницама јер су град Прилеп и легендарног Марка Краљевића сазнали из јуначких народних песама које су вековима храниле дух слободе и јунаштва и борбе код свих српских генерација. Паралелно са наступањем српске војске на вардарском правцу, снаге Треће армије поред задатка гоњења Турака на правцу Тетово – Гостивар – Кичево, практично је штитила десно крило Прве армије. Моравска дивизија II позива је 30. новембра на 1. децембар ушла у Тетово. Дочекана је са великим одушевљењем од становника као и у свим другим местима. Из Тетова Моравска дивизија II позива упутила се према Гостивару, веома уморна јер је кретање било по врло рђавом путу. 2. новембра је српска војска ушла у Гостивар. Ту се зауставила јер је на основу добијених информација да се Турци припремају за одбрану Кичева и врше прикупљање снага. Претходница дивизије, 3. пук са коњицом и артиљеријом продирао је ка Кичеву, нападнут је тако да су се преко ноћи са великом муком и жртвама једва одржали на положајима. Дрински штаб је одмах по сазнању о борби 3. пука, увео у борбу и друге пукове. На месту где се водила главна борба био је један вис над селом Јаворцем, који је био кључан за превагу у борби. Настала је трка српских и турских јединица ка вису. Као и у многим случајевима неизвесност током борбе решавали су подвизи појединаца. Тако је и у овоме наступању Моравске дивизије II позива помоћник начелника штаба мајор Љ. Марић извршио задатак запоседања споменутог виса пре турске војске која се такође пењала према тој коти. Успех мајора Марића преокрену бој код Кичева у српски тријумф и Турци су се у нереду дали у дивље бекство. Нико их није могао зауставити. Гоњена на целом овом правцу растројена турска војска повлачила се према Битољу. Српска војска око 2 сата поподне дочекана је од изасланика из Кичева, који изјавише да ће се предати српским трупама. Баш тог

момента на удаљености од једног километра од центра града Арнаути отворише јаку ватру на 3. пук. Снаге пука изврше контра напад, јуриш бајонетима и избаце Арнауте са утврђених положаја и све до једног их побију. После овога Моравска дивизија II позива остала је у Кичеву до даљег чекајући нова наређења.

Бојем на Алинацу започела је операција ослобађања Битоља. Турци су Алиначке висове запосели пешадијом коју су појачали извлачењем брдске артиљерије. Српска војска – пешадија стављена је под турску ватру 6 до 6,5 км пре Алиначких висова. Изненадна дејства унела су мали немир, али су официри и војници углавном остали прибрани и хладне главе. Командант 6. пука пуковник Ђ. Докић развио је пук у више чета и водова и као на вежбалишту кренули су напред што је турску страну веома изненадило и зачудило. Тако развучени пук кретао се напред и продирао је упркос јакој артиљеријској ватри.

Темпо који је 6. пук стално напредовао, енергично и силно и било га је немогуће зауставити. Мада је био стално изложен артиљеријској ватри каја је била све јача, пред пуком је била још једна препрека, морао је газити воду, расквашен терен – глиб. Када је пук стигао на 1.500 метара од турских положаја добио је јаку пешадијску и артиљеријску ватру изненада али то није поколебало неустрашиви пук који је уз помоћ 3. батаљона појачао наступање са силном енергијом тако да је подршку српске артиљерије присилио да га прати и да мења свој положај. Главнина српске војске Моравска дивизија I и Дринска дивизија I позива биле су за пуком који је форсирано наступао напред. Ове дивизије имале су задатак да угрозе одступницу турске војске преко Црне реке али у томе нису успеле. Турци су одступили од својих положаја које су држали код Беровца. Може се комотно рећи да је 6. пук, уз помоћ 17. пука, незаустављиво напредовао тако да су Турци почели да се повлаче са положаја. Они присилише турску одбрану да одступи са Алиначких висова. Међутим, знатан број турских војника који се задржао на горњим положајима Алиначких висова давао је енергичан отпор. Артиљеријски дивизион под командом мајора Томашевића усредсредио је ватру на Турке, а борбом прса у прса Срби су овладали висовима и очистили их од турске војске.

После боја на Алинцима отворен је пут ка ослобађању Битоља. Ка Битољу је упућена цела Прва армија која се састајала из четири дивизије. Њима је садејствовала Моравска дивизија II позива ојачана

једним пуком који је ослободио Кичево и ту се зауставио да штити десни бок Прве армије. План напада на Битољ спроводио се на широком фронту како би се обезбедио концентричан напад на град. Напад је почео 13. новембра организован по принципима ратне вештине и јединственог командовања. Укупна снага је била 5 дивизија у садејству са коњичком дивизијом и целокупном тешком артиљеријом са којом је армија располагала.

Турци су имали изванредна природна утврђења и одлучност да ту предност одрже по сваку цену. Временске прилике биле су врло неповољне, целу ноћ је падала киша, и то врло јака, реке су однеле мостове (река Црница). Црна река се излила и потопила скору сву пелагонску равницу на домак Битоља. То је спречавало – и онемогућавало све тактичке и стратегијске покрете. Пет дана је трајала непрекидна очајна борба уз надчовечанске напоре које је имала да издржи српска војска у савлађивању ових тешких водом натопљених терена. Већ споменути славни 6. пук у једном ноћном препаду заузима најважнију тачку турске одбране – Кјево – Миницу. После тога настала је паника у турским редовима. У овој паници главом је платио један од главних турских команданата Фети паша.

Џавид паша, веома храбар командант, успео је да око 30.000 турских војника извуче из опасности – опкољавања и заробљавања. 4. новембра био је наређен општи напад на битољске положаје. Дринска дивизија I позива показала је сву своју снагу и енергичност. Њени пукови три пута су покушали да форсирају разливену Шемницу али су сваки пут одбијени и претрпели су велике губитке. Ништа није могло сломити храбру војску Дринске дивизије I позива и они четврти пут одлучише да прегазе реку Шемницу. Загазили су у набујалу реку храбри синови Шумадије који далеко од својих кућа воде борбу за ослобођење своје браће и да ту постану славни и бесмртни. „Дринци су газећи преко појаса Шемницу, запевали из гласа: Ој Мораво, моје село равно… Тренутак је био величанствен и језовит. Синови Шумадије ишли су са песмом у смрт за добро свог народа и своје државе. Величанствена песма разлегла се са обала Шемнице. Она је у тај мах била симбол једног покољења нежне и борбене расе (прим. аутора – словенске), покољења које је знало шта је хтело. Турци вероватно нису чули српску песму, али су видели како српска војска као зид од челика надере њиховим позицијама, и кад су Дринци прегазили Шемницу и

пошли на јуриш, турски војници су напустили своје добро утврђене положаје, оставили своје топове и митраљезе, и побегли. Ускоро после тога прешла је Шемницу и Моравска дивизија I позива, у истим приликама као и Дринска."[8] Моравска дивизија II позива која је имала задатак, када је заузела Кичево, да штити десни бок Прве армије, успела је да одбије једну јаку турску формацију са сва три рода која је из Ресна наступала ка Битољу да се уједини са својом турском војском. Турци су пошли у општи напад надирући од Облакова које је кључ за битољске положаје. Наше трупе су тешком борбом предвођене храбрим резервним поручницима Ал. Петровићем и Ђ. Стојановићем извршише снажан јуриш на најопаснијем месту и успели су да сузбију непријатеља. Снаге које су браниле Битољ под командом Џавид паше успеле су да се ипак извуку од нашег гоњења и одступе ка Корчи.

10. новембра 1912. године наша војска је ушла у Охрид а 11. у Стругу. Тако је завршена операција српске војске на старосрпском и македонском војишту.

После 6 дана тешких борби српска војска је 19. новембра победоносно ушла у Битољ. Ратни плен, заробљавање више од 10.000 турских војника, целокупна турска артиљерија, огромног материјала нађеног на бојном пољу, те пуни многобројни магацини у граду.

Победом српске војске на Куманову Србија је стекла свој углед на Балкану и у Европи као једна држава са поштовањем у свему. Војничке победе, организација и планирање рата, снагу, вољу и пожртвовање, једном речју тотално јединство народа и државе. Цела Европа остала је изненађена и затечена васкрсом Србије која је до тада сматрана као држава парија. Дух, јединство, дисциплина, јунаштво колектива и појединачно од официра до војника и свих институција државе, све је то одједном блеснуло. Иако су неки сумњали, патили и презирали српски успех – Аустроугарска и Немачка а касније и Бугарска, битољски завршетак српско-турског рата ударио је златни печат на српску историју, слободу и државу.

Четрдесет дана је било потребно да српска војска ослободи целу Стару Србију, средњу и западну Македонију, север и средњу Албанију.

У свим ослобођеним просторима и местима и градовима улазак српске војске дочекиван је са одушевљењем, грађани су прилазили и показивали искрену радост и поздраве. У свим местима свештеници

8 Станоје Станојевић, наведено дело, стр. 172, 173

свих вера и цркава, српске, бугарске и грчке, поздравили су српску војску. И турски мутесариф (гувернер) Битоља изјавио је своју покорност краљу и молио је за заштиту муслимана. Мајор Велић је у име српске војске изјавио да је безбедност личности и имовине свих грађана без разлике потпуно загарантована. Македонско становништво у Битољу дочекало је тријумфално српску војску. Грчки митрополит, 19. новембра у битољској грчкој цркви поздравио је српског престолонаследника Александра. „После толиких векова патње и тираније које је поднела ова земља, по лепоти најлепша а по несрећи најнесрећнија на свету, ево најзад доживесмо и овај срећни дан нашег спасења и нашег ослобођења. Ми Македонци нарочито смо срећни што је твоје име, наш ослободиоче, исто као име некад највећег македонског владара. Ти си наш нови Александар Македонски."[9]

По ослобађању Битоља, после неколико дана српска војска настави операције у западној Македонији, улази и ослобађа Ресан, Охрид, Стругу и Дебар. Из Струге једно одељење српске војске, на позив арбанашких вођа, позвано је да прими предају Елбасана. Друге снаге наставиле су гоњење турске војске под командом Џавид паше. Према плану са грчком војском, српске трупе заузеше и Флорину јужно од Охридског језера, коју сутрадан, кад је стигла грчка војска, предадоше им га.

Делови Треће српске армије који су били у Призрену, упућени су на запад преко неповољног и непознатог терена ка Јадранском мору. Марш преко „Албанских Алпа" био је исцрпљујући, без путева и никаквих средстава за живот. Исцрпљене и гладне трупе, форсирале су по мразу планински терен, а 21. новембра, после једне мање борбе, заузеле су Љеш, а онда и Медовски залив. Други одред српске колоне 28. новембра заузео је Тирану, а 29. новембра српска коњица уђе у Драч, и том приликом „изврши се нека врста религиозног венчања између српских војника и мора а затим благодарење у цркви за срећан исход целог овог подухвата"[10].

Ступајући у рат против Турске 1912. године српска Врховна команда у свом стратегијском плану зацртала је и излаз на море. Да подсетимо, мобилизација пешадије извршена је за четири дана,

9 Ђ. Јеленић, *Нова Србија и Југославија* 1788.-1921., стр. 297

10 Исто, стр. 297

коњице и артиљерије за 6 дана, концентрација 7. октобра, све заједно је завршено по плану за 12 дана. Сада када су трупе оствариле и тај план, у врховној команди наступило је велико задовољство. Али сазнање да је Србија изашла на Јадранско море у Бечу, на двору, у Генералштабу, у католичкој цркви Аустроугарске почеше велики протести и створено је стање које је доводило у питању европски мир.

Једино турско упориште остало је у Скадру који је црногорска војска опседала уз велике жртве. Краљ Никола није позивао српску војску у помоћ већ се поуздао у посредовање аустроугарског војног изасланика на Цетињу. Ситуација се развијала врло неповољно, те краљ Никола реши да позове српску војску упомоћ за освајање Скадра. Лоше организовани напад Срба и Црногораца на Скадар средином фебруара, завршен је неуспешно и са много жртава. Врховна комада српске војске одлучила је да преко Солуна упути већи експедициони корпус на Скадар. И баш кад је српско-црногорска војска вршила планирање заузимање Скадра, стигла је 11. априла наредба да се припреме прекину и да се српска војска мора повући из Албаније. И овај пут Аустроугарска је запретила ултиматумом да се мора повући из Албаније. Аустроугарска је показала дипломатски лешинарски манир да се прети једном народу који се је ослободио од вишевековне турске окупације и исцрпио се војнички и материјално, и баш тада, када на северу Србије није било респектабилне војске Србије, запрети ратом.

Када је започео Балкански рат и када се није знало када ће се одвијати, у европским кабинетима и у јавности сматрало се да рат треба што пре да се заврши и да остане предратно стање – дотадашње - status quo на Балкану. Опет је Аустроугарска заступала став да Србија не изађе са неким добитком. Сјајне и велике победе Србије са брзим операцијама српске војске које су се победоносно одвијале, доведе европска предвиђања кратког рата невредним, те натераше европске силе да промене тај став. Француски министар спољашњих послова Поенкаре предложи да европске силе изјаве своју територијалну незаинтересованост (30. октобра), а тај предлог Аустроугарска енергично одби. Овим чином Аустроугарска започе своју репресивну кампању према Србији која се претвори у малтретирање целе Европе са разним интригама које је наставила и после завршетка Балканског рата. Због исхода српско-турског рата који је помрсио све Аустроугарске планове, претила је опасност да двојна монархија

нападне изморену Србију. Аустроугарска је, сејући неслогу међу балканским савезницима, претенциозно тражила право да уреди односе на Балкану по својим плановима. Честим ултиматумима и мобилизацијом војске претила је Србији, а и Европи је дала на знање, да она на Балкану има право да оствари своје главне интересе. Ипак, процена је била да Русија том приликом не би остала пасивна већ напротив, могла би да заратити са Аустроугарском, те се она мало примири. Успеси балканских савезника у рату са Турском, а посебно њен пораз од Србије, натера Турску да се обрати европским силама са молбом са посредовањем (4. новембра). Преговори за примирје започели су 23. новембра у Лондону после пораза Турске на Чаталиђи. Примирје бијаше закључено 3. децембра. У Лондону су балкански делегати држали седнице, а паралелно са њиховим седницама и разговорима одвијала се и амбасадорска конференција која је требала да помогне убрзаном закључењу мира. Овим мирнодопским покушајем ништа није постигнуто, чак се Србији оспоравало све што је добила у рату – на мачу, и да се мора одрећи целокупног освајања од Турске и Албаније, а за награду добила би излаз на море железницом на једно неутрално пристаниште на Јадранском мору. Какав дрзак захтев? (прим. аутора)

Србија је у Балканском рату све своје ратне планове остварила, а помогла је и савезницима, Бугарској, Грчкој и Црној Гори. Српска тешка артиљерија и пешадија, која је пробила одбрану Једрена, омогућила је Бугарима да заузму тај град.

Лондонска конференција за закључење мира на Балкану, започела је 20. а завршена је 30. маја текстом о прелиминарном миру који су велике силе предложиле. Одредбе овог уговора биле су уопштене у веома компликованом мноштву балканских питања. Једина одлука која је донесена и која је била веома јасна на задовољство Аустроугарске (а и Енглеске) била је признавање независности Албаније као новог субјекта на Балкану, маја 1913. године. Закључак о Лондонској конференцији, која је тобоже требала да помогне балканским земљама а у интересу трајног мира, била је чиста фарса.

Тајни уговор између Аустроугарске и Бугарске закључен је јуна 1912. године. Србија је већ почетком рата са Турском открила да Бугарска све чини да не троши своје снаге у рату против Турске. Она је своје снаге које су по војној конвенцији требале да садејствују са

српском Другом армијом у захвату Струмице, упутила ка Солуну а терет операције је препустила Другој армији.

У времену када српска војска после кумановске победе и гоњења турске војске у другој половини новембра 1912. године, председник бугарске скупштине Данев, путује у Пешту и Беч као специјални дипломата краља Фердинанда, а по повратку из Беча прошао је кроз Београд не задржавајући се. Наводно, пут бугарског дипломате требао је „ублажити" односе између Аустроугарске и Србије због афере Прохаска. И не само то, за време прве балканске конференције у Лондону, Данев је у име Бугарске поднео и чувени мемоар којим је Бугарска тражила Дебар и заједничку границу са Албанијом. Још док су Србија и Бугарска преговарале о савезу, Бугарска никад није захтевала нити тражила западне делове Македоније – Дебар. Испоставило се да је ратни савез Бугарске и Србије против Турске био веома танак јер се иза њега ваљао много јачи савез између Аустроугарске и Бугарске на велику штету Србије.

Први Балкански рат, српско-турски, завршен је потпуно српским снагама без икакве помоћи Бугарске. Бугарска је била дужна да по војној конвенцији ангажује 100.000 војника у залеђу Вардарског ратишта, а она ту дужност није извршила. Бугарска је чак затражила од српске врховне команде 50.000 војника како би јој помогли да потисне Турке из Једрена.

Не дозволивши Србији излазак на Јадранско море, она је упутила 1. фебруара 1913. године једну ноту којом је тражила ревизију српско-бугарског уговора у којој је тражила да се уваже ратне тековине и да се „на основу принципа међународног права rebus sic stantibus, како би осигурала излаз на бело море Вардарском долином"[11]. Али по ко зна који пут преговори који су се водили са Бугарском као индискретни, беху брзо прекинути. Бугари упознаше јавност са овим преговорима. Јавно мњење Бугарске негодовало је против захтева Србије, а у Аустроугарској бугарски агенти појачаше пропаганду и распиривање мржње према Србији. Ишло се чак дотле да су неки листови захтевали да се интернирају или третирају као ратни заробљеници српска војска која се борила на Једрену. Иза свега стајала је Аустроугарска и бугарски врх. Потврда о овом завереничком акту против Србије

11 Исто, стр. 303

види се у следећем: „Сензационално саопштење које је 15. децембра 1914. године учинио румунски државник Таке Јонеско утврдила је да је влада Аустроугарске у време српско-бугарске расправе око мора имала прецизне планове. „Аустроугарска је готова да брани Бугарску чак и са оружјем у руци!“ Гласило је саопштење румунског посланика у Букурешту...“[12]

По заузимању Једрена и одласку српске војске из Бугарске, ратоборна струја у Бугарској све се више ширила и појачавала против савезника а највише против Србије. Смењен је председник бугарске владе Гошев због његове мирољубиве политике према савезницима. У Лондону је закључен мир између Турске и Бугарске.

Велике силе Европе, без Русије, организовале су поморску блокаду Црне Горе од Бара до ушћа Дрима. Због опасности да избије рат, Србија је одлучила да 9. априла повуче војску а краљ Никола тек 22. априла.

Са великом журбом Бугарска поче премештати војску са истока, из Тракије, према граници са Србијом. Покушај Русије да посредује у мирном решењу кризе између Бугарске и Србије и свих балканских земаља, пропао је. Бугарска је током руских напора за мирно решење односа између балканских земаља, изражавала пропагандну мирољубивост а истовремено је вршила прегруписавање снага према Србији, Грчкој и Македонији. Србија је остала доследна својој тези о ревизији уговора са жељом да се сва спорна питања решавају мирно и да се створе услови за стварање темељног савеза балканских држава. Бугарска претња и концентрација војске према Србији и Грчкој, доведе до тога да су ове две државе закључиле нови савез као одговор на то. Док су српски генерали – официри претили влади војним ударом ако попусти бугарским захтевима, бугарски генерали су заговарали политику свршеног чина која би се спровела изненадним војним препадом на Србију и Грчку. Последњи напор за спречавање рата између балканских држава предузео је руски император цар Никола Други, те позва министре балканских држава у Петроград. Сви су пристали да дођу али, у моменту када је бугарски нови председник владе др Данев требало да крене, уследи офанзива Бугарске на Србију. Мрачном карактеру Бугара годила је ноћ по својој склоности да мучки нападне, и они је узеше за савезницу.

12 Исто, стр. 303

Српски официри, обични и они највишег ранга, били су против било какве корекције ослобођене територије ради мира и против попуштања у тражењу територије коју је српска војска оружјем добила. Мучки напад бугарске војске решио је све дилеме у ставу врховне команде Србије. На терену се изненада почела развијати борба, операције против Србије по прецизном плану бугарске врховне команде а то је изненадни напад на српске положаје из свих праваца. Циљ је пресецање сваке везе између Србије и Грчке а то се може остварити само уколико Бугари овладају Вардарском долином, главном саобраћајницом према Грчкој.

Српска команда разрадила је план груписања снага на „основу идеје не допустити непријатељу да се дочепа ослобођених територија у Македонији као и заштитити наше старе пограничне области ради евентуалног упада непријатеља – што ће рећи... одбити га уз садејство грчке војске, а потом оперисати према стратегијској ситуацији која тада буде владала на војишту. Груписање њено углавном је било срачунато добро, управо боље но што је био случај код Бугара.“ Изненадни напад Бугара 29/30. јуна бијаше темељито припремљен тако да су већ у почетку постигли велике резултате. Силан и изненадни напад принуди Србе да се поред огромних жртава повуку на више места на одбрамбене положаје у позадини. Битно је да ово силовито изненађење није нигде прекинуло српску борбену линију. Веза између појединих делова војске била је потпуно очувана што је са становишта командовања приоритетно за маневар и све друге борбене покрете и везе са позадином. Војно руководство је држало све конце у рукама и доносило правовремене одлуке. Мучки напад додатно је подигао морал српским војницима ојачан и развила се жудња за осветом због издајничког препада. Првог јула краљ је издао наредбу целокупној српској војсци која је гласила: Војници! Краљ се обраћа војсци и подсећа их на 19. октобар 1912. године када је позвао у рат против Турске за ослобођење наше потлачене браће ради освећења тужног Косова... Ви сте то све постигли за два месеца вашег јунаштва беспримерном храброшћу и пожртвовањем... Ослободили смо своју браћу и Косово осветили.

ДРУГИ БАЛКАНСКИ РАТ

Српска војска није могла ангажовати део трупа које су биле распоређене према Албанији. Демаркациона линија са Бугарима простирала се од извора реке Крива Лакавица до линије која прелази преко Штипа, Злетовске реке и Криве Паланке и касније се наставља старом границе између Србије и Бугарске до ушћа Тимока у Дунав. Прва и Трећа (непотпуна) српска армија имала је задатак да брани новоослобођене територије са снагама четири пешадијске дивизије I позива, три II позива, једном коњичком дивизијом и све то је подржавано тешком артиљеријом. Што се тиче старе српско-бугарске границе, она нам је давала предност – рељеф на коме је Србија утврдила положаје. Комуникација Софија – Ниш брањена је снагама једне пешадијске дивизије I позива и једне II позива, које су подржаване са разним мањим јединицама састављене већином од трупа III позива и стараца из последње одбране. Касније, у току операције српске војске, стигло је упомоћ још 10.000 добровољаца из Црне Горе који су се за то сами пријавили.

Изненадни напад бугарске армије усмерен је на снаге Треће армије која је била према Кривој Лакавици и Штипу, и на десном крилу Прве армије у средњем току Брегалнице. Борбени распореду Треће армије и делом Прве био је благо бочан на бугарску Четврту армију. Већ 30. јуна агресивни напади Бугара довели су српску Врховну команду у врло тешку и критичну ситуацију. Врховна команда одлучила је врло брзо шта да се ради и како би ублажили први успешни бугарски напад.

Врховна команда одлучује да се по сваку цену јединице одрже на својим положајима, ценећи да ако би се помериле уназад дошло би до прекида линије одбране – остављање територије противнику – чиме би се изгубила веза са Солуном. Одмах после ове команде доноси се одлука да све трупе Прве и Треће армије пређу у контраофанзиву. Оваква одлука (у ситуацији која је задесила наше предње положаје)

се ретко доноси у рату и која је практично прво поколебала бугарску офанзиву а потом је и потпуно зауставила напад. Српска војска је овде показала високи морал свих трупа. Код војника се појединачно развио такмичарски дух, а које су предводили сјајни и најбољи официри својим личним примером. Ова сада контраофанзива претвори се не само као одбрана оружјем ослобођене Македоније, већ и сећање на пораз српске војске 1885. године на Сливници, те жеља да се тај срамни пораз освети.

Страховите борбе 30. јуна на свим тачкама бугарског удара, српска војска издржа и заустави противника, без обзира што су Бугари успели запоседнути одређене повољне коте, линија одбране није била прекинута. Нарочито је било угрожено десно крило Треће армије на најјужнијим положајима.

Рану ујутру 1. јула отпочела је чувена Брегалничка битка. Српској контраофанзиви није био раван бугарски изненадни напад 29/30. јуна. Почетак српске контраофанзиве остаће у историји српског ратовања упамћен као најкрвавији дан (до Колубарске битке). Увече 1. јула на основу прикупљених извештаја са фронта, показало се да су Срби забележили више успеха од очекиваног. На фронту Прве армије, уз огромне жртве, Бугари су били присиљени на повлачење – потискивање. Враћени су важни објекти Дренак, кота 550 и Ретке Букве, заробљено је више од 1.000 бугарских војника и 14 топова. Силовитост српске Прве армије, резултирало је уништењем више бугарских јединица, а цела једна дивизија била је због губитака принуђена да се сасвим повуче из борбе и пребаци на леву обалу Брегалнице. Битка на Брегалници водила се и дању и ноћу 2. и 3. јула без прекида. Високи морал Прве армије није јењавао тако да је наставила још већим интензитетом да притиска бугарске снаге на стално повлачење.

На споју левог крила Треће армије са десним крилом Прве армије, такође је уследила офанзива на Бугаре који су били присиљени да се повуку на леву обалу Брегалнице.

На простору између Злетова и Кочана налази се један огроман узвишени плато Рајићевски Рид, који је доминирао и контролисао комуникацију Кочани – Царево село. Бугари су своје положаје на Рајићевском Риду добро утврдили и бранили и увели у одбрану, поред осталих трупа, најбољу бугарску Рилску дивизија са 80 топова.

У нападу наше Прве армије према овој бугарској дивизији (Рилској), дејствовала је најбоља српска дивизија, Шумадијска (дивизије са најрепрезентативнијим називима за два народа – Срба и Бугара). Тог 4. јула вођена је крвава битка која се заврши у 5 сати после подне са најсјајнијим успехом који су Срби имали у овом рату. Рилска дивизија бијаше у овом судару измасакрирана и онеспособљена да уопште води наставак рата. Борбе су настављене 5. и 6. јула када су Срби освојили Кочане. Битка је коначно завршена 9. јула када су се последњи остаци бугарске војске око Штипа успели срећно повући ка Радовишу.

Вишеструко бројније бугарске снаге 30. јуна напале су десно крило Треће армије која је била јачине једне дивизије II позива ојачана са једном бригадом добровољаца из Македоније. Бугарски напад изведен је са две дивизије чија је снага била три пута већа од српске у сваком погледу. У ратној вештини тога времена важи принцип о односу снага нападача и браниоца у износу од 3:1. Али и овакав однос снага не гарантује брз успех нападачу. Борбе у појасу реке Вардара и Криволака водиле су се беспрекидно и Бугари су полако напредовали на овом правцу све до 4. јула. Српска дивизија је у овим борбама готово десеткована а добровољачка македонска бригада скоро сва изгинула. Тек са пристиглим појачањем Срби су зауставили бугарско напредовање а 7. јула Бугари су се огорчено борили да не изгубе иницијативу, али како српски напади нису слабили, они су се одлучили на повлачење и то у општем нереду.

На правцу Крива Паланка – Ћустендил лево крило Прве армије издржало је све бугарске нападе захваљујући конфигурацији терена где су се наше снаге учврстиле и тиме имале бољи стратешки положај. Нападом су Бугари заузели неколико важних позиција али српска линија одбране није била прекинута. Током борби српска војска је преузела иницијативу и присили бугарске снаге да бране своје положаје уз огромне жртве. Током битке на Брегалници и почетним положајима, бугарска команда наредила је и преузела нападе на старој српско-бугарској граници према Пироту. Циљ је био овладати овом комуникацијом – железницом, и продрети до Ниша како би се прекинула веза Београд – Ниш – Скопље. Такође су издата наређења да се српска граница нападне све до Дунава и остваре планови да се борбе воде на српској територији са крајњим циљем из више праваца пркине комуникација Београд – Ниш. Покушај да се преко Власине продре

до Врања завршен је катастрофалним поразом Бугара. Једини велики успех Бугари су остварили освајањем Књажевца и једног дела Тимочке Крајине али су се врло брзо морали повући са великим губицима. Приликом повлачења Бугара, српска офанзива није престајала те Срби заузеше Кулу и Белоградчик а затим опседнуше Видин.

У овом другом балканском рату, против до јуче лицемерног савезника Бугара, завршио се најважнији период рата. Бугарска војска је протерана – враћена на своје старе границе. Могућност да би опет могло доћи до напада са бугарске стране сведене су на опрезни минимум. Исто тако ни Срби нису били ни вољни да преузму офанзиву и на крају заврше са задобивеном победом. Разлог су огромни губици и замор као и интензивна војна активност од Куманова до Брегалничке битке. Током рата са Бугарима и непосредним контактима (заробљеници, рањеници) открило се да су бугарски војници који су ратовали у Тракији пренели опасну заразну болест – колеру која се пренела и на делове српске војске. Болест се брзо преносила а српски санитет је био неспреман да епидемију заустави. Многе јединице српске војске имале су од колере више губитака него од непријатељског оружја.

Врховна команда била је принуђена да преузме читав један низ мера за нову регрутацију и попуну проређених редова војске. То је био један од главних разлога због чега српска војска није могла извршити припреме да вероломном непријатељу зада смртни ударац. Сада долазимо да устаљени код Срба, навике и веровања „да Бог чува Србе“. И управо то се десило. Изненадно. Румунија убрза да се дефинитивно заврши серија ратова на Балкану. Она објави рат Бугарској и тако реши да исправи своју границу коју су јужни суседи запоселе. И не само то, улазак Румуније у рат са Бугарима осујети подмукли план Аустроугарске да се директно умеша у рат између Србије и Бугарске. Румунија је објавом рата Бугарској дала до знања Бечу и Берлину да не жели бити марионета у њиховим плановима. Други фактор који је одвратио Аустроугарску да изврши напад на Србију је Италија. Она је дала објашњење да се Аустроугарска не може позивати на примену casus foederis (примена тројног савеза Италија - Аустроугарска – Немачка) јер би то био рат кога Беч води на своју руку. Покушај Аустроугарске да наговори Бугарску да поведе засебне преговоре и склопи мир са Румунијом, и тиме изолује Србију и Грчку, остао је ништаван јер Румунија није ни одговорила на тај захтев.

Пропала иницијатива Аустроугарске присили Бугарску да поведе преговоре за дефинитивно закључење мира непосредно са свим (балканским савезницама). За 30. јули бијаше заказана у Букурешту конференција за закључење мира између Румуније, Србије, Грчке, Црне Горе и Бугарске. Већ у самом почетку разговора о миру заузет је став да свака држава посебно разговара са Бугарском и да утврди услове мира без мешања великих сила. Ово би први пут од када је уопште отворено балканско питање, да балкански народи сами уреде своје међусобне односе једним међународно правним актом који је носио карактер опште важности и обавезности. Био је ово јединствен случај где су велике силе биле искључене, а карактер конференције је био историјског значаја. Учесници непосредно на конференцији нису никакво примирје закључили али су корак по корак започели преговоре тако што су „обустављена непријатељства за пет дана. Затим је ова одлука продужена за још три дана. Споразум између Румуније и Бугарске бијаше постигнут 4. августа а између Србије и Бугарске 6. августа. Највише је тешкоћа било између Грчке и Бугарске по питању Кавале која је на крају уступљена Грчкој.“[1]

„По завршетку мировне конференције 10. јула и потписивањем Букурешког мира Србија је територијално добила Вардарску Македонију, Косово, мали део Метохије и део Санџака (30.000 км^2, 1.200.000 становника; Црна Гора је добила Васојевиће, део Метохије, део Санџака – 7.000 км^2, 260.000 становника.

Пропао је покушај Аустроугарске и Русије да се Букурештки уговор подвргне ревизији великих сила које се међусобно нису сложиле.“[2]

„Србија је изгубила 44.500 војника, Црна Гора 1.400, Грчка 20.000, Бугарска 93.000.“[3]

Уговор о миру Србије и Турске потписан је тек 14. марта 1914. године. Граница између Србије и новостворене аутономне Албаније требала је да буде одређена једном међународном комисијом састављеном од нарочитих делегата великих сила. Србија и Црна Гора саме су одредиле границу на простору Рашко-Лимске територије (Санџак) и тиме су оствариле вековни непосредни територијални додир.

1 Милутин Лазаревић, *Српско-бугарски рат 1913*, стр. 27

2 Исто, стр. 5-6

3 *Енциклопедија Југославије*, издање на ћирилици, Југословенски лексикографски завод, Загреб, 1983. год., стр. 441

Србија је поред огромних војних губитака и у свим другим материјалним ресурсима и исцрпљена до краја у овим балканским ратовима, изашла потпуно препорођена у сваком националном погледу у свим сегментима – врлине и мане, које су требале да буду поука за будућност. „Поред знатног увећања државне територије и ослобађање земаља и места која су у српској души представљала највеће националне светиње, Србија је имала још једну огромну добит, можда већу од свих осталих. Победом над Турском и Бугарском Србија је стекла једно достојно место у Европи. Завршетком рата пробуђен је духовни препород српског народа изван Србије као и у осталим јужнословенским народима (Босна и Херцеговина, Хрватска, Далмација, Славонија, Словенија).

Радост са којом су демобилисане групе при повратку у завичај дочекиване била је општа и изражавала се правим народним свечаностима. „Дан повратка престолонаследника Александра у Београд (24. август) био је уистину један од најсвечанијих дана који је српска престоница уопште забележила."[4]

Поратно време захтевало је враћање обнови свеукупног државног живота. У новоослобођеним територијама требало је консолидовати и трансформисати систем који је живео по правилима турске државе у којој је било доста анархије (тако је затечено стање). У новим областима уводи се модерна администрација која је у Србији била у пуном замаху. И у току обнове државног и друштвеног живота „у том послу Србија бијаше ометана са неколико арнаутских напада на нове српске територије, које је подстрекавала, организовала и помагала Аустроугарска. У октобру 1913. године Аустроугарска је организовала са својим официрима извиђање граничног појаса са арнаутским групама које је узело толико маха и размере у околини Призрена и Дебра, да је Србија била принуђена да изврши делимичну мобилизацију двеју дивизија које су растерале арнаутске јединице гонећи их до унутрашњости Албаније, нашто Аустроугарска упути ултиматум Србији у вези напада на арнаутску територију."[5]

4 Ђ. Јеленић, стр. 314, 315

5 Исто, стр. 314, 315

СТАЊЕ У СРБИЈИ И ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

„Миром у Букурешту августа 1913. године Србија је задржала територије ослобођене 1912. године. Грчка је померила границу у Тракији до реке Месте, Румунија је остварила добитке у Силистрији.“[1]

Балкански савез из 1912. распао се бугарском агресијом на Србију и Грчку 1913. године. Подстицана и подржавана од Аустроугарске ова агресија имала је трагичне последице за Бугарску али и све остале балканске земље. Узрок за овакве трагичне последице на Балкану треба тражити у одлукама Берлинског конгреса који је без сагласности Русије одобрио окупацију Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске. Том приликом руски гроф Шувалов пророчански је предвидео 1882. године шта ће се десити са Европом. „По мом дубоком уверењу што баш то (одобрење за окупацију Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске) загрожава у будућности мир Европе. Одатле ће једног дана синути варница које ће разбукнути општи пожар.“[2] Ово пророчанско предвиђање руског грофа Шувалова из 1882. године остварило се 1914. године (Први светски рат) – са главним актерима, Немачком и Аустроугарском.

По завршетку балканских ратова у Србији је започео процес прилагођавања и правног регулисања у новоприпојеним областима. Оно што је било једно од важнијих питања то је став о потпуној религиозној толеранцији која је увек владала у Србији. Србија у првој половини 1914. године предузе озбиљне студије да исправи штетне аномалије затечене у новоосвојеним територијама и да их уоквири у грађанска и политичка права и друге државне обавезе које су владале у Србији. Територијално увећање Србије повећало је огромно природно богатство које је требало експлоатисати и претворити

1 Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804.-1914.*, НИ установа, СЛ СРЈ, стр. 141

2 Ђ. Јеленић, наведено дело, стр. 317

у материјално благостање свих грађана. Запошљавањем људи и развијањем продуктивности снага, осавремењивањем саобраћаја, модернизовањем државне администрације, развијањем просвете и уопште подизањем интелектуалног и материјалног нивоа државних институција (од дипломатије до полиције) – учињено је да се привреда и друштво у новим околностима развијају са што мање препрека. Посебан акцент стављан је на обнову војног потенцијала (персонално и материјално – наоружање и обука), једном речју бити спреман за нове догађаје и још веће задатке. Држава је отварала многа питања која прате савремену државу и која су се морала беспрекорно одмах решавати. На свим овим пројекцијама развоја Србије ангажовао се сав народ на један спасоносни рад. Приватна иницијатива развијала се на свим пољима, била је таквог продуктивног интензитета и у многим доменима рада и стварања предњачила је у држави. И страни капитал је нагло утицао на развој Србије. Извоз и увоз одвијао се преко Солуна који је својим лучким капацитетима омогућавао трговину државама западне Европе.

Гледајући у будућност и перспективу да се Србија коначно одмори од ослободилачких ратова и започне развој као европска земља, биће доведена у сурову „реалност и стрепњу због политичких и експанзионистичких планова који су се креирали на европском континенту“.[3] Берлински конгрес ујединио је Беч и Берлин који ће направити епицентар „немачког питања“ у светској политици после 1890. године.

Краљевина Србија у борби против Турске практично је отклонила било какву претњу од некадашње велике силе – Турске, али се одмах појавила нова жива сила Немачка.

На европском континенту Беч – Берлин није крио своје експанзионистичке планове чији је једини правац био југоисток Европе, Балкан, Србија. Ова нова европска и светска сила без колонија решила је да са Аустроугарском по сваку цену направи продор ка Блиском истоку и даље. Припреме за овај продор почеле су одмах по завршетку балканских ратова понашањем Аустроугарске која је непрестано звецкала оружјем на српској граници и тражила поводе да шаље Србији ултиматуме на све оно што Беч процени да може угрозити

3 Пол Кенеди, *Успон и пад великих сила*, стр. 224, 225

српску краљевину водећи пропаганду да Србија угрожава безбедност двојне монархије. Србији се подмеће да је она главни фактор окупљања југословенских народа који су искључиво под влашћу Аустроугарске. Краљевина Србија и да је хтела није могла пацификовати Србе у Аустроугарској јер су они били спремни на све само да се ослободе од католицизма Аустроугарске. То се види по томе што православни хришћани и значајан број католика – у Далмацији није пристајао на понуду аустромарксиста о културној и националној аутономији. „Омладинац Богдан Жерајић пуцао је јуна 1910. године на поглавара Босне, генерала Варешанина, као одраз презира према Аустроугарској а затим извршио самоубиство. Јуна 1912. године, Хрват, омладинац Лука Јукић пуцао је на бана Цуваја у Хрватској а исте године у октобру поновио је атентат Иван Планиншћак. Јула 1913. године омладинац Стјепан Даичић покушао је да убије барона Шкерлеца. Нови атентат на овог бана у мају 1914. године извршили су омладинци Јаков Шефер и Рудолф Херцигоња. Вељко Чубриловић, Мехмет Мехметбашић и Гаврило Принцип ученици, припремали су 1913. године атентат на генерала Поћорека и Варешанина.“[4]

Паралелно са економским и војним јачањем Србије, Народна скупштине у пролеће 1914. године изгласала је државни буџет за текућу годину. Рад Народне скупштине није био ефикасан и није било плодног законодавног рада. Он (парламент) се у очима Србије, а и целог света, својим нерадом само компромитовао. Једино што је Народна скупштина успела то је да је донела одлуку о сазивању Велике народне скупштине, која је имала да изврши неке промене у одредбама Устава. Криза парламента кулминирала је у мају 1914. године. Расправљало се о ванредним кредитима за набавку муниције и опреми за пет нових дивизија из нових области. Ова расправа се проширила и на питање приоритета власти у држави. Коме дати предност у ово доба, 1914. година, које се закувало у Европи, да ли цивилима или војсци? Ову дилему је једва дочекала организација – официрска клика „Црна рука“ која је повела енергичну агитацију у војсци. Два месеца је трајала „борба“ Владе са Црном руком, што је у многоме коштало Србију, како у ефикасности функционисања државе тако и у великој штети која је донела бламажу краљевини. Ову парализу рада скупштине прекинуо је владалац (краљ) тиме што је скупштинска већина изгласала потребне

4 Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције Балкана 1804–1914.*, стр. 143

кредите за војску. „Влада је из скупштинске већине добила мандат да распусти тадашњу скупштину и да нареди нове изборе непосредних посланика.“[5] Ово је била одлука старог краља који се повукао а сва овлашћења пренео је на регента Александра. Све се ово дешава крајем маја, почетком јуна 1914. године.

Да се Србији спремају тешки дани у 1914. години од стране Германа, Аустроугарске и Немачке, знало се још у јануару 1914. године. Дамјан Д. Бранковић обавестио је Пашића и двор да Аустроугарска прави планове за напад на Србију и да се чека само повољна прилика за отпочињање рата. Бранковић је информацију добио од директора немачке фирме Фредерика Крупа AG Hoesch – Krupp доктора Милона чији је он заступник за Србију био. „Мени је у поверењу саопштено у Берлину да је ултиматум Србији спремљен у Постдаму и да је рат против Србије одлучен у Конопишту између Виљема и Франца Фердинанда јануара месеца 1914. године, неколико месеци пре атентата. Ову вест саопштио ми је заступник Крупове фабрике, њен директор доктор Милон. Он ми је између осталог рекао да је Немачка дала Аустрију слободне руке у акцији против Србије да изабере и узрок и време како ће је напасти. Ја сам то саопштио нашој слободнозидарској ложи и Пашићу... Тадашња влада заузета непрекидном партијском борбом, одстранила је сваки интерес од догађаја спољне политике.“ [6]

У Србији се даље воде жучне и немилосрдне расправе у Народној скупштини у јуну месецу који су моментално прекинути на вест да је 28. – на Видовдан, убијен аустроугарски престолонаследник Франц Фердинанд – мрзитељ Срба – и његова супруга Софија.

„Разбуктале партијске страсти беху намах угушене страхом и неизвесношћу коју је најближа будућност донела.“[7] Сва српска политичка елита као и обичан народ знали су да ће Аустроугарска сав терет свалити на Србију, а то се знало и у свету који је био преправљен аустроугарском и немачком пропагандом против Србије. Чак су бечки листови дали разлоге за атентат на Фердинанда, везујући га за догађаје у пролеће 1914. године у Сарајеву „када је дошло до свађе а затим до туче између једне групе аустроугарских официра и Срба,

5 Ђ. Јеленић, наведено дело, стр. 320

6 Исто, стр. 321

7 Исто, стр. 321

ђака сарајевских школа. Ђаци, који су од официра били малтретирани и тучени, упутили су жалбу непосредно престолонаследнику Фердинанду, као команданту целе аустроугарске војске. Одговор Франца Фердинанда је био подругљив: „да никакву милост не може указати српским псима".“[8]

У историографији је дато небројено узрока за избијање крвавог и трагичног рата у којем су узели учешће скоро сви народи света и тај рат зваће се Велики рат (Први светски рат). Узроци избијања овог рата много су сложенији и дубоки али се све покушало свалити на убиство Франца Фердинанда као нуклеус светског рата. Међутим, овај узрок рата – атентат, био је изговор како би се прикрила стварна намера рата а то је питање односа енглеско-немачке конфронтације. Енглеска, као поморска земља, већ од друге половине 16. века води борбу за превласт на мору када је победила 1587/88. године велику шпанску армаду. Само са Холанђанима, Енглеска је водила три поморска рата. Исто тако, она је водила рат и са француском краљевином док коначно, почетком 19. века, није постала најјача поморска сила. Колика је моћ Енглеске била силна показано је 22. јуна 1897. године приликом обележавања 60 година доласка краљице Викторије на британско престо. Дијамантски јубилеј славио се пет дана на копну и мору. „Млади Arnold Toybee, као осмогодишњи дечак, посађен на раменима свога стрица посматрао је параду у Лондону, који је одраставши постао најватренији историчар својег доба, сећа се да је посматрајући... осећао као да је сунце: стајао непомично посред небеса... сећам се атмосфере, писао је: па ево нас на врху света... током дијамантског јубилеја у Портсмауту била је поморска парада уз учешће 165 бродова са 40.000 чланова посаде који су били наоружани са 3.000 бродских топова. Један од посматрача био је вицеадмирал принц Хенрих од Пруске и његов брат цар Вилијем II, очајнички су се надали да ће изградити флоту и сустићи Британију у поморској снази. Немачка ће 1914. године бити друга поморска сила која је имала капацитет од 891.000 људства у морнарици.“[9] У конкуренцији Енглеске, са једне, и Немачке, са друге стране, све остале државе које су биле заплетене у Првом светком рату на мору, биле су као неки пратиоци једне или друге. Због тога је Енглеска са великом бригом гледала у будућност

8 Исто, стр. 321

9 Fared Zakaria, *Svijet nakon Amerike*, Fraktura, Zagreb, 2009, стр. 160

бојећи се да ће ускоро бити угрожена њена превласт на мору и не само то, већ угрожен и опстанак саме Енглеске као острвске државе. Зато се питање обарања или барем обустављања пораста немачке поморске оружане снаге, за Енглеску сматра као преседан јер је угрожавао сва енглеска достигнућа до тада. Овакво ривалство одвијало се 20 година пре Сарајевског атентата. Положај Аустроугарске у односу на Краљевину Србију константно је био непријатељски још од Берлинског конгреса (који су Енглези подржавали). Атентат припадника омладинске организације „Млада Босна“ 28. јуна у Сарајеву, послужио је да свој бес Аустроугарска искаже на Краљевину Србију. После маневара аустроугарске војске код Тарчина 26/27. јуна 1914. године, у којем су учествовале трупе сарајевског 15. и дубровачког 16. корпуса, аустроугарски престолонаследник надвојвода Франц Фердинанд је 28. јуна на православни (српски) Видовдан приступио раније заказаној службеној посети Сарајеву. Са Илице, 28. јуна, специјалним возом ФФ стигао је у Сарајево где га је дочекао генерал Потјорек, мршави човек, 60 година. „Било је 10.10 часова. Тог тренутка, један високи младић у дугом црном капуту и црном шеширу запитао је полицијског агента у којим се колима налази надвојвода, који секунд касније он је ћукнуо упаљач ручне бомбе о металну бандеру крај зида обале и хитнуо је на надвојводина кола. Шофер Чех по имену Леопал Сојка… додао је гас и тако је бомба пала на спуштени кров… бомба се откотрљала низ улицу.“[10] Бомба Недељка Чубриловића је промашила надвојводу. Настало је велико комешање у колони аутомобила и конфузија око кретања, возач надвојводиног аутомобила нагло је закочио да промени смер кретања и баш тог тренутка „један омањи младић дуге косе и дубоко урезаних плавих очију потегао је револвер. Неки полицајац уочио је опасност и таман је хтео да нападача зграби за руку када га је ударио неко који је био близу, стајао, вероватно пријатељ атентаторов. Зачули су се револверски пуцњи. Атентатор је био неколико корака од своје мете. Војвоткиња је прво умрла… надвојвода ју је надживео накратко време… Било је 11.30 часова 28. јуна 1914. године.“[11] Убрзо су једна за другим зазвонила сва звона од свих сарајевских цркава. Ниједно политичко убиство у новијој историји није имало такве далекосежне последице као убиство престолонаследника Франца

10 Владимир Дедијер, *Сарајево 1914. године*, Прометеј, Београд, 1966., стр. 27

11 Исто, стр. 30, 31

Фердинанда од атентатора Гаврила Принципа у Сарајеву 28. јуна 1914. године. месец дана после Принциповог атентата дошло је до избијања Првог светског рата. Политичке страсти које су се разбуктале у Србији на вест о атентату и погибији престолонаследника Аустроугарске Франца Фердинанда смирили су се сви страначки противници, одједном су постали свесни свега да ће Аустроугарска оштрицу своје моћи – силе уперити на Србију. У Србији се почело размишљати да су атентатори аустроугарски држављани – поданици, а такође је убрзо стигло сазнање да се и у Бечу нешто сумњало на сигурност Франца Фердинанда која је у смислу обезбеђења била врло аљкава већ на самом путу од железничке станице у Сарајеву до управе града. Са свих прозора поздрављан је престолонаследник и уопште током кретања – вожње престолонаследник је био лака мета. Атентат у Сарајеву био је само искра која је пробила огромни балон нетрпељивости подељених европских сила – Антанте и Тројног савеза. Парадоксално је да је неколико дана после атентата у Сарајеву, у Србији политички агитатори су радили – наставили су политичку борбу за изборе. Период од 28. јуна до 23. јула 1914. године, Србија је била прожета грозничавом неизвесношћу предвиђајући да балкански рат са Бугарском још није био избрисан а да се спрема нешто много опасније по опстанак краљевине.

Дана 23. јула аустроугарски посланик у Београду предао је српској Влади ноту са садржајем који је целокупну српску државну структуру почевши од медија, власти, војске, државне управе тражила безусловно испуњење свих садржаја и захтева у ноти. Посебно је тражила да се краљевска Влада обавеже на испуњавање 10 тачака и то све до 25. јула (48 сати после уручења ноте). Све је краљевска Влада прихватила сем тачке „6 да отвори судску истрагу над оним присталицама у завери од 15. јуна 1914. године који се налазе на територији српској; органи које би упутила аустроугарска влада узеће учешће у овој истрази.“[12] Аустроугарска је својим мемоаром и нотом од 10 тачака исказала сву германску нетрпељивост према Србији, нарочито после балканских ратова и победе Србије у њима. Садржај и повишени тон приликом предаје ноте српској Влади, Хабзбуршка монархија имала је за циљ да Краљевину Србију обешчасти а затим да је убије. Пошто Србија није прихватила тачку 6 ноте, „Влада Аустроугарске упутила је 28. јула 1914.

12 Ђ. Јеленић, *Србија и Нова Југославија,* стр. 324

године у 11 часова Влади Србије, обичном поштом и преко Букурешта, отворени телеграм на француском језику са следећим садржајем: „Краљевска Влада Србије није на задовољавајући начин одговорила на ноту од 23. јула 1914. године коју је предао аустроугарски министар у Београду, због чега царска и краљевска Влада налаже да је принуђена да се ослони на силу оружја ради очувања својих права и интереса. Од овог тренутка Аустроугарска се сматра у рату са Србијом."“[13]

Да се историјски догађаји понављају види се то по догађањима посебно на Балканском полуострву. Српске победе у балканским ратовима имале су далекосежне последице на опстанак Србије у будућности због избијања Првог светског рата. Андрија Митровић наводи да је немачки посланик у новембру 1913. године јавио из Беча „да се са запрепашћењем и пуни море гледају овде на изненадно подигнут словенски талас и на свим уснама стрепњом испуњено питање „шта ће бити са Аустријом?““[14] Немци – Германи, мислили су „да после Турске на реду је Хабзбуршка монархија. Шеф Генералштаба Канард фон Хецендорф објављује јула 1913. године планове о неминовности војног обрачуна са Краљевином Србијом. Крајем маја 1914. разрађен је план економске мобилизације за случај рата који се предвидео у јесен 1914. године.“[15] И тада (као и данас) фактор Русија био је присутан у Бечу и стварала се атмосфера напетости према Петербургу и његовој блискости према Краљевини Србији. Услове које је Аустроугарска упутила Србији – садржај ноте били су саопштени у свим европским владиним кабинетима. Србији је било саветовано да се држи хладно и да о уступцима (концесијама) према нападачима иде до крајњих граница и ишло је све до тачке 6 која се није могла прихватити. „Тачно у одређеном року председник српске Владе Никола Пашић предао је аустроугарском посланику на сва постављена питања и истакнуте захтеве, одговор. Одговор на шесту тачку „српска краљевска Влада не може примити њихово учешће јер би се тиме погазио Устав и закон у поступку судском и кривичном.““[16] Да би на одговор Србије и одлучност Аустроугарске за рат хабзбуршки цар појаснио је како јавност у царевини, тако и у Европи, на „злочиначки рад и

13 Андреј Митровић, *Продор на Балкан и Србију 1909.-1918*, стр. 19

14 Исто, стр. 40

15 Исто, стр. 40

16 Ђ. Јеленић, наведено дело, стр. 327

прекорачења границе и тежи да покопа основе државног поретка на југоистоку монархије. Низ смртоносних аката и плански припремана и спроведена завера чије страхоте погодише мене и моје верне народе обећавају јасно сагледив крвави траг оне тајне работе која је покренута и која је руковођена из Србије. Овај неиздрживи рад треба зауставити, нечувеним изазовима Србије треба учинити крај... Србија је одбацила умерене и оправдане захтеве моје Владе... Ја ступам мирне савести на овај пут који ми показује дужност.“[17]

Реакција немачког цара Вилхелма II на ратоборну реторику Беча, види се на маргини телеграма који је немачки амбасадор Циришки 30. јуна упутио у Берлин. Он каже да одвраћа Беч од те ратоборности. Док је Вилхелм II читао тај телеграм и на маргини је дописао: „сад или никада! Део текста да су атентатора младићи, млади људи и да им следе само блаже казне, цар је дописао: надајмо се! А на исказ амбасадора да делује смирујуће, кајзер се разљутио и запитао: ко је њега за то овластио?“[18] „Андрија Митровић пише да су у Берлину одахнули кад су чули да је суседна монархија изгубила престолонаследника (који није био по вољи Берлина). И уопште, на основу расположења у Берлину руши се оквир да је завера скована у Београду, па ни у Бечу и Будимпешти, него управо у Берлину.“[19]

Одбијање српског помирљивог одговора, у Бечу и Берлину су током јула вођене консултације, боље речено припреме, за кажњавање Србије. Аустроугарски посланик напустио је Београд констатујући у исто време да су од тога момента дипломатски односи између Србије и Аустроугарске прекинути и да се то има сматрати као свршен чин.

Кажњавање Србије кретало се у границама од потпуног уништења, комадања, па до стварања неке мале државе Србије која ће бити потпуно безопасна за своје окружење и потчињена Бечу.

Доктор Милоје Петровић (санитетски пуковник у пензији) у својој књизи „Германско надирање у словенске земље“ пише: После пада Једрена, Први балкански рат, у Пироту је разговарао са три немачка лекара које је немачки Црвени крст ставио на располагање српском војном санитету. Немачка и Аустроугарска балканско питање гледају

17 Андреј Митровић, наведено дело, стр. 19, 20

18 Исто, стр. 20

19 Видјети више, Андреј Митровић, стр. 41

као унутрашње питање Беча и Берлина. Из тог разговора „доминирала је главна идеја да се мора имати слободан пролаз преко Балкана, па ко се томе буде супротставио биће покошен јер Берлин не може да трпи ниједног противника на путу за Багдад. Пред балканске (словенске) земље које се определе за немачку политику па у том великом рату секундирају Немачкој, моћи ће да задовоље своје аспирације на Балкану у складу са намерама и тежњама немачке царевине.“[20]

Пол Кенеди пише: „Када је убиство надвојводе Фердинанда, јуна 1914. године, изазвало Аустроугарску против Србије, а затим и руске контрапотезе, било је одиста много истине у старом клишеу да је надвојводина смрт била само искра која је упалила пожар.“[21]

После овога чина српска влада имала је једини задатак да се постара за безбедност земље и заштиту граница од евентуалног напада Аустроугарске. „Једним указом би наређена општа мобилизација, а другим распуштена Народна скупштина, сазвана је на сесију 27. јула у Нишу.“[22]

Аустроугарска једном отвореном депешом која је у Београд стигла 28. јула пре подне објавила је рат Србији. Већ идуће ноћи отпочело је бомбардовање Београда са земунских положаја и подржавано је топовима са монитора са Саве и Дунава. „На први глас о нападу Аустроугарске на Србију у Црној Гори се узбуди цео народ. Под утицајем јавног мњења и једнодушног гласа народа, краљ Никола беше принуђен да и сам одмах објави рат Аустроугарској.“[23]

Србија са највећом брзином изврши мобилизацију и концентрацију своје војске. Народ се на мобилизацију одазвао са одушевљењем као и 1912. године. Откуд тај патриотски осећај? Он је просто природан, народ је осећао да нема веће дужности, поноса и слободе ако се не одупре непријатељу који му напада државу, да је покори, да народ потчини, да успостави стање поретка које српски човек не жели јер је

20 Др Миливоје Петровић, *Германско надирање у словенске земље – извод из дела германских историчара, државника и војсковођа*, Београд, штампарија Графички институт, 1938. год., стр. 3,4

21 Пол Кенеди, *Успон и пад великих сила*, ЦИД, Подгорица, ЈП СЛ СРЈ, Београд, стр. 287. Монтефјори, аутор дела *Јерусалем*, на страни 500. експлицитно наглашава да је атентат на Фердинанда 1914. дело српских терориста, и да је то био узрок Првог свјетског рата.

22 Ђурађ Јеленић, наведено дело, стр. 329

23 Исто.

у супротности са вековном борбом Србије за обнову државе и слободан живот. Осећање дужности имало је на крају крајева да компензира мноштво недостатака у свеукупној опреми војске, у опреми и муницији. У многим пуковима било је батаљона који нису имали пушке. Последице балканских ратова – победоносних, исцрпиле су материјалне могућности државе али нису утицале на спремност војске која је са високим моралом била одлучна на све. И заиста, континуитет народне снаге који се испољио у балканским ратовима манифестовао се и овај пут у рату са неупоредивом војном силом и њеном материјалном супериорношћу.

Огромна дужина границе Србије спрам Аустроугарске била је осматрана од последње линије одбране – стараца и трећег позива.

Изневерена је нада да до овог рата неће доћи „због разилажења и усаглашавања између две царевине, Беч и Берлин, које су водиле преговоре од зиме 1913. до пролећа 1914., дефинитивно су пропале објавом рата Србији. Остварила се жеља шефа Генералштаба генерала Конрада да се са Србима и њиховим симпатизерима треба обрачунати силом."[24] У свом капиталном делу Пол Кенеди истиче: „Али земља која је привлачила највише једа била је Србија, која је са Црном Гором изгледала као магнет за Јужне Словене унутар царевине и тиме представљала канцерозни израштај који је морао бити уклоњен, ... Али би Немачка војна помоћ извесно била потребна ако би се Аустроугарска уплела у рат са Србијом, а ову би помогла Русија."[25]

Аустроугарска Врховна команда определила се за офанзиву против Србије. Генерал Потјорек располагао је са снагама Пете и Шесте армије, као и Друге армије која је била у приправности северно од Шапца и Купинова са задатком претње Србима, и могућности да је Врховна команда Аустроугарске упути у Галицију.

Начелник штаба српске војске војвода Путник (који се налазио у бањи у Чехословачкој када је Србији објављен рат и правим чудом се вратио у земљу и избегао заробљавање) проценио је да снаге буду у степену стратегијског дочека како се предвиђало почетним операцијским планом.

Депешом од 14. августа 1914. године, Конрад је на своју одговорност

24 Пол Кенеди, наведено дело, стр. 248

25 Исто, стр. 249, 250

одобрио почетак операције уништења српске војске. Српска Врховна команда на самом почетку аустријске операције закључила је да је нападнута са двема армијама које су раздвојене и да дивергентним правцима нападају Србију. Потјорек је потпуно изгубио из вида да је на супротној страни српска Врховна команда са великим ратним искуством доказаним у прошлим ратовима, доносила одлуке за употребу јединица по свом инстинктивном плану стеченим у бојевима у сусрету са непријатељем (Кумановска битка). Српска Врховна команда уочава пре подне 12. августа да непријатељ на северозападном фронту предузима озбиљне покрете.

Стратегијски дочек српске војске 12. августа постаје маневарски, јер је српска Врховна команда донела одлуку за противофанзиву на северозападном фронту. Непријатељ је планирао изненађење за српску војску са Дрине али је српска Врховна команда врло брзо то уочила и започела са тешким борбама против непријатеља који је бројно и технички надмашује. Аустроугарска Шеста армија изводила је операције у средњем току Дрине али је задржавана упорном борбом Ужичке војске којом је командовао генерал Вукоман Арачић који је добио наређење да предузме офанзиву према Вишеграду како би што више трупа (Шесте армије) привукао на себе.

Напад Аустроугарске (први поход) на Србију остао је упамћен по чувеној Церској бици – битка у сусрету. Ова битка водила се на линији Шабац – Текериш – Крупањ, дужине 50 км. Битка је већ првог дана, 16. августа, потенцијално била решена повлачењем тотално растројене 21. пешадијске дивизије у Липолист и Деветог армијског корпуса у Шабац. Пораз Пете армије на левом крилу био је почетак повлачења хабзбуршких снага Друге армије које су нападале и ушле у Шабац. Током операције – изгоњења – протеривање аустроугарске војске из Србије у Убу је 5.000 српских војника чекало да пристигну руске пушке како би били укључени у борбу. Победом на Церу 24. августа и уласком српске војске у Шабац и протеривањем делова Друге армије завршена је Церска битка. Остаће упамћени маневри Шумадијске дивизије I позива која је извршила напад на Шабац и протерала делове Друге армије. Такође и две дивизије I позива, Комбинована и Моравска, које су дејствима на Текеришу спречиле непријатељске снаге да продру у долину Јадра. Запажена су и дејства Коњичке дивизије, маневар Моравске дивизије I позива, Дунавске дивизије I позива, извлачење

артиљерије на Косанин град, дејства у позадини храбрих четничких јединица војводе Вука Поповића итд.

Церском битком побеђена је војска велике силе уз знатно мање губитке у односу на непријатеља. Победа Србије била је велики догађај који је много значио и за Антанту јер је то био први успех савезника у рату са Германима.

Срби су изгубили 260 официра, 16.800 подофицира и војника у мртвим, рањеним и несталим. Губици Аустроугарске су 600 официра, 22.000 до 23.000 изгубљених војника избачених из строја. Заплењено је 50 топова и хаубица и много ратног материјала. Заробљено је 5.000 аустроугарских војника. За заслуге стечене у Церској бици генерал Степа Степановић унапређен је у чин војводе. Његова процена да из Текериша упути један пук са батеријом на Косанин град – гребен на Церу, пресудно је утицала на победоносну контраофанзиву. Генерал Степа, победнички командант српске војске на Једрену, својом енергичном командом и правилном употребом снага – употреба српске коњице – која је својим дејством успела да пресече везу између аустро-угарских снага из Шапца и оних из Босне. Борбом прса у прса на Церу непријатељ је био принуђен на повлачење. Степа Степановић је генерал великог духа и овог пута увећао је српско оружје вечном славом нове победе која је толико значајна у првим данима рата са многобројнијим и боље наоружаним непријатељем. Високи морал српске војске надмашио је непријатеља чињеницом да су 19. августа две наше дивизије потиснуле два аустријска корпуса на реци Јадар које су нападале на правцу Крупањ. Само 12 дана било је потребно да српска војска порази царску која је 24. августа враћена преко река Дрине и Саве. Крајем августа Срби су експлоатисали своју победу преласком преко Саве и офанзивом стигли до Фрушке Горе. Снаге која су требала да форсирају реку Саву код Митровице, као помоћ већ пређеним снагама, нису прешле у Срем, те су се српски војници повукли из Срема.

На правцу Мокра Гора – Вишеград, Ужичка војска је предузела офанзиву у кооперацији са црногорском војском и стигла на линију Хан – Видиковац – Пале. Изненада је стигло наређење са Цетиња у коме краљ Никола наређује да се црногорска војска повуче далеко у позадину ка граници Црне Горе (због борби на Гласинцу, Романији и Палама црногорској војсци је запретила опасност да буде одсечена

снагама Треће брдске бригаде аустроугарске војске у долини Праће и Медвеђе).

Поход Аустроугарске на Србију праћен је у Бечу са великом пажњом и сигурношћу да ће Србија бити прегажена. Како су се аустроугарски планови неповољно развијали, у Бечу је завладала ћутња и неизвесност. Пропаганда је ширила најфантастичније гласове тако оптуживши једног команданта корпуса који је ухапшен и стрељан због шпијунаже. Владало је мишљење да је Србија знала ратни план Аустроугарске и да због тога тамо доле не иде добро. Вест да је командант корпуса ухапшен и стрељан односила се на генерала пешадије фон Боројевића који је био Србин. Све је била лаж да се прикрије аустријска немоћ.[26] Генерал Краус у наведеном делу на страни 166 пише: „Овом приликом треба напоменути да смо упознали Србе као ваљане непријатеље. Ја сам их сматрао и сматрам их и сада као војнички најјачих од свих наших непријатеља. Задовољни с малим, довитљиви, лукави, особито покретљиви, добро наоружани, богато снабдевени муницијом, вешти у коришћењу земљишта, врло добро вођени, за борбу мржњом и одушевљењем загрејани, они су нашим трупама задавали много више тешкоћа но Руси, Румуни и Италијани. ... С њима се може изаћи на крај само помоћу надмоћности у артиљерији снажног дејства и надмоћнијих трупа чија би надмоћност требало да буде таква да све сможди као и помоћу надмоћног командовања.“ (НАТО и злочиначка агресија 1999. године, примедба аутора)

Губицима у овом неравноправном и агресивном рату против Србије треба додати непријатељске злочине, тј. велику суровост, крволочност, која је у многоме подсећала на верски рат из 1618. – 1648. који се водио у Европи. Носиоци тих садистичких злочина били су војници екстремно клерикални и већином Хрвати.

Офанзива Санџачке и Ужичке војске и дејство Херцеговачког одреда, имала је за циљ ширење оперативне недоумице како да се дође до коначног исхода аустроугарске операције против Србије. Крајем септембра почетком октобра линија фронта против Аустроугарске ишла је од Љубовије до Мачве. На овој линији долази до укопавања снага и води се позициони рат, исцрпљујући и неповољан за српску војску. Обе снаге су се укопале а удаљеност међу рововима је била 50

26 Види више: Алфред Краус, *Узроци нашег пораза*, поглавље: Против Србије, Геца Кон ДД, штампарија Драган Грегорић, Београд, 1938., стр. 155;

метара а чак негде и 10 метара. Овај рововски рат познат је као Мачков камен. На овом одстојању изводиле су се ситне акције и мноштво чарки без значајног успеха.

Хладна и кишовита јесен била је за српску војску оскудно одевену – у ритама а још горе у оскудици материјалне опреме, скоро неиздржива. На другој страни стајала је војска одевена, материјално опремљена, у далеко повољнијем положају.

Начелник штаба српске Врховне команде војвода Путник у драматичним бојама упознао је српску Владу на челу са Николом Пашићем са стањем у војсци. Влада је хитно на дипломатском плану затражила код савезника помоћ. Приоритет је одећа и муниција и што хитнији дотур у Србију. Петроград, Париз, Лондон и Атина су фактори који треба да испуне захтеве за српску војску (Антанта). Помоћ из Русије за Србију ишла је дугим путем од Одесе Дунавом до Радујевца. Србија је ужурбано у овом рату градила и пругу Прахово – Ниш. Французи су преко Солуна дотурали материјал за Скопље. Треба рећи да је на овом правцу пруга била изложена нападу бугарских комита.

Осрамоћена аустроугарска војска искористила је ове српске материјалне недаће да настави офанзиву против Србије. Направила је план да се обухвати српска војска са севера и југа и присили на капитулацију – уништење. Настала је критична ситуација те је „војвода Степа Степановић 27. октобра свој положај ставио на располагање на шта му је Путник одговорио: Ако немамо топовске муниције ми ћемо се одупрети пушкама само да не пустимо поганог Швабу."[27]

Резултати потраживања српске владе за помоћ у муницији и одећи од савезника били су сасвим слаби јер су и савезници били у оскудици. Аустроугарска офанзива са оперативном војском од 280.000 до 300.000 војника, 24. октобра 1914. године отпочела је напад у Мачви. Војвода Степа је ноћу 20/21. октобра повукао Трећу армију на знатно скраћени фронт Шабац – Лешница, неопажено, неометан и у реду. С обзиром на зверства од стране хабзбуршке војске у лето 1914. године, са војском се повукао и велики број становништва.

Подржане снажном артиљеријском подршком 6. новембра, пред зору, Тринаести и Петнаести корпус тешко су напредовали. То за Србе није могла бити никаква нада за успешну одбрану. Срби

27 Петар Томац, наведено дело, стр. 127

су се постепено повлачили. Војвода Путник је у два маха Прву и Другу армију повлачио уназад. Када је запретила опасност да би са непријатељског правца Љубовија – Пецка 16. армијски корпус могао обухватити српске снаге, српска Врховна команда је одлучила да се целим фронтом одступи ка Ваљеву. Овим стратегијским скоком српске војске осујећена је намера Потјорека за окружењем српске војске. Овом одлуком, мирном и рационалном, заварана је непријатељска команда која је темпо наступања донекле успорила. Истог дана када је отпочела непријатељска офанзива, аустроугарске снаге прешле су Дунав код Смедерева на фронту Браничевског одреда. Снаге које су нападале на овом фронту у контраофанзиви српских снага бачене су у Дунав и заробљено је 1.800 непријатељских војника. Овај моменат пореметио је огромну радост у штабу аустроугарске војске у Тузли која је прослављала повлачење српске војске у Ваљево.

Од 12. августа 1914. године када је Србија примила сву тежину царске војне силе, па све до повлачења ка Ваљеву и Сувобору, српски војник је био непрекидно у борби коју су посебно отежавале метеоролошке прилике где с се смењивала сва четири годишња доба. Због географског положаја Србија је била држава која је прва морала да осети страшни германски притисак. Српска војска овим планским повлачењем, перфектним проценама и командама, како команданата армија тако и Врховне команде, очувала је војну организацију. Вишемесечни напори без одмора нису могли остати без последица. „Изложени киши, ветру, снегу, хероји у дроњцима почели су да попуштају. Неподношљива је била мисао да се непријатељској топовској ватри није имало чиме одговорити.“[28] Ситуација је била да један српски метак има одговор од сто непријатељевих. Било је осипања у неким јединицама. Повлачење народа са свим што је могао понети и гонећи испред себе стоку, успоравао је темпо повлачења пред непријатељем који је и овај пут испољио свирепост и безобзирност према мирном становништву. Повлачење на нове положаје код Ваљева била је само међуфаза повлачења на нову линију фронта. Повлачење из Ваљева одвијало се у реду и дисциплиновано и Аустроугари су ушли у Ваљево 14. новембра. Врховна команда морала се повући из Ваљева у Крагујевац. Наредба за евакуацију Београда издата је 30. новембра. Непријатељска офанзива настављена је 18. новембра на

28 Исто, стр. 128

целом фронту. Главни правац продора био је усмерен на Мионицу и Горњи Милановац. Врховна команда успоставила је нови фронт на линији: са Дунава између Гроцке и Смедерева преко планине Космај, јужно од Лазаревца, огранак Рудника, северно од Горњег Милановца и завршава се у кланцу Западне Мораве између Овчара и Каблара. Још једном током новог повлачења на хиљаде људи, жене и деце било је у збегу. Малаксалост и очајање које је завладало духовима у Србији, неописиви су. Очајање народа које је надолазио из позадине, претило је да захвати војску. Никакви савети па ни никакве мере власти нису могле спречити народ да крене из својих кућа. Активни ветерани, победници са Куманова и Брегалнице, и у многим биткама од балканских ратова навикнути на победе, показали су знаке малаксалости. Стари војвода Путник изјави да више не може издржати. Али морало се издржати, имало се шта бранити, а то је слобода и држава. Реч је о држави Србији која се 11 деценија бори за стицање и чување своје независности па је због тога њеним водећим људима суочење са ратом остало једино да свим средствима чувају стечену слободу и државу.

Насупрот свим теоретским правилима стратегије, оператике и тактике која су парализала дух и морал врховне команде, ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИК – регент Александар као и Врховна команда показа сву своју присебност и издржљивост у спас отаџбине. Нова ратна ситуација избаци на површину и свог новог војсковођу. У јеку повлачења и највеће престрављености, генерал Живојин Мишић затражи од регента да му повери команду Прве армије уместо рањеног генерала Бојовића. Повлачење из Ваљева извршено је, по Путниковој директиви, на десну обалу Колубаре и Љига. Оно што је посебно лако уочљиво је да у сваком маневру повлачења српске војске, лежи мисао за противудар чим се укаже прилика. Овај пут срећа је послужила српској војсци јер је непријатељ који напада био у стању великог заноса, није експлоатисао могумност да нанесе више штете српској војсци. Није било лако повлачење на десну обалу реке Колубаре која је била набујала 14/15. новембра 1914.године.

Престолонаследник Александар прихватио је захтев генерала Мишића, који је одмах по примању дужности отишао у штаб Прве армије. Оно што је красило српске официре и генерале а то је да се до перфекције врши процена непријатеља и познавање земљишта на

коме се изводе операције. Генерал Мишић је у кратком року после проучавања ситуације – властитих снага и обавештајних података о непријатељу, доноси одлуку о припреми за противудар на аустроугарску војску. Све три српске армије (Прва, Друга и Трећа) у фази повлачења са Дрине и севера изводиле су те покрете синхронизовано, када се повуче једна армија, повлаче се и друге две. Током повлачења, армије имају почесте борбе са непријатељем, који је имао за циљ да одржава ватрени додир са српском војском. Током повлачења било је и губитака.

Треба нагласити да је ово Први светски рат иако се може рећи, срећна је околност да је српска војска кроз балканске ратове стекла велико искуство у смислу ратног кретања, нападања, одбране и да је у том смислу имала предност у односу на непријатеља који је имао предност у људству и наоружању, али није имао слободу самоиницијативе у вођењу борбе. Сналажење српске Врховне команде и команди армија и успеси у досадашњим борбама били су идентични, да када се повлаче, мисле на противудар.

Потјорек је својим поступцима – потцењивање српских могућности, по уласку у Ваљево стави себи следећи задатак, да овлада и колубарском пругом Обреновац – Ваљево, тачније, висовима источно и јужно од ње. И успео је да заузме главни гребен – развође између Колубаре и Западне Мораве, Маљен, Сувобор, Рајац и Простругу. Потјерек је лоше проценио да поражена српска војска одступа ка центру Србије у Крагујевац.

Српска Врховна команда и команданти армија имали су јединствен став да се у погодном моменту крене у контраофанзиву. Предузима се маневар целокупне војске на скраћивању фронта и обезбеђење бокова. Ова иницијатива за повлачење потекла је од генерала Мишића. Његова Прва армија оперисала је на најтежем земљишту, а имала је за собом најтеже борбе (Мачков камен). Он је самоиницијативно, ноћу 21/22. новембра повукао своју армију са планине Сувобор, а 28. новембра, да би избегао удар на центар армије, повукао се на положаје западно од Горњег Милановца, па је тек потом известио српску Врховну команду. Мишићев поступак разликовао се од замисли војводе Путника (само по питању времена, када). Дакле, није било идејне разлике да ли повући или не повући. Но ипак, дошло је драматичног телефонског разговора 28/29. између генерала Мишића и војводе Путника, Мишић је остао

доследан својој замисли и одлуци. Путник је на крају прихватио Мишићев разлог повлачења уз сугестију да лево крило армије прошири до Галића ради боље везе са Ужичком војском. Овај маневар повлачења српске Прве армије, са малим закашњењем пратила је и Друга армија, уклопио се у Потјорекову констатацију о растројству и немоћи српске војске. Каква српска варка?

Командант Балканске аустроугарске војске генерал Потјорек одобрио је Шестој армији три дана одмора – до 3. децембра. Па како је пруга Обреновац – Ваљево прорадила тек 4. децембра, Шестој армији продужен је одмор – пауза за још два дана. Пета армија Аустроугарске упућена је на североисток да заузме Београд. Потјорек је опседнут заузимањем Београда и сву пажњу посвећује том циљу, више него српској војсци.

Генерал Мишић влада потпуно ситуацијом на терену, војска је предахнула, стигла је већа количина артиљеријске муниције, а у редове бораца било је уведено 1.400 студената који су два месеца обучавани у Скопљу – за чин резервних официра. „Ови младићи поднаредници, најлепши цвет нације и државе, беху у ово време и последња резерва са који је српска војска могла располагати.“[29]

Паралелно са свим овим српским припремама за противудар, аустроугарске снаге 2. децембра из Земуна пребацише се у напуштени Београд. Целокупна Потјорекова војска била је општем покрету, претходница Пете армије је ушла у Београд, а под притиском – интервенцијом потчињених, генерал продужи одмор војсци за још два дана. После одмора аустроугарска војска требало, је да наступи даље према Аранђеловцу, Руднику, Горњем Милановцу и Крагујевцу. По том плану 15. армијски корпус требао је да веже српске снаге за себе док би 16. армијски корпус требао енергично да крене на Рудник. Ово је био одлучујући моменат који је искористио генерал Мишић да започне силовити противудар на непријатеља. Са овом одлуком 2. децембра поподне обавестио је српску Врховну команду, када су све јединице биле на полазним положајима, прикупљене и веома расположене за напад. Затражио је да и Друга армија десно од њега крене у напад. Српска Врховна команда је прихватила одлуку генерала са одушевљењем. Код генерала Мишића стигао је на фронт престолонаследник Александар.

29 Ђ. Јеленић, наведено дело, стр. 336

„Краљ Петар, који је био болестан, прекинуо је своје лечење у Врњачкој Бањи, дошао је у Другу армију у којој је заузео место једног обичног борца са пушком коју је његова слаба рука једва држала."[30]

Силовита артиљеријска припрема и дејство по 16. армијском корпусу Аустроугарске који је био у покрету, створила је услове да се уведе пешадија у борбу и врло брзо после тога овладали смо Сувобором а пешадија је наставила даља дејства. (Ова битка, Колубарска, често се назива и Сувоборска.)

Непријатељска команда у Бањи Ковиљачи проценила је да овај српски напад има локални карактер у покушају спречавања 16. армијског корпуса да оствари свој циљ. Међутим, силовити напад српске Прве армије 4. децембра одбацује непријатеља са Сувобора, без обзира што српске снаге десно, Друга армија, и јужно, Ужичка војска – нису још дале видљиве резултате борбе. Командант Прве армије, генерал Мишић, 5. децембра по овладавању сувоборским гребеном, за тренутак је задржао главнину својих дивизија, што се показало као исправно јер је то исто и српска Врховна команда проценила а тиче се стања на левом крилу Прве армије које је штитила Ужичка војска, да се евентуално избегне непријатељско изненађење. Опет се сусрећемо са сјајном инцијативом коју је извела Дунавска дивизија I позива која је наставила напредовање уз благослов генерала Мишића. Дунавска дивизија I позива до мрака се уклинила у непријатељски распоред 10 км испред Прве армије. Овладавање Сувобором решена је битка, јер после Сувобора српска војска је била незаустављива. Српска Врховна команда у нападачком походу војске веома је умешно повлачила потезе у ангажовању трупа ка уништењу непријатеља. Наступио је расплет који се као вихор разносио. Покушај непријатељске Пете армије да се спаси што се може спасити осујећен је ангажовањем Тимочке и Моравске дивизије I позива. Једноставно, српска се офанзива није могла зауставити. Од 6. децембра на ратишту Краљевине Србије одвијало се гоњење непријатеља (уљеза) свом снагом. Ваљево је ослобођено 8. децембра а већ сутрадан сломљен је фронт северно од града. Сви покушаји генерала Потјорека да се задржи на Колубари и створи неки шабачки мостобран, пропали су. Расуло Балканске војске – царске и краљевске, државе од 50.000.000, која је напала Краљевину Србију са 4.000.000 становника – из сата у сат било је све

30 Исто, стр. 336

веће, непријатељска војска није могла да дође до даха. Аустроугарска Шеста и Пета армија, ужурбано су се повлачиле преко Саве. Остаци Шесте армије 12. децембра напустили су ратиште преласком преко Саве, а до 15. децембра, под сталним притиском, то је учинила и Пета армија – пребацивање преко Саве. Права катастрофа Аустроугарске и величанствена српска победа, два су пола у науму Беча и Берлина да Србију треба уништити (аутор док пише присећа се по ко зна који пут Алексе Ненадовића који упозорава Србе да никад не верују Шваби. Свеж пример је, да је Немачка први пут по завршетку Другог светског рата, опет први пут изводила борбена дејства из ваздуха приликом злочиначке агресије НАТО-а 1999. године). завршни ударац Аустроугарској војсци у ослобађању Београда задале су јединице Друге и Треће српске армије. 3. децембра док је стари краљ Петар био у цркви и клечећи захваљивао свевишњем творцу за ову највећу победу, грађани Београда гледали су како српски војници по београдским улицама скупљају непријатељске војнике – заробљенике. „Битка на Колубари спада ред класичних битака – за оно време, како по свом плану тако и начину њеног извођења. Ово утолико више када се имају у виду прилике, војничке и психичке, под којим је битка почета, бојена и задобијена.“[31]

Главни неимари – Путник и Мишић – дугогодишњи су сарадници у стварању концепције војне доктрине. Мишићева иницијатива и чврста одлука да крене у напад биле су Путнику моћан подстицај да истраје у својој намери. После Првог светског рата повела се жучна расправа коме припада иницијатива за противофанзиву (прим. аутора – накнадна српска посла и српска памет). Милан Раденковић је доказао на основу оперцијских дневника да су Мишић и Путник одлучили у исто време и за исти дан. То је она идејна невидљива веза коју је створила вековна борба за слободу и државну самосталност. Ово подстиче људе који решавају државне прилике и неприлике да траже идентитет са великим српским људима у прошлости. У Колубарској бици сублимирана је тромесечна беспрекидна борба са Аустроугарском у којој су српски војници показали величанствену ваљаност и вредност која је достигла кулминацију. Показала се велика вредност српске војске и српског командовања од најнижег до највишег ранга и тешке муке народа који

31 Живко Г. Павловић, *Рат Србије са Аустроугарском, Немачком и Бугарском 1915. године*, САНУ, посебно издање, Београд, 1968. год., стр 1

није показао никакву малодушност. У овој Колубарској бици, зачетку слома дотадашње силне и моћне велике Аустроугарске ... којој је на крају Првог светског рата одзвонила пропаст.

„Нигде поједини народ и државе не могу да се покажу у јасној светлости и да покажу све што имају и умеју као у једној бици. То је борба за опстанак, ту се са највећом енергијом и највише напрегнутим умом и самопожртвовањем бори и сваки појединац и целокупна нација као организована колективна заједница, ту сваки народ и војска, хтела – не хтела мора испољити све своје добре и вредне особине и онај народ и војска која у овом врењу покаже боље особине и јачу истрајност и енергију у остваривању једне своје животне идеје, такав народ, односно војска, задобија предност и побеђује. Овакав је случај био код нас.“[32]

У првом балканском походу Аустроугарске „учествовало је 12.000 официра и 450.000 подофицира и војника од чега је избачено из строја 752 официра и 266.212 подофицира и војника не рачунајући на оне који су оболели од последица напора. У српској противофанзиви од 3. до 15. децембра српске трупе заробиле су 323 официра и 42.215 војника, заплениле 43 заставе, 142 топа, 71 митраљез, 60.000 пушака и другог материјала. Укупно од почетка рата заробљено је 566 официра и 55.906 војника, 192 топа, 86 митраљеза, 70.000 пушака (Ж. Павловић, Колубарска битка, стр. 286). Према ВРС (VII, 398) за 12 дана заробљено је 270 официра, више од 40.000 војника и преко 130 топова. Што се тиче српских губитака, нема потпуних података. Наводно, према подацима једног тајног српског документа којег су добили – запленили Аустроугари 22. децембра, српска Врховна команда рачуна са укупним губитком од 22.000 мртвих, 91.000 рањених и 19.000 заробљених. То је све од почетка рата до краја 1914. године.“[33] Треба рећи да су ови подаци за малу Србију били огромни а такође и материјална штета је огромна, изазвана паљењем, рушењем и уништавањем свега што је потребно за живот. Сви крајеви кроз које је прошла аустроугарска „цивилизована војска“, беху упропашћени. Поред пљачке и паљења спроводе се многобројна хапшења и одвођење становника логоре.

Главни задатак државе био је да се брине за исхрану читаве трећине

32 Живко Г. Павловић,наведено дело, *Колубарска битка* стр. 2

33 Петар Томац, *Први светски рат 1914. – 1918.*, стр 164

свог становништва, по крајевима који су у Србији били најплоднији. Али ни ово није било све. Аустроугарске трупе које су на српски фронт стигле – пребачене из Галиције, пренеле су у Србију клице страховите епидемије пегавог тифуса. После месец дана од одласка аустроугарских војника из Србије, сва Србија бијаше заражена овом грозном епидемијом која је у фебруару 1915. године добила своју кулминацију. Захваљујући брзој и ефикасној помоћи коју су Србији указале Француска и Енглеска са лекарима, мисијама и санитетским материјалом, као и енергичном раду једног државног одбора који је имао главни задатак и циљ гашење заразе пегавог тифуса. Крајем маја епидемија је заустављена а последице су биле 250.000 становника свих доби постадоше жртве. 160 лекара, српских и савезничких, је умрло и 35.000 аустроугарских војника. Ова страшна пошаст, зараза, успорила је и отежала рад на реорганизацији војске и њене опремљености и уређености. Влада и српска Врховна команда били су свесни да протеривање непријатеља из Србије није значио и крај рата. Напротив, рат се тек распламсао и на западном и на источном фронту. Србија је морала да под заставу позове све мушкарце од 18 до 55 година. „Нису били изузети ни они који су раније проглашени као физички неспособни. Формације – дивизије су попуњене бројчано (ангажовање физички неспособних) а у позадини остадоше жене и деца. На исти начин се поступи – изврши реквизиција и попуна теглеће стоке за комору. Неколико месеци спровођена је интензивна обука – вежбе, практично последње српске војске у којој није било ниједног старог борца из 1912. године. Краљевина Србија, измучена и исцрпљена, сва реална питања и проблеме функционисања државе решавала је успешно. Главни проблеми настадоше после сјајне војничке победе на Колубари. То се осетило на политичком плану. Све до ове битке Србија је била недовољно респектована а сада она добија велики политички углед и политичку вредност. На њу се сада другим очима гледа, озбиљно политички рачуна и она од сада у политичким комбинацијама наших великих савезника добија потпуно своју предност и оно место које је својим јуначким делима на бојном пољу заслужила.“[34] Као савезница Србије у овим ратовима и Црној Гори припадају све похвале јер је заједнички осујећен германски давнашњи жељни план „Drang nach osten“. Нажалост, наши савезници нису правилно и у потпуности

34 Живко Павловић, наведено дело, стр. 2

схватили... „па су нас у пресудним часовима наше националне кризе били оставили саме насупрот знатно надмоћнијег непријатеља... ми смо давши све што се могло дати, херојски и часно, не изневеривши наше савезнике."[35]

Дуготрајне и исцрпљујуће борбе, са последицама велике оскудице у војној одећи и уопште недостатака логорске опреме, слабе и недовољне исхране, изнуреност и на крају незапамћена епидемије и дизентерија, поред страдања војника и цивила а нарочито се ово осетило на ионако малобројне лекаре, медицинске сестре и санитет уопште. Све ово када се узме као чињенично стање у једној држави (којој прети нови рат) поставља се питање, каква је судбина српског народа? Ипак помоћник начелника Генералштаба, генерал Живко Павловић, упознат са овим стањем, закључио је да и поред свега морално стање што се тиче војске и нових изазова било врло добро. „Цео наш народ у земљи па и онај у туђини у души је ликовао и одушевљавао се нашом сјајном победом на Колубари. Овај велики морални занос и одушевљење дао је нову снагу нашој војсци за њене доцније напоре."[36]

Влада Србије предузима све на унутрашњем сређивању стања у држави да обезбеди и да обезбеди војну моћ а на спољној активности да обезбеди помоћ од савезника. Посебно је присутне реалност да је Србија од својих савезника била удаљена и без икакве територијалне везе сем реке Дунава. И Влада и српска Врховна команда имали су јединствен став, без дилеме, да ће Аустроугарска чим се укаже прилика напасти Краљевину Србију да се реваншира за своју ратну срамоту. Мислило се да ће после Колубарске битке и угледа Србије и војске, наши савезници, Француска, Енглеска и Русија, учинити много тога како би се изоловани положај Србије учинио безбеднијим. Нема сумње да је политички положај Србије веома тежак јер су суседне земље, уз помоћ пропаганде, шириле бојазан да им Србија прети. Оне су изјавиле, Аустроугарска и Бугарска, да им прети опасност од Србије. Другим речима то је значило припрема Беча и Софије за нови рат. На Румунију се гледало са непоуздањем, а Бугарска је прогласила оружану неутралност, чиме је уствари прикривала своје велико непријатељство и мржњу према Србији. Неприкривено шуровање Бугарске са Аустроугарском и Немачком временски је трајало кратко

35 Исто, стр. 3

36 Исто, стр. 4

и чекао се само погодан тренутак за удар у леђа Србији. И грчки краљ Константин био је на страни централних сила, што ће га касније коштати губитка краљевства.

Ово је та реалност у којој је Србија живела јер је политичка стратегија њених противника била потпуно огољена, те је српска Врховна команда очекивала од Владе да све учини и упозна савезника са свим околностима који прете Србији. Од савезника (Француска, Енглеска и Русија) требала је да тражи гаранције у којима ће у којима ће писменим уговором да обезбеде довољном снагом којом би се могли надати за успешно супротстављање непријатељу. Овакав документ упућен савезницима донео је мало ведрине српском народу. Упућивање захтева савезницима за помоћ, подударало се са понудом Немачке за сепаратни мир. Наша Влада је требала да упозна савезнике о понуди Немачке и тиме да је Србија у тешком положају – окружења, те да савезници знају поред свега овога да је наша држава веран савезник Антанте и да је зато помоћ неопходна на корист свих савезника. Српска Врховна команда замерила је Влади што је пропустила да све ово уради када је било потребно. Тако смо остали без писмених уговора са нашим савезницима и без било какве војне и материјалне помоћи. Наши „пријатељи" и савезници почели су да мисле на усамљену Краљевину Србију тек онда када је Макензен прелазио Дунав и Саву и када су нас Бугари напали а то је било исувише касно. „Наши" савезници Француска, Енглеска и Русија нису били схватили суштину балканске политике не процењујући добро народе на Балкану. Њихови државници нису били ни обавештени које планове Централне силе спремају за Балкан. Имајући у виду да је координација Србије и савезника била веома лоша или никаква, онда се може рећи да је глани узрок војног слома последица тих односа.

Све до почетка јесени 1915. године, Србија је у границама своје моћи настојала да консолидује све структуре државе. У потрази за „новим" савезницима земље Антанте и Централне силе чине све да на своју страну придобију и државе које нису у рату. Земље Антанте чине све да придобију Италију и Бугарску као своје савезнике. И успели су да придобију Италију 26. априла 1915. у Лондону (Лондонски уговор) уз сагласност Француске и Русије уступајући – понуда, области Тирола, Истре, Ријеку, Задар, Шибеник – практично Далмацију, затим Валону и протекторат за Албанију. Око Бугарске су се супарничке силе

утркивале са понудама како да је придобију. Антанта је Лондонским уговором нудила Бугарској све што је тражила на Балкану, међутим Централне силе биле су успешније и придобиле бугарског краља за себе.*[37] Србија није била изненађена уласком Бугарске на страну Централних сила. Уз велике територијалне добитке на штету Србије, Бугарска је и из жеље за освету у рату са Србијом 1913. године овај рат дочекала са огромном жељом за реванш.

„Колебљива" Антанта нашла је разлог – оправдање зашто је Бугарска ушла у савез са Централним силама. Руски пораз у августу 1915. године (тврђава Ковно) од Немачке то је за Лондон било тумачење сврставања Бугарске уз Берлин и Беч. Овај пораз Руса (од генерала Макензена) добро је дошао Бугарској да наплати свој дуг Русији којој је дуговала своје ослобођење испод турског јарма, те је краљ Фердинанд ступио у рат на страну Централних сила, издајничким упадом у позадину српске војске. После свега овог бугарског поступка Руси су оценили „да таквог издајства – Русије – и моралне деградације читавог једног народа – Бугара, историја не памти."[38]

У нашој историографији мало је писано о томе ко од балканских држава ужива највише симпатија код великих сила, Француске, Енглеске и Русије. Француска, Енглеска и Русија су фаворизовале Бугарску искључиво на штету Србије. Српска Влада а поготово српска Врховна команда указивале су на опасност од бугарског држања, не само за Србију већ и за Антанту. Србија је од Централних сила била одређена за уништење с обзиром да је Бугарска као савезница Централних сила гарантовала територијалну везу са Турском а тиме и шире, Босфор, Дарданели и Блиски исток.

Све до момента када су Бугари прогласили мобилизацију, земље Антанте су енергично (примедба аутора – и дрско) кочиле Србију и претиле да ништа не предузима – превентивни напад на Бугарску – верујући да ће територијалним уступком на штету Србије привући Бугарску на страну Антанте. Али када је Бугарска објавила мобилизацију, сваки подухват и уз сагласност савезника удар Србије на Бугарску био би потпуни промашај Србије, јер се ратни план није

37 Примедба аутора: Све су нудили а Србију нису ништа питали јер су мислили да доведу Србију до свршеног чина.

38 Александар Бубнов, *Историја поморске ратне вештине*, 3. део, Први светски рат, стр. 14

могао кориговати и базиран је на супротстављање плану централних сила нападу са запада, севера и истока. Зато у тим околностима превентивни удар се није могао извршити.

У непрекидној борби за слободу и независност државе српског народа, та вертикала од васкрса Србије 1804. године па све до Првог светског рата и током тог сукоба светских размера представља вододелницу опстанка или уништења нашега народа са који се не може упоредити ниједан период у нашој прошлости. Тај наш географски простор никада се није охладио од ватре која је на њему стално горила, било ратом било политичким несугласицама. Небројени су докази за то: устанак за ослобођење од Турске није подржан ни од једне европске државе, али после почетка ове борбе српски се народ више није могао зауставити без обзира што су велике европске силе све радиле да то омету па и спрече. Сви српски прваци: кнезови, краљеви, председници, нису умирали природном смрћу сем великог кнеза Милоша.

Велики „савезник“, Енглеска ушла је у рат 4. августа 1914. године када се рат већ разбуктао у Европи. Приоритет је био западни фронт тако да се мало обраћало на дешавања на Балканском полуострву. Чак су велике силе малој, изморене ратом, Србији настојале да диктирају концепцију вођења рата без икакве војне и материјалне подршке српској војсци. Од ње се тражи максимално ангажовање без икакве помоћи од трупа Антанте. Енглески генерал Пецет, марта 1915. године обишао је источног савезника Русију, посетио Букурешт – краља Карла како би неутралну Румунију придобио за Антанту, а затим свратио до Софије. Ове две земље нису још ушле у рат. Србија је већ изгурала 1914. годину победнички. Генерал Пецет посећује Ниш те разговара са председником Пашићем. У Крагујевац Пецет долази 22. марта 1915. године где је била српска Врховна команда и водио је разговоре са командантом наше војске престолонаследником Александром и са пуковником Живком Павловићем, начелником штаба војводе Путника. Главна тема је била да Енглеска помогне Србији у заједничкој операцији против Аустроугарске. Пецет је замишљао да ту операцију воде српска, румунска и енглеска војска на главном правцу Војводина – Будимпешта. Ова би операција била веома значајна за Русе који су у зиму 1915. године били у кризи на фронту. Закључило се да је енглески предлог дотура помоћи Србији буде Дунавом, али после детаљног разрађивања тог правца дошло се до закључка да је дотур Дунавом

пловидба веома несигурна од стране Бугарске као и потешкоће да Србија учествује у тој заједничкој операцији. Разматрало се и дотур помоћи Србији железницом Солун – Скопље – Ниш – Београд. Али и овај правац веома малог капацитета – ускотрачна железница, мали капацитет, као и диверзије бугарских комита на железнички саобраћај. Предлог српске стране био је да Енглеска, с обзиром на поморску моћ, изврши искрцавање, десант у акваторију Дубровник – Неретва с тим да би Срби и Црногорци обезбедили мостобран за прихват енглеских јединца. Ако би се ова варијанта остварила, онда би енглеске трупе, заједно са српско – црногорским, предузеле заједничку операцију од Дубровника до Славонског Брода. Била је то лепа замисао за удар у бок Аустроугарској и ометање концентрације аустроугарских снага за удар на Србију. Генерал Пецет све је то саслушао, вратио се у Енглеску, реферисао Адмиралитету о овом плану. Да би се ово спровело, енглески Адмиралитет је упутио српској Врховној команди 9 питања о свим пловним средствима на Дунаву. Затим материјалним капацитетима и персоналним који би могли да узму учешће у евентуалној реализацији ове помоћи. На крају се испоставило да су сви српски одговори на 9 питања остали мртво слово на папиру без икаквог одговора од Гордог Албиона (примедба аутора – замајавање од стране Енглеза).

Италија је 26. априла 1915. године, после тридесетогодишњег савезништва са Аустроугарском и Немачком приступила Антанти која је задовољила сва италијанска потраживања у територијалном смислу. Уласком Италије у савезништво са Антантом требало је да растерети источни фронт (читај Галиција) учешћем Италије у рату против Аустроугарске. У штабу руске Врховне команде израђена је, 21. маја 1915. године, војна конвенција између Врховне команде руске и италијанске војске. Конвенција је потписана од стране свих делегата савезничких војски. Са српске стране потписао је потпуковник Б. Лонткијевић а са црногорске ђенерал Митар Мартиновић.

Задатак војски на итало-српском ратишту био је да координирају дејства снага у позадини Угарске. Правац италијанске офанзиве био је ка Љубљани и Грацу а српска војска требала је да садејствује са десне стране ка мађарском војишту. Ова замисао руско-италијанске операције од Карпата до Алпа укључивала је ангажовање српске и црногорске војске. Српка Врховна команда упозорила је владу да српска војска ни у каквој варијанти не предузима било каква дејства

на северозападном правцу с обзиром да јој је претила стална опасност Аустроугарске, Немачке и Бугарске. У односу на своје противнике, српска војска је слабија а бројчано је мања и од бугарске. Захтеви српске Врховне команде од Владе није се косио са руско-италијанском војном конвенцијом јер Србија користи статус необавезности. У сваком случају, напад на Србију од стране две царевине и краљевине Бугарске 1915., није био само ради убијања српског народа већ и остваривање германског циља (на расној основи) о потискивању словенског ширења и опстанка на Балканском полуострву (аустријски гроф Бертхолд). Да је обема царевинама поред остваривања доминације на југоистоку Европе и пута за исток, основни разлог рата, ипак у неколико пута германски врхови, политички и војни, потенцирају и расни разлог. „Немачка је све више живела у грозници будућег великог обрачуна око светске моћи и неговала далекосежну идеологију рата, рата који фатално долази, рата расне бити, рата у коме ће немачки народ водити своју „битку опстанка" … борба Германа против Руса и Гала … то не може да спречи никаква конференција то није политичко питање него је реч о расама … реч је о бити или не бити немачке расе у Европи."[39] Генерал Франц барон Конард фон Хецендорф, начелник Генералштаба, у меморандуму који је уручио царском престолонаследнику Фердинанду 1912. године, ратоборни министар – Хецендорф истиче да је „Србија као независна држава била и остала опасност за монархију и да је ради животних питања потребно да монархија … крене у рат против Србије. У питању је, објашњавао је „окупљање југословенске расе" а дилема је у томе „хоће ли се ово окупљање спровести у оквиру Србије или под штитом Србије"[40]. Ондашња пропаганда против Србије – коју треба једноставно уништити – била је главна тема у свим цивилним и војним врховима обе царевине. Грозна слика о српском народу европске центре није могла да поколеба Краљевину Србију у одлучности да се брани као јединствено народно биће, као народ који неће да буде скренут са свог пута и неће да дозволи губитак слободе и гажење њеног народног поноса. То показује одзив на мобилизацију од Првог и Другог балканског рата и сада у новој, кудикамо већој „цивилизованој" сили као што је Аустроугарска у савезу са Немачком и Бугарском.

Почетком и током лета 1915. године српска Врховна команда има

39 Андреј Митровић, наведено дело, стр. 117

40 Исто, стр. 127

проблем са великом пасивношћу својих савезника – које предводи Енглеска – по питању отклањања опасности од бугарског напада. Непрестани притисак Антанте на Србији – Енглеска – кулминирао је 25. септембра када је српска Влада била присиљена да запрети смрћи сваком војнику или команданту који би изазвао инцидент на граници са Бугарском. Српска Влада је затражила 27. септембра од ње, Антанте, да ултимативно примора Бугарску да се декларише за кога је (да отвори карте). Српска Врховна команда је желела јасан став, како би могла још увек да предузме превентивне мере на истоку пре него Бугарска објави мобилизацију и концентрацију својих снага. Одговор није стигао јер савезници нису то затражили од Бугарске и то дипломатско натезање завршено је тако што је Бугарска 2. октобра концентрисала снаге према Србији. Кратковидост и неодлучност сила Антанте искрсла је прекидом дипломатских односа са Бугарском 5. октобра а 6. октобра то је учинила и Србија. Обманама које је бугарски краљ Фердинанд користио, које до тада у историји није било, Влада и бугарски краљ успели су да паралишу све њене противнике на штету Србије која није смела да изврши превентивни напад. Трачак светла стигао је из Грчке где је грчка Влада са Венизелосом, који је победио германофила свог краља Константина, дошао на власт. Венизелос је у августу обавестио Берлин да у случају напада Бугарске на Србију, Грчка неће бити пасивна. Грчка је испоштовала војну конвенцију са Србијом од 1. јуна 1913. године. Због унутрашњих догађања у Грчкој, 5. октобра Венизелос је био принуђен да да оставку а већ 5. октобра Грчка је објавила своју неутралност. Заимис, који је дошао уместо Венизелоса, тумачио је војну конвенцију између Србије и Грчке тобоже као уговор на међународне спорове па да више не вреди.

Србију је највише погодило нерасположење – у лето 1915. године – што су водеће земље Антанте разговарале са Бугарском како би је придобиле за своју алијансу. Они, Антанта, мислили су да придобијањем Бугарске ојачају фронт на Балкану против Централних сила. Међутим, још у јулу 1914. године, Бугарску је капарисала Немачка која јој је дала велики новчани зајам и који је јавно закључен. Из овога се види, веома јасно, да су оба блока „врбовала“ Бугарску. Она, Бугарска, се упусти у преговоре са Србијиним савезницама веома перфидно. Србија је покушавала да упозори своје савезнике да Бугарска игра двоструку игру – обманама – између два савеза. Сви

ти преговори вођени су на „черечењу“ Србије, уништење у коме нико није невин у оба блока, са изузетком Француске која је истински била уз Србију. У другој половини 1915. године биће за Краљевину Србију веома драматично и поставља се питање има ли спаса за њу? Пошто савезници нису неутралисали Бугарску а довели Србију у положај изолације, „наш посланик у Петрограду М. Спалајковић на једном скупу делегата Црноморске флоте 6. маја 1917. године између осталог рекао је да су Немци нудили сепаратни мир још пре њене капитулације 1915. године“[41]. Поставља се питање како би се сто све одвијало ако се зна да је Немачка у то време (1917. године) била најуспешнија на фронту, и имала је иницијативу за наставак рата, а – за међународни углед нудила је могућност да се направи примирје и прекине рат како би показала и лице мирољубивости. Зна се да антанта никада не би прихватила ту понуду. У министарствима двају царевина, и њиховим Генералштабовима, није било никакве милости за Србију. Сагласност царских власти и Генералштабова када је у питању Балкан – Србија да треба предузети један марш на југоисточном правцу (за ово су се залагали милитантни официри). Циљ је био да се „пре свега требало је поразити Србију ... уколико би смо решили питање Балкана сви наши непријатељи би се распали: канцелар фон Бетман – Холвенг је говорио Рицлеру „Никакав мир није могућан онолико дуго колико на Балкану за дуго постоји за Русе нада” ... на Балкану је кључ ратне ситуације, а кључ Балкана је у Србији, сматрали су немачки руководиоци“[42]. „Војни пораз за Србију било је главно питање Беча али се истовремено унутар Централних сила, поготово Хабзбурговаца, заузимао став да се нацрт уговора са Бугарском нагласи територијална клаузула „посебно с обзиром на српске области”.“[43] Ове области су од највећег војног и привредног значаја и по том питању припале би Бугарској. У скривеним размишљањима Беча према Бугарској, Аустроугарска је заузела став „долина Мораве у доњем току“ мора припасти Аустроугарској. Пре него што ће почети напад на Србију, 8. септембра, обе царевине склопиле су споразум са Бугарском о пријатељству и савезу, тајне конвенције и војну конвенцију.

41 Ж. Павловић, наведено дело, стр. 6

42 А. Митровић, наведено дело, стр. 257-258

43 Исто, стр. 267

Централне силе и Бугарска током септембра почеле су да групишу снаге у близини северних и источних граница Србије. Глави удар царевина усмеравају се на реку Саву и Дунав. Немачка 11. армија под командом артиљеријског генерала Максимилијана фон Галвица већ је била спремна у јужном Банату. Аусторугарски генерал Херман барон Кевеш из Срема удара на реку Саву. На сектору Цариброда (Димитровград) налази се бугарска Прва армија под командом Бојаџера. Бугарска Друга армија под командом генерала Тодорова имала је задатак да дејствује јужно од Ћустендила. За извођење лажног главног удара – диверзија – на босанско-херцеговачком појасу груписане су јединице ландштурма.

Команда удружених непријатељских снага била је смештена у Темишвару. „Главнокомандујући немачки генерал Аугуст фон Макензен, писао је начелнику штаба ове групе армија Хансу фон Зекту ... немачком генералу 12. Септембра: „Дакле ипак Србија! Један садржајан задатак. Да бих га решио, ја рачунам с војничком срећом“.“[44] Кад се генерал фон Макензен 16. септембра јавио свом цару добио је наређење „Српску армију одлучујуће поразити и успоставити и осигурати везу преко Београда и Софије до Цариграда”.“[45] По војној конвенцији Немачка и Аустроугарска ангажоваће према Србији 6 дивизија а Бугарска четири дивизије са по три бригаде. На простору од Далмације до Босне и Херцеговине под командом генерала Саркотића, поглавара Босне и Херцеговине, који је имао на располагању 51.714 пушака – војника, 148 покретних батерија, а за веће ратне операције било му је на располагању 47. пешадијска дивизија из зоне Боке а на Дрини ландштурмске бригаде Вукадиновића, Вучетића и Цубера. Све укупно за извођење операција и уништење Србије „средином октобра Централне силе ангажовале су 492.000 пушака, 9.480 коњаника, 1.717 топова, 16 бацача, 8 одељења бацача. За напад на Србију учествује 397 батаљона“[46].

Целокупна војска Немачке и Аустроугарске сврстана је у две армије, 11. и 3. Обе ове армије, од 28. септембра 1915. године, када

44 Исто, стр. 269

45 Исто, стр. 269

46 Петар Томац, наведено дело, стр. 375

су добиле директиву генерала Макензена да треба да избију на линију Аранђеловац – Смедеревска Паланка – Петровац на Млави. Већ 19. септембра почиње бомбардовање положаја код Београда и Смедерева. Био је то уједно и сигнал да Бугарска изврши мобилизацију јер је овим почетним бомбардовањем Бугарска добила гаранцију да су заиста Аустроугарска и Немачка кренуле на Србију. И док су тучени српски гранични положаји, Немци нису одустали од идеје да се Србији понуди сепаратни мир, тако да се Србији препусти северни део Албаније српској краљевини, а да Бугарима остане округ Неготин и Македонија. Српска Влада је са презиром одбила понуду за сепаратни уговор и остала доследна Антанти. Од јесени 1914. године кад се појавила мисао код Беча и Берлина да се понуди сепаратни мир Србији, конкретизација те идеје у првој половини 1915. била је непрекидно присутна. Комадање Србије и давање њених територија суседним државама били су узроци за одбијање било каквих комбинација на рачун српске краљевине. Дошло се до тога – на политичком плану са катастрофалним намерама према Србији шта више један од предлога германске царске господе био је да се смени династија Карађорђевић и доведе страни краљ.

Крајем септембра, 28., немачки министар Јагов писао је министру Бурјану, „несумњиво била би велика корист уколико би могао да изостане напад на Србију (а бомбардовање је почело 19. септембра). Тај напад се, војнички узето, нипошто не чини локалним.“[47] Јагов је добро ценио ратне догађаје. Да су добили мир са Србијом, онда би германске трупе појачале своје ефективе на западном и источном фронту. Али Србија није могла веровати Германима још од Првог устанка па све до светског рата. Од овог временског распона, Србија је стално била субјект јавних и тајних уцена које је са великом муком преживљавала али са огромним жртвама. И сада у јесен 1915. на Србију се усмерила несразмерна сила која се може упоредити са злочиначком, варварском, крволочном и демонизованом идеологијом „цивилизацијских“ високотехнолошких држава запада у сразмери 100:1 1999. године.

„Ратни распоред српске војске – кордонска одбрана. Врховни командант престолонаследник Александар, начелник штаба војвода Путник. Помоћник начелника штаба Врховне команде генералштабни пуковник Живко Павловић. Начелник оперативног одељења Врховне

47 Андреј Митровић, наведено дело, стр. 273

команде генералштабни пуковник Драг. Милојевић. Штаб Врховне команде у Крагујевцу."[48]

С обзиром на груписање непријатељских снага за напад, Врховна команда је наш план распореда поделила на три стратегијска фронта:

1) Северозападни стратегијски фронт који почиње од ушћа Тимока у Дунав, па Дунавом, Савом и Дрином до Вардишта;

2) Источни стратегијски фронт од старе тромеђе на граничном фронту српско – бугарском до ушћа Тимока у Дунав;

3) Јужни (Косовски) стратегијски фронт: тромеђа Крива Паланка, границом до Струмице (грчка граница).

На северозападном фронту концентрисане су војне снага с обзиром на дужину фронта. Командант снага Прве армије војвода Ж. Мишић, начелник штаба генералштабни пуковник Стеван Хаџић – штаб команде у Ваљеву. Главни задатак ове армије: заштита граничног фронта Обреновац – Шабац – Дрина – до Вишеграда.

4) Одбрана Београда којом командује генерал М. Живковић, начелник штаба пуковник М. Лазаревић, командно место Торлак. Снаге за одбрану Београда једва су биле довољне да обезбеде предњу линију одбране на доста широком фронту од Орешачке механе (у близини Гроцке) до Остружнице. Одбрана Београда располагала је са веома малом резервом.

Аустроугарска Трећа армија имала је задатак да заузме Београд. Генерал Кевеш, командант Треће армије, имао је вишеструко надмоћније снаге за извршење овог задатка. Зона ове Треће армије протезала се од Земуна до Панчева. 5. октобра у 13 часова непријатељ је започео тући Београд са јаком артиљеријском ватром. Непријатељ 6. октобра започиње главни удар у 7 часова од Винче до Остружнице. Напад је започео са јаком артиљеријском ватром свих калибара па и мерзером од 420 мм. Ова канонада није престајала ни дању ни ноћу све до 8. октобра увече док Београд није пао. Наши одбрамбени положаји били су у ватри, диму и прашини. Српска артиљерија, мада инфериорна, пружала је очајнички отпор који је и сам непријатељ констатовао. Код непријатеља задовољство. „Шеф штаба групе армија „Макензен", генерал Ханс фон Зект, у писму написаном 7. октобра

48 Живко Павловић, наведено дело, стр. 56

фелдмаршалу стоји: „Јутрос рано су пред очима фелдмаршала трупе прешле Дунав." Већ 9. октобра генерал фелдмаршал Август фон Макензен је телеграфисао Виљему II и Фрањи Јосифу I: „Од данас у подне у Београду се на краљевској палати и тврђави вије немачко-аустријска застава.""[49]

Осећања немачких и аустријских генерала који су известили царевину о сјајном успеху, ипак су у наставку операција увидели отрежњавајућу стварност на самом терену. Њих је највише зачудило да после свега на српској страни чују се тактови Марша на Дрину. Фон Зект 8. октобра пише све иде добро и по плану – напредујемо код Београда, али стижу извештаји са фронта да се воде прилично огорчене борбе па је 13. октобра писао: „Срби се туку јуначки."[50] У сваком случају за две недеље офанзиве германске снаге напредовале су само неких 30-ак километара. „У својим успоменама генерал фон Фалкенхајн сећа се да су 11. и 13. армија наилазиле на многоструки срчани отпор."[51] У оваквој дивовској борби српске војске и признања самог непријатеља о српском отпору, бугарске трупе нападају Србију са истока, у леђа. Шест дана од уласка Бугарске у рат против Србије није се ништа значајно променило на фронту са Германима. Ерик фон Фалкенхајн се сећа: „Да би створио одушку, шеф генералштаба се 20. октобра одлучио да доведе појачања са француског фронта."[52] Немачки главни ратни фронт био је у Француској недодирљив у смислу снага и маневра па је утолико и чуђење да се за то одлуче да појачају југоисточни фронт против Србије. Нажалост, наши савезници после свега што се дешава имали су резерву по питању југоисточног фронта и помоћи Србији. Носилац таквог става пре свега је Енглеска. И заиста, Србија је од 1914. године па до јесени 1915. била жртва више оклевања Антанте него Германске немани. Антанта је била веома неодлучна и спора на процени стратегијског значаја дарданелског пролаза који је држао Турску у животу. Руске снаге – Кавкаска армија – водиле су против бројчано надмоћније турске војске тешке борбе под командом Енвер паше. Велики кнез Никола Николајевич 2. јануара 1915.године обратио се савезницима, енглеској и Француској, са молбом да

49 А. Митровић, наведено дело, стр. 278

50 А. Митровић, наведено дело, стр. 279

51 Исто, стр. 279

52 Исто, стр. 279

предузму поморску кампању против Турске у акваторију Дарданела чиме би ослабили притисак турске војске на руску Кавкаску армију. Енглези су закључили да је најбољи начин да се Турска нападне на Суецком каналу, те заустави Дарданелску операцију. Процене говоре да ако би дошло до дарданелске кампање – успешно, дошло би до војничке неравнотеже на копну у корист Антанте. Смањили би се војни ефективи Централних сила за око 700.000 војника (500.000 турских и 200.000 бугарских) а ратна снага Антанте била увећана за 400.000 војника. То би били резултати – последице поморске десантне кампање – кампање за заузимање виталног теснаца Дарданели.

Све ове временске и ратне операције на југоисточном фронту у многоме су утицале на судбину Србије у 1915. години. У оквиру савеза Антанте, уместо да се води јединствена политика према Централним силама, Енглеска води перфидну поморску политику због бојазни да Руси не заузму Босфор и Дарданеле.

Русија је званичним актом децембра 1914. године покренула питање да савезници (Француска и Енглеска) званичним актом, санкционим правом Русије, потврде право Русије да може слободно пловити из Црног мора у Средоземно. То је увек била основа руске националне политике и да је ово време да се „материјализује циљ светског рата“. Од тога се ништа није остварило, Дарданелска операција и искрцавање на Галипољу доживели су потпуни пораз. Енглеска је одмах повукла овај аргумент да опозове оно право да Руси могу несметано да плове од Црног до Средоземног мора. Енглеска је увек систематски спречавала утицај руске поморске силе, првенствено у Средоземљу.

На овом веома важном југоисточном фронту „савезнице“ Србије у својим себичним интересима и у заједничкој кооперацији допринели су слому Србије 1915. године.

Фронтална артиљеријска припрема за прелазак Дунава, Саве и Дрине група „Макензен” отпочела је 5. октобра 1915. године. Првог дана, 5. октобра, артиљерија је дејствовала са циљем да што више увежба коректуру ватре у односу на положаје да би 6. октобра поподне наставила да дејствује из свих калибара са разарајућим последицама. Већ смо рекли да је употребљаван и топ мерзер калибра 420 мм. Од Оршаве до Вишеграда грунули су сви топови и разарали српске положаје. Командант Треће армије П. Штурм послао је Врховној

команди извештај о стању у зони одговорности Треће армије. Извештава је да је 7. октобра непријатељ започео прелаз на десну обалу Дунава код Рама у 7 часова под јаком заштитом унакрсне артиљеријске ватре. Код Голупца непријатељ је укрцао војнике у два велика чамца и у 17 часова запловио на десну обалу али смо га ми дејством наше артиљеријске ватре приморали да се врати. Нашу Трећу армију надмоћне непријатељске снаге озбиљно угрожавају те смо немоћни на узвраћању артиљеријске ватре. Врховна команда наредила је да се из Тимочке војске упути Шумадијска I позива и стави под команду Јуришића. Код Смедерева 10/11. непријатељ је силно напредовао на наше одбрамбене снаге. Непријатељ се на два километара источно од Језаве утврдио. Уопште, све трупе Треће армије воде упорну борбу задржавајући непријатеља на целом фронту. Непријатељ, супериоран у људству и наоружању, обазриво и методички напредује ка југу. Заузео је Пожаревац, створио широки мостобран и координирао ширење мостобрана за ширење даљњег прелаза трупа на десну обалу Дунава.

Стање на фронту Прве српске армије, 6.октобра непријатељ је прешао реку Саву код Јарка снагама јачине једног пука. Прелазак Саве непријатељ подржава јаком артиљеријском ватром. Од стране команде армија наређено је да се Мачва никако не напушта, а команданту Дунавске дивизије II препоручено је да енергично поступа, да се јединице узајамно потпомажу и вешто маневришу уз јаче ангажовање артиљерије према непријатељу. При преласку Саве код Бољевца непријатељ је претрпео знатне губитке. Потопљено је више чамаца а три чамца су заробљена. Сви непријатељски напади 8. октобра на сектору Забрежја су одбијени. Целог дана Сава је превозила непријатељске војнике на десну обалу. Обреновац је целог дана у различитим временским терминима бомбардован. Од заробљеника су сазнали да је код Прогара 13. пешадијски пук извршио прелаз.

На Дрини, под јаком артиљеријском канонадом, „наше трупе биле су присиљене да се повуку са фронта Ада Делагуска – Мала окна напала су ноћас непријатеља, потисле га и заузеле своје јучерашње положаје“[53].

Врховна команда, на основу развоја догађаја на фронтовима од Пожаревца до Београда, наређује команданту Прве армије да се

53 Ж. Павловић, наведено дело, стр. 113

Моравска II дислоцира код Уба и чека даља наређења. Српска Врховна команда настоји да маневром снага пружи што већи отпор непријатељу. На сектору Дринске дивизије II позива 10. октобра непријатељ није уопште нападао због великих губитака. Код Бадовинаца у зони Дунавске II непријатељ је одбијен са великим губицима.

На целом фронту од истока према северу до запада воде се тешке борбе где непријатељ за првих 10 дана није постигао ефекте пропорционалне његовој надмоћности.

Врховна команда има потпуно чврсту ситуацију на свим стратегијским фронтовима. Она 16. октобра наређује Команди одбране Београда да под хитно Моравску дивизију II „упути у Раљу одакле ће се транспортовати железницом до Ниша, а затим форсирано преко Сврљига у Књажевац где ће се ставити на располагању команданту Тимочке војске“[54].

Командант Треће армије генерал Штурм, тачно после 10 дана борби јавља да се његове снаге на свим положајима веома чврсто држе. На фронту ове армије под јаким притиском 11. армије снаге српске војске се тихо и уредно повлаче уз сталне противударе. Непријатељска 11. армија има план да надире правцем тока Велике Мораве.

Српска Врховна команда одржава сарадњу са командама армија и комбинује употребу снага за појачање угрожених праваца и успоравања темпа надирања непријатеља. Највећи проблем Врховне команде је што српска војска нема резервне јединице. И оно што има резерве она се употребљава на заштити прелаза на рекама и вођење борбе, док непријатељ не стане чврсто на другу обалу. Фронта одбране који је веома дуг, онемогућио је српској Врховној команди да га може ојачати било каквим резервама.

У периоду од 15-ак дана борби и пужног напретка непријатеља, српска Врховна команда у циљу одржавања високог морала 7. октобра је наговестила да се очекује долазак – транспорт савезничких снага из Солуна у Србију. „Француски генерал Бају, командант 156. дивизије, на основу директиве од 3. октобра намеравао је 8. октобра упутити један пук у Србију. Но њему се наређује из Париза да ни један војник не сме прекорачити српско-грчку границу.“[55]

54 Исто, стр. 125

55 Петар Томац, наведено дело, стр. 287

Српска војска на свим фронтовима води упорну одбрану што се види из чињенице да је од 10. до 17. октобра надмоћни непријатељ успео да продре армијама, 3. и 11., само 15 км од Саве и Дунава – граничне реке. Непријатељска 3. и 11. армија, и поред успостављених мостобрана, нису били повезани. Српске снаге одбране Београда у рејону Гроцке на десној обали Дунава у дужини од око 15 км, држале под својом контроло пловни пут. Српске снаге су интензивно ометале пловидбу непријатељских бродова. Нервоза због те ситуације у вези ометања пловидбе, у главном штабу Рајха изазвала је незадовољство код фелдмаршала Фалкејнхајма. Он тражи од Конрада да појачање са италијанског фронта омогући енергично надирање германских снага. Фалкенхајм је био приморан да Алпски корпус, који је из Тирола био упућен на Вогезе, преусмери на српски фронт.

Бугари су 14. октобра започели дејства на истоку, нису се журили, имали су уговором о уласку у рат територијални добитак на рачун Србије. Бугарска Прва армија задржана је већ на граничним положајима јаким српским отпором. Бугарска јужна Друга армија, због слабе српске граничне одбране, 17. октобра заузела је Врање и прекинула железничку везу Скопље – Ниш. После два дана пало је и Куманово.

Рад српске Врховне команде умногоме је био диктиран чињеницом да је у вардарском државном појасу непријатељ имао велике могућности да утиче на српску борбу и отпор. Српска Врховна команда има мало снага за маневрисање и пружање појачања на стратегијским фронтовима. Иако је Прва армија имала нешто мањи притисак на својим линијама, војвода Путник одлучи да Моравском II позива, појачану још једним пуком, појача одбрану Београда и Другу армију у рејону Власине. Коњичку дивизију из рејона Пирота предислоцирао је у Трећу армију. Притисак непријатеља са севера све је више јачао а српска одбрана веома је упорно одолевала. Војвода Путник процењује и 15. октобра доноси припремну директиву за повлачење северног фронта на линију Београд – десна обала Лепенице, која би се у крајњој нужди извршила. Јединицама је и даље остао задатак да успоравају надирање непријатеља, надајући се да савезници, са југа, пристигну у помоћ. Командовање српском војском у стратегијском одступању, стопа по стопа, у очекивању помоћи савезника од Ниша, поколебано је сазнањем да је прекинута железничка веза Скопље – Ниш.

Команду француске Источне армије, која је формирана 5. октобра, преузео је генерал Сарај 12. октобра чим је стигао у Солун. На интервенцију генерала Жофра, дозвољено је да француске трупе могу ступити у акцију помоћи српској војсци и уједно, да уласком у Србију, оснаже везу са њом (Србијом) и Русијом преко Прахова. Пук француске војске и један дивизион 156. пешадијске дивизије Сарај шаље у железнички станицу Струмица како би наредних дана смениле српске делове (Вардарског граничног одсека – један батаљон којим је командовао потпуковник Душана Дмитријевић) чији је задатак био да осигурава део комуникације од Ђевђелије до Демир капије. Док се Француска покренула да помогне Србији, британска 10. дивизија није имала одобрење из Лондона да може прећи српско-грчку границу. Француске трупе, као и енглеске, биле су независне једна од друге, биле су подређене својим владама али су према одлуци од 8. октобра у Шентјеу англо-француске конференције, требале да се управљају према оперативним захтевима српске Врховне команде. Из приказаног поступка види се да они, посебно Енглези, нису поступили према тој одлуци.

Немачка Врховна команда имала је све информације о догађајима на српско-грчкој граници али није дозвољавала никаква дејства јер је германски приоритет био да се убрзају операције уништења српске војске. Надирање Германа наставља се 18. октобра пошто се у рејону Гроцке успоставила веза између 3. и 11. армије. Циљ надирања је био да се успостави фронтална линија Аранђеловац – Смедеревска Паланка – Петровац на Млави. Српске снаге на све начине успоравају непријатеља, пружа се на сваком положају јак отпор, и врше се тактички противудари са којим се Германи са чуђењем суочавају. Расквашен терен, блатњави и раскаљани путеви у многоме смањују темпо надирања, а он је спор између осталог што противник који има изразито надмоћнију артиљерију тражи да та силна ватра растроји српски отпор. Ни Бугари ништа боље не пролазе. Њихова Прва армија, која је надмоћнија у сваком погледу, током 10 дана продрла је од границе 10 – 15 км а да при томе није заузела ни једно гранично место: Неготин, Зајечар и Пирот. Макензен је захтевао од Бугара да што пре крену и избију на линију Алексинац – Ниш. Српска Врховна команда је схватила намеру Макензена да жели обухватити у појасу Крагујевца српске јединице и да их докрајчи. Аустријска Трећа армија надире од

Лазаревца преко Горњег Милановца са задатком да обухвати српске јединице код Крагујевца или у долини Западне Мораве.

Немачка 11. армија наступа узводно уз Велику Мораву са снажним отпором српских јединица. Код наступања аустријске Треће армије постојала је бојазан да се на њеном фронту не догоди нова Колубара из 1914. године. Источне снаге 11. армије под командом генерала Галвица пренеле су тежиште дејства у захват леве обале Велике Мораве. Бугарска војска својим операцијама има задатак да изађе на десну обалу Мораве, па Макензен наређује генералу Галвицу да удари на Крагујевац.

Српска војска се повлачи у духу Путникове оперативне концепције – а то је да се што више добије на времену – која се може остварити не само упорном одбраном већ повремено извођењем и местимично активне одбране – тактички напад. Генерал Галвиц 21. октобра износи фрапантни податак да је у одбрани Селевца учествовало много жена, и известио је своје претпостављене да је заробио 400 жена, али није известио нити открио каква је њихова судбина била.[56]

Снажан против напад Моравске II код села Рашанца потиснуо је лево крило 11. армије и пресекао њене офанзивне намере. Ови офанзивни успеси изведени су на основу наведене концепције. Српска Врховна команда 23. октобра издаје наређење да се Крагујевац напусти без решавајуће битке. Код војводе Мишића чија је Прва армија била нешто мало мање ангажована од Треће армије и снага одбране Београда, била је присутна жеља да се у одређеном тренутку пређе у противнапад на десни бок непријатељске Треће армије, али војвода Путник није дозволио јер је водио рачуна на континуитет целокупног фронта српске војске који не сме бити прекинут, угрожен. Преовладало је мишљење да је противудар у таквој ситуацији за српску војску био врло неповољан, јер су непријатељске снаге могле да у кратком року остваре своје циљеве (евентуално окружење око Крагујевца и уништење).

У сваком случају, продори непријатељске Треће и 11. армије са

56 Петар Томац, наведено дело, стр. 290. Галвиц наводи да је према кајзеровом наређењу сваку смртну пресуду над женама требало доставити њему на одобрење али се у овом случају, наставља Галвиц – није могло тако поступити због хитности. Он не открива колико је, од тог броја жена, погубљено.

севера успоравани су од српске Треће армије (Павла Штурма) и Прве армије која је изненадила Макензена који се присећа оцене генерала Алфреда Крауса који је високо оценио снагу српске војске.

Путникова оперативна концепција спречава окружење наших снага, повлачи се у највећем реду. Повлачење је еластично према југозападу – прелазак на десну обалу Западне Мораве.

На источном фронту српске снаге нанеле су у противнападу тежак пораз бугарској 9. дивизији код Дренове главе. Овај успех 24. октобра извршила је Шумадијска II позива, а затим се – истог дана када је поразила Бугаре српске снаге повукле у склопу концепције еластичног одступања а Неготин и Прахово остале у бугарској надлежности.

Српска Врховна команда наређује покрет Тимочкој војсци да се повлачи правцем Ниш – Прокупље – Куршумлија – Приштина. Ово је била прва наредба за овакво драстично повлачење српских снага на југозапад. (Питање је да ли би се српска војска и Србија нашла у оваквој неповољној ситуацији и на фронту испред многоструко јачег непријатеља да је краљевини било дозвољено да пре уласка Бугарске у рат изврши превентивни напад на Бугарску још за време њене мобилизације – „заслуга“ Енглеза. Али овај план бијаше одбијен строгом наредбом земаља Антанте – посебно Енглеске – које су рачунале да могу да привуку Бугарску у свој савез.)

Од мучког удара Бугарске на Србију започе страховита епопеја повлачења српске војске и мука целе Србије. Док се српска војска са севера постепено повлачила на југ показа се један нови квалитет и присебност да не дође до уништења војске која је на свим фронтовима извршавала наредбе у извршавању борбених задатака на најкритичнијим правцима, као и пружање јуначког отпора на важним објектима. Овакво дејство српске војске било је оптерећено повлачењем масе бегунаца испред непријатеља (становништва) а при томе је сачувана дисциплина покрета трупа.

Жилави отпор српске војске био је могућ из саме чињенице да се непријатељ пратио какву тактику користи кад напада на српске трупе. „Из досадашњих искустава приметило се, да се непријатељ већином креће и прикупља у јаругама и тако постепено приближава нашим положајима, а избегавају кретање косама. С тога препоручујемо командантима да при поседању положаја обрате највећу пажњу на све

јаруге и потоке, стављајући их увек под јаку пешадијску и митраљеску ватру а по могућности и артиљеријску ватру. Препоручујемо командантима, да прва одељења која на неки део нашег положаја избију, одмах нападну, ма и са једном четом и не дозволе му пласирање митраљеза."[57]

Успоравањем – задржавањем снага непријатеља српска Врховна команда желела је да добије време за почетак офанзиве савезника из Грчке, француских и енглеских трупа долином Вардара ка Јужној Морави и Нишу. Крајем октобра на целом српском фронту показују се знаци да одбрана једва одолева на неким правцима. „Врховна команда под обр. 23449 под данашњим у 23 ч и 15 послала је команданту Треће армије овај извештај. Извештај садржи 7 тачака у којима се даје стање код наших савезника. Углавном, указује се на намере шта наши савезници намеравају, које снаге прикупљају и које борбене радње припремају ... Француске трупе јачине две дивизије на фронту су Струмица – Градско. Да су из Марсеља испловили бродови са три нове дивизије. У Солуну се налази једна и по енглеска дивизија а очекују се још три нове које ће се укрцати у Марсељу. Руси се журе да пет корпуса пребаце у Бесарабију за дејство против Бугара. Да је отпочело бомбардовање бугарских лука, Варне и Бургаса и Дедеагача."[58]

И српска Врховна команда и армије које се са јуначким и херојским напорима и пожртвовањем боре против надмоћног непријатеља и чијој се борби диви цео свет, треба да истрају док савезници не започну операцију ка северу у сусрет српској војсци. Српска Врховна команда моли и тражи да команданти армија обавесте све трупе да нисмо сами у пакленој борби са непријатељем.

На жалост и нашу велику штету ово све што је изложено није се остварило. Извештаји командената армија садрже непрестане нападе непријатеља различитог интензитета по нашим снагама. Напад на Трећу армију 31. октобра на целој линији фронта имао је само делимичан успех на десном крилу Дринске дивизије I позива и левом крилу Дунавске дивизије I позива док је на свим другим деловима фронта одбијен са великим губитком. Код свих трупа спроводи се енергичан маневар у смислу узајамног помагања, како ватром тако и живом снагом. У овој

57 Живко Павловић, наведено дело, стр. 224

58 Ж. Павловић, наведено дело, стр. 225

ситуацији Трећа армија представља окосницу обезбеђења са истока у фази нашег спорог повлачења на нове положаје. 2. новембра Трећа армија послала је извештај српској Врховној команди: „У току данашњег дана непријатељ је нападао на целој линији ове армије. Поједине делове фронта обасипао је нарочито јаком арт. ватром. Његова пешадија после је претрпела велике људске губитке али је успела да заузме само неке наше превоје – тачке. Цео главни положај је у нашим рукама и на њему ће се сутра упорно давати отпор."[59]

Истог дана, 2. новембра, код Тимочке војске која је водила данашње борбе било је знатних губитака. Код неких јединица пада у очи већи број несталих.

„Српска Врховна команда 6. новембра доставља свим командантима армија, одбране Београда и трупама нове области извештај Министарства спољних послова пов. бр. 250 од 5. новембра ове садржине. Услед тога, што савезници нису могли доћи тако брзо у Србију како се желело, појављују се гласови да њихова помоћ неће уопште стићи или ће стићи сувише доцкан."[60] Српска Врховна команда с обзиром на целокупну ситуацију на ратишту 7. новембра издаје директиву командантима армија следеће садржине. „По добијеним подацима из неких армија, морал код трупа почео је да опада, вера у победу да се губи а дисциплина да попушта. Ове појаве могу за кратко време да доведу до нереда и растројства, а ако ово наступи, онда ми не би имали више организоване снаге ма за какав отпор. До овога се стања апсолутно не сме доћи, јер би то била наша пропаст. После онога лепо стеченог гласа о нашој војсци у досадашњем рату ово не сме да наступи, иначе губимо много. Иако се стално одступа, иако су трупе издржале огромне и нечувене напоре и тешкоће, ипак сви треба да су убеђени у то, да је овако морало бити, јер нас напада далеко надмоћнија снага, и ово се одступање мора вршити све дотле, докле наши савезници не притекну у помоћ са довољном снагом и тада ће настати обрт у ситуацији у нашу корист. ... Ми морамо имати стрпљења, истрајности и отпорне снаге, а не губити веру и наду у крајњи савезнички успех.

„Наређујем да команданти армија свом силом свог ауторитета настану, да се поколебани морал и дисциплина код трупа што пре

59 Ж. Павловић, наведено дело, стр. 233

60 Исто, стр. 239

поврати, и да се трупе пошто-пото одрже у рукама старешина. За постигнуће овога циља остављам командантима армија потпуно одрешене руке у избору средстава, јер се горњи циљ мора постићи по сваку цену, не презајући ни од какве законске одговорности. Преки судови и деповске команде имају најенергичније и без милосрђа да врше своју дужност, без формалности и дуге процедуре.“[61]

Пропала намера Германа да фронталном борбом на линији од 60 км, од Горњег Милановца до Велике Мораве, 31. октобра са 4 корпуса (10 дивизија) уништи Србе код Крагујевца. Немачка Врховна команда опуномоћила је Макензена (на основу његовог извештаја о слому Србије) да закључи капитулацију ако је српска Врховна команда понуди.

Војвода Путник нема намеру да српску војску доведе у безизлазну ситуацију – упуштање у решавајућу битку – јер су сви показатељи били у корист непријатеља. Стратегијом систематског еластичног повлачења уз наставак сталних борбених испада, избегнут је други покушај да се српска војска опколи. Макензен је планирао да долином Западне Мораве гони Србе ка истоку у додир са Бугарима. Ова намера је пропала захваљујући Првој српској армији која је ноћу 4/5. новембра форсирала и прешла на десну обалу Западне Мораве.

Тежиште отпора после преласка преко Западне Мораве, односно за избегавање окружења, прешло је на одговорност Друге армије, која је била на фронту према Бугарској. Ове српске јужноморавске трупе Друге армије биле су у врло тешкој ситуацији јер их је непријатељ стално потискивао низ Мораву и Ветерницу. Срећа је што непријатељ у фази груписања наших трупа, наступа тромо, споро а каткада је и губио везу са нашим трупама. Команда Друге армије била је у великој кризи, уз констатацију да је командант армије пао у депресију, а то је највећа опасност која је опаснија од непријатеља. Да би поправила стање у Другој армији Врховна команда пошто је ојачала Другу армију, како је то напред наведено, послала је 28.октобра команданту Друге армије овакво наређење: „Наставите свим силама да се ваше трупе што пре прикупе и уреде, и дух и дисциплина поврате. Одмах после овога пређите у напад на непријатеља и потисните га ка Лесковцу. Ово је наређење Врховне команде потпуно одговарало ситуацији.

61 Исто, стр. 243

...Командант Моравске дивизије II позива пуковник, Љубомир Милић, био је сјајан трупни командант и што је главно, хладнокрван, уравнотежен човек. ... Када је примио команду над армијском групом од Треће дивизије, он је одлучио да пређе у напад на непријатеља. Напад је предузет 11. новембра. ... Овим нападом постигнут је успех над непријатељем на Пустој реци. Непријатељ је био бачен на десну обалу Пусте реке. ... Успех над непријатељем извојеван је захваљујући поглавито држањем команданта Моравске II који је веровао у успех. ... Овим нашим лепим успехом на пустој реци отклоњена је критична ситуација код Лесковца, и ово је одмах имало повољан одјек на свим нашим фронтовима.“[62]

Основна замисао повлачења српске војске била је заснована на форсирању правца Моравско-вардарском долином. Ова замисао заснивала се на очекиваној помоћи савезника, Француза и Енглеза, из Солуна чији је задатак био да операцијама са југа крену у сусрет српској војсци. Српска Врховна команда затражила је од генерала Сараја да отпочне са нападном операцијом у правцу Скопља преко Велеса а Срби би операцијом са Косова нападали ка Скопљу. Сарај је захтев одбио. Он није имао довољно снага за напад јер се бојао да неће сачувати Солун као основицу (базирање француских трупа). Српске снаге које су својом херојском борбом у одступању „купили“ време за савезнике да им садејствују са југа су извршиле своју обавезу у склопу Антанте, која је неадекватно узвратила и довела у тежак положај српску војску.

У својим извештајима германски команданти бележе да су запленили доста материјала, махом трофејног. Генерал Галвиц (аустријски) бележи да немачке трупе пљачкају Крагујевац, као што су и пре тога Пожаревац. Пад Ниша је био један од главних циљева Немаца у походу на Србију – да се несметано преко Бугарске успостави веза са Турском. Дунав је оспособљен и контролисан за пловидбу, чиме се могао несметано дотурати Турцима ратни материјал. Конференцијом у Плесу 6. новембра, Макензен је добио задатак да у садејству са бугарском Другом армијом продужи операције ка Приштини и да ту коначно порази српску војску.

62 Ж. Павловић, наведено дело, стр. 559

Генерал Сарај – смењен са командантске дужности у Трећој француској армији – није показивао нити жељу нити иницијативу да оперише са југа, тражио је појачања и сигурну заштитницу. (Генерал Сарај био је незадовољан што је смењен са места команданта Треће армије, сматрао је да је неправедно смењен.) Када се то постигло, он је кренуо у офанзиву. Нови француски председник Владе, Аристид Бријан шаље Сарају инструкције да предузме операцију преко Велеса, а да ће Британци чувати пругу Солун – Криволак. Сарај 6. новембра, без појачања и уз пуну слободу и потпуну иницијативу и широк маневарски простор, предузима један напад са успесима мањег тактичког значаја (растерећење српског Вардарског одреда) а другим нападом заузима превој Костурино. Његова са офанзива завршава – обуставља 12. новембра по наређењу из Париза. Губици француски: 307 мртвих, 1486 рањеник и 150 несталих. Учинак Британаца у овом покушају Сараја да помогне Србима, био је никакав. Они су своју Десету пешадијску дивизију покренули и прешли преко границе на српску територију а до Криволака никад нису дошли.

После овладавања простором Западне и Велике Мораве, непријатељ је наставио да потискује српске снаге ка Косову где је Макензен замислио да се ту коначно уништи наша војска. Међутим, упркос свему, Трећа и Прва српска армија сада још под сложеним метеоролошким условима – снег, користе сваку прилику да укоче силну непријатељску офанзиву. Трећа српска армија, и трупе одбране Београда, које су на главном правцу 11. непријатељске армије, оценила је да је противудар наших снага у Пустој реци, који је одбио Бугаре до Лесковца, успорио надирање Германа и омогућио Трећој армији да плански настави повлачење. Трупе одбране Београда одиграле су „пресудну улогу које су својим отпором пред Јанковом клисуром а затим на Јанковој клисури имале да обезбеде потребно време за извршење целокупног маневра повлачења на овој страни, све до момента докле Трећа армија и Тимочка војска не дођу до Плочника.“[63] Овај маневар је велика заслуга српске Врховне команде која је решила критичну ситуацију, и омогућила Трећој армији, Тимочкој војсци и одбрани Београда да се уредно и безопасно повлаче по плану српске Врховне команде својим раније одређеним циљевима.

Правац од Краљева, долином Ибра ка Рашкој и Митровици и Косово

63 Ж. Павловић, наведено дело, стр. 619

Пољу, одређен је за повлачење Прве армије. Командант Прве армије 10. новембра послао је Врховној команди извештај о целокупним борбеним активностима које армија предузима у циљу обезбеђења главног комуникацијског правца. Пре повлачења ибарском долином, Прва армија имала је задатак, а пошто је контролисала десну обалу Западне Мораве, да обезбеди (држи под ватром) комуникацију Краљево – Чачак. За то је имала повољне позиције, а то су гребени планине Јелице који су јој омогућавали да задржава непријатеља док Влада и друго особље не напусте Краљево. За овај задатак Прва армија имала је на располагању респективне снаге. Приликом ове операције повлачења која је била веома критична, Влада је захтевала у Рашкој, где је заседала, да се смени командант Прве армије, и да се она преда под команду Милошу Васићу, команданту Дунавске дивизије II позива. Командант Врховне команде, престолонаследник Александар, није се сложио са владиним предлогом. Прва армија налазила се у веома тешкој ситуацији повлачећи се долином Ибра јер је непријатељ озбиљно угрозио леви бок српске војске и позадину. Прва армија, после свих потешкоћа и могућих изненађења, под командом војводе Мишића плански се кретала ка нареseverity наређеном циљу.

ПОВЛАЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ СА КОСОВА

Повлачењем српске војске ка Косову даљи стратегијски покрети ограничени су просторно. Војвода Путник, и поред неуспеха генерала Сараја, одлучио се за противофанзиву према Скопљу. Наређење за пробој издато је 17. новембра, рано ујутру, када Тимочка војска са Брегалничком дивизијом овлада Качаничким теснацом и угрози Скопље. Јединице – трупе нових области Моравска I и II позива, Вардарска дивизија и комбиновани одреди имају задатак да заузму Гњилане, овладају Кончуљском теснацем и наступају ка Скопској Црној Гори. „Покушај пробоја ка Скопљу изведен је 17. и 21. новембра, те после првих и охрабрујућих резултата, претрпео је неуспех. Српска Врховна команда је 21. новембра издала наређење за повлачење на леву обалу Ситнице. Четири дана касније српска Врховна команда 21. новембра издаје наређење за повлачење на линију Драч – Скадар кроз Црну Гору и северну Албанију.“[1]

Савезници, када је донесена одлука о српском повлачењу 25. новембра, Французи су почели да се евакуишу из Криволака. Разлог повлачења Француза није познат, али се по исказу жандармеријског пуковника Таплана – који је раније био турски жандар, да је француско повлачење последица забринутости за властите трупе од опасности бугарских и немачких снага.

Све армије Прва, Друга, Трећа, снаге одбране Београда, трупе нових области и Тимочка војска, добиле су директивно правце повлачења. Истог дана, 25. новембра, српска Врховна команда у 23 часа под обр. 24971 каже: „Настао је тренутак, када се стицајем прилика морамо да повлачимо кроз Црну Гору и Албанију. Код наше војске су морал и дисциплина попустили, а вера у спас отаџбине изгубљена. Стање војске уопште неповољно. Бојати се да сада при повлачењу кроз Албанију и Црну Гору на јадранско приморје не наступи још већа клонулост и

1 Петар Томац, наведено дело, стр. 297

расуло код трупа, као и растурање и предавање непријатељу у већим размерама. Да се не би до овога дошло, потребно је да се војницима објасни циљ овог нашег повлачења и да се они убеде у његовој потреби.

Капитулација би била најгоре решење, јер се њоме губи држава, а наши савезници би нас сасвим напустили. И онда не би имао ко о нама да води рачуна, да нас снабдева новцем и оружјем и свим потребама, нити да заступа наше интересе. Ми би били потпуно изгубљени. Једини је спас из ове наше ситуације повлачење на јадранско приморје. Ту ће се наша војска реорганизовати, снабдети храном, оружјем, муницијом, оделом и свима осталим материјалним потребама које нам шаљу наши савезници, те ћемо опет представљати некакву чињеницу са којом ће наши савезници МОРАТИ ДА РАЧУНАЈУ. ДРЖАВА није изгубила своје биће, она и даље постоји иако на туђем земљишту, докле год је ту ВЛАДАЛАЦ, Влада и војска, па ма колика њена јачина била. Готовост савезника, да нас до краја подрже и неисцрпна њихова снага на крају ће да сломи заједничког непријатеља, а наша ће Отаџбина опет бити слободна и увећана.

Убедите све, да је ово повлачење државна потреба, спас државе, и да је у овим тешким данима наш спас у истрајности, стрпљењу и крајњем пожртвовању свију нас, са вером у коначан успех наших савезника, и да с тога треба истрајати до краја."[2]

Већ после 15 дана од напада германских снага и њихово напредовање ка југу и југоистоку Србије, и у Берлину и у Бечу настављени су разговори о судбини Србије у часу када она капитулира. Врх Рајха, користећи надмоћну војну силу, размишља да помоћу ове војне кампање убрза расплет рата на Балкану – покуша средствима дипломатије уз примену аргумента потпуне војне победе. „Први разлог покушаја био је ипак много теже природе јер су у Рајху увидели да им се снаге топе, да битке, истина добијају, али да коначна победа постаје све недостижнија. ... Да понудимо мир (Рајх)? При општој заслепљености непријатеља тешко га је могуће остварити. ... С надом у срцу сачекајмо још 8 до 14 дана... да неко из блока Антанте понуди мир. Уколико ми понудимо мир, ратни успех биће нам минималан."[3] Други разлог је нестрпљење Рајха, па и нервоза због српског отпора

2 Ж. Павловић, наведено дело, стр. 793, 794

3 А. Митровић, наведено дело, стр. 279

који квари немачке планове у Берлину, јер Срби не траже мир. Министар Рајха фон Јагов преко немачког амбасадора у Бечу шаље информацију барону Бурјану, како „немачки Генералштаб саопштава да непосредно предстоји слом Србије и да треба очекивати да Србија већ следећи дан затражи мир“[4]. Немци су имали своје услове за тај мир, јер поред Србије говорило се и о Црној Гори и о Албанији где би се требало омогућити Србији излазак на море.

Аустроугарска је имала потпуно другачији и радикалнији став: Србија безусловно мора положити оружје, Србију смањити у корист Бугарске и Албаније, припојити је Црној Гори и ставити под династију Петровића, с тим да се и Црна Гора смањи у корист Албаније, тако да и она, Црна Гора, нема излаз на море. Око 15 дана убеђивале су се ове две царевине око „плена“ Србије и Црне Горе. Немцу су 31. октобра изашли са опширно разрађеним ставовима „полазећи да је „један јуначки народ који се бори за свој опстанак теже навести за безусловно полагање оружја него на мир макар и под тешким условима“. Они су поставили алтернативу или да Србија „сасвим нестане“ а то значи да је анектира Мађарска, или да јој морају бити постављени услови за опстанак.“[5] Први предлог је потпуно неприхватљив за Аустроугарску јер Мађарска не показује било какву жељу да разводи своју демографску структуру, те Рајх сматра да Србији, као огромној земљи, треба дати неки dêbouche на море. Циљ који је Рајх себи поставио у вези Балкана је да он припада интересној сфери немачког Рајха, јер се радило о немачкој визији средње Европе, при чему би се Аустроугарска требала најчвршће да веже за немачки Рајх као његов трајни привезак. План Рајха је да монархија као сателит, а са њом и Балканско полуострво, буде интересна сфера Централних сила. Тај план Средње Европе простире се од Турске до нордијских земаља – Скандинавије. Промеморијум од 13. новембра 1913. године посебно наглашава да обе царевине мора да узму у своје руке железнице и слободну пловидбу Дунавом. У истом промеморијуму Немци који се журе да остваре овај план наглашавају да монархија (Беч) активно учествује у овом плану јер уколико сада Германи не успеју да ће нова прилика доћи тек за један човечији век.*[6] Овакви планови Рајха плод

4 Исто, стр. 280

5 Исто, стр. 281

6 Видети више наведено дело Андреја Митровића, поглавље Експедиције, стр. 257

су сазревања у великом кругу елите Рајха током предратног времена 1914. године и плановима из јесени 1915. године. И експедиција на Србију била је део плана који се морао реализовати. Тајни план Средње Европе текао је походом на Србију у јесен 1915. године те је тај поход био повезан са надом Немачке у успешан исход и коначном победом у Великом рату. Депресија после пораза 1914. године која се осећала Бечу постепено се отклањала новим походом на Србију. „Немачка је ушла у Велики рат као држава која се темељито припремила на свим структурама друштва. Њен план Средње Европе је био план у коме су били укључени челни државни кругови уз свесрдну подршку народа како би се реализовала концепција жељеног *imperium germanium*. То је био сан на свим нивоима који је притиска немачку јавност.“[7] (примедба аутора – паралела са данашњом Европском унијом.) За остварење овог плана Рајх је сматрао да из Великог рата изађе као светска сила. За то су потребна три предуслова: војна надмоћност над Русијом, наношење потпуног пораза Француској и уништење ове велике силе и сламање Србије. ... „Уколико Србија не би била потучена и не буде успостављена веза са Турском па Дарданели, падну у руке противника дошло би до последица револуционарних по балкански развитак и катастрофални за целу политику немачке будућности. Сматрало се такође да се >>не може одустати од намере да се започне кажњавање Србије и Црне Горе јер би то имало повратни утицај на Словене у двојној монархији.“[8]

Српска Врховна команда одлучи 24. новембар 1915. године о повлачењу српске војске и одредила је линију Подгорица – Скадар – Елбасан како би у даљем кретању ка Медови и Драчу били приправни за евакуацију. Луке Медова и Драч требале су бити снабдевене у сваком смислу за евакуацију српских војника који су у тешком и грозном стању њих 139.750 пристиглих у споменуте луке. Овај број се стално повећавао пристизањем заосталих војника из својих јединица с обзиром да је одступање вршено кроз сурове и сиромашне крајеве Црне Горе и Албаније, залеђеним и завејаним коњским стазама и готово у сталној борби против арнаутских група, одреда и мучких напада.

Велики број избеглица пратио је војску и резервне трупе (регруте) који нису били у оперативној евиденцији Врховне команде, што је још више отежавало ситуацију. Подаци о губицима српске војске у току

7 А. Митровић, наведено дело, стр. 288

8 Исто.

одступања на албанско приморје нису увек поуздани, засновани су углавном на претпоставкама а често су и контрадикторни. „У извештају српског министра војног генерала Божидара Терзића председнику Владе Николи Пашићу од 22.12.1917. године стоји да је нестало кроз Албанију пропало од глади, убијено од Арнаута и заробљено 243.877 људи. У меморандуму југословенске делегације на Версајској мировној конференцији 1919. године наводи се да су губици српске војске само за време повлачења преко Албаније 1915. износе око 150.000 погинулих и умрлих од рана и болести и 77.278 несталих за које се каже да су сигурно умрли.“[9]

Средином децембра а с обзиром на општу ситуацију како у лукама Медови и Драч, те опасности да непријатељ продужи напад у Албанију за уништење српске војске, да од реорганизације и снабдевања (храном, одећом, санитетским материјалом и додатног наоружања) неће бити ништа јер су се томе противили „савезници“ – Италија.

Француска војна мисија стигла је у Албанију 22. децембра. Командант ове мисије генерал Пјарон Мондезир имао је задатак да усклади савезничке акције за прихват, снабдевање и евакуацију српске војске.

Централне силе у децембру 1915. године са савезницом Бугарском држале су под својом влашћу све територије српске државе. „Радост победе стварала је утисак да је коначно решен проблем са Србијом као чиниоцем непријатељске коалиције.“[10] Остварен је трећи услов, сломљена је Србија. План Средње Европе под Рајхом успостављен је. Централне силе и Бугарска потпуно су изгубиле из вида стварност, да су се чак у то време српски борбени ефективи сви државни политички фактори извлачили из додира моћи победника. Три савезника (примедба аутора – лешинари) међусобно су се забавили око поделе српске територије и привредних богатстава Србије.[11]

Док је српска војска кретала на одредишта према директиви српске Врховне команде, Аустроугарски главнокомандујући Конард фон Хецендорф наредио је Трећој армији коју је ојачао из састава

9 Историјски институт Београд – зборник радова 5, 1987. год., Берислав Висковић „Евакуација српске војске на албанско приморје на оток Крф“, стр. 123

10 Андреј Митровић, наведено дело, стр. 303

11 Видети: Андреј Митровић, наведено дело – Сукоб око плена (децембар 1915. – јули 1916)

Макензеове групе армија да нападне Црну Гору. „Генерал Кевеш формирао је три нападне групе: западну: 69 батаљона, 63 батерије или 57.570 пушака и 672 оруђа (58 брдских далекометних); северна: 14 батаљона, 13 батерија, 9.355 пушака и 51 оруђе; источна: 41 батаљон и 28 батерија или 34.085 пушака и 104 оруђа. Западна група наступа на тежишном правцу из Боке Которске и Кривошија, треба да продре до линије Вирпазар – Подгорица пошто буде заузела Ловћен док ће северна и источна група дејством у правцу Подгорице преко Мојковца, односно Берана, привезивати противничке снаге."[12] Германска армада са војним ефективом око 100.000 војника и далеко надмоћнијим артиљеријом сручила се на јуначку Црну Гору која у овом рату дели сва добра и зло са Србијом које им наносе удружене царевине са Бугарском. Током повлачења српске војске, Црна Гора није имала избора нити стратегијске алтернативе већ је прихватила борбу против Германа на самој граници црногорске државе. Црногорска војска, као и српска, није могла имати никакву савезничку помоћ већ јој је преостало борити се па док се истраје, или у погодном тренутку повући се у Подгорицу и Скадар уз претходну евакуацију државних институција као што је већ Србија урадила. Предлог председника Владе и команданта Санџачке војске Јанка Вукотића подразумевао је да се боре и у погодном тренутку повуку за Подгорицу и Скадар уз претходну евакуацију државних институција. Овај предлог није прошао, формирана је нова Влада са Лазаром Мијушковићем на челу. Црногорска војска била је више милицијскога типа која се и на малом правцу теже повлачи у односу на регуларну војску каква је била у Србији. Да би везао црногорске снаге на североистоку земље и прикрио стратегијску намеру напада на Ловћен, генерал Кевеш наредио је напад 8. АК на Беране да га заузме. Истовремено подршку 8. АК пружиле су три бригаде левог крила 62. пешадијске дивизије које су кренуле на Мојковац (седло између Бјеласице и Сињајевине). Била је то обухватна операција која је започета 5. јануара 1916. године у неповољним метео условима, снег и завејана вододелница Ибра и Лима. Надмоћне снаге 8. АК потиснуле су Васојевићку групу (Горњу Васојевачку и Доњу Васојевачку бригаду) у огорченим борбама и тек 10. јануара заузеле Беране. Ту је стао. Напад левог крила 62. пешадијске дивизије 6. јануара заустављен је код Мојковца, а наредног

12 Петар Томац, наведено дело, стр. 307

дана 7.јануара, на Божић, извршен је снажан противудар Мојковачке групе Санџачке војске (Прва санџачка дивизија). Аустроугарске снаге одбачене су од Мојковца и претрпеле срамни пораз. Погинуло је око 700 непријатељских војника, али и много јуначких Црногораца је изгинуло. Непријатељ је на овом правцу стао, а већ 8. јануара започео је офанзивни напад на Ловћен, подржан ватром тешке артиљерије са бродова. Како се ватра преносила тако је пешадија напредовала. Првог дана напада црногорска војска пружала је јак отпор. Рано ујутро 9. Јануара, уз масовну употребу артиљерије великог калибра, црногорска артиљерија је узвраћала са планинског венца око Ловћена. Непријатељ је 10. јануара заузео главни црногорски положај на рубу висоравни заједно са врхом Ловћена. Падом седла Крстац непријатељ је себи отворио правац за заузимања Цетиња, главног града Црне Горе. Северни и источни фронт остали су неосвојиви бедем Црне Горе, али је најважнији правац – комуникација Випазар – Подгорица био под контролом непријатеља који је изазвао слом одбране на том правцу. Разлог слома је што су црногорски војници одбили да изврше противнапад (војници су напуштали положаје и одлазили кућама зато што четири дана нису добили храну). Влада Лазара Мијушковића увече 9. јануара предложила је краљу Николи да упути парламентарце непријатељу, али је краљ енергично одбио, а Владу није сменио. Само два дана касније 11. јануара упућена је парламентарна делегација да уговори примирје на 6 дана. Врховна команда Аустроугарске одлучила је да 12. јануара прими парламентарце, прихватила њихов предлог о примирју, али је зато затражила безусловну капитулацију црногорске војске. Истог дана аустроугарски окупатор освојио је Цетиње без борбе. Сердар Јанко Вукотић постављен је за команданта заштитних трупа које треба да бране комуникацијске правце који воде ка Подгорици и Скадру.

Француска Влада обавестила је црногорску Владу да ће њена војска, уколико се одлучи на повлачење, имати исту врсту помоћи као и српска војска из Србије. Био је ово један значајан и охрабрујући моменат за Црногорце који су били на лицу места и видели тешке муке и невоље исцрпљене и гладне српске војске која се повлачила. На краљев налог, председник Владе Л. Мијушковић поново је затражио 13. јануара од аустроугарске Владе да се обуставе операције и закључи мир. Краљ Никола упутио је писмо цару Фрањи Јосифу. Начелник

штаба црногорске Врховне команде пуковник Пешић упознао је краља да се на западном фронту непријатељ не може више успорити нити му пружити отпор, а уједно подржао је преговоре о миру. Истовремено, краљ, Влада и Врховна команда кренули су у Скадар. Тамо би се организовала одбрана и продужила борба уколико Аустроугарска одбије захтев црногорске стране за часни мир. Беч је 16. јануара наредио Врховној команди да се прихвати шестодневно примирје уз услов потпуне капитулације и неометано настављање продора аустроугарске војске ка Скадру. Сутрадан, 17. јануара, краљ Никола је напустио Црну Гору, а са њим и председник Владе. Српски официри на челу са пуковником Пешићем вратили су се у српску војску. Сердар Јанко Вукотић примио је дужност пуковника Пешића. Аустроугарске снаге су 23. јануара ушле у Скадар и тиме је прекинуто одступање црногорске војске са намером да следи повлачење српске војске. Остатак војске Јанко Вукотић је распустио а уговор о капитулацији потписан је 23. јануара. Краљ Никола је из Медове италијанском торпиљарком отпловио у Бриндизи, а Јанку Вукотићу је наредио 24. јануара да настави да пружа отпор аустроугарској војсци. Уколико одлучи да одступи нека то буде стазама српске војске. Преговори о миру који су вођени са Бечом на Цетињу 28. јануара прекинути су пошто преговарачи нису имали пуномоћје краља Николе, те је под притиском команде Аустроугарске уведена војна управа у Црној Гори. Од укупне црногорске војске путем српске војске повукло се само 4.000 војника и то већином добровољаца из Босне и Херцеговине које је српска Врховна команда прихватила у свој састав.

Целокупном операцијом аустроугарских снага са запада (генерал Саркотић), заузимањем Цетиња 11. јануара, озбиљно је био угрожен положај српске војске у северној Албанији. И не само то, доведена је у питање евакуација војске преко залива Медове и Драча.

Одлука Врховне команде српске војске о повлачењу на јадранско приморје 24. новембра 1915. године, код команданата армија имала је великих недоумица. То тумачење подстакнуто је чињеницом да су Немци прекинули своје операције у Србији тврдећи да је преосталих 20.000 – 30.000 српских војника лак задатак за уништење од стране аустроугарске и бугарске војске. Команданти армија закључују да су Немци повлачењем из Србије своју војску повукли на средњи Дунав како би спречили продирање Руса. Команданти армија проценили су

да на фронту против себе имају само Бугаре. Тако се створила мисао, намера, да се све армије прикупе код Пећи и да предузму офанзиву. Међутим, с друге стране одлука – директива српске Врховне команде морала се извршити по плану одступања сваке армије по одређеним правцима. Првацем преко Ругова, Велике и Андријевице одступају Друга и Трећа армија. Правцем преко Рожаја, Берана и Андријевице Прва армија и трупе одбране Београда.[13] „У ситуацији коју су оценили као очајну (бекство војника у масама, оскудица хране и немогућности било какве набавке и дотура трупама и других материјалних средстава, одеће), а немајући везу са српском Врховном командом, команданти армија на одлучујућем састанку 29. новембра у Пећи одбацили су предлог војводе Мишића да се предузме напад на непријатеља у безизгледну офанзиву. Војвода Степа Степановић, генерали Живковић и Јуришић Штурм одлучили су да сутрадан почне повлачење у духу директиве српске Врховне команде."[14] Војвода Степа Степановић одбио је предлог војводе Мишића да као најстарији по рангу прими команду над свим армијама. На састанку 30. новембра 1915. године, поподне, у Пећи, донета је измена у томе да Трећа армија не упућује своју снага правцем преко Ругове, већ Прву дивизију преко Ругова а Другу преко Рожаја.

Ситуација створена после капитулације Црне Горе била је таква да је председник Пашић истога дана обавестио савезничке посланике да заузеће Ловћена и Његуша отвара пут аустроугарској војсци за Скадар. „Тражи неодложно упућивање у Драч и нарочито у Медову већи број транспортних бродова, јер Аустријанци за неколико дана могу стићи до Скадра."[15] Два дана после Пашићевог извештаја 9. јануара започела је евакуација српске војске са доста спорости. Превезено је 1.200 људи док број војника које треба превести износи 140.000, не рачунајући неколико хиљада избеглица. Ово упозорење Пашића заснивало се на реалној процени да је наступање Аустроугарске кроз Црну Гору била намера да се омете евакуација српске војске и њено уништење. Сам почетак евакуације показао је с друге стране да савезници још нису били обезбедили место – територију где ће српске трупе бити превезене, нити су проценили број бродова за транспорт. Апел српске

13 Детаљније видети у Ж. Павловић, наведено дело, стр. 834-846

14 Петар Томац, наведено дело, стр. 302

15 Берислав Висковић, *Евакуација српске војске*, стр. 134

владе за помоћ да савезници приступе енергичније за бржу акцију за евакуацију прва је озбиљно схватила Италија. Италијанска влада, и сама суочена са потенцијално катастрофалним положајем у Албанији, била је приморана да мења своје ставове (пре тога је одуговлачила). „Српска Врховна команда имала је намеру, ако не буде другог излаза, да евакуише контингент војске из Скадра у околину Валоне на југу Албаније. Она, српска Врховна команда сматра да је превожење морем до њеног одредишта – Валона, под заштитом савезничке флоте, једини спас."[16] Међутим, италијанска Влада је чврсто стајала на становишту да не дозволи прикупљању српске војске на подручју Валоне а искључила је и Драч.

Суочени и сами са опасношћу по италијанске интересе у Албанији, Влада Италије прихватила је све наредне договоре око евакуације и логистике заједно са савезницима да се српска војска превезе до Крфа.

Уопште, евакуација српске војске која је из три правца пристизала у северну Албанију била је веома мучна и тешка. Она је открила унутар савезника различит приступ овој национално важној операцији за опстанак Србије, и одређивање територије где ће се војска искрцати. Тако првобитни тврди став Италије да се ослободи српске војске у Албанији имао је трагичне последице за српски регрутни контингент и питомце подофицирске школе. Од 15.000 младића стигло је у Бизерту око 8.000. остало је умрло на путу од глади, хладноће и исцрпљености. Био је то њихов последњи марш смрти до Валоне где су се укрцали за Бизерту.

Иницијатива француске Владе покренута од врховног команданта генерала Жофреа, који је на основу правилне процене закључио да је марш српске војске према Валони ризичан у сваком погледу. Најбоље би решење било бродовима евакуисати Србе на Крф, тако је Крф први пут споменут као могућа територија за реорганизацију српске војске. Француска Влада је прихватила Жофреову идеју и одлучила је да у споразуму са Великом Британијом и Русијом предузме демарш код Италијанске Владе. Ова Жофреова иницијатива крајем децембра 1915. године била је од стране италијанске Владе прихватљива – само да Срби што пре напусте Албанију – али је перфидно проценила и сугерисала „да ће Грчка енергично бити против тога. И британска Влада је упутила

16 Исто, стр. 124

оштар приговор у вези Жофреовог предлога… јер би се савезници на Крфу могли суочити са растућим тешкоћама материјалне природе и растућим отпором грчке Владе.“[17] (Примедба аутора – ништа не иде глатко кад су Енглези у питању.)

Било је предлога да се српска војска превезе за Солун али су се Енглези оштро супротставили, односно, стручњаци у Ратном комитету нису дали пристанак. И француска Влада је 26. децембра донела одлуку о превођењу српске војске у Бизерту. На срећу, Жофр је и даље инсистирао на Крф. Превожење за Бизерту једног дела српске војске почело је 6. јануара 1916. Одлука француске Владе за превожење у Бизерту донесена је без договора са војним – поморским ауторитетима и показала се нецелисходном још пре првог превоза. Евекуација за Бизерту је одбачена.

„Српски посланик у Петрограду Спалајковић обавестио је 4. јануара 1916. године председника Владе Н. Пашића да је идеја о Бизерти напуштена и да Француска поново наваљује на Крф, али Енглези устежу уз обзир према неутралности Грчке.“[18] Од силне „бриге“ италијанске и енглеске Владе за неутралност Грчке њихови ставови према Србима у најтежем историјском времену веома су прозирни. Италија жели целу источну обалу Јадранског мора, укључујући и Албанију, а Енглези преко српског страдања, решавају неке задатке из једначине са Русима.

Но без обзира на овакве ставове савезника (Британије и Италије) 5. јануара усваја се предлог генерала Жофреа. Она доноси одлуку да се јединице и капацитети српске војске и цивилне структуре што све представља државну целину, привремено смести на Крф. Сада само треба припремити цивилне и ратне бродове и предузети све неопходне безбедносне (противбродске, противподморничке и против дејства из ваздуха – авијације) мере за транспорт на Крф. Иницијативе војних кругова подстакле су широку акцију савезничких снага како би се Италија подстакла на ефикаснији ангажман на превозу српске војске. У томе је запажену улогу имала руска Влада „Александар Петровић Извољски, руски амбасадор у Паризу, интервенисао је средином јануара код француске Владе, да Француска, а не Италија руководи

17 Исто, стр. 125

18 Исто, стр. 126

превожење српске војске“[19]. Извољски је сазнао од Жила Камбона, секретара у министарству спољних послова, да је Влада енергично тражила да британски и италијански бродови заплове ка Медови и Драчу. Пет дана касније, 19. јануара, руски цар Николај II обратио се председнику Француске републике Рајмону Поенкареу и британском краљу Џорџу V, апелујући на помоћ Србији. „Треба хитно спасити ту јуначку војску, која ће, у то не сумњам, касније представљати велику помоћ у остваривању општег циља. Џорџ V је одговорио 22. јануара да се у потпуности слаже с предузимањем свих могућих мера за хитно превожење српске војске на Крф, а Поенкаре каже дан касније да је француска Влада не оклевајући учинила све што од ње зависи, да убрза евакуацију и превожење српске војске... Послала је већи број својих бродова.“[20]

Српска Влада која је почетак евакуације српске војске дочекала у Скадру, морала је напустити овај град после пада Ловћена. Била је намера да Влада иде у Француску. Влада није сазнала за одлуку да ће Крф бити место где ће се „држава Србија“ (Влада, војска, министри, друге структуре власти и савезнички амбасадори) преселити.

Када је 15.јануара поподне допловила у Бриндизи, ту је Пашић сазнао од француског генерала Мондизира о одлуци да се на Крф треба пребацити све што је пристигло из Албаније. Ту ће се организовати њен смештај. За време кратког боравка у Италији, Пашић се састао са италијанским краљем Виктором Емануелом II који је изразио жаљење што евакуација не тече онако како је било обећано. Пашић је посланика Ристића обавезао да поново интервенише код Сонинија и код комисије за снабдевање у Риму да се упути у албанске луке, Медову и Драч, што већи број бродова. Ова интервенција је била потребна јер се стекао утисак да италијанска Влада доста невољно извршава савезничку обавезу за евакуацију српске војске.

Председник Владе Пашић са целим својим кабинетом, после сазнања да Крф постаје место поновног васкрса Србије, 18. јануара укрцао се на италијанску помоћну крстарицу Citta di Catamia која га је превезла на Крф. Истог дана када је помоћна крстарица упловила у Крф, упловио

19 Исто, стр. 136

20 Исто, стр. 136

је и оборио сидро први транспортни брод са српским војницима из Албаније. Дан раније, 17. јануара, с обзиром на поражавајућу ситуацију у Црној Гори, српска Врховна команда издала је директиву о постепеном покрету Драчке групе у правцу Валоне. Покрет је морао да почне најкасније до 21. јануара према тачном реду: трупе нове области, одбрана Београда, коњичка дивизија, Тимочка војска. По доласку у Валону трупе се укрцавају и превозе за Крф онако како јединице буду прилазиле. Српска војска је била приморана на овакав напорни марш дуж обале преко беспутног и мочварног терена у веома неповољним временским условима. Тешкоће и страдања на овом путу биле су горе од оних за време марша до обале. Тешкоће је једва ублажило нешто боље и редовније снабдевање храном. Крајем јануара 1916. у ситуацији пуне неизвесности и са главнином војске на негостољубивој албанској обали, српска Влада поново је апелирала код савезника да пошаљу више и веће бродове у Драч. Пашић резигнирано тражи од српских посланика у савезничким метрополама да обавесте учинак досадашње евакуације која је за месец и по дана од када смо тражили превоз војске из Албаније за Крф и Бизерту пребачено само 15.000 људи. Ако се настави овим интензитетом онда ће требати 13 месеци за евакуацију 130.000 војника а то би представљало праву катастрофу. Пристигли војници на Крф били су у очајном психофизичком стању. Ово саопштење савезницима изнесите мирним тоном и изнад свега озбиљним и ништа више не додајте. Нема више наваљивања нити мољакања, јер Талијани се жале да их сумњичимо. Упознајте их да војници који су пристигли на Крф изненада сваког дана умиру. Апсолутно је искључено да они и даље могу маршевати од Драча. Пашић истиче посланицима да пренесу како српска страна мисли да су савезници тачно обавештени о стању у коме се налази наша војска. Зато је потребно „да пошаљу веће лађе у Драч, и ако, дневно не почну превозити 12.000 до 13.000 војника онда смо после толико напора и беспрекорне лојалности пропали кривицом и спорошћу наших савезника“[21]. Апел је упућен 29. јануара. Вредело је. Јер је истинито. После овога апела савезници су се одмах одлучили за енергичне активности одлучних корака за спас српске војске „француска Влада одлучила је одлуком министра морнарице адмирала Лаказа да одложи сва друга превожења док се српска војска не евакуише из Албаније.

21 Исто, стр. 140

А председник Поенкаре изјавио је да је српска војска данас његова главна брига.“[22]

Италијанска Влада показала је много више спремности, прикупила је транспортне бродове много више него што је то пре чинила, те је обезбедила да дневно превезе много више до 30.000 војника до Валоне. „Руска влада је такође свакодневно интервенисала преко својих представника у савезничким метрополама... да француска флота прими на себе сву одговорност за превоз не ослањајући се на италијанску. Руси су све чинили што је у њиховој моћи осим што нису довели у питање (сам савез).“[23] Већ почетком фебруара склопљен је између француске и британске Владе споразум о основном питању за снабдевање српске војске. „На конференцији одржаној 8., 9. и 10. фебруара у Министарству рата две владе су се споразумеле између осталог у следећем: опште руковођење снабдевањем и реорганизације српске војске на Крфу поверава се француској војсци. Сви захтеви... на снабдевању и реорганизацији... упућиваће се француској Влади преко генерала Мондезира: њему ће се обраћати и српска Влада... Наоружање и муницију као и опрему и материјалне потребе за реорганизацију српске војске на Крфу обезбедиће делом британска, делом француска Влада. Британска Јадранска мисија, француска мисија у Бриндизију и комисија за снабдевање српске војске у Риму снабдеваће и даље српске трупе у Албанији из савезничких извора у Бриндизију. Француска Влада обезбедиће издржавање српских војника, болесних и рањених, евакуисаних у северну Африку (Тунис – Бизерта) и Француску. Трошкови сваке владе израчунаће се касније а њихов тачан износ одредиће се споразумима.“[24] На конференцији од 8. и 10. фебруара заједничким напором савезничких влада уклоњени су многи неспоразуми, а транспортни бродови су са трупама несметано запловили према Крфу. И даље су искрсавали практични проблеми који су се у ходу решавали током саме операције. Превођење српске војске започело је 18. јануара а завршило се 5. априла. Први брод из Валоне 18. јануара упловио је у луку Крф са око 2.000 регрута у жалосном стању – шесторица су умрла на броду. Током истог дана упловили су и француски бродови са 100.000 оброка.

22 Исто, стр. 140

23 Исто, стр. 140

24 Исто, стр. 140

Приоритет превоза имале су трупе које су се налазиле у Медови и Драчу како би се предухитрило било какви непријатељско угрожавање изнемогле војске. Према Валони, поред транспортних бродова, кретали су се копном возила, како би се из базичне лука само бродовима превезли на Крф. Током целе операције евакуације српске војске и цивила савезнички бродови били су изложени препадима аустријске флоте. Савезници су својим ратним бродовима спречавали те нападе предузимајући бродско обезбеђење. Напад аустроугарских поморских снага изводили су се површинским бродовима, подморницама – торпедирање, као и полагањем мина. Такође вршени су напади и хидроавионима који су 25. јануара напали луку Драч и том приликом усмртили 18 а ранили 80 српских војника.

Иначе, све до краја јануара прикупљање и евакуација војске из Драча одвијала се врло споро. Драч је више пута бомбардован. Један од великих проблема догоди се на правцу повлачења из Драча ка Валони. Италијански генерал Гверини обавестио је 24. јануара команданта Тимочке војске, под чијом се командом налазила коњичка дивизија, којим правцем треба да се креће и маршује. Када се српска коњица појавила на реци Семени, генерал Бертоти наредио је да јој се забрани прелаз реке па макар и силом. После више интервенција и протеста код италијанске Владе, а посебно Министарства рата, Бертоти је тек 8. фебруара дозволио да коњичка дивизија (1.552 војника и 1.349 коња) прегазе Семени и да се улогоре на десној обали Војуше и споје са већ пристиглим великим бројем товарних и официрских коња из осталих јединица српске војске. „На Војуши се тако затекла сва стока – око 15.000 коња и неколико стотина волова. Са њима је остало 12.000 војника... нешто касније дозвољено је да се ту дотерају и сви остали коњи.“[25] Италијани су просто били фрапирани овим призором војника, коња и друге стоке те не верујући својим очима шта се то десило са Србијом? А она (Србија) овом одлучношћу српске војске шаље поруку да ће се вратити у покорену земљу. Интензивно превожење из Драча трајало је од 2. до 10. фебруара.

Наста неки нови велики покрет у зони укрцавања људи, материјала и свега што се код Срба затекло. Италијани као да дођоше себи, и да би поправили и надокнадили оно што су раније пропустили, почеше

25 Исто, 146

помагати нарочито у превозу трупа и стоке. Увидели су своју погрешку што нису помогли на време у пружању помоћи исцрпљеној војсци.

Непријатељ није одустао од гоњења српске војске али се је то одвијало доста споро захваљујући набујалим рекама и мочварном тлу које су биле препрека њиховом напредовању. Заузимањем Тиране 9. фебруара непријатељ је угрозио Драч па су Срби решили да га напусте. Преостали део штаба Врховне команде отпловио је за Крф на споменутој помоћној крстарици Citto di Catania а сутрадан и престолонаследник Александар и генерал Петар Бојовић отпловили су француским разарачем. „Престолонаследник регент Александар направи један узвишени гест, који убрза сва решења и потребну акцију за спасавање српске војске, а њега у целој српској историји уздиже изнад свих владалаца и направи га бесмртним. Иако тешко болестан, после једне опасне операције у Скадру, оставши без Владе, која се између 14. и 15. јануара беше пребацила у Италију, он просто одби да буде и сам укрцан на један италијански торпиљар са историјски знаменитом изјавом: Да ће помоћ савезника, указана њему лично, са захвалношћу примити тек онда, када сва питања о спасавању српске војске буду дефинитивно уређена... ношен на носилима од својих војника са последњим српским одељењима из Љеша сувим пошао за Драч где је стигао 24. јануара.“[26]

„Превожење српске војске трајало је о 16. јануара до 5.априла 1916., укупно 90 дана, али је главнина војске пребачена од 28. јануара до 23. фебруара – за 26 дана. Из Албаније је евакуисано:

	Медова	Драч	Валона	Свега
војника	8.500	90.000	51.564	150.064
избеглица	3.500	5.000	-	8.500
Укупно	12.000	95.000	51.564	158.564“[1]

Превожење, опорављене и реорганизоване српске војске за Солун почело је 14. априла и до краја маја превезена је цела српска војска осим 7.000 до 8.100 болесника и око 800 официра. У превожењу српске војске савезничка флотила организовала је за ову операцију 5 помоћних ратних бродова и 45 транспортних. Готово је немогуће утврдити тачан

26 Ђурађ Јеленић, наведено дело, стр. 349

број евакуисаних. Подаци српске Врховне команде су највероватнији и обухватају укупан број укрцаних у албанским лукама без обзира на њихова каснија одредишта Крф, Бизерта, Француска. Разлика у броју укрцаних у албанским лукама и искрцаних на Крф логична је, јер је српски делегат команде крфске луке водио и евиденцију умрлих војника. Врховна команда наређењем од 19. фебруара од свих снага на Крфу формира, Прву, Другу и Трећу армију са укупно 6 дивизија и коњичком дивизијом.

Генерал Жофр предложио је да део трупа одмах упути у Солун, одбијен је од стране врховне команде јер је војска која је била крајње исцрпљена, свакодневно гледала призоре умирања својих сабораца у истрошеној одећи по хладном, кишовитом времену, по ступању на Крф као организована целина опорављала се зачуђујућом брзином, иако је већ од 22. јануара до 22. фебруара умро 3.681 војник. Врховна команда тврдила је да је на приморје дошло само оно што је могло издржати.

Већ у априлу 1916. године српска војска је била спремна за одлазак у Солун и да на том фронту настави борбу раме уз раме са својим савезницима.

Остаје чињеница, да је италијанска морнарица с обзиром на поморски положај добила водећу улогу у Јадранском мору са малим закашњењем ангажовала све своје капацитете (она је учествовала са највише бродова). Италија се руководила својим интересима империјалистичке јадранске политике дефинисана Лондонским уговором 26. априла 1915. године. Она (Италија) тек под притиском француске, руске и енглеске владе одлучила да са највише морнаричких ратних и цивилних бродова.

Трагедија Србије је веома сложена са огромним људским жртвама, материјалним губицима и пљачки српског природног богатства. Српска судбина је последица главног узрока рата који су планирали и извели Хабзбурговци и Хоенцолери „drang nach osten, зацртао је Бизмарк после Садове, када је шапутао на ухо свом суверену: пустимо ову краву Аустроугарску да се угоји јер ће кад буде била дебља бити много укуснија за јело“[27]. Од тога времена прошло је пола века до

27 Анри Барби, *Са српском војском – драматична епопеја једног народа, Прави узроци рата*, стр. 7

напада два цара и краља 1915. године на Србију. Напад на Србију послужио је Германима да дисциплинује друге државе (Румунију и Грчку) које су имале уговорне обавезом са Србијом још од балканских ратова. При свему томе Србија 1915. године не би доживела трагедију да истовремено није дошло до напада Бугарске са истока. Овој трагедији Србије не мали „допринос" дале су и необјашњива уздржаност Румуније и очигледна издаја Грчке. Поред тога српској тешкој судбини за време повлачења преко Албаније допринела је и савезница у рату 1915. године, Италија, којој је пропаст Србије отварао њене империјалистичке планове освајање источне обале Јадранског мора.

Сада на крају краљевска Влада, Врховна команда и престолонаследник регент Александар у пролеће 1916. године на Крфу мисли са болом у срцу на победоносни повратак у окупирану отаџбину. Спашена је част нације и државе, државна застава стално се вијорила у изгнанству. Српска војска поред изневерености, беде, пропасти, физичке слабости до људског скелета није пала у очајање. Српско војно биће – херојско, било је свесно да се нација и држава од Цера и Колубаре стално (не кривњом српске државе) налази на испиту опстанка.

Одмор и организација српске војске на Крфу одвијао се динамично. Формирано је 6 дивизија: Дринска, Дунавска, Шумадијска, Тимочка, Моравска и Вардарска. За министра војног уместо П. Бојовића, постављен је најбољи и најспособнији пуковника Божидар Терзић. Одласком на боловање старог и изнемоглог војводе Р. Путника за начелника штаба Врховне команде постављен је храбри и рањавани генерал Петар Бојовић а за његовог помоћника пуковник П. Пешић.

Током боравка српске војске на Крфу, савезници нису били начисто око значаја Солунског фронта и његовог положаја. Тек на конференцији опуномоћених делегата свих савезничких врховних команди у Шентију 12. марта 1916. године, захваљујући Француској донета је одлука да се одржи солунски фронт и да се сва српска војска снабде свим средствима и транспортује – пребаци у састав савезничке Источне војске.

Ради решења свих тешких и судбоносних питања средином марта престолонаследник Александар у пратњи председника Владе Н. Пашића посетио је председнике свих савезничких држава у Риму,

Паризу и Лондону. Њихов пут је јавно манифестовао сав углед и признање које је Србија и њена херојска војска која је за годину и по дан ратовања била стекла у очима цивилизованог света. По повратку на Крф 20. априла у виду једне наредбе врховни командант саопштио је свој српској војсци:

„Јунаци!

Вратио сам се са пута и из посете поглаварима наших моћних савезника и великих пријатеља Француске, Енглеске и Италије куда су ме одвели важни и неодложни државни послови. ... На овом путу, дочекан свуда са неописивим одушевљењем, дивљењем, симпатијама и великим манифестацијама за Србију и српску војску. Ја сам се, Јунаци, поново уверио, како су силно у Европи одјекнула славна дела српске војске у току минулог четворогодишњег ратовања; ... Какво дивљење, управо чуђење, изазва ова наша безгранична љубав ка СЛОБОДИ И НЕЗАВИСНОСТИ *отаџбине, мајке Србије, као и ваша беспримерна одлучност да ради тих идеала драговољно, изванредно тешко и мучно повлачење до Крфа, лишени готово свих средстава за живот, само да не бисте пали у замку наших мрских непријатеља, да не бисте постали бедно, бесправно робље њихово. ... Те сјајне одлике и врлине српске војске биле су она чврста основа и она добра залога, да нас наши силни савезници и пријатељи... не оставе... да нас свима победама из основе поново снабду и потпуно опораве и да ускоро, у име Бога са нама заједно пођу на Балкан против непријатеља слободе и човечности и против зла које је тамо зацарило, те да, Јунаци, сви заједно васпоставимо нашу милу Србију, нашу домовину, оног витешког и мученичког чувара и бранилаца људских права, слободе и мирног културног рада на Балканском полуострву, кога охолост германска, и интриге Аустроугарске и завист и зверска пакост бугарска мишљаху да сасвим униште. ... Ја сам, Јунаци, на овом путу видео силне војске наших савезника и пријатеља. ... како су оне богато опремљене, снабдевене свим потребама и наоружане најсавременијим оружјем, како су одушевљење за борбу са непријатељем и како су задахнуте неограниченим симпатијама за Србију и српски народ, а то је Мени и вама, Јунаци, најсигурнија залога да ће успех у предстојећим борбама несумњиво бити на страни нашој и наших савезника.*

По повратку са пута ја сам, Јунаци, видео и вас на паради на Крфу, како сте се са здрављем потпуно опоравили, како сте снабдевени свом новом опремом и оружјем.... добићете на одређеном месту ваше омиљене

топове, многобројне лаке и тешке, коње за коњицу и артиљерију, мазге за комору, кола, аутомобиле и сву осталу потребну опрему, тако да ни у чему нећете заостајати иза наших савезника. ... Потребно је сада, Јунаци, да заувек сачувамо овај лепи глас, част и уважавање које су српска војска и српски народ стекли својом херојском храброшћу, својим небројеним жртвама и патњама, својим витештвом и племенитошћу као и својим мудрим држањем и политичком зрелошћу у најтежим данима европског заплета и рата. Ја се с тога надам, ја верујем, Јунаци, да ћете ви убудуће остати чврсти на путу верности, части, славе и војничке послушности на коме сте и до сада били и да ће вас и на даље увек красити непоколебљива верност и оданост Његовом Величанству Краљу Петру I, Отаџбини, нашој милој Србији, коју толико силно сви љубимо, светој застави, која се тако поносно вије у вашим редовима, да ћете бити послушни старешинама које вас воде слави и срећи, да ћете се са нашим ратним друговима, нашом браћом и савезницима: Французима, Енглезима, Русима и Италијанима одушевљено и јуначки раме уз раме борити до истраге непријатеља и докле год једном трајно не обезбедимо нашу златну слободу, миран живот на дому у крилу наших милих и драгих и плодан рад наш и наших савезника за напредак целог човечанства. – Са тим уверењем, ја вас, Јунаци, позивам да са мном заједно из дубине наше искрене душе и срца узвикнете:

„Да живи Његово Величанство Краљ Србије Петар I.!

„Да живи храбра српска Војска!

„Да живе наши моћни и силни Савезници и Пријатељи!““[28]

Наредба Врховне команде наговестила је скори полазак српске војске на бојно поље и у нове борбе. Само неколико дана касније отпочело је, поморским путем, превожење српске војске за Солун. Ово превожење започело је 14. априла а завршено је крајем маја 1916. године.

Грчка Влада се противила а штампа бучно протествовала због доласка српске војске у састав јединице Источног фронта према Централним силама. Та грчка неслагања уверавала је Германе и Бугаре како она омета долазак српске војске у зону Солуна.

28 Ђурђе Јеленић, наведено дело, стр. 23, 24

Овако задивљујуће васкрснуће српске војске изненадило је и наше савезнике. Остали су неки проблеми који су се односили највише и првенствено по питању попуне. Српска Врховна команда је рачунала да је дужност свих војника обвезника који су емигрирали у иностранство да се јаве у војску. Уједно шаље у Русију своју мисију која ће формирати својске добровољачке дивизије од заробљеника и пребега у руску војску а са простора су југословенског. За попуну се рачунало и на замену заробљених аустроугарских војника за српске заробљенике која се спроводила у Италији којој је српска страна предавала германске заробљенике. Та се замена спроводила у Албанији и Италији. Југословенске заробљенике које је Италија требала да размењује, српска Врховна команда тражила је да се они изјасне ко жели да ступи а ко не жели да ступи у српску војску.

Француска Врховна команда је још на састанку у Шантију 6. до 8. децембра 1915. године стала на становишту да ојачана и реорганизована српска војска учествује у општем јуришу на Централне силе у операцији која би се изводила у пролеће 1916. године. Генерал Монтезир јавио је Паризу да је морално стање српске војске врло добро; старешински кадар је пробран и добар. Цела војска је снажна и убојито а ако добије ратни правац ка старој Србији, српска војска ће ватрено ући у борбу.

У склопу обуке која се изводи на Крфу, касније у Солуну, команданти српских армија и дивизија на позив генерала Жофреа у марту 1916. године, подељени у две групе; прво једна, а затим друга, обишли су западни фронт да би их упознали са позиционим ратом. Такав позициони рат је био и на Солунском фронту. Српска нападачка и еластична дефанзивна употреба војске у доктринарном погледу није практиковала позициони рат.

Претила је још једна опасност, а то је да се српска војска на Солунском фронту бори подељена и на више праваца. Српска Врховна команда се енергично супротставила аргументима више праваца те је тражила да буде употребљена у целини као армија на нарочито одређеном оперативном правцу, да сачува свој национални карактер, своју сопствену ангажованост и аутономију. Жофр се није супротстављао и приклонио се концепцији употреби српске војске како је замислила српска Врховна команда.

Снаге савезника које су биле у Солуну још пре 20. марта Жофр је наредио да запоседну српско-грчку границу. Савезници су запосели границу. Тим покретом и спремношћу да се прихвати борба у зони грчко-српске границе значило је да је Солунски фронт био стваран.

Већ током јуна и јула и српска војска добила је своје положаје у склопу Солунског фронта. Српска Врховна команда желела је да јој распоред снага буде на правцу према Битољу. Њена зона одговорности била је тежишна у одсеку десне обале Вардара. Прве јединице српске војске које су упућене на фронт били су добровољачки одред потпуковника Војина Поповића са задатком да затвори граничне комуникације преко Флорине, а батаљон српских добровољаца јачине 500 људи убачен је у Корчу преко које се одвијала веза Грчке са Централним силама.

Док су се савезничке снаге на Солунском фронту припремале за напад – офанзиву планирану за другу половину 1916. године, десило се изненађење. Бугарске снаге започеле су 17. августа офанзиву. Потиснут је српски добровољачки одред из Флорине и лево крило Дунавске дивизије. На бугарску офанзиву савезничке снаге су 12. септембра предузеле контраофанзиву у којој су учествовала само српска армија. Моравска и Вардарска дивизије 18. и 19. октобра задале су Бугарима један тежак ударац, заплениле су 7 топово и мноштво војног материјала. Српска војска своје ратно крштење на Солунском фронту завршила је заузимањем Битоља – Битољска битка али са великим губицима. Четворомесечна борба исцрпила је и искрвавила војску, а за све то време на осталим секторима Солунског фронта није било знатнијих активности. „Крај офанзиве 19. децембра српска је војска у мртвим и у рањеним а и нешто несталих изгубила 1.068 официра и 32.381 подофицира и војника."[29] У овим борбама заузет је Кајмакчалан, кота 2525. Станислав Краков у књизи *Живот човека на Балкану*, а који је и сам учествовао у освајању коте 2525 описао је натчовечанске борбе и да је заузимање те коте представља планину славе успеха српског војника.*[30] У сваком случају заузимањем Кајмакчалана отворена су врата према отаџбини.

29 Петар Томац, наведено дело, стр. 404

30 Станислав Краков, *Живот човека на Балкану,* кота 2525 – *Планина славе*, стр. 185

Савезничка офанзива (српске војске) коју је Сарај почео није могла постићи никакве успехе, јер је савезнички контингент у Солуну био у стању – дангубе, и није се ангажовао правдајући то из стратегијских разлога јер су Централне силе биле у стању опреза.

Тек доласком српске војске у Грчку савезници излазе из утврђеног логора и заузимају оперативне позиције на граници Србије и Грчке да уместо дотадашњег мировања, сада имају задатак да у случају напада непријатељских снага прихвате борбу на распоређеним секторима. Иначе, дужина фронта од источне позиције Делеагача до Валоне била је око 600 км. „1. августа 1916. било је на Солунском фронту 369.000 на храни. Од тога 127.000 Француза, 122.000 Срба и 119.000 Енглеза. Средином месеца рачунало се да има 225.000 бораца (Француза, Срба и Британаца по 75.000), што ће са Русима (две бригаде) свега 9.500 људи, и Италијанима, убрзо прерасти на 250.000.“[31]

Сарајева офанзива имала је за циљ пробој фронта у централном делу Црне реке – Ветерник а то је сектор проређене и уморне српске војске. Српска војска по замисли Сараја требала је да пробије непријатељски фронт између Маријанске планине и Црне реке. Офанзиву је требало да започне командант Друге армије војвода Степа Степановић уз ангажовање и Прве армије војводе Мишића. После великих губитака у борби за Битољ и освајање Битоља 1916. године, штаб Треће армије је расформиран а трупе су попуниле Прву и Другу армију. И ова замишљена пролећна офанзива генерала Сараја, припремана са много пропуста те је била осуђена на пропаст и није дала никакве резултате. Ова кампања од 8. до 23. маја завршила се без резултата. Мали губици сведоче о ангажовању јединица и њихових губитака. Шумадијска и Тимочка дивизија због недовољне артиљеријске подршке практично су добиле улогу демонстративног напада. Губици савезника у овој јаловој операцији били су „Срба 1.049, Талијана од 3.000 до 3.500, Британаца 5.000, Руса 1.300, Грка 600 и Француза 3.000“[32].

На јужном фронту против Централних сила није постигнуто скоро ништа. У оперативној употреби енглеских снага било је доста сметњи из Лондона. Неуспеси у 1917. години, половином новембра, када је Клемансо постао председник француске Владе позвао је 7.

31 Петар Томац, наведено дело, стр. 398

32 Исто, стр. 527

децембра Сараја у Париз, а на његово место поставио је команданта Друге француске армије са западног фронта генерала Гијома – веома познатог по строгости и чврстини.

У окупираној Србији репресалије окупационог режима који су спроводили Германи, Мађари и Бугари, створиле су бунтовничке српске организације (четнике) које су чекале погодан тренутак да се дигну на устанак. У крволочности окупатора бугарска власт је отишла најдаље. Почетком фебруара 1917. окупациона власт започела је регрутацију српске омладине за бугарску војску. Процене устаника заснивале су се на сазнању (од Косте Пећанца резервног поручника који је у септембру 1916.године пребачен са Солунског фронта у Топлицу) да ће започети офанзива савезника на Солунском фронту, те бугарског рата са Румунијом где ће Бугарска ангажовати окупиране снаге према Румунији. Али ипак највећи разлог за устанак, поред регрутовања као повода, били су масовни покољи, пљачка и паљење српске имовине. Коста Војиновић, потпоручник, постао је вођа устанка, 13. фебруара ослободио је Куршумлију и 4 дана касније Прокупље. Коста Пећанац је оклевао да реагује на појаву регрутације Срба држећи се директиве српске Врховне команде о одређеном времену за устанак који је био везан за Солунски фронт. С друге стране, Коста Војиновић наставља са борбом и ослобађа многа места Нишког округа. „Бугарске власти нису могле да угуше устанак, те се обраћају за помоћ аустроугарском генералном гувернеру, генералу Ремену. Он је покренуо три дивизије са великом подршком артиљерије. У гушењу устанка Врховна команда Аустроугарске ангажовала је један пук са фронта Соче (5.000 пушака, 40 митраљеза и 12 топова). Први удар изведен је из Бруса на Блаце. Куршумлија је поново окупирана од стране Аустроугарске који су је предали Бугарима. Топличка буна угушена је при крају 1917. године када је пао и њен најзнаменитији вођа Коста Војиновић. Повратак нове бугарске окупације значио је наставак крвавих дана испуњених покољима. На југу Србије од 1915. до 1918. побијено је 20.000 људи, жена и деце.“[33]

Одмазда (холокауст у Куршумлијском и Нишком округу) имала је за циљ да убије сваку наду Србима за слободу и повраћај државности. У пролеће 1917. до лета 1918. о окупираној Србији вођену су између Беча и Берлина доста противречне концепције о судбини окупиране

33 М. Перовић, *Устанак на југу Србије 1917.*, стр. 215

Србије и посебно о томе ко ће стећи веће право да на новом допунском простору стекне предност у експлоатацији српске краљевине; „Немачки ратни циљ према Србији остао је сачињен од три саставнице унутар стремљења за добицима на Балканском полуострву: узети у руке рудне сировине и угаљ, железничке саобраћајнице и саобраћај Дунавом“[34]. О открићима српског рудног богатства „4. јануара 1918. године поручник Волф који је био на служби у трговачкој обавештајној служби у Скопљу писао је – за нас Немце Србија је откривена тек у рату, да нам је тек сада јасно њено богатство у животним намерницама и у рудном благу“ и да „нема места сумњи да ће немачки увозници и немачка индустрија, нарочито рударска, после рата покушати свим средствима да продре овамо“[35]. Како су ове новобугарске области могле бити у експлоатацији од стране Немачке? Одговор је јасан да треба наметнути формулу „да све што је на земљи треба да буде бугарско а све под земљом немачко; као и железнице које омогућују привредно прикључење“[36].

Аустроугарска не одустаје од свог ратног плана и у данима када долази до нервозе у Бечу изазване неуспехом на војном пољу и политичким разлазима што је наљутило цара Карла I. Да би стабилизовао стање у Аустроугарској он тражи проширивање националних права народа свога царства. Цар је покушао преко Француске, па је лично тајно водио преписку са француском Владом. Према Балкану – југоистоку бечка царевина је затражила да Врховна команда добро проучи све варијанте за консолидацију простора који је заузет 1915. и 1916. У августу 1917. настао је један тајни документ о пожељним границама на Балкану. Израђено је четири варијанте карата о пожељним и могућим границама. „Карта I доносила је решење... Створити једну нову државу с површином од 60.108 км^2 са 2.511.336 становника у коју би ушле области западне Србије, Санџак, делови Косова са границом јужно од Вучитрна укупне површине 29.722 км^2 и 1.705.155 становника. Цела Црна Гора са обалом (15.720 км^2 и 369.781 становник) и велики део Албаније са Скадром, Драчом, Тираном и Елбасаном (14.665 км^2 и 438.000 становника); остали делови Србије припали би Бугарској. Ово решење, чинило се, требало би повезати са идејом да надвојвода

34 Андреј Митровић,наведено дело,стр. 409

35 Андреј Митровић, наведено дело, стр. 81

36 Андрај Митровић, наведено дело, стр. 411, 412

Максимилијан Хабзбуршки (брат Карла) постане српско-црногорско-албански краљ чиме би била створена вазална држава монархије."[37] Током целе 1917. и 1918. године Беч је био чврсто убеђен да ратни циљ остаје непромењив а то је да Србија и Црна гора морају у потпуности бити прикључене монархији. Овај програм ратног плана базирао се на завршетку светског рата у коме ће Аустроугарска бити победник на Балкану, а да снаге Антанте, међу којима су и српске, неће пробити бедем на Солунском фронту. И ово је један од више програма о судбини Србије који су се правили и прекрајали.

У ослобођеном Битољу 19. децембра 1916. (чудесна случајност да је град ослобођен на исти дан када су и Турци били поражени 1912. године), који персонификује „ослобођену Србију која је велика 230 км^2; са 7 села и 45 км граничне линије"[38]. Од овог момента није било војних операција сем напора да се неутралише свакодневна артиљеријска ватра по Битољу.

Треба рећи да је у процесу реорганизације српске војске српска Влада и Врховна команда послала је крајем марта 19165.више официра у Русију да тамо организују југословенски корпус од многобројних наших сународника који су се предали као аустроугарски војници руској војсци у току самог рата. Формирана је и потпуно комплетирана добровољачка дивизија од ове војске. Она је учествовала у крвавим борбама у Добруџи средином септембра 1916. (као и српска војска – Кајмакчалан и Битољ). Борила се јуначки и добила похвале од цара Николе II. После слома царске Русије, мали број ових војника успео је да дође у Солун где је ушао у српске регуларне трупе.

На Крфу у изгнанству настао је нови живот државе Србије де се обнови политички и парламентарни рад. Из Петрограда се вратио председник владе Пашић. Народни посланици који су се у већини повукли са војском тражили су од Владе да се сазове Народна Скупштина. После овог захтева Српска Народна Скупштина сазвана је 11. септембра 1916. године. На првом скупу најважније питање било је усвајање ванредног закона о ванредним кредитима од 200.000.000 динара. Краљевска Влада 21.септембра упозна посланике о општој међународној ситуацији Србије. После дискусије на тајним и јавним

37 Андреј Митровић, наведено дело, стр. 418, варијанте осталих карата види странама 418, 419

38 Ђурађ Јеленић, наведено дело, стр. 356

седницама изгласала је дневни ред: „По саслушању владиних изјава о спољашњој ситуацији наше отаџбине, Народна Скупштина сматра за дужност потврдити и поред свих страдања и искушења српског народа, да остаје непоколебљиво верна својим националним захтевима.... Тешки пут, који смо до сада прешли, изложио нас је уништењу многих блага народних, али највеће благо наше народна част, остала је нетакнута.

Притиснута болом, али сачуване вере у идеале своје људске, Србија ведра чела гледа у будућност с поуздањем. Српска Народна Скупштина шаље изразе нада и чежњи свом народу у завојеваној отаџбини, љубави нашој сјајној војсци, верности и поверења својим великим благородним савезницима и њиховим силним војскама.“[39]

На Крфу је одржана конференција коју је сазвала српска влада. Конференција је почела 15. јуна а завршила се 20. јула 1917. усвајањем „Крфске декларације“ са југословенским одбором. На конференцији су измењена мишљења два тела; југословенског одбора, који је имао седиште у Лондону, и Народне Скупштине о свим питањима која су се тицала заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца. Овде је важно нагласити да се ова конференција одржава у моменту када је Србија изгубила свог искреног пријатеља руског цара Николаја II, који је морао да напусти свој царски положај. Од тада иза кулиса стварања јединствене југословенске државе, подржавајући југословенски одбор раде енглеске дипломате Вотсон и Стид.

Влада Краљевине Србије није напустила идеју Нишке декларације из децембра 1914. године о уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца али се суочила са великим изазовима који ће имати за последицу потирање српских ратних циљева који су се крваво спроводили током Првог светског рата. Остала је чувена изјава руског министра спољних послова Сазонова у коме упозорава српску страну, Пашића, да не сипа воду у вино (да не прави заједницу католичких Хрвата и православних Срба). И заиста, од момента стварања и потписивања деклерације о заједничкој држави 1. децембра 1918. године почело се манифестовати антисрпско расположење како у Краљевини СХС тако и у иностранству. Италијански генерал Бадољо 2. децембра 1918. године објавио је „рат“ с циљем рушења Краљевине СХС.

39 Ђурађ Јеленић, наведено дело, стр. 356, 357

Српска Влада и Врховна команда подносиле су стално представке савезничким конференцијама врховних команди како би се Солунски фронт ојачао материјално и физички (војнички) ценећи да је стање на фронту у другој половини 1917. године и даље незадовољавајуће у смислу како за офанзиву тако и за одбрану. Наглашава се да успеси у другој половини 1916.које је остварила српска војска, потпомогнута француском војском, и по цену великих жртава, нису експлоатисана на истоку Солунског фронта због слабости у ангажовању савезника. Појачања у пристизању нових трупа нису стизала на време. Да би се избегли непотребни губици неопходно је да се на Солунски фронт доведе толико војске колико захтевају његова важност да би се непријатељске снаге могле победити. Врховна команда српске војске упути молбу САД да грчку војску, која треба да се организује, уведе у круг савезника као значајно појачање. Наша Врховна команда истиче да би било нарочито корисно ако би се америчке трупе могле појавити на Солунском фронту. Ово писмо упућено је САД после одлуке САД априла 1917. године да уђе у рат као савезница земаља Антанте.

Престолонаследник Александар Карађорђевић, очајан због стања на фронту (рововска стратегија и пасивност), упути у Лондон и Париз пуковника Петра Пешића да усмено објасни и до детаља образложи меморандум о правом стању савезничке Источне војске према непријатељу на Солунском фронту. Ова мисија доведе до пуног успеха, који је последица капитулације бољшевичке Русије и италијанског пораза на Капорету. Извршење савезничке одлуке о појачању Солунског фронта бијаше одбачено до 1918. године, а онда би потпуно извршено када САД уђоше у рат 7. априла 1917. Појачање Солунског фронта поче се остваривати када САД у децембру 1917. године са снагама од 2.000.000 војника ојачаше Западни фронт. Српска војска у првој половини 1918. године би ојачана знатним контингентом добровољаца и опорављених српских војника у Бизерти (5.000 војника). Врховна команда формира једну дивизију која је названа Југословенском дивизијом и уведе је у састав Друге армије.

Средином 1918. године провејавала је бојазан које су створиле узнемирујуће гласине о евентуалном закључењу мира пре неминовних и пресудних одлука на бојном пољу. Српској Народној Скупштини на Крфу 30. марта 1918. године председник Министарског савета Никола

Пашић обелоданио је једну опширну декларацију краљевске Владе о спољњој политици Краљевине Србије у садашњем времену светског рата као и о ревандикацијама националним, које је Србија поставила код свих својих великих савезника. Од великих савезника Русија је захваљујући бољшевицима дефинитивно изгубљена. Немачка стално подстиче на унутрашње немире у земљама Антанте како би утицала на умањење предности савезника у физичком, материјалном и духовном смислу насупрот Немачке и њеним савезницама. Пашић убедљиво износи у декларацији да није далек дан када ће Србија васкрснути са оживотворењем и стварањем свих националних и државних идеала и животних потреба. Саслушавши завршну реш председника Пашића Народна Скупштина је изгласала закон о ванредном кредиту од 250.000.000 динара.

Очекивања српске Врховне команде да се на фронту предузме нешто у првој половини 1918. године нису остварена. Стање се радикално променило тек после доласка Франша д` Переа за главнокомандујућег и успеха француске треће групе дивизија (10. до 15. јуна) на западном фронту у Албанији. Генерал Анри, командант те операције, изложио је план да се преко Елбасана, Дебра и Тетова удари у бок Централним силама. Срећом по српску Врховну команду, Италија се супротставила тој идеји, а Франше д` Пере је одлучио да се упозна са српским предлогом за пробој фронта између Црне реке и Маријанске планине. Ова идеја да се на овом правцу зада смртни ударац непријатељима „стара" је идеја коју је војвода Мишић у писму генералу Сарају још 11. октобра 191., током борби за ослобођење Битоља, предложио. Ову идеју Франша д` Пере је поново саслушао приликом обиласка српског фронта 29. јуна на Јелаку. Непосредно на терену лично се уверио да је идеја добра за „удар између Црне реке и Магленице а са Флоке је добро осмотрио падине Доброг поља и Сокола, па је на лицу места високо оценио морал и борбеност српских трупа, донео одлуку да се у предстојећој офанзиви баш ту учини главни напор што је у Срба изазвало одушевљење"[40].

40 Петар Томац, наведено дело, стр. 638

ПРОБОЈ СОЛУНСКОГ ФРОНТА

Ратно искуство, добро познавање терена, сјајна борбеност која се исказала још у Балканском рату 1912. године, и правци којима је српска војска прошла борбени пут ка југу, сада су поново на том истом терену пуног сећања, победа и жртава, српска војска мора да јуриша на север у Србију, која је под окупацијом и која преживљава тотални уништавајући напад на њено биће - национално, верско, културно, физичко, преко судова, заробљеништва и одвођења у логоре широм Аустроугарске, једном речју успостављен је процес денационализације Срба.

И поред сугестија из Париза и Лондона да главни удар буде на источном делу фронта, у захвату Вардара и Струмице, Франше д' Епере је проценио и прихватио да је српски план најуверљивији јер пробој на овом правцу имао би велике оперативне резулате, за разлику од источног удара, који би непријатељ на више места могао зауставити.

Зато правац који иде преко Кавадараца и Градског омогућава спајање Пелагонијског и Вардарско-Струмичког комуникацијског правца. Овом варијантом потпуно се раздвајају непријатељске снаге – немачке и бугарске. За остварење овог плана морају се водити тактичко-топографски бојеви и пробоји у једном низу, а сви ови тактички бојеви уносе неред и спречавају консолидацију непријатеља у одбрани. Франше д' Епере се потпуно слаже са српском Врховном командом да треба све учинити да се разбије бугарска војска у решавајућој офанзиви.

Снаге за пробој фронта сачињаваће две српске и две француске дивизије, а у експлоатацији продора кренуле би четири српске дивизије, а иза њих српска и француска коњица. Командант свих ових снага биће славни војвода Живојин Мишић. Он је два месеца посветио припреми за почетак офанзиве. Офанзива је морала да

почне 15. септембра 1918. године. Франше д'Епере је 3. јула имао састанак са војводом Мишићем, а 6. јула предао му је сумарни пројекат извођења опште офанзиве са главним циљем разбијања бугарске војске. Д'Епере је оставио утисак на команданта пробоја војводу Мишића, да када се оствари циљ - пробој, треба зауставити даљна дејства, и да пробој треба ускладити дејствима на крајњем десном крилу где су биле грчке и енглеске снаге - а то је фронт Вардар - Дојран.

Војвода Мишић је 20. јуна примио дужност начелника штаба српске Врховне команде (заменик регента Александра) од генерала Петра Бојовића који се није слагао са Гијомовим захтевом да српска војска прошири фронт пробоја.

Српска Врховна команда и Франше д'Епере после свих перипетија и неслагања са генералом Гијомом и његовим планом операције, донела је одлуку да се 14. септембра отпочне артиљеријска припрема. Уважавајући д'Епереове оквирне инструкције, а у име команданта српских снага регента Александра, војвода Мишић 4. септембра издао је директиву српским армијама: Друга армија ојачана 17. колонијалном и 122. пд (пешадијска дивизија) извршиће главни напад на фронту Комен (1.687 м) - Сокол (1.825 м) а помоћни од реке Сушице до Комена. У директиви је све прецизирано - борбене радње и могућа предвиђања. Командант Друге армије војвода Степа Степановић у прву линију одредио је Шумадијску, 17. колонијалну и 122. пд. Ове две француске дивизије одредио је д'Епере, и оне су смениле Тимочку и Југословенску дивизију које су одређене на другу линију.

Командант Прве армије генерал Бојовић имао је на располагању само српске дивизије.

Успех на српском фронту, одредио је - кориговао - све планиране акције савезничке Источне армије. Када српско-француске снаге разбију бугарски фронт и крену у рејон Кавадараца и Неготина да бугарску војску поделе на два дела, онда ће англо-француске-грчке снаге напасти источно од Вардара и ослободити главну комуникацију која води Вардарском долином. „У очекивању судбоносног догађаја целу ноћ између 13. и 14. септембра, у једној сасвим природној узбуђености, провели су на положајима: Врховни

Командант, Престолонаследник – Регент Александар, Начелник Штаба Врховне Команде, војвода Живојин Мишић и оперотивно одељење Врховне Команде. 14. септембра у 6 часова и 15 минута ујутру по раније утврђеном знаку, издата је наредба командантима армија, и за време док је се са разјутравањем густа јесења магла постепено дизала са Ветерника, Кравице, Доброг Поља и Сокола, … , тачно у 8 часова из уста 654 топа сину једна огромна ватра на непријатељске положаје и утврђења и са једном страховитом грмљавином и унуштавајућим дејством, који не престадоше целога дана и целе идуће ноћи, објавише непријатељу почетак Страшног Суда за сва његова крволоштва и мародерства за пуне три године.”[1]Д'Епере је на српском фронту сузио ударну линију (артиљеријску) на 33 км и ту је концентрисао највише војске и артиљерије, као и пратеће опреме из логистике.

У моменту отпочињања пробоја дуж целог Солунског фронта било је 180.000 Француза, 150.000 српских војника, 135.000-грчких, 120.000 британских и 42.000 Италијана. Албански добровољци, њих 1.000, учествовало је у пробоју чиме је Есад-паша исказао своје албанско пријатељство.[2]

Учинак артиљеријске припреме сјајно је припремио терен за наступ пешадије која је с нестрпљењем чекала команду. Ућуткан је непријатељ, разрушени су и оштећени бункери и друга утврђења. У нападу 15. септембра 1916. године у 5 и 30 ујутро напада Друга армија коју предводи „Шумадијска дивизија са једним самопрегорењем, која оличава највећу врлину целе словенске - српске расе, у првом налету извршава свој задатак и затим помаже обе француске дивизије да своје резултате стабилизују”.[3] Заузимањем - овладавањем важног положаја Кравички камен, цели непријатељски први положаји првог дана били су освојени. „Командант Друге армије Степа Степановић упутио је Шумадијској дивизији овакву похвалу: Шумадијској дивизији дао сам задатак да 15. овог месеца заузме Ветерник и да се утврди на његовом гребену: Слоново уво - Сушица. Она је овај задатак извршила на време, мада је сам Ветерник био природно врло јак положај,

1 Ђурђе Јеленић, наведено дело, стр. 372

2 Види Петар Томац, стр. 640, 641

3 Ђ. Јеленић, наведно дело, стр. 372

тешко приступачан и фортификацијски јако утврђен и брањен... Шумадијска дивизија свесна своје славе запојена јуначким духом и вођена мудро и вешто, отела је тај јак положај – Ветерник и дала нови доказ свету, да ненадмашно јунаштво српске војске пламти неугасно у срцима српских војника и као сунце загрева измучено срце наше отаџбине носећи јој скору слободу.“[4] Поред Ветерника, непријатељски положај на Добром Пољу престављао је велики напор Другој армији да га заузме. Добро Поље као голет била је испред утврђених непријатељских положаја који су могли ефикасном ватром тући нападача. Част да заузме Добро Поље припала је француској 122. пешадијској дивизији, а непријатељски отпор је престао у 16 часова. Првог дана напада српских армија заузета је непријатељска линија у дужини од 11 км. Другог дана, 16., настављено је напредовање српских јединица уским гребеном на Козјак (1.810 м). У зору је Југословенска дивизија заузела врло важан чвор непријатељске одбране и успешно одбила противударе свежих бугарских снага. На левом крилу српског фронта Прва армија, једним скоком, овладала је свим снажним утврђењима до Градишнице. Офанзива српске војске другога дана тактичким борбама проширила је дужину фронта на 25 км и 7 км у дубину. Трећег дана српска војска је овладала вододелницом, то јест, водама које теку ка Демир Капији и Градском и створила услове за даљњу експлоатацију напредовања.

Српска војска, офанзивом не допушта никакав предах Бугарима и Немцима и поред тога што оне доводе нове своје јединице - појачања, али све се то руши пред српским снагама које на свим правцима удара дневно прелазе од 10 до 20 км кроз нимало лаке терене. Неке јединице које се спуштају са планине улазе у непријатељску дубину до 40 км. За 6 дана (21. септембар) Друга армија која је 19. септембра добила у састав и Коњичку дивизију избија широким фронтом од Демир Капије до Градског а местимично прешла је и на леву обалу Вардара.

План српске Врховне команде спроводи се на терену беспрекорно. Прва армија пресеца комуникацију Прилеп - Градско и тиме је пресекла везу немачке 11. армије са Првом и Другом бугарском армијом. Ово мноштво тактичких бојева и продора у непријатељску

4 Исто, стр. 372

територију, остварен је како је планирано Оперативни успех као основа за даље планиране операције. Успех српске војске нису пратиле истим темпом снаге на Источном фронту - Дојранског језера и Вардарске котлине; те је дошло до бочног померања снага на десно да се ојача напад на сектору Британаца – Грка и Француза. Само је у првој фази д' Еперове идеје – оперативни план извршила српска војска, која је била испред свих савезничких снага два дана марша напред. Српску војску ништа не може зауставити. Српско незаустављиво надирање кроз крваве бојеве, с друге стране - савезника процењено је да би непријатељ могао извршити нападе на бокове. „У тој моралној кризи: Шта да се ради, већ ноћу између 19. и 20. септембра Врховна је команда имала да донесе судбоносну одлуку - продужење или обустављање победоносних операција. Целокупну моменталну колебљивост пресече на мах Врховни Командант Престолонаследник – Регент Александар са поновљеним завршетком опште директиве за ову офанзиву: Напред у Отаџбину, или смрт."[5] Када је у Врховну команду српске војске стигла сугестија савезника да се заустави даље напредовање, Регент Александар Карађорђевић затражио је мишљење од војводе Мишића да ли да се напредовање заустави; начелник штаба и регентов помоћник је одговорио: смрт и само напред.

Начелник штаба српске Врховне команде војвода Мишић 23. септембра отпочео је дејства и на левој обали Вардара где су две српске дивизије предузеле офанзиву. Франше д' Епере сложио се са овим планом.

Српска Прва армија чији је првобитни правац дејства био према северозападу, мења тежиште ка североисточном правцу ка комуникацији Прилеп – Велес и Прилеп – Градско. Друга армија усмерила је дивизије ка Штипу да би овладала Градецом који затвара десну обалу Вардара. Француска коњичка бригада генерала Гамбета упућена је преко планина ка Скопљу. Српска војска је за 10 дана овладала централним територијама Македоније, растројила немачке снаге и онемогућила долазак и рокаде јединица.

У Бугарској 25. септембра долази до немира, а антединастички покрет завршиће тако што ће краљ Фердинанд абдицирати 3.

5 Исто, стр. 373, 374

октобра у корист свог најстаријег сина Бориса. Стање на ратишту и бугарски порази који се нижу пред српском офанзивом, у Софији се све више говори да је рат изгубљен. Бугарска влада 25. септембра доноси одлуку да се затражи сепаратни мир са Антантом. Бугари су показали лице брзог уласка у рат против Србије, а сада траже сепаратни мир како би спречили тешке последице које би им се десиле као поражавајуће државе. Знајаући шта су чиниле у окупационој зони Србије - денационализација, пљачкање, убијање, рушење и паљење и намеру да мобилишу српске младиће за њихову војску у Бугарској се увукао страх од српског реванша. Једини начин да избегну могућност српске операције на њиховој територији био је да се сепаратним миром савезници обавежу да српска војска неће прелазити бугарску границу. Бугарска је потписала капитулацију 29. септембра а сутрадан 30. у 12 часова прекинута су сва непријатељства. На дан потписа капитулације српска Друга армија већ је била на бугарској територији. Српска Прва армија нашла се пред Кумановом и Страцином. Савезничке снаге остале су далеко иза српских. Француска коњица генерала Гамбета једина је пратила темпо наступања српске војске, и она је ушла у Скопље 29. септембра у коме се задржала борећи се против заосталих непријатељских снага. Оваква фронтовска линија савезника, захваљујући српској војсци, према непријатељу имала је један полукружни облик од 200 км. Струга - Скопље - Крива Паланка - Берове, натерала је бугарску Владу да потпише капитулацију како би избегла преношење рата на своју територију. Заробљено је „90.000 војника и 800 топова, стотине бацача и митраљеза и огроман ратни материјал”.[6]

Ударац главном српском противнику на Балкану, Бугарској, није значио завршетак ослобођења Србије. Гоњење је настављено према северу – Нишу – у борбама са германским трупама, које су се одсудно бориле. Ниш, као главна раскрсница, био је главни циљ Прве армије. Из искуства српска страна није искључила могућност да се у борбама за Ниш, учествују и Бугари који би изневерили конвенцију о примирју - капитулацији. Генарал Бојовић у складу са д’ Епереовом директивом од 30. септембра убрзава напредовање Прве армије, која је сада ојачана француском коњичком дивизијом

6 Петар Томац, наведено дело, стр. 651

и убрзано форсирају правац ка Нишу. Српска Друга армија рокирана је са бугарске границе и успоставила је борбену линију Крива Паланка - Скопље, како би била спремна да дејствује на два стратегијска правца - на север или на Софију. Тек после абдикације краља Фердинанда 3. октобра Бугарска престаје бити непријатељ. Сада су савезници имали отворен пут за напредовање према северу. Српска Друга армија има борбени поредак лево од Прве, и њени правци гоњења непријатеља воде преко Космета за Црну Гору и Босну и Херцеговину. Успостављање ове рокаде трајаће неколико недеља.

Сви покушаји Германа да се заустави продор код Ниша били су узалудни, јер је Прва армија 3. октобра разбила непријатељску дивизију и ослободила Врање. Непријатељ се сада суочио са мноштвом борбених група у својој позадини, наоружане чете (крстарећа одељења), која у многоме ометају стабилизацију непријатељског фронта и значајно олакшавају нападање Прве армије према Нишу којој сјајно асистира француска коњица. Српска Врховна команда успорава 9. октобра Прву армију и упозорава је на опрез у додиру са Немцима.

Снаге двеју царевина у Нишу, одморне, добро наоружане и освежене новим трупама, одлучиле су да Ниш бране одсудно запоседањем јаких положаја на линији: Селичевац – Курвин град – лево обала Топлице. Однос снага био је више него два пута бројнији и јачи и опремљенији од српске војске која је нападала. Прва армија је била потпуно усамљена са- 6.000 пушака и удаљена од друге армије 180 км а од остале савезничке војске 80 км. Главнокомандујући, генерал д’ Епере тражи да Врховна команда, која је у Скопљу, категорички нареди да Прва армија обустави даље напредовање, док не пристигну остале војске. Д’Епере „Прва српска армија срља у авантуру и она ће компромитовати цео наш успех; Зато апсолутно обуставите њено наступање ка Нишу“.[7] Грандиозни успеси српске војске на „споредном11 савезничком ратишту забринуле су и пријатеље и непријатеље.

Врховна команда која је 9. октобра из Скопља координирала операцијама, нашла се у ситуацији да јој се намећу одлуке које

7 Ђ. Јеленић, наведено дело, стр. 375

неће бити у духу намера појединих чланица Антанте (В. Британија и Италија). Када се у круговима Антанте морало признати подвиг српске војске која је отворила врата слома Централних сила, неке чланице почеле су да отворено исказују своје интересе на Балканском полуострву. Сада када је Бугарска капитулирала, Енглези траже да се тежиште балканске војске усмери на капитулацију Турске – Цариграда. Италија појача своје снаге у Албанији да би спречила заузимање Скадра од стране Србије.

Приоритет српске војске је напредовање у долину Мораве. Врање је ослобођено 4. октобра, а војвода Бојовић долази 9. у рејон Ниша. Врховна команда се слаже са ставовима које је донео војвода Бојовић, упркос захтева д'Епереа да се стане. И командант Врховне команде Регент Александар, као и војвода Мишић, одобравају одлуку војводе Бојовића за операцију ослобађања Ниша.

Шта је то што је било у супротности са комбинацијама „великих" српских савезника? Морални фактор играо је пресудну улогу у продужењу операција по сада српским стратешким циљевима, а то су избијање на реку Дрину, Саву и Дунав.

Битка за Ниш трајала је два дана, вођена је огорчена борба и благодарећи ратној срећи (без ризика нема ни успеха) Ниш је 12. октобра у подне освојен. После Ниша ослободилачки цунами све је пред собом рушио. Извор снаге био је пун резервоар националне енергије која је нагомилана жељом за повратак својим најмилијима и завичају који више од три године нису могли видети, а у мислима су стално имали и сањали. Ређају се ослобађања градова: 15. октобра Крушевац, 19. Зајечар, 26. Чачак и Крагујевац, 28. Ужице и Пожаревац, а 1. новембра највише ратом разорени мученички Београд. Поражене германске снаге иза себе све су рушиле и палиле мостове, пруге, железничке станице итд. Избијањем на Дрину, Саву и Дунав, уз одмор и какво-такво учествовање у слављу, српска војска прелази граничне реке и наступа ка северу и западу. Српска војска 14. новембра улази у Вировитицу и Печуј, 15. новембра на Ријеку, Баји и Оршаву, 19. у Сегедин и 22. у Арад. Друга армија преко Космета и новопазарског Санџака наступа ка Сарајеву. Делови Друге армије упућени су у Црну Гору и на Јадранско море. У Скадар српске трупе стигле су 30. октобра. У Сарајево Друга армија улази 6. новембра, у Котор 8. а Дубровник

је свечано дочекао српску војску 14. а Сплит 18. новембра. Продор српске војске на јужне области аустроугарске монархије - Банат, био је у духу плана српске Владе на реализацији националних захтева Србије. Тај план имали су српски посланици у Лондону, Паризу и Риму и служио им је као водич с представницима тих земаља, као основа за мировне преговоре.

Свакако о Банату Срби су били чврсто на становишту да је то увек био српски и да ту Срби живе. То што су Мађари окупирали тај простор када су стигли у Европу није ништа могло умањити став Србије да је Банат Српски. Као Богом дана равница Банат пружила је све услове за живот и културно одржање српског бића како у Угарској, тако и двојној монархији. Етнички је српски простор насељаван Мађарима, Немцима и Румунима али је српска већина у многим местима опстала. Став српске Владе је био да Банат по ослобађању припадне Србији. Али овај муњевити продор српске војске и ослобађање равног Баната имао је једну ману, а она је, није постојао план о запоседању (успостављање локалне власти).

Д'Епере је захтевао од српске команде, 30. октобра, да из политичких разлога пребаци неколико десетина српских војника преко трију река само из разлога да у званичном коминикеу може известити да су српски војници прешли на леву обали Дрине, Саве и Дунава.

Начелник штаба војвода Мишић по ослобађању Србије рачунао је да се после исцрпљујуће стратегијске борбе да војсци одмор, али је прихватио захтев за групно запоседање левих обала река на аустроугарској територији, а главнина да се одмори. Војска се није дуго одмарала јер су међународни догађаји, а првенствено потписивање примирја између Италије и Аустроугарске 3. новембра, утицали су да је генерал д'Епере захтевао од српске Врховне команде да хитно пребаци трупе на просторе где живе Југословени, а то су Банат, Босна и Херцеговина, Хрватска и Далмација.

Председник Владе Никола Пашић, који је боравио у Паризу, такође је 2. новембра јавио војводи Мишићу: „Хитајте најбрже ићи у Босну, Банат и Срем и друге области Аустро-Угарске“.[8]

8 Д. Јанковић и Б. Кризман, *Грађа о стварању југословенске државе* I, Београд, 1964., стр. 159

Отпочела је трка за Банат. Истог дана, 3. новембра, једна комитска група прешла је код Великог Градишта у Румунију, напала мање њемачке војне формације. Коњичка дивизија пребачена је на леву обалу Дунава у рејону Великог Градишта (5. и 6. новембра) и њени делови су заузели - ослободили села око Беле Цркве. Коњичка дивизија у пуном саставу - 12. новембра започела је операцију запоседања Баната. По преласку српске дивизије у Банат, почеле су долазити бројне делегације банатских Срба. Свака делегација из банатских места око Беле Цркве молиле су и тражиле да српске трупе дођу и запоседну њихова места и села. Разлог више да Срби запоседну Белу Цркву и околину те Вршац и Панчево је страх да када се повуку Немци могли би настати нереди и општа анархија.

Српска Врховна команду у свом коминикеу од 6. новембра саопштава да српске трупе пребацује преко Дрине, Саве и Дунава на позив становништва. И заиста, где год су стигле, српске трупе дочекане су са одушевљењем, сем неких случајева у источном Банату где је био знатан број Румуна. Овакав дочек српске војске дао је моралну снагу трупама и сазнање да су ушли на територију братског народа - српског и словенског. „С обзиром да су савезници – Италија, потписали примирје са Аустроугарском, мајор Маринковић, који је био официр за везу код савезника у Солуну, јавља српској Врховној команди, да у коминикеу израз продирање, операција замени термином мирна окупација по позиву и вољи народа."[9]

Многи појединци из Војводине који су били припадници српске војске, по наређењу министра војске генерала Рашића, упућени су у Банат. У запоседању северне области са тежиштем на Банат, српска Врховна команда имала је пуну подршку француске владе. Српски успех обрадовао је д'Епереа који је наредио да се француске трупе заједно са српским усмере на групу армија фелдмаршала Макензена, који је био командант југоистока Европе - Румуније, Србије и Црне Горе. Уколико се укаже прилика српско-француске снаге треба да формирају нови фронт против Немачке - јужни фронт. И овај пут српске снаге би поднеле главни терет.

Српска Врховна команда 5. новембра наређује командантима својих армија да запоседну земље Аустроугарске. „У Банату узети

9 Исто, стр. 159

линију Бела Црква – Вршац – Темишвар и десетак километара источно од ње; на северу достићи реку Марош, у Бачкој узети линију Суботица - Баја; на западу и северозападу развити акције у целом Срему, Славонији, Хрватској, Босни и Херцеговини и Далмацији.“[10]

Највише је напредовала Коњичка дивизија која је 8. новембра заузела Белу Цркву, а становници су са великом одушевљењем прихватили српску војску, У Вршцу када је стигла дивизија на домак града, изашла је српска делегација на челу са владиком, те замолила команданта да не улазе у Вршац јер су Немци претили да ће извршити одмазду над становницима ако српске трупе уђу у град. Командант је уважио молбу. Српска војска ушла је у Вршац 10. новембра. Српске трупе заобишле су Темишвар и избиле на леву обалу реке Марош - 15. новембра, а коњичка бригада у 10 часова 17. новембра ушла је у Темишвар. И овде је величанствено и одушевљено дочекана српска војска од становништва. На североистоку, делови коњичке дивизије заузели су јужни део Новог Арада 20. новембра а сутрадан била је цела варошица ослобођена. Како није било никаквог војног отпора српској војсци, наређено је да се у Банату што више простора запоседне. „За овај мах ти крајњи максимални захтеви могу се смањити, а никакво даље повећати.“[11] То потврђује и податак да је „српска Врховна команда јавила капетану Димитријевићу да генералу д'Еперeу саопшти границе територије које су запоселе српске трупе... нагласивши да је та линија заузета из стратегијског разлога и да је не могу преотети ни мађарске ни румунске трупе. Румуни могу бити само источно од те линије. ... Дефинитивно решење овог питања је ствар одговарајућих влада.”[12] Запоседање Баната није било остварено под борбом већ без отпора, јер је српско, а и румунско становништво српску војску прихватило је као ослобођење.

Немачка је била пред капитулацијом, и њене снаге су гледале како да се повуку без борбе и губитака. То не значи да није било мањих

10 Драгољуб Кочић, “Продор Српске војске у Банат и атар Румуна, Зборник радова, Научни скуп “Србија 1918. и стварање југословенске државе, стр. 325

11 Исто, стр. 327

12 Исто, стр. 327

протеста од стране румунског становништва које се манифестовало истицањем румунских застава и других националних симбола на јавним местима. Ове појаве су предводили бивши аустроугарски официри и војници румунске националности. Озбиљан отпор Румуна био је јачи и организованији у источном Банату, источно од линије Нова Молдава – Ораовица – Темишвар – Нови Арад. Несумњиво да је ту доминантно румунска популација која је пљачкала магацине, изазивала нереде и уопште демонстрација силе са погледом према западу од ове линије. На сву срећу до сукоба између српске војске и румунског народа није дошло, а питање граница решено је на мирни начин.

Румунија је три дана пре капитулације Немачке објавила рат Централним силама и тако ушла у блок савезника и утицала да Румунија добије границе које су задовољиле и Букурешт и Београд.

Победоносна српска војска са савезничким снагама Француске у другој половини октобра дала је до знања да је нико не може зауставити пре прекида рата 1918. године. И баш у Бечу деси се манифест цара и краља Карла 16. октобра у којем се обраћа свим својим поданицима. „Тешке жртве рата морају нам осигурати частан мир, па с Божијом помоћи стојимо на његовом прагу... Аустрија има да према вољи својих народа постане савезна држава, у којој свако племе на својем територију твори своју властиту државну заједницу."[13]

На овај манифест „упецали" су се многе католичке институције у Аустроугарској, формирана су се многа народна већа сваког народа који говоре исти језик, који између себе бирају своје представнике - заступнике на царевом већу.

Амерички одговор на царски манифест био је: ; против царске одлуке за аутономију народа у Аустроугарској и изричито се каже да сви народи треба да самостално одлуче о својој судбини, а не да им цар одређује аутономију. У поруци се каже да су народне тежње Југословена за слободу природне.[14]

13 Фердо Шишић, Документи о постанку Краљевине СХС 1914. - 1919., Загреб, 1920., стр. 176

14 Исто, стр. 179

На простору Аустроугарске јужнословенски народи преко народних већа преузимају сву власт после 29. октобра, када Беч раскида - напушта Немачку и тражи сепаратни мир.

Југословенски народи Славоније, Хрватске, Далмације, Истре и Босне и Херцеговине, Боке од Херцег Новог до Будве, манифестују праву еуфорију и жељу за стварање заједничке државе Јужних Словена који говоре исти језик (сем Загорја и дела обале – чакавштина), имају сличне обичаје и традицију, а једина вододелница је вероисповест – православље, католичанство и ислам. У будућности нове државе, на жалост, вероисповест ће бити камен спотицања пројектован од католичког клера.

Непосредно пред Први светски рат Краљевина Србија потписала је конкордат са Ватиканом. Улога Ватикана и католичке цркве у процесу стварања нове државе - Јужних Словена - била је веома сложена, перфидна и са пуно захтева за њен статус у новој држави. Ватикан је свим снагама утицао, настојао и подржавао Италију и њене претензије на источну обалу Јадрана и чинио велики притисак на излазак православља на топло море. Створени католички корпус није био јединствен, било је бискупа и надбискупа који су са националног становишта (расног) подржавали нову државу, али је било и немали број оних који се нису супротстављали Ватикану.

Тако је српска војска, која ће се у новембру 1918. наћи на простору Аустроугарске, позивана и срдачно дочекивана, убрзо бити суочена са веома сложеном ситуацијом народа, нарочито у Далмацији, где су морале стати у заштиту Далматинаца од напада Италијана и Ватикана са циљем да се завлада источном обалом Јадранског мора, позивајући се на Лондонски уговор из 1915, али који никад није ратификован.

ЗАКЉУЧАК

Српски народ после дефинитивног губљења државе 1459. године, на Берлинском конгресу 1878, коначно враћа своју државност, коју су морале да признају све велике силе тог доба (Аустроугарска, Њемачка, Енглеска, Француска, Турска и Русија).

Прво што би о „пореклу" Срба на Балкану требало разматрати је оспоравање „тезе" Константина Порфирогенета, цара Византије, да су Срби углавном „дошли" на Балкан у 7. вјеку, тј. 633. године.

Српска наука, отпоче аргументовано да негира до тада преовлађујућу теорију о поријеклу нашег народа. Археологија, топономастика, лингвистика, епистемологија – откривају хиљадугодишње доказе о становницима Винчанске цивилизације и њен континуитет од око 9000. година па све до данашњих дана. Винчанску цивилизацију географски можемо да вежемо за цео југоисточни простор Балкана и шире. Становници те цивилизације, а на основу ДНК, далеки су преци Срба, Македонаца, Хрвата, становника простора Босне и Херцеговине, Црне Горе.

Кретање становништва са Балканског полуострва било је углавном ка Азији – Индији, а такође је доказано да су се многи вратили на старе просторе.

Нестанком Сумерске цивилизације (3.700 г. п.н.е) добијамо сазнања да су становници Винчанске цивилизације, који су се вратили из Индије (Срби), свједоци да је та сумерска цивилизација заиста постојала и да је потоп те цивилизације једини прави и у историји доказан.

Срби у прошлости нису водили ратове. На то их присилише њихови сусједи, првенствено на сјеверу – сјеверозападу – Германи. Као велики народ који се налазио између Балтичког и Јадранског мора, непрестано је био изложен нападима са истока, а и са сјевера од Англосаксонаца, Германа – једном ријечју од Нордијаца.

Ширењем Римске империје на Балкан успостављен је миран живот становника. Истина, многи су се повукли на сјевер преко Дунава и Саве, а падом Римског царства 476. године, почиње повратак на стари простор. Изненађење је чињеница да је значајан број староседелачког становништва романизиран.

Поделом Римског царства за време владавине Теодосија 395. г., повратак Срба био је динамичнији у источном дјелу који је касније добио назив Византија.

Сви Срби и Словени вјеровали су у више богова (нпр. свети Вид, Перун, Сварог итд.). Практиковали су саборност (духовну блискост многих људи који живе заједно). Бог Перун је громовник, Сварог је у исто вријеме и Перун и Световид.

Појава хришћанства није умањила стара вјеровања код Срба и Словена, посебно Руса. Тек расцјеп – подјела хришћанства на римокатоличанство и православље – донесе катастрофалне посљедице, а то су религијски ратови.

Хришћанство је код Срба поштовано и практиковано по Божијој жељи.

У раном средњем вијеку започе борба за конституисање државе која би била гарант несметаног живота. Од тада до данас прошло је 1,200 година. Само 200 година Срби, у доба Немањића, имаше царство и уређену државу – краљевскоцарску државу.

У средњовјековној Србији, а посебно у вријеме цара Душана, његов Законик, садржајно је био божански - праведан. Косовска битка била је велики и исцрпљујући задатак опстанка српског народа и могло би се рећи да нас је Бог спасио. Од 1389. до 1459. године Србија се успјешно борила за свој опстанак против два противника – Турака, а са сјевера и запада против римокатоличких држава – Мађарском, Аустријом, а на јадранској обали и са Млечанима.

И то све преживи Србија, што би се рекло Бог је сачувао. Наша црква православна, посебно после обнављања Пећке пратријаршије, духовно је нахранила наш народа и створила услове да поведе борбу за коначно ослобођење од 380-годишње турске владавине. "Мало се говорило или писало о кућној општини, као најбољој школи за гајење и учвршћивање родољубља, морал и вере: оно је у неку руку најбоља превентивна полиција за своју чељад. Ето како је и чиме општина

могла под турском силом сачувати српску народност, неокрњену и нетакнуту”.[15]

У Првом свјетском рату, мала Србија са четири милиона становника, би нападнута од Германа и Бугара у октобру 1915. Пре почетка рата, како каже немачки фелдмаршал Макензен,[16] трудили су се да придобију Србију за савезника. Србија је сама одлучила на чијој ће бити страни. У изабраној страни, Антанти, имала је подмуклог непријатеља – Енглеску. Она није дозволила превентивни напад Србије на Бугарску, пре германског напада. Макензен каже да је био важан моменат напада на Србију, када се Бугарска ступила у савез са Аустроугарском и Немачком.

Последице другог напада на Србију 1915. године биле су трагичне. И тада је, можемо рећи, Бог сачувао Србе. Понављам, незапамћен историјски моменат је повлачење Србије из Србије. Нећу намерно да кажем библијски, библијско није доказано, а ово јесте што је доказ да Бог чува Србе. Војска, државна администрација (влада, министарства итд) стижу на Крф. Србија остаје субјекат међународних односа, доноси своје одлуке као савезница Антанте. Божански пробој Солунског фронта, 15. септембра 1918. и ослобођење Србије, остаје нам као наук да су о томе искључиво одлучивали српска влада и генералштаб.

Стварање СХС, Краљевине Југолсавије, па комунистичке Југославије, разорило је све оне српске врлине, које је Србија исказала и оставила као свједочанство Божјег народа до 1918. године.

15 Видјети више: Владимир Карић, Србија – опис земље, народа и државе, стр. 600-620.

16 Аутобиографска забиљешка Младена Ст. Ђуричића, бившег бродарског капетана, приликом пловидбе од новог Сада до Смедерева. Генерал Макензен је спроведен у Солун.

ПРИЛОЗИ

ПРИЛОГ 1

ДРУГИ О СРБИМА

Српска душа се не дâ сецирати

(Жанина Клапје)

Француска књижевница Жанина Клапје објавила је 1918. године књигу под насловом "Легендарна Србија". Књига је јамачно писана за време Првог свјетског рата. У њој ауторка са великим одушевљењем пише о Србима.

Српска душа је толико јака да је ништа не може сломити. Она има тако висок осјећај о части, она у њој живи петрифицирана (окамењена). Српска душа је далеко од вештачке препредености прогресивне цивилизације. Она је способна истовремено за најтежа трпљења и највеће херојство.

Снажна раса, коју дуго ропство није било кадро сломити, Срби, опкољени смртним непријатељем – Турцима, Арнаутима, Бугарима, Мађарима, Немцима и другим – одавно су привикли да се концентришу у свом стрпљењу.

После оваквог признања о Србима, само 75 година касније, односно 1995. године, француски предсједник „Ширак завапио је да Америка коначно ... крене у бомбардовање Српске. Није пропустио да се нађе у првим редовима и приликом припрема за бомбардовање СРЈ, током фебруара и марта 1999...."[1]

(**Роберт Ситон Вотсон**), био је уредник недељника "Нова Европа" од 1916-1920. године. Један је од оснивача Српског потпорног фонда, најзначајнијег просрпског удружења у Великој Британији током Првог свјетског рата. Он је одржао говор у Краљевском колеџу у Лондону, 10. марта 1915. године, под називом "Српски дух".

1 **Алекса Буха,** *Европа или Америка (О будућности Запада); Европска унија у потрази за идентитетом*, **Сл. лист СЦГ, Београд, стр. 141**

Данас је све шире прихваћено мишљење да је Србија тријумфално одбранила своју позицију у редовима савезника (побједа над Аустроугарском 1914)... и да је изузетно допријела заједничком добру, у тој мјери да има право да буде пуноправно разматрана у поравњавањима кад се рат заврши. Срби су први задали ударац АУ превласти и удружили се са Белгијом на другој страни Европе. Срби су задржали огромну војну силу, која би вјероватно скренула на запад и на Галицију. Према званичној мађарској процјени (а која је била у саставу АУ војске), и тачној процјени – да су губици Аустроугарске у првој години рата били 148.000 и то 38.438 убијених, 92.955 рањених и 12.208 зарробљених – Србија је формирала бедем између Централних сила и Турске, и тиме пореметила планове Берлин-Багдад и од Беча-Будимпеште до Солуна.

Код Срба су војска и народ једно, на начин који је нама, на нашем острву, сасвим стран. Шкоти радо у Србима препознају своју набуситу, ратну природу коју су њихови преци усвојили и развили под моћном владавином Роберта Бруса (Robert the Bruce)

Вотсон говори да је упознао многе официре, често се забављао са њима у мензи, и са њима заједно посјетио многе њихове гарнизоне и кампове. Нико ко је био свједок тако савршеног односа између официра и људства, не може а да не буде одушевљен том чудовишном мјешавином дисциплине и другарства. Неко би помислио да је то природно у војсци у којој капетан често заповиједасвоме брату или рођаку. Додуше, има много сличних војски гдје ово није случај. Свакако је српска војска задојена духом демократије у најбољем смислу ријечи.

ПРИЛОГ 2

Mr RATOMIR MAKSIMOVIC
Kapetan bojnog broda

SRPSKA VOJSKA U DALMACIJI 1918.

Osnivanje Privremene vlade Dalmacije 1918. godine[1]

Uprava Narodne organizacije za Dalmaciju, na sjednici od 2. novembra 1918, imenovala je, po nalogu Narodnog vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu, Zemaljsku vladu za Dalmaciju sa sjedištem u Splitu.[2]

Prema kazivanju dr Josipa Smodlake, do formiranja te vlade došlo je zbog neefikasnosti postojećeg Narodnog vijeća, koje - prema određenim izvorima - nije bilo u stanju „da obuzda političke osvete koje su mogle da se izrode u anarhiju“. Pošto su vijesti o sličnim pojavama stale dolaziti iz pokrajine, Narodno vijeće sazvalo je već prvih dana novembra konferenciju u cilju da se postavi „redovita državna uprava koja će zavesti red u gradu i pokrajini“.[3]

Izbor Vlade izvršen je na konferenciji, uz prisustvo svih značajnih subjekata političkog života Splita i Dalmacije, koji su se tih dana zatekli u gradu. Bili su to članovi Narodnog vijeća (Uprava Narodne organizacije), narođni poslanici, stranački prvaci i predstavnici težaka i radnika. Vladu su sačinjavala tri advokata: dr Jovo Krstelj, dr Josip Smodlaka i dr Vjekoslav Škarica.[4]

1 Spominje se i »Zemaljska vlada Dalmacije«. Dr Josip Smodlaka, član prve vlade za Dalmaciju, upotrebljava naziv »Privremena vlada Dalmacije«, koji smo i mi prihvatili.

2 Narodna biblioteka Split (NBS), Novo doba, br. 147, 1918, str. 1.

3 Dr Josip Smodlaka, *Zapisi,* Zagreb 1972, str. 57.

4 Isto.

Povjerenje Vladi izglasano je jednoglasno, što joj je u samom početku dalo snagu autoriteta. Za zamjenike članova Privremene vlade Dalmacije određeni su dr Uroš Desnica, dr Jerko Machiedo i dr Privislav Grisogono.[5]

Vlada je imala tri uzora. Za vojne poslove bio je odgovoran dr Jovo Krstelj, za upravne poslove dr Josip Smodlaka koji je ujedno bio i predsjednik splitske opštine, za finansije i drugu državnu imovinu dr Vjekoslav Škarica.[6] Zamjenici su držali sljedeće sektore: sudstvo (dr Uroš Desnica), školstvo i narodno zdravlje (dr Jerko Machiedo) i socijalno snabdijevanje (dr Prvislav Grisogono).[7] Drugim1 važnim sektorima upravljali su: Milan Manišić (prehrana), dr Gojo Bulat (saobraćaj i javni radovi) i Šimun Raha (trgovina i obrt).[8]

Prva odluka koju je Privremena vlada donijela bila je da se postojeća administrativna organizacija pokrajine ne mijenja.[9] Vlada je imala velike finansijske poteškoće i tražila je način kako da ih riješi. Pokrenula je list „Dalmatinski glasnik“, koji postaje zvanični organ vlade.[10]

Pokrajinska vlada živjela je i radila u izuzetno teškim uslovima: glad, slabe veze sa opštinskim vijećima, prijetnje od strane Italije. Vlada je posebno vodila borbu za političko jedinstvo sa Narodnim vijećem u Zagrebu, koje je imalo malo sluha za ono što se dešavalo na prostoru Dalmacije. Vlada je 30. novembra 1918. izdala naredbu o amnestiji za sve osuđenike koji su kažnjeni za djela učinjena po paragrafu 58—61 KZ odnosno 334—337 Vojnokaznenog zakona i čl. 4 Zakona od 17. decembra 1862, koji se odnosi na veleizdaju. Svim puštenim zatvorenicima koji nisu bili iz Dalmacije naloženo je da napuste pokrajinu da bi se time otklonili mogući uzroci nereda.[11] Dosljedna opredjeljenju za ujedinjenje sa ostalom braćom (Srbima), Vlada u Splitu izdala je naredbu da se na svim javnim zgradama i uredima viju dvije zastave: hrvatska i srpska.[12]

5 NBS, *Novo doba*, br. 147, novembar 1918, str. 1, 3.

6 NBS, Zora, br. 5, 1918, str. 1.

7 Isto.

8 Isto.

9 NBS, *Dalmatinski glasnik*, br. 1, 1918, str. 1.

10 Isto, br. 2, 1918, str. 1.

11 Dr Josip Smodlaka, *Zapisi,* str. 59.

12 NBS, *Novo doba*, br. 149, 1918, str. 2.

Suđenje se imalo sprovoditi „u ime naroda“, a zakletva se polagala Privremenoj vladi Dalmacije. „Zvanični jezik vrhovnog i kasacionog suda jest hrvatski ili srpski.“[13]

Razrješavanju zakletve vjernosti propalom austrijskom režimu morali su bespogovorno pristupiti svi činovnici i namještenici u Dalmaciji.

Tekst zakletve glasi: „Zaklećete se Bogom Svemogućim i obećati čašću da ćete biti vjerni državi Srba, Hrvata i Slovenaca te da ćete opsluživati sve zakone i zakonske odredbe. Pošto ste pak osposobljeni za vršenje sudačke vlasti zaklećete se osobito, da ćete građanskim i kaznenim poslovima vršiti Vaše znanje po vašem najboljem znanju i savjesti, da ćete dijeliti jednaku i nepristrasnu pravicu svakome bez obzira na njegov društveni i imovinski stalež, da ćete suditi po zakonu, a pri tome da se nećete dati zavesti ni od kakve druge strasti ili cilja već da ćete u svakoj prigodi poštovati samo istinu i pravicu. Tako mi Bog pomogao.“[14]

Svi bivši austrijski žandari koji su ostali u službi morali su se odreći carske zakletve i položiti novu koja je glasila: „Kunem se bogom svemogućim da ću biti vjeran i odan državi Srba, Hrvata i Slovenaca, te da ću biti pokoran Narodnom vijeću SHS u Zagrebu i Privremenoj vladi Dalmacije u Splitu i od njih meni pretpostavljenim starešinama, te da ću vršiti sve zakone koje su Narodno vijeće Srba, Hrvata i Slovenaca i Privremena vlada u Dalmaciji potvrdili, i na novo izdali, odnosno preinačili. Kunem se da ću savjesno ispunjavati dužnosti koje mi pripadaju kao žandaru i žandarskom oficiru, u pogledu službe za javni red, mir i sigurnost po naputku, a da će mi pri tome uvijek biti pred očima samo korist države i da ću vjerno čuvati službenu tajnu. Tako mi Bog pomogao.“15[15]

Na političkom i vojnom planu, Privremena vlada Dalmacije naročito je bila izložena pomorskoj i kopnenoj blokadi koju je preduzela Italija. To je bila velika opasnost i za međusobne odnose unutar Antante. Na razrješenju te blokade tokom 1918. i 1919. godine veoma aktivna je bila američka strana.

Protesti protiv blokade i okupacije Dalmacije od strane Italije i podrška Privremenoj vladi u Splitu zahvatili su čitavu Dalmaciju. Narodna vla-

13 NBS, *Dalmatinski glasnik*, br. 5, 1918, str. 1.

14 NBS, *Dalmatinski glasnik*, br. 4, 1918, str. 1

15 NBS, *Dalmatinski glasnik*, br. 8, 1918, str. 1

da Bosne i Hercegovine uputila je podršku Vladi u Splitu i poslala predsjednicima velikih sila Francuske, Velike Britanije i SAD telegrame sljedeće sadržine: „Pridružujemo se protestima vlade Dalmacije protiv zaposjednuća Istre, hrvatskog primorja i Dalmacije, koje sačinjavaju integralni dio jedinstvene države Srba, Hrvata i Slovenaca. Umoljavaju se savezničke vlade da poduzmu nužne korake i mjere kako se privremena vojna okupacija napred spomenutih područja ne bi izražavala sa teritorijalnim aneksijama naših neprepornih jugoslovenskih nacionalno čistih područja.“16[16] Sa tim telegramom predsjednik Narodne vlade Bosne i Hercegovine Atanasije Šola upoznao e kraljevsku srpsku vladu, odnosno Nikolu Pašića, moleći ga istovremeno da i srpska vlada uputi protest slične sadržine saveznicima.[17]

Zbog okupacionih postupaka Italije na jugoslovenskom Jadranu, privremena vlada Dalmacije, preko Vlade Bosne i Hercegovine, šalje početkom novembra telegram srpskoj vladi u kojem detaljno opisuje okupaciju Dalmacije i moli da interveniše kod saveznika kako bi se zaustavila okupacija: „Od traga četiri dana počela okupacija pojedinih mjesta i otoka dalmatinske obale sa strane italijanskih bojnih lađa. Talijani su se iskrcali u Visu, Komiži, Lastovu, Veloj Luci, Mljetu i Zadru. Ispočetka bili mirni i susretljivi navodeći da se skrbe i da se zaklone od njemačkih podmornica i radi uzdržavanja mira i reda, koji nigdje nije bio narušen. Malo po malo ostali izvješavati na javne zgrade samo talijanske zastave i pretvoriti časoviti zaklon u okupaciju. U Zadru osim policijskih mjera hoće da zakunu činovnike u ime kralja Italije. Okupaciju pretvaraju u vršenje djela suvereniteta. U Zadru zabranili dolazak parobroda i osoba bez prethodne dozvole talijanskih komanda. Zaposjeli brzojav, poštu i telefon, te tako prekinuli telefonsku vezu ostale Dalmacije sa Zadrom.

Obzirom na već nastalo primirje molimo da se u ime naše vlade obratite vladi Kraljevine Srbije molbom da isposluje kod Antantinih vlasti da odmah prestane okupacija sa strane talijanske vojske da se svakako uz talijanske izvjese zastave i ostali Antantinih država. Da, okupacija Dalmacije bude izvedena skupa u ime Antante, i sa lađama bilo koje Antantine vlasti rađe nego Italije, koja je s nama u sukobu interesa *i* očito

16 Arhiv BiH, 13607/18

17 Isto

pokazuje osvajačke težnje. NEOPHODNO JE STOGA NUŽNO, DA SRPSKA VLADA KAO INTERNACIONALNA PREDSTAVNICA JUGOSLAVIJE POŠALJE U DALA4ACIJU ODJELE SRPSKE VOJSKE DA SE USPOSTAVI RAVNOTEŽA KOJA JE BILA NARUŠENA TALIJANSKOM OKUPACIJOM I DA SE TAJ SAMOVOLJNI KORAK CIM PRIJE OSLOBODI.“[18]

Ovim telegramom Privremena vlada Dalmacije, autonomnim djelovanjem pozvala je srpske trupe da zajednički spasavaju pokrajinu od cjelokupne okupacije koja je prijetila od Italije.

Dolazak srpske vojske u Dalmaciju 1918.

Probojem Solunskog fronta 15. septembra 1918. srpska vojska, nošena visokim moralom koji je zadivio njene saveznike na frontu, oslobodila je Srbiju od okupacionih jedinica Bugarske, Austrougarske i Njemačke i 30. oktobra njeni vojnici su sa desnih obala Drine, Save i Dunava gledali na teritorije sa kojih su, sada već poraženi, osvajači iz Beča i Budimpešte preduzeli okupaciju Srbije 1915. godine.

Front Centralnih sila na zapadu bio je pod punom kontrolom Antante i njenih saveznika. Početkom novembra otpočela je opšta operacija slamanja Njemačke i Austrougarske. Prva je potpisala kapitulaciju 11. novembra, a druga osam dana ranije.

Na istočnom frontu, Balkanu, komanda nad svim savezničkim armijama bila je povjerena francuskom generalu Franše d'Espereu.

Dolazak srpske vojske na obale ovih rijeka označio je, ujedno, kraj autonomnog komandovanja srpske Vrhovne komande i početak njene zavisnosti od komande savezničke vojske, koja je bila koordinator svih dejstava van teritorije Srbije, gdje je trebalo i srpske jedinice da djeluju.

Istog dana kada su srpske trupe zvanično oslobodile Srbiju, srpski vojni predstavnik pri komandi savezničke vojske uputio je srpskoj Vrhovnoj komandi sljedeći zahtjev:

„Komandant Savezničkih vojsaka naredio mi javiti Vam da je iz političkih razloga potrebno što pre prebaciti preko Dunava, Save i Drine nekoliko desetina naših vojnika na pojedinim mjestima gdje to bude moguće,

18 Arhiv BiH 13607/18, telegram Privremene vlade Dalmacije predsjedniku Vlade Srba, Hrvata i Slovenaca za Bosnu i Hercegovinu A. Šoli.

kako bi se u Komunike-u mogio staviti da su naše trupe prešle na teritoriju A. Ugarske“.[19]

Raspadom Austrougarske, situacija na teritoriji južnoslovenskih naroda postala je izvor mnogih opasnosti. Vlada Narodnog vijeća u Zagrebu nastojala je, na sve moguće načine, da uspostavi i kontroliše novu vlast koja će se suprotstaviti raznim oblicima nereda koji su se pojavili raspadom stare vlasti.[20]

U nemogućnosti da obezbijedi bilo kakvu sigurnost svojoj vlasti, a kako je u međuvremenu Italija otpočela okupaciju istočne obale Jadrana i Slovenije, vodeći ljudi u Zagrebu prihvatili su predlog zastupnika V. Koraća (4. XI 1918) da se pozovu Antantine trupe na njihovu teritoriju. Zadatak tih trupa bio je da se odbrani teritorija od bivše vojske Austrougarske koja se dezorganizovano povlačila sa bojišta robeći i terorišući mirno stanovništvo.[21] U Zagrebu je sastavljena posebna delegacija od tri člana (predsjednik Sabora dr Bogdan Medaković, dr Lazo Popović i major Dragutin Perko) čiji je zadatak bio da uspostavi vezu i organizuje saradnju između Narodnog vijeća, na jednoj, i srpske vlade i Vrhovne komande, na drugoj strani.[22]

Članovi misije dr L. Popović i major Perko uspjeli su (uz dosta napora na putovanju) da uspostave kontakt sa srpskom Vrhovnom komandom. Izaslanika misije majora Perka 10. novembra, u večernjim satima, primio je u Beogradu regent Aleksandar. U izvještaju koji je major Perko dostavio Narodnom vijeću kaže se: „Tražio sam da srpska vlada pošalje svoje čete što pre u Bačku, Banat i Baranju, te Međumurje, jake vojničke odjele u Ljubljanu i Zagreb na raspoloženje Narodnom vijeću. Dalje sam tražio sanitetskog materijala, onda stručnog osoblja za željeznice i brzojav, onda hrane u Dalmaciju i Liku, ravno preko Rijeke.“[23] Perko u izvještaju apostrofira regentovu izjavu: „Poručite braći Hrvatima da nećemo žaliti niti štediti srpsku vojsku do posljednjeg čovjeka, pa da Talijane istjeramo iz Rijeke.“[24]

19 D. Janković i B. Krizman, *Građa o stvaranju jugoslovenske države 1.1 — 20. XII 1918,* II, Beograd 1964, str. 423 (dalje: Građa).

20 Građa, II str. 471.

21 Građa, II 469.

22 B. Krizman, *Raspad Austro-Ugarske...*, Zagreb, 1977, str. 152. Građa, II, 475.

23 Isto, str. 161 i 162.

24 Isto, str. 162.

Misija Narodnog vijeća nigdje ne spominje potrebu za srpskim trupama u Dalmaciji. Ona iznosi samo problem hrane u toj pokrajini.

„Privremena vlada Dalmacije" - piše dr Smodlaka u svojim *Zapisima* – „nije mogla podrediti svoju upravu zagrebačkom Vijeću koje je bilo predaleko i slaho upućeno u naše pokrajinske prilike." Može se sa dosta pouzdanosti uzeti da je Privremena ylada Dalmacije samoinicijativno (u ranije citiranom telegramu srpslćoj vladi posredstvom Viade u Sarajevu) zatražila dolazak srpske vojske u tu pokrajinu da povrati izgubljenu ravnotežu prouzrokovanu dolaskom italijanskih okupacionih trupa.[25]

Veze Privremene vlade Dahnacije i Narodnog vijeća u Zagrebu i usaglašavanje njihovih namjera u zajedničkom otporu italijanskoj okupaciji tehnički su bile skoro nikakve. Vlada iz Splita moli Predsjedništvo Narodne vlade u Sarajevu da se svaki dan od 5 do 6 sati naveče omogući telefonska veza između Splita i Zagreba.[26] Obavještenja između srpske vlade i Narodnog vijeća u Zagrebu o stanju na obali išla su preko vojnog izaslanika Kraljevine Srbije pukovnika Simovića. Nešto povoljnija situacija bila je u održavanju veza između Privremene vlade Dalmacije i srpske strane. Ta veza održavana je posredstvom pokrajinske vlade Bosne i Hercegovine u Sarajevu, a mogla se i direktno održavati.

Srpske jedinice koje su dejstvovale na sporednom pravcu, uključujući pravce u zoni jadranskog primorja, poznate su pod imenom „Jadranske trupe". Te trupe su i-male zadatak da što prije zauzmu Kotor i nastave dalje napredovanje. Sva naređenja komandantu Jadranskih trupa pukovniku Milutinoviću stizala su iz Vrhovne komande. U dijelu naređenja komandantu Jadranskih trupa, 3. novembra 1918, stoji pitanje: „da li mu trebaju pojačanja"[27] kako bi mogao forsirati kretanje prema Boki Kotorskoj i dalje u Dalmatinsko primorje.

Naređenje,'nesumnjivo otkriva činjenicu da je komanda savezničke vojske za istok željela da ubrza dolazak srpskih trupa u Dalmaciju, koje su već kasnile. Komanda savezničke Istočne vojske, 7. novembra šalje specijalno naređenje kojim mijenja plan rada od 23. oktobra i posebno naređenje br. 55 24/3 od 30. oktobra. Specijalnim naređenjem odustaje

25 Dr Smodlaka: *Zapisi,* str. 57.

26 ARHIV BiH — Sarajevo, br. 14023/18.

27 AVII, br. 2, kutija 25, fasc. 1, list 6. Građa, II, 464.

se od obrazovanja privremenog čvrstog fronta u sjevernoj Srbiji. Umjesto fronta, saveznička komanda Istočne vojske, na osnovu saznanja o velikim razmjerama jugoslovenskog pokreta na teritoriji Austrougarske, naređuje srpskoj Vrhovnoj komandi:

„Srpska vojska treba da se stara da pokret na sve moguće načine organizira i upotrebi u našu korist za zajedničku akciju protiv centralnih sila. U tom cilju potrebno je direktno umješati se...,“[28]

Jadranske trupe, koje su stigle u Boku Kotorsku, zaustavljene su zbog otežanih uslova kretanja ka Dubrovniku. Jedini način da stignu na obalu južne i srednje Dalmacije bio je kopnenim putem - željeznica iz Sarajeva.

Poziv srpskim trupama za dolazak u Dalmaciju upućen je putem spomenutog telegrama od 8. novembra 1918. godine.[29] Kako su već 6. novembra djelovi srpske vojske ušli u Sarajevo, nema sumnje da je poziv Štabu 2. armije uručen najkasnije do 9. novembra. Vrhovna komanda 7. novembra ovlašćuje generala Božidara Terzića „kao svog izvanrednog izaslanika da u ime njeno pristupi reguliranju sviju vojnih pitanja na teritoriji Bosne, Hercegovine i Dalmacije sporazumno sa Narodnim vijećem u Sarajevu i ostalim narodnim vlastima u tim pokrajinama“.[30]

Generalu Terziću daje se konkretan zadatak formulisan u 8 tačaka. U tački 3 naređuje se formiranje suvozemne narodne vojske u ovim pokrajinama našeg naroda.[31] Tačno se precizira zadatak za Dalmaciju, pa se shodno tome u tački 4 naređuje:

„Organizovanje Narodne flote na primorju Dalmatinskom i njeno osposobljavanje za osiguranje obala od nasilnih povreda stanja, stvorenog proglasom narodnog samoopredeljivanja.“[32]

Cijeneći složenost zadatka koji ovlašćenog srpskog izaslanika čeka u ovim pokrajinama, Vrhovna komanda izričito naređuje „tesnu vezu i saglasan rad sa Narodnim vjećima i ostalim narodnim vlastima čije će želje i potrebe uzimati u obzir“.[33]

28 AVII, br. 2, kutija 25, fasc. I, list 116.

29 NBS, *Dalmatinski glasnik*, br. 1, novembar 1918, str. 19.

30 AVII, br. 2, kutija 25, fasc. 1, list 118.

31 AVII, br. 2, kutija 25, fasc. 1, list 118.

32 Isto.

33 Isto.

Sa ovim zadatkom generala Terzića upoznat je komandant 2. srpske armije u Sarajevu. Komanda ove armije zadužena je da pomogne izvršenje zadatka.[34]

Razvoj srpskih trupa odvijao se planski. Dan poslije povratka majora Perka u Zagreb, Vrhovna komanda 13. novembra izdaje naređenje za akciju svojim trupama na svim sektorima bivših teritorija Austrougarske. Nema nikakvih ograničenja, već se kaže: „Razviti akciju u cijelom Sremu, Hrvatskoj, Slavoniji, Bosni i Hercegovini i Dalmaciji."[35] Od 13. novembra 1918. počinje kretanje srpskih trupa prema obali Jadrana. Presudno je bilo vrijeme izdavanja naređenja, a ono je, opet, bilo u vezi sa koordinacijom rada Komande Istočne vojske sa srpskom Vrhovnom komandom. Problem prevoženja srpske vojske prema obali južne i srednje Dalmacije nije postojao sa kopnene strane. Komandant Sarajevskog odreda izvijestio je pretpostavljenu komandu 13. novembra „da su železnice u Bosni ispravne".[36] Veza bosanskih železnica „sa Jadranskim morem najbolja je u Dubrovniku i Splitu za velike lađe, a za male lađe u Metkoviću".[37] .

O opštoj situaciji u Dalmaciji, srpska strana dobijala je obavještenja od Privremene vlade u Splitu. Obavještenja su se, na prvom mjestu, odnosila na pokret italijanskih trupa i njihove namjere da prodru u krajeve koji nisu ušli u odredbe Londonskog ugovora.[38] Privremena vlada pokazuje veliku zabrinutost, ali i odlučnost da se izbjegnu sve eventualnosti koje bi ugrozile slobodu Splita. Namjere Italije u pogledu Splita bile su istovjetne kao za Zadar i Šibenik. Uz pomoć srpskih trupa, koje su svojim držanjem omogućile pristojan red u Splitu, Privremena vlada učinila je sve da se onemogući podmukla namjera Italije da uz pomoć italijanskih građana u gradu okupira Split. Raspoloženje Splićana zbog pojave italijanskih oficira vidi se iz šifrovanog telegrama upućenog Beogradu iz Dalmacije:

„Narod je jako razdražen i samom pojavom talijanskih oficira u Splitu. Talijanska okupacija Splita bila je nov udar našem narodu u toliko pre što nikakva stvarna potreba nije izazvala niti izaziva okupaciju."[39]

34 Isto.

35 AVII, br. 2, kutija 25, fasc. 1, list 197.

36 AVII, br. 2, kutija 25, fasc. 1, list 207. bosanske železnice imaju ove lokomotive: manevarskih 18, putničkih 28, teretnih 71, zupčastih 42. Vagona: putničkih 372. teretnih pokrivenih 1.076, teretnih otvorenih 2.865.

37 Isto.

38 AS, MID — PO Dalmacija, dosije I, II, fasc. III, 111/18.

39 ARHIV JAZU, JO. 66/38.

Srpska strana imala je na raspolaganju mnoštvo obavještenja o raspoloženju naroda Dalmacije prema srpskoj vojsci. Tako u obavještenju o stanju na području Dubrovnika, Konavala i okoline, učitelj Nikola Srdanović dostavio je imena viđenijih ljudi s kojima se moglo računati na sigurnu saradnju dolaskom u ove krajeve.[40]

U istom obavještenju ukazuje se na simpatizere Italijana - frankovce i njihovo neprijateljsko raspoloženje prema dolasku srpske vojske u Dalmaciju i negativno djelovanje na ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u zajedničku državu. Svjesni svog privilegovanog položaja u Austrougarskoj i plašeći se osvete poslije sloma Monarhije, mnogi frankovački elementi zagovaraju italijanštinu.[41] U oblasti Konavala i Župe Italijani upućuju svoje agente.[42]

Na relaciji između Privremene vlade Dalmacije i Kraljevine Srbije nema ničega spornog. Naprotiv, izražen je veliki stepen saradnje u odbrani Dalmacije, koja nije uključena (Londonskim ugovorom) u okupacione namjere Italije. Problemi su se počeli javljati u odnosu na saveznike, opterećujuči i Privremenu vladu i srpsku stranu.

Italija, dojučerašnja saveznica, željela je da nastalu situaciju na istočnoj obali Jadrana agresivnom ekspanzivnošću što više iskoristi. Ona donosi propis da se na Jadranu može ploviti samo pod njenom pomorskom zastavom (to ne važi za Francuze, Amerikance i Engleze). Držanje Francuza i Engleza je prijateljsko, ali se malo koristi, dok američka strana nastoji da bude najpravičnija.[43] Do nesporazuma, pa i do ruba incidentnih situacija između italijanskih i srpskih trupa dolazilo je zbog tumačenja granica na jadranskom primorju prema Londonskom ugovoru. Srpska Vrhovna komanda moli Ministarstvo vojno za prepis teksta Ugovora koji se odnosi na obalu i ostrva ustupljene Italiji. Ovaj zahtjev upućen je dosta kasno (7. decembra 1918).[44]

Problemi su se javljali u tome što su saveznici ulazak srpskih trupa u dalmatinske gradove i mjesta uslovljavali obaveznim ulaskom i njihovih jedinica. Predstavnik srpske Vrhovne komande pri savezničkoj komandi

40 AS, MID — PO Dalmacija, dosije I, II fasc. III, III/6, 111/64.

41 Isto

42 Isto, 111/80.

43 AS... 111/53, 111/64, 111/65.

44 AS... 111/76.

Istočne vojske major Marinković prenosi naređenje da se u Dubrovnik uputi jedan srpski bataljon koji će, takođe, sa jednim francuskim bataljonom (iz 11. francuske kolonijalne divizije) biti pod komandom francuskog pukovnika. Major Marinković u istom telegramu piše: „Ovoga časa dobio sam iz Pariza, uputiti u Split 1 srpski odred, gdje će se poslati i francuski, engleski i amerikanska odeljenja iz Italije.“[45]

Sa sadržajem ove depeše upoznat je srpski izaslanik u Zagrebu pukovnik Simović.[46] Očigledno je da saveznici imaju jedan aršin prema Jugoslovenima (nenaklonjenost), a drugi prema Italiji (blagonaklonost). Ovakav tretman izaziva opšte nezadovoljstvo i depresiju u Dalmaciji i na srpskoj strani. Srpska Vrhovna komanda protestuje zbog ovakvih postupaka. Oficiru za vezu Marinkoviću nalaže se da saopšti komandantu savezničkih snaga sljedeće:

„. . . Nama teško pada i taj fakat što se u ovom času čini velika razlika između nas, jedne male države i Italije jedne velike sile. Dok se italijanskoj vojsci dozvoljava da posjedne čisto jugoslovenske gradove dotle se isti princip ne primjenjuje na nas…, sem toga pada jako u oči što se u svim primorskim mjestima nalaze daleko jače posade Talijana, daleko jače nego ostalib naših saveznika. Umolite Komandanta savezničkih vojski, da ovaj naš protest saopšti u celini svojoj vladi i učini sa svoje strane sve što se može da se izađe u susret našim pravednim molbama i uvjerile da je ogorčenje i nezadovoljstvo kod sviju nas i celog Jugoslovenskog naroda veoma ogromno“.[47]

Za dolazak savezničkih jedinica u luke Jadrana koje nije okupirala Italija zalagao se italijanski admiral Taon di Revela.[48]

Sve ovo dovoljno ukazuje na nedovoljno prijateljsko ponašanje saveznika, kada je u pitanju jugoslovenska strana. Italiji se priznaje neprikosnovenost na određene djelove Dalmacije, dok se to izbjegava za Jugoslovene. Razmišljanja da je prisutnost saveznika opravdana radi sprečavanja sukoba jugoslovenske i italijanske strane ne mogu biti čvrsta. Činjenica je da Privremena vlada poziva srpske trupe u Dalmaciju, a da je

45 AVII, br. 2, kutija 25, fasc. 1, list 262.

46 Isto.

47 AVII, br. 2, kutija 25, fasc. 1, list 275.

48 Isto, br. 4, kutija 25, fasc. 1 list 39.

stav predsjednika Jugoslovenskog odbora dr Trumbića bio protivan.[49] U svakom slučaju, boravak više stranih trupa i komandi na Jadranu samo je usložavao situaciju. Raspoloženje narodnih masa i Privremene vlade bilo je na strani jugoslovenstva i Srbije.

Znajući da će srpska vojska stići u Dalmatinsko primorje i da je dalmatinski narod očekuje kao oslobodilačku, srpska strana je izvršila određene pripreme koje će joj omogućiti da se ravnopravno sa drugim pomorskim zemljama koristi morem. Tu na prvo mesto spada područje pomorskog prava, na što je dr Lujo Bakotić ukazao još davne 1914. godine. Projekat pomorskog zakona završen je 3. maja 1918. Projekat je, po nalogu predsjednika Ministarskog savjeta Srbije, sastavio dr Lujo Bakotić. Sastavljač projekta pomorskog zakonika predložio je, prije štampanja, da komisija pregleda nacrt dokumenata. Za članove komisije dr Bakotić predložio je dr Božu Mičića, advokata iz Dubrovnika (član Jugoslovenskog odbora u Londonu), koji dobro poznaje englesko pomorsko zakonodavstvo, gospodu Račića i Banca i pokojeg pomorskog kapetana, a kasnije i advokate iz Rijeke i Trsta koji su se bavili pomorskim pravom.[50] „Mislim da bi dobro bilo da se hita sa štampanjem i slanjem ovog projekta" - piše ministarstvu Srbije dr Bakotić - „i to zato da s druge strane naši ljudi vide da se Srbija na vrijeme stara za sve potrebe zemlje."[51]

Izdavanje pomorskog zakonika trebalo je da uvjeri naše saveznike „da smo sposobni prihvatiti se i praktično pomoći da se odvija normalan privredni život na obali vezan za more".[52] Pokazala se opravdanom potreba za ovakvim pravnim dokumentom.

Malo poslije toga, načelnik Štaba Vrhovne komande odredio je poručnika bojnog broda Veljka Budisavljevića i još dva poručnika fregate kao delegaciju kod francuskog admirala. Oni su imali zadatak da regulišu sva pitanja pomorskog saobraćaja, kao i promet roba i usluga u lukama.[53]

Nakon poziva koji je telegramom uputila Privremena vlada Dalmacije, uslijedili su pozivi iz Knina, Skradina, Zadra, Šibenika i drugih mjesta. Sa okupljenog Narodnog vijeća u Kninu, 12. novembra 1918, upućena je

49 Građa, str. 390.

50 AS… III/1

51 Isto.

52 Isto.

53 Isto… II/59. Zadatak delegacije sažet je u 6 točaka. U točki 5 kaže se: urediti redovan putnički saobraćaj Splita, Dubrovnika i Rijeke sa stranim pristaništima.

depeša Komandi Sarajevskog odreda, a ova ju je proslijedila Komandi 2. srpske armije. U depeši se kaže:

„U času kada prekomorski sused hoće da pogazi naše zajedničko tle, otkupljeno vašom krvlju slavno na svim vojištima pozivamo vas da je to naše i da smo gotovo izginuti za to junački."[54]

Komanda Sarajevskog odreda odgovorila je „da su srpske trupe u pokretu i da će se njihovoj želji"[55] što prije udovoljiti, u granicama koje su uslovljene prevoznim sredstvima.

Iz Skradina se moli hitna pomoć i zaštita da bi se spriječilo krvoproliće - kaže se u depeši opštinara spomenutog grada upućenoj Komandi 2. srpske armije.[56] Na tu depešu upućen je odgovor „da se bezuslovno održi red i mir",[57]jer nered može da koristi samo neprijatelju.

U ime čitavog jugoslovenskog naroda sjeverne Dalmacije, članovi Narodnog vijeća Zadra Matošić i Palić podstaknuti su da „mole žurnu zaštitu i pomoć srpske vojske koju čekamo kao spasitelje".[58] U depeši se ističe da je „stanje očajno, dođite odmah jer inače prijeti krvoproliće".[59]

„Od Jugoslovenskog kola iz Drniša stigla je depeša da bjegunci iz Zadra i Šibenika mole zaštitu od zuluma čekajući srpsku vojsku osloboditeljicu."[60]

Nijedna depeša nije ostala bez odgovora, u kojima je srpska strana apelovala „na strpljenje, na bezuslovno održavanje građanskog reda i mira, jer nije isključena mogućnost da se ugrožavanoj narodnoj slobodi teži da se izazovu neredi na račun našeg neprijatelja. Imajte u vidu da je vaša sloboda i naša sloboda."[61] Odgovori su završavani „toplim bratskim pozdravom".[62] Pozivi srpskim jedinicama stizali su i iz Istre i Pazina. Mnogobrojni pozivi ubrzali su donošenje odluke da se hitno ide u Dalmaciju. Kretanje srpske vojske praćeno je sa velikim interesovanjem u

54 AVII, br. 2, kutija 25, fasc. 1, list 204. Depešu su potpisali dr Ivan Skilin i Radul Grinski.

55 Isto.

56 AS… III/66. U depeši se kaže da Skradin grad od 1400 Jugoslovena ima samo 56 Italijana.

57 Isto.

58 AS... III/88, AVII, br. 4, knjiga 25, list 148.

59 Isto.

60 Isto

61 Isto.

62 Isto.

ovoj pokrajini. Tako „Novo doba“ piše: „’Bijeli orlovi’ stigli u Sarajevo sedmog novembra, a ubrzo će stići i u Split.“[63] Isti list prenosi uspjeh srpske vojske koja je spriječila italijanski upad u Sloveniju.[64] O dočeku srpske vojske u Trebinju ističe se velika radost naroda prema vojnicima i majoru Mijatoviću. Dobrodošlicu su poželjeli predstavnik Srba dr Andrić, Hrvata dr Morčec, a u ime prisutnih Jugoslovena iz Dalmacije dr Politeo.[65]

U Dubrovniku 13. novembra 1918. u 7 sati uveče predsjednik Narodnog vijeća i načelnik grada doktor Pero Čingrija, obraćajući se srpskoj vojsci, kaže:

„Srpski vojnici!

Jednokrvna Braćo Naša!

Pozdravljam vas kao nosioce reda i slobode, zatočenike novog svijeta koji se na razvalinama istrošenog, propadajućeg starog podiže. Pozdravljam Vas u ime našeg a i Vašeg grada, koji je u prošlom vijeku za doba narodnog pokreta, na ovim obalama našeg Jadranskog mora podigao trobojnu stijeg narodnog preporoda . . . Živjela Srpska vojska, živjeo kralj Petar njezin vrhovni zapovjednik. Živjela sloboda i jednakost naroda velikih i malih! Živjela država sjedinjene braće Slovenaca, Hrvata i Srba, Živjela Jugoslavija.“[66] i

Privremena vlada u Splitu telegramom je iskazala dobrodošlicu srpskim trupama u Dubrovniku.[67] Kao izraz dubokog poštovanja i zahvalnosti na srdačnom dočeku srpske vojske u Dubrovniku, vojvoda Stepa Stepanović uputio je Privremenoj vladi u Split sljedeću poruku:

„Srdačno blagodarim na ljubavi izraženoj vojsci i srpskoj zastavi. I ja žudno očekujem čas kada ću moći da zagrlim junačke narodne borce naše mile Dalmacije.“[68]

Split se potrudio da doček srpskih vojnika bude najveličanstveniji. Privremena vlada i gradsko rukovodstvo odredili su poseban odbor koji je rukovodio cjelokupnom organizacijom dočeka. Štampa je bila puna tekstova u kojima se slavila srpska vojska. Sa puno osjećanja izdaje se proglas u kome se kaže:

63 NBS, Novo doba, br. 159, 15. novembar 1918, str. 1

64 Isto, br. 163, 19. novembar, 1918, str. 1.

65 Isto, str. 2

66 HAD, Arhiv Čingrija ČX12, 7, integralni tekst govora prilog br. 1.

67 NBS, *Novo doba*, br. 160 .1918, str. 1

68 Isto, br. 163, 19. novembar, 1918, str. 1

„Splićani

vaša slobodarska duša ne treba ni poriva ni posticaja. Vaši gradski predstavnici osjećaju svu ovu neizmjernu radost koju svi osjećate i iznose vam ovaj proglas samo da svečanim činom zapečate ovaj veliki historijski događaj.

Jugosloveni

i staro i mlado i muško i žensko svi ćemo sutra raskriliti ruke da poljubimo izmorenu slavom ovjenčanu, divsku našu braću.“[69]

Na skupštini profesora Splita održanoj 17. novembra zaključeno je da se nova školska godina započne u novom dubu i da se učenicima „odmah usadi u dušu novi pojam shvaćanja škole i njihove dužnosti prema domovini“.[70] *Odlučeno je da se u školama održe svečanosti i da se izda proglas za rodoljube i učenike*.[71]

Parobrodom „Almisso“ u 4 sata poslije podne 20. novembra 1918. stiglo je u Split 106 vojnika, 7 oficira i 12 konjanika srpske vojske. O trijumfalnom dolasku srpskih četa u Split piše „Novo doba“. Opisujući do detalja plovidbu brodom od Metkovića do Splita, „Trinaesti puk hajduk Veljka“ pod komandom majora Stojana Trnokopovića nije ni slutio kakav će doček biti u Splitu.[72] Sve živo u Splitu našlo se na obali. To nije bila gomila manifestanata, to je bio spontano cijeli Split. „Nikad Split nije osjetio radost odjednom“.[73] U ime Privremene vlade dr Smodlaka poželio je dobrodošlicu. Njegov govor, koji je započeo riječima: „*Braćo, srcu našem najmilija! Neumrli vitezovi srpski*“,[74] izazvao je suze radosnice, a glas govornika podrhtavao je od uzbuđenja. Evo dijela tog govora:

„Pozdravljam Vas ispred Privremene vlade i u ime svekolike Dalmacije vama kličem. Dobro nam došli nepobjedivi sokolovi naši! Dobro nam došli osloboditelji naši, diko naša, ponosu naš, svijetu naš najljepši i najmiliji!.. U ovom ste gradu danas daleko preko granica Dušanova carstva. Vi osvajate i stvarate novo, kud i kamo veće i silnije carstvo, Jugoslaviju, zajedničku državu i majku našu.“[75]

69 Isto, br. 164, 20. novembar 1918, str. 1.

70 Isto, br.163, 1918, str. 3

71 Isto.

72 Isto, br. 166, 22. novembar, 1918, str. 1.

73 Isto, br. 165, 21. novembar 1918, str. 1

74 Isto, br. 166, 1918, str. 1

75 Isto, integralni govori dr Smodlake, majora Stojana Trnokopovića i Maje Čulić u prilogu 2, 3.

Odgovor majora Trnokopovića bio je, takođe, topao i sa puno izraza zahvalnosti. On je na prvom mjestu istakao da u sastavu njegovog bataljona ima dosta vojnika iz jugoslovenske legije i da vodi vojsku iz čitave Jugoslavije.

U ime jugoslovenskih žena u Dalmaciji pozdrav je prenijela istaknuta Jugoslovenka Maja Čulić-Nižetić, koja je ganutim, drhtavim glasom, između ostalog, rekla:

„Dobro nam došli, hrvatski vojnici. Mi smo ponosni s vama i volimo vas. Budite uvjereni da će ovaj srpski Split. ova krasna zemlja znati da bude dostojna vaše krvi, prolivene po poljanama naše Makedonije i po krvavim razbojištima Evrope...“[76]

Privremena vlada Dalmacije, dolaskom srpskih vojnika, dobila je sigurnost za svoje dalje djelovanje. Iako je formalno bila podređena Narodnom vijeću u Zagrebu, Vlada u Splitu se sve više okretala prema Beogradu i sa njim direktno rješavala životna pitanja pokrajine. Opasnost od Italije znatno je umanjena. Dolazak mornarice Sjedinjenih Američkih Država nije uticao na autonomnost političkog djelovanja Splita. U ovom gradu se, praktično, živjelo djelovao kao da je ujedinjenje izvršeno.

List „Dalmatinski glasnik“, zvanični organ Privremene vlade, piše: „Na poziv Privremene vlade za Dalmaciju stigla je u našu domovinu Kraljevska vojska da održi red i mir u zemlji i da osigura svakom ličnu imovinsku bezbjednost.“[77]

Odmah poslije dolaska srpske vojske, javio se veliki broj pojedinaca koji su bili spremni da stupe u službu kao dobrovoljci. Privremena vlada je ove postupke pojedinaca smatrala kao čisto privatnu stvar, a poslije obraćanja komandanta 2. srpske armije Stepe Stepanovića, koji poziva dobrovoljce da stupe u vojsku, Vlada u Splitu je to primila sa zadovoljstvom i toplo preporučila dalmatinskoj omladini da se javi u vojsku.[78]

Dolazak srpske vojske u Dalmaciju i Split pozdravio je splitski biskup Carić. U njegovoj izjavi se, između ostalog, kaže:

„Vi nam dolazite oružani ali ste vjesnici mira, vi ste puni snage, ali blaga i vesela srca. Neka bude veselo vaše srce, jer evo sami vidite, kako vas primaju naša braća.“[79]

76 Isto.

77 NBS, *Dalmatinski glasnik*, br. 12, 1918, str. I.

78 Isto.

79 NBS, *Novo doba*, br. 166, 1918, str. 3.

Ono sa čim je Privremena vlada najprije upoznala srpsku komandu u Splitu bila je namjera Italije da okupira grad, o čemu je Vlada imala pouzdane vijesti. Preporučujući Vladi u Splitu da ničim ne daje povoda za italijansku intervenciju, komanda srpske vojske je tom prilikom uvjerila Privremenu vladu da će se suprotstaviti oružanim otporom namjeri Italije.[80]

U planovima srpske komande projektovano je da se sa obale izvrši prebacivanje vojnika na ona ostrva koja nisu Londonskim ugovorom pripala Italiji, ali to nije moglo biti izvršeno u 1918. godini. U izvještajima iz Dubrovnika i Splita govori se da mornarica Francuske ne dozvoljava tu operaciju, pošto se na Mljetu, Korčuli, Hvaru, Visu i Lastovu nalaze italijanske snage. Kako su od strane Italije i francuske mornarice uzapćeni svi brodovi, pozivima sa tih ostrva srpska vojska nije mogla da udovolji.[81]

Prisustvo srpske vojske u Dalmaciji značilo je za ovu pokrajinu izuzetno mnogo. Privremena vlada Dalmacije dobila je vojnu snagu koja joj je omogućila veću slobodu političkog djelovanja.

Privremena vlada Dalmacije stvarno je držala sve političke konce u svojim rukama. Ona je uspjela da, uz pomoć brojčano male srpske vojske, bez obzira na prisustvo savezničkih mornarica Francuske i Sjedinjenih Američkih Država, odvrati Italiju od namjere da okupira Split i preostali dio Dalmacije. To se najbolje vidi na primjeru Trogira koji su Italijani pokušali okupirati u novembru 1918, ali su samo doživjeli kompromitaciju.

Srpska vojska je svojim držanjem, ostavila snažan utisak na gostoljubive Dalmatince. To je uticalo i na odluku Privremene vlade Dalmacije cla povede energičnu akciju i političku kampanju za ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u jedinstvenu zajedničku državu Jugoslaviju.

Doprinos Privremene vlade Dalmacije ujedinjenju Srba, Hrvata i Slovenaca u zajedničku državu 1. decembra 1918.

Vlast Privremene vlade Dalmacije protezala se na sjeverozapad do Vrlike i rta Ploče (između Trogira i Rogoznice), a na jugoistok do Bara.[82] Istovremeno, u drugoj polovini novembra 1918. na tom prostoru naći će se

80 AVII, br. 4, kutija 28, fasc. 1, list 156

81 AVII, br. 4, kutija 28, fasc. 1, list 148.

82 Dr Smodlaka, *Zapisi*, str. 72

francuske, američke, italijanske i srpske jedinice. Bez obzira na to da li je bilo opravdano prisustvo tih snaga, nema sumnje da su srpske trupe bezrezervno prihvaćene od strane naroda i političkih ljudi Dalmacije. Srpska strana nije dovodila u pitanje političke akcije Vlade u Splitu, rukovodeći se time da je ona najbolji poznavalac zbivanja u pokrajini. Privremena vlada je to na bezbroj primjera dokazala, obavještavajući srpsku komandu u Splitu[83] o svim pokretima italijanskih okupacionih snaga.

U danima velikih obaveza, Privremena vlada Dalmacije u prvoj polovini novembra 1918. ostala je po strani od političkih zbivanja van pokrajine.

Teritorije južnoslovenskih naroda koje su bile u sastavu Austrougarske našle su se u veoma različitim međunarodnim položajima. Neke djelove Hrvatske i Slavonije zahvatilo je bezvlašće (zeleni kadar) i nemoć da uspostave red.[84] Slovenija je postala zona koju su ugrozile italijanske okupacione snage. Vojvodina (Bačka, Banat i Baranja), zahvaćena snažnim nacionalnim pokretom za ujedinjenje sa Srbijom, najozbiljnije je figurirala u planovima Rumunije. Dalmacija je djelimično već bila. okupirana. Političke snage u navedenim krajevima nastalu situaciju tumačile su i tražile izlaz i rješenje za budućnost dosljedno stranačkim tradicijama, ne uvažavajući potrebu da se prilagode sasvim novoj istorijskoj situaciji. Na njihovo držanje direktno je uticala trenutna procjena datih okolnosti. Ta procjena je u Dalmaciji bila najrealnija i u duhu postojećeg rasporeda činilaca, što je uticalo da Privremena vlada, dosljedna svom političkom jugoslovenstvu (sada već i određenom tradicionalizmu), beskompromisno povede borbu za ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca sa Srbijom i Crnom Gorom.

Na međunarodnom planu, krajem novembra 1918. vršene su užurbane pripreme za mirovnu konferenciju. Ratne pobjednice Antante požurivale su da se političke snage svih učesnika mirovne konferencije jasno odrede prema nacionalnim, ekonomskim i, prije svega, teritorijalnim pitanjima.

Jugoslovenska strana (uslovno rečeno) svoja politička, teritorijalna, etnička i ekonomska pitanja pokušala je da riješi na pregovorima u Ženevi.

83 Privremena vlada zatražila je 19. decembra 1918. od vlade u Beogradu da za komandanta Dalmacije postavi oficira čina generala. Predlog je prihvaćen pa je koncem januara 1919. za delegata pri Vladi u Splitu imenovan general Miloš Vasić. Njega je ubrzo zamjenio general Ljubomir Milić, koji je ostao na toj dužnosti do aprila 1921.

84 Opširnije o stanju u Hrvatskoj i Slavoniji, Građa II, str. 546, 628.

Privremena vlada Dalmacije i Ženevski sporazum

Na pregovorima u Ženevi, koji su održani 6-9. novembra 1918, učestvovali su: predsjednik srpske vlade N. Pašić, članovi srpske skupštinske opozicije Drašković, V. Marinković i M. Trifković, predstavnici Narodnog vijeća SHS iz Zagreba A. Korošec, G. Žerjav i M. Čingrija i članovi Jugoslovenskog odbora A. Trumbić u svojstvu predsjednika i G. Gregorin, D. Vasiljević i N. Stojanović, kojima se posljednjeg dana pridružio J. Banjanin. Važno je istaći da su ova četiri subjekta u pregovorima bili potpuno ravnopravni.[85]

Pregovori su vođeni o sljedećim pitanjima: (1) priznavanju Narodnog vijeća u Zagrebu kao reprezentanta i vlade Slovenaca, Hrvata i Srba u bivšoj Monarhiji; (2) stvaranju zajedničkih organa države SHS; (3) protestu protiv okupacije našeg područja od strane italijanske vojske, i (4) odnosu prema Crnoj Gori.[86] Svaka od ovih ravnopravnih strana u pregovorima imala je različit položaj u odnosu na sredinu koju je predstavljala. Nikola Pašić je predstavljao srpsku vladu, koja je imala najjače adute u rukama: sjajne pobjede vojske na bojnom polju i međunarodni ugled Srbije u svijetu kao članice Antante. Srpska skupštinska opozicija zastupala je istu ideju kao Pašić, ali se koncepcijski nije slagala sa predsjednikom vlade po pitanju politike prema Jugoslovenskom odboru. Opozicija je svojim stavom bila više naklonjena tom odboru. Predstavnike Narodnog vijeća SHS iz Zagreba i Jugoslovenskog odbora opterećivala je činjenica što nemaju međunarodno priznanje državničkog nivoa. Oni su predstavljali narod na djelovima teritorije bivše Austrougarske koji je prema Antanti i njenim saveznicima bio ratni protivnik. Što se tiče autoriteta ovih dvaju subjekata, on je nesumnjivo bio u korist Narodnog vijeća iz Zagreba.[87] Trumbić je u jesen 1918, a posebno u oktobru i novembru, na svim mjestima, i kod srpske vlade i u Evropi, potpomognut prijateljima iz Engleske Votsonom i Stidom, tražio da se prizna međunarodni status Jugoslovenskom odboru kao legitimnom predstavniku jugoslovenskog naroda u okviru Austrougarske. Pašić je to uporno odbijao, a pojavljivanjem Narodnog vijeća iz Zagreba, takođe kao predstavnika jugoslovenskog naroda na političkoj pozornici, on je sve više težio da sa njima ima partnerski

85 Đorđe Stanković, *Nikola Pašić i Jugoslovensko pitanje*, knjiga 2, Beograd 1985, str. 207-208.

86 Građa II, str. 253.

87 D. Stanković, *Nikola Pašić i . . .* , str. 208.

odnos, pokušavajući da umanji ulogu Jugoslovenskog odbora i Trumbića. Neposredno pred početak ženevskih pregovora, Pašić je priznavanje Jugoslovenskog odbora uslovljavao njegovim prihvatanjem od strane delegacije Narodnog vijeća SHS. Uostalom, Pašić je na Trumbićev predlog 6. novembra prihvatio da prizna predstavništvo Narodnog vijeća, ali je odbio da prizna državu SHS.[88]

Stvarna atmosfera na ženevskim pregovorima bila je više nego mutna. Pregovori su na površinu izbacili suštinske razlike po pitanju ujedinjenja i stvaranja jugoslovenske države. Pašić je branio interese Srbije, pozivajući se na to da su oni definisani ratnim ciljevima i da je srpska vojska oslobodila braću u Monarhiji i sprovela ujedinjenje, odnosno da je glavni nosilac rješavanja jugoslovenskog pitanja bila srpska strana. Trumbić je bio blago podozriv prema značaju srpske uloge tokom rata, a 1918. on je otvoreno sumnjao u Pašićevu politiku. Trumbić se sada identifikovao kao branilac hrvatske i slovenačke buržoazije i „lično traži mogućnost za podelu vlasti i umanjivanje povlašćenog položaja Srbije“.[89]

Konferencija je završila rad usvajanjem *Deklaracije* u kojoj je preciziran metod ujedinjenja, kao i prelazni period do konstituisanja države.[90] Dan ranije, predsednik srpske vlade Nikola Pašić priznao je Narodno vijeće SHS u Zagrebu kao legitimnog predstavnika Srba, Hrvata i Slovenaca „koji stanuju na teritoriji bivše Austro-Ugarske monarhije“.[91]

Narodno vijeće u Zagrebu dalo je mandat Trumbiću da ga zastupa kod savezničkih vlada. Srpska poslanstva u Londonu, Parizu, Vašingtonu i Rimu obaviještena su o ovim priznanjima.[92] Usvajanjem *Deklaracije* priznato je formiranje „Zajedničkog ministarstva za Kraljevinu Srbiju i područja Narodnog vijeća u Zagrebu komu je zadatak, da organizuje zajedničku državu SHS, kojoj će konstituanta doneti ustav“.[93]

Prihvaćeno je devet zajedničkih poslova i koordinacije za oba ministarstva, a sve ostalo je bilo u nadležnosti upravnog sistema dviju teritorija

88 Isto.

89 Isto, str. 203.

90 Isto, str. 209.

91 Isto.

92 Građa II, str. 513.

93 Građa II, str. 524.

sa sjedištem u Beogradu i Zagrebu.[94] Poredak zajedničkih stvari „može se promjeniti samo međusobnim sporazumom vlade Kraljevine Srbije i Narodnog vijeća, a prestat će onda po sebi, kada nova državna organizacija bude stvorena na osnovu ustava, što će ga konstituanta donjeti za celu državu".[95] Imenovano je šest od dvanaest ministarstava, a preostalih šest imenovaće se kasnije. Ovim sporazumom definitivno je eliminisana saradnja sa Jugoslovenskim odborom a Narodno vijeće u Zagrebu preuzelo je ulogu organizovanja i sprovođenja ujedinjenja.[96]

Svi istoričari koji su do sada analizirali događaje pred ženevske pregovore i sam tok pregovora saglasni su da je politički skup bio neravnopravan. Pašić je ostao usamljen i morao je potpisati *Deklaraciju,* ne želeći da prekida vezu sa političkim subjektima države SHS. Ženevskim sporazumom stvorena je, na jugoslovenski način, dualistička država sa dva centra - Beogradom i Zagrebom. Da li je ona plod političke misli ljudi sa teritorije bivše Austrougarske monarhije ili Pašićevog konzervativizma, teško je reći ali bila su prisutna oba činioca.

Dok su se u Ženevi vodili pregovori, na jugoslovenskom prostoru stvorena je takva situacija koja ne bi mogla opstati da je prihvaćen Ženevski sporazum. Spoljni faktori - saveznici insistirali su na stvaranju jugoslovenskog jedinstva i bili su bliži srpskim stavovima. Članovi srpske vlade na Krfu i regent Aleksandar odbacili su Ženevski sporazum, što je različito tumačeno: negdje sa žaljenjem što je „propušten najvažniji korak na putu k ujedinjenju".[97]

Ženevski sporazum „nije odgovarao odnosu snaga između srpske vlade odnosno Srbije i Narodnog vijeća".[98] On je bio na štetu srpskih interesa i nije odgovarao ugledu Srbije ni na unutrašnjem ni spoljnom planu.

Privremena vlada Dalmacije, po svemu sudeći, nije bila u toku ženevskih pregovora (slabe ili nikakve telefonske veze) jer je morala voditi borbu za očuvanje pokrajine od italijanske okupacije. Dr Josip Smodlaka u *Zapisima* piše kako su oni u Dalmaciji saznali za Ženevski sporazum:

---

94 Isto

95 Isto..

96 Isto.

97 D. Šepić, *Italija, saveznici i Jugoslovensko pitanje 1914-1918*, Zagreb 1970, str. 392.

98 Isto.

„U to dođoše u Split dva srbijanska političara, Milan Pećanac, radikalski poslanik i Živko Topalović socijalist. Oni su dolazili iz Krfa, gdje je još bila srpska vlada kojoj je za Pašićeve odsutnosti bio na čelu Stojan Protić. Od ove dvojice saznasmo da je u Ženevi bio postavljen temelj nekakvom dualističkom uređenju Jugoslavije, sa dva ministarstva, jednim srbijanskim i jednim prečanskim, i da je na to pristao Pašić, ali da Srpska vlada u Krfu to nije odobrila. Stojan Protić koji je imao smjelosti da dezavuiše Pašića, poslao je očevidno ovu dvojicu da najprije u Splitu, pa u Zagrebu porade protiv ovog pokušaja dualizma. Brzo se pokazalo da je to bilo suvišno, jer je ono ženevsko ministarstvo bilo mrtvorođenče koje niko ni u Zagrebu ni drugdje, nije težio da oživi. Ali nas je uveliko alarmiralo to što su se predstavnici Narodnog vijeća, sa Antonom Korošcem na čelu, upustili u takve kombinacije koje su po glasovima koji su nam dolazili, a i po mišljenju komandanta Savezničkih trupa mogle da kompromituju čitavu našu narodnu budućnost“.[99]

Vlada u Splitu nije mogla prihvatiti Ženevski sporazum iz više razloga. Bili su u suprotnosti sa jedinstvenom jugoslovenskom orijentacijom i djelovanjem njenih naprednih političkih ljudi. Opasnost koja se nadvila nad Dalmaciju ugrožavala je stvaranje zajedničke države „od Triglava do Kajmakčalana“.[100] Američki admiral Andreus otvoreno je rekao članovima Privremene vlade u Splitu da držanje Narodnog vijeća, koje se predomišljalo „da provede sjedinjenje sa Srbijom, još više slabi naš položaj kod saveznika“.[101] Krfska deklaracija, „koju je odobrilo 99°/o Hrvata,[102] više se nije mogla u Dalmaciji ničim negirati. Imajući sve to u vidu, Privremena vlada Dalmacije povela je energičnu akciju prema Narodnom vijeću u Zagrebu da se ubrzaju pripreme za ujedinjenje sa Srbijom u zajedničku državu.

Akcija Privremene vlade za ujedinjenje SHS sa Srbijom

Odlaganje ujedinjenja u Dalmaciji se izjednačavalo sa nečim što je sudbonosno za pokrajinu. Upoznavši se sa rezultatima ženevskih pregovora, članovi Privremene vlade Dalmacije dr Krstelj i dr Smodlaka uputili su depešu Središnjem odboru u Zagrebu kojom hitno zahtije-

99 Dr Smodlaka, *Zapisi,* str. 73.

100 Isto, str. 74.

101 Isto, str. 73.

102 Isto, str. 72.

vaju[103] „bezodvlačno provođenje ujedinjenja, jer da će inače Dalmacija sama proglasiti sjedinjenje sa Srbijom sljedeći u tom primjer Crne Gore i Vojvodine".[104]

Središnji odbor Narodnog vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca našao se u situaciji da je morao raspravljati o ultimatumu Privremene vlade, koja je postavila rok od pet dana za donošenje odluke. U međuvremenu, u Zagrebu su saznali da se i bosanska vlada priključila zahtjevu dalmatinske vlade.[105] Predsjedništvo vlade Narodnog vijeća u Zagrebu na sjednici od 14. novembra usvojilk je zaključak „da se što prije stupi u dodir sa srpskom vladom u Beogradu glede obrazovanja zajedničke vlade za čitavu suvremenu državu SHS".[106]

Dalmatinska vlada dostavila je Narodnom vijeću u Zagreb „predlog o privremenom jedinstvenom uređenju države SHS u kojem traži da se što pre učini brz i odlučan korak u pravcu državnog ujedinjenja našeg naroda kako bi se dok je još na vrijeme odvratile štetne posljedice današnje razdvojenosti".[107]U petoj tački predloga preporučuje se kao sjedište vlade i državnog vijeća Sarajevo, gdje bi trebalo da se sastane konstituanta.[108]

Privremena vlada Dalmacije nije bila usamljena u ‘energičnom zahtjevu za ujedinjenje. Na skupštini Hrvata iz Hrvatskog primorja, Rijeke i Istre 19. novembra 1918. donesena je Rezolucija koja zahtijeva jedinstvenu državu SHS, a protivi se separatističkom rovarenju.[109] Skupštini u hotelu „Rojal" prisustvovalo je preko hiljadu osoba. Prvi govornik Niko Bartulović naglasio je veliku opasnost koja se nadvila nad našu obalu italijanskim postupcima. On je, takođe, zatražio neodložno jedinstvenu jugoslovensku vladu koju bi svijet priznao. Upućene su oštre kritike na ličnost Stjepana Radića, za koga je Bartulovič rekao da huška protiv Srbije i govori o srbijanskoj vojsci kao tuđinskoj. Ukoliko bi se Dalmacija pripojila Hrvatskoj bez njenog pristanka, kako je to zahtijevao Radić, onda će

103 F. Šišić, *Dokumenti o postanku*… str. 267.

104 Dr Smodlaka, *Zapisi,* str. 74.

105 F. šišić, *Dokumenti o postanku... 1914—1919,* Zagreb 1920, str. 267, ARHIV BiH, 13978/18 telefonski Kraljevskoj srpskoj vladi u Beograd.

106 F. Šišić, *Dokumenti o postanku*… str. 267.

107 Građa II, str. 626.

108 AVII, br. 2, kutija 25, fasc. 1, list 379, ARHIV BiH 13803/18.

109 NBS, *Novo doba*, br. 165, 1918, str. 1.

Dalmacija odgovoriti prisajedinjenjem Srbiji.[110] Dr Mate Lisičar u svom govoru istakao je da slobodu nije donio samo Vilson već, u prvom redu, srbijanski vojnik.[111] I Lisičar je govorio protiv Radića, Peršića, Šegvića i ostalih protivnika ujedinjenja.

„Jedno smo i jedno hoćemo da budemo“,[112] uzvikuje on. Skupština je uputila peticiju Narodnom vijeću, kojom Dalmatinci, Istrani, Primorci i Riječani neodložno traže sastav jedinstvene vlade. Oni neće nikakvu posebnu hrvatsku državu.[113]

Narodna vlada u Ljubljani i Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine u Sarajevu podržale su zahtjev vlade iz Splita da se što prije sprovede ujedinjenje. O ultimatumu dalmatinske vlade, srpski delegat u Zagrebu pukovnik Dušan Simović izvijestio je nadležne organe u Beogradu. On je u svom izvještaju iznio neslaganje u Zagrebu sa Ženevskim sporazumom i optužbe na Korošeca i Trumbića. Predlog Dalmatinaca ubrzao je rad na rješavanju pitanja ujedinjenja.

Plenum Središnjeg odbora počeo je raspravu o predlogu dalmatinske vlade 23. novembra 1918. Prvog dana rada stvari nisu tekle glatko;[114] pokazalo se da unutar hrvatskih zastupnika postoje različita mišljenja o načinu sprovođenja ujedinjenja. Isto tako, i u odnosu na srpske poslanike neki hrvatski zastupnici iskazivali su neslaganja. Drugog dana, poslije mučnih rasprava, za riječ se javio dr Josip Smodlaka. „On je držao govor koji je mnoge ganuo do suza, i uspio, zagovarajući što hitnije ujedinjenje sa Srbijom, da kao Hrvat iz Dalmacije savlada rezerve kod starčevićanaca i privoli odbor neka prihvati njegov prijedlog: da se izabere odbor sedmorice koji će sažeti sve podnesene prijedloge u jedan zajednički prijedlog o kojem de se zatim tajno glasati.“[115] Ujedinjenje se ima sprovesti bratski, a ne na „trgovački“ način, ističe dr Smodlaka.[116] Njegov govor trajao je 30 minuta i bio je snažan, a na trgu ispred zgrade nalazilo se više hiljada ljudi koji su čekali da se donese odluka o ujedinjenju. Preokret koji je izvršio

110 Isto.

111 Isto.

112 Isto.

113 Isto.

114 D. Šepić, *Italija, saveznici...* Zagreb, 1970, str. 404.

115 *B. Krizman, Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države, Zagreb 1977, str. 219.*

116 D. Šepić, *Italija, saveznici...* Zagreb, 1970, str. 405.

dr Smodlaka 24. novembra imao je istorijski značaj. Dr Hrvoj (učesnik plenarne sjednice, sa suznim očima, mada je prije toga glasao za predlog Smodlake), zapitao je dr Smodlaku: „Šta si Doktore učinio, uništio si 800 godišnju Hrvatsku.“ Smodlaka mu je odgovorio: „Nisam uništio samo Hrvatsku nego i Srbiju, a mjesto njih imamo veliku Jugoslaviju(?).“[117] Na toj plenarnoj sjednici pobijedila je koncepcija ujedinjenja SHS sa Srbijom koju je dala Privremena vlada Dalmacije, a podršku su joj pružili Narodna vlada iz Ljubljane, Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine iz Sarajeva i mnogi zastupnici kao, na primjer, iz Hrvatsko-srpske koalicije. Odbor sedmorice, koji je predložio dr Smodlaka a plenarna skupština Središnjeg odbora prihvatila i izabrala, sačinjavali su: dr Ante Pavelić (zubar), Svetozar Pribićević, dr Ivan Cankar, dr Josip Smodlaka. Vilim Bukšeg, Hamid Svrzo i dr Mate Drinković.[118] Odbor je sačinio predlog teksta – uputstvo, o kojem se vodila rasprava. U raspravi je biio i neslaganja (Stjepan Radić, Živko Petričić), ali ona nisu promijenila suštinu sadržaja uputstva.[119] Preostalo vrijeme iskorišćeno je da se delegacija od 28 lica, koja je predložio Odbor sedmorice, što bolje pripremi i otputuje u Beograd. Građani Beograda svečano i oduševljeno su dočekali delegaciju, koja je stigla 28. novembra oko 11 sati.[120]

Prije istorijskog čina l. decembra 1918, Privremena vlada Dalmacije uputila je 29. novembra 1918, preko Zemaljske vlade u Sarajevu, depešu sljedećeg sadržaja:

„Kraljevskoj srpskoj vladi u Beogradu.

Francuski i američki komandanti na našim obalama bez prestanka se obavještavaju jeli definitivno provedeno ujedinjenje Kraljevine Srbije i jugoslovenskih zemalja bivše Austro-Ugarske, te ističu neodgodivu potrebu radi uređenja internacionalnog položaja Srba, Hrvata i Slovenaca.

Zaklinjemo u ime čitavog pučanstva Dalmacije kompetentne faktore, da bez daljnjeg okljevanja bez obzira na sporedna pitanja provedu normalno i definitivno ujedinjenje svih Slovenaca, Hrvata i Srba od Jadrana do Vardara u jedinstvenu državu, te da odmah stvore jedinstvenu reprezentaciju i vođstvo.

117 Građa II, str. 652. Ovo je zapisao dr Trumbić a njemu je to prenio profesor Štefani, učesnik plenarne sjednice Središnjeg odbora.

118 F. Šišić, *Dokumenti…. 1914-1919*, str. 274.

119 Isto, str. 277. Integralni tekst *Naputka* u prilogu br. 7.

120 F. Šišić, *Dokumenti…. 1914-1919*, str. 279.

Molimo ovo saopštite našem članu dr Smodlaki koga molimo poduprijeti našu želju.“[121]

U ime Privremene vlade Dalmacije depešu je potpisao dr Prvislav Grisogono. Pošto je delegacija Narodnog vijeća 30. novembra imala završne pripreme na izradi adrese za čin ujedinjenja, ona je bila upoznata sa ovom depešom - molbom.

U Dalmaciji se veličao politički uspjeh članova Privremene vlade na sjednici Narodnog vijeća 24. novembra u Zagrebu. Govor Smodlake, piše „Novo doba“, ponio je sve prisutne: „Njegov govor odlučio je situacijom.“[122] Sve nekadašnje suparničke dalmatinske stranke osuđivale su republikanstvo i davale podršku Krfskoj deklaraciji i „junačkoj dinastiji“ Karađorđevića. Kritike su upućene zagovornicima republikanstva van Dalmacije, tj. pojedincima u banskoj Hrvatskoj i Sloveniji. „Republikanci to su dojučerašnji austrijski nastrojeni elementi, zato otvorimo oči“ – piše „Novo doba“.[123]

Akcije koje je preduzimala Privremena vlada Dalmacije od svog osnivanja 2. novembra do 1. decembra 1918. na ostvarenju ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca zauzimaju visoko mjesto u cjelokupnoj istoriji svih našili naroda od kada su se naselili na ovim prostorima. Privremena vlada nije stvorena ad hok, ona u sebi sadrži dugu istorijsku, psihološku i kulturnu tradiciju iz koje je izrasla neosporna plejada ljudi različitih sposobnosti iz oblasti politike, umjetnosti, književnosti, istorije i drugih djelatnosti. Prirodno siromašna, a duhovno bogata, njezini ondašnji vodeći ljudi brzo su uočili da je Dalmacija neraskidivo vezana sa svim narodima u svom zaleđu. Privremena vlada, radeći u teškim uslovima, nijednog trenutka nije dovodila u pitanje svoje jedinstvo sa svim Srbima, Hrvatima i Slovencima. Zato su njeni energični zahtjevi upućeni Narodnom vijeću u Zagreb presudno uticali da se ubrza sprovođenje ujedinjenja svih Srba, Hrvata i Slovenaca u zajedničku državu do koga je došlo 1. decembra 1918. Ujedinjenje će se u Dalmaciji veličanstveno manifestovati.

Vijest da je u Beogradu svečano proglašeno ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u jedinstvenu državu prenijelo je „Novo doba“ 2. decem-

121 ARHIV BiH, N 13978/18. Telefonski razgovor sa Privremenom vladom u Splitu (dr Grisogono).

122 NBS, *Novo doba*, br. 171, 27. novembar, 1918, str. 1

123 NBS, *Novo doba,* br. 172, 28. novembar, 1918, str. 1.

bra. Samo je rečeno „da je bila naročito svečana audijencija priređena za Narodno vijeće kod prestolonasljednika Aleksandra“.[124]

List „Zora“ 1. decembra objavio je impresije dr Tresića prilikom njegovog susreta sa prestolonasljednikom Aleksandrom: „On ljubi Hrvate jednako kao i Srbe a isto tako i Slovence.“[125]

Službeno saopštenje o ujedinjenju oglašeno je 4. decembra u „Dalmatinskom glasniku“.[126] Privremena vlada Dalmacije, istog dana kada je doznala za veliki istorijski čas, uputila je regentu Aleksandru telegram.[127] I opština grada Splita je svoje stoljetne težnje ostvarene činom ujedinjenja izrazila srdačnim pozdravom prestolonasljedniku.[128] Njegov odgovor na telegrame dalmatinske vlade i opštine Splita bio je iskren i srdačan. U dijelu odgovora Privremenoj vladi Dalmacije, prestolonasljednik Aleksandar kaže:

„Posebno će moja briga biti posvećena podignuću i te divne dosad zapuštene DALMACIJE, kojoj će se na slobodnom Jadranu povratiti stari sjaj i blagostanje i kojoj ja iz dubine srca šaljem moj kraljevski pozdrav. Aleksandar s. r.“[129]

Split je službenu vijest o ujedinjenju manifestovao nizom praktičnih predloga za promjenu imena nekim gradskim ulicama. Radi trajne uspomene na taj događaj, jednoglasno je odlučeno da se dio „Francuske obale“ na kojem se nalazila česma i prostor oko nje nazovu „Poljana prestolonasljednika Aleksandra“ i „Česma prestolonasljednika Aleksandra“; nekadašnja „Kraljeva njiva“ dobila je naziv „Poljana kralja Petra“, a Vojnički prilaz nazvan je „Prilaz vojvode Mišića“.[130] Čestitke su upućene Pašiću i Trumbiću.[131]

Narod Hrvatskog primorja takođe je izrazio ogromno oduševljenje zbog stvaranja nove, po prvi put zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca. Sve opštine uputile su telegrame u kojima iznose da su na svojim svečanim skupštinama jednoglasno prihvatile ujedinjenje.[132]

124 NBS, *Novo doba*, br. 177, 3. decembar 1918, str. 1.

125 NBS, *Zora*, br. 9, 2. 1918, str. I.

126 NBS, *Dalmatinski glasnik*, br. 10, 2. 1918, str.1. Vidjeti prilog br. 7.

127 Isto.

128 Isto.

129 Isto.

130 NBS, »Zapisnik općinskog vijeća Splita«, br. 6114/9

131 Isto.

132 ARHIV, JAZU: JO 3/62 b, vidjeti prilog br. 10.

Prilikom prolaska Nikole Pašića u decembru 1918. kroz Dubrovnik, na putu za Beograd, priređeno mu je veliko slavlje. Najpopularniji i mnogo poštovani narodni zastupnik Pero Čingrija, pozdravljajući Pašića, na prvom mjestu odao je priznanje srpskom narodu, njegovom kralju Petru i regentu Aleksandru. Za velike dane slobode koje je doživio Dubrovnik, Čingrija je na primjeru njegove istorije opisao sudbinu Dalmacije:

„Naš grad ostaje svjež živi primjer onoga što Dalmacija cijela mogla je biti da njena sloboda ne podpadne pod barjak Mletačkog mraka.“[133]

Odgovarajući na Čingrijin govor i slažući se sa onim što je čuo, Pašić je rekao: „Ako mi budemo složni ni jedno naše selo neće pripasti tuđincu.“[134]

Pero Čingrija, neumorni borac Dalmacije za slobodu, služio je mladim političarima kao svijetli uzor. Pod stare dane, doživio je ujedinjenje SHS, za koje se svim svojim bićem borio. A kada je ujedinjenje izvršeno, primio je bezbroj čestitki od ljudi koji su ga poznavali. Njegov sugrađanin Ivan Lupis, takođe borac za ujedinjenje SHS, pisao mu je 6. decembra iz Splita:

„Želja mi je bila da vi ostanete u životu i dočekate oslobođenje svoga naroda. Meni se činilo da u Vama živi milijuni ljudi koji se kroz vaš vijek rodiše i umriješe, a koji slobodu željovaše, pa kad ona dođe da će je oni svi vašim očima vidjeti i Vašim rukama dotaknuti.“[135]

Ugroženost Dalmacije od italijanskih okupacionih snaga zabrinjavala je Peru Ćingriiu. I tom prilikom podsjetio je na prošlost Dalmacije pod Mlečanima:

„Mletačko gospodstvo za Dalmaciju bilo je neizmjerno štetno, jer povijest nam pokazuje koliko je slobodni Dubrovnik za sobom daleko ostavio našu zemlju koja je stenjala pod pandžama Markova lava.“[136]

Nova, ujedinjena država Srba, Hrvata i Slovenaca postala je važan politički faktor Evrope i svijeta. Ante Trumbić, ministar inostranih poslova u prvoj vladi Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, na pitanje američkog sekretara Lesinga „kako je došlo do ujedinjenja i da li je današnja vlada po činu ili po pravu“,[137] odgovorio je „da je ujedinjenje provedeno složnom

133 HAD, Arhiv Čingrije ČX 12, 7. 1918.

134 Isto.

135 HAD, Arhiv Čingrije, ČX B.9-22.

136 HAD, Arhiv Čingrije, ČX 12,7 1918.

137 ARHIV JAZU JO 66/408.

voljom i učestvovanjem čitavog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca",[138] a što se tiče vlade u Beogradu, ona je „vlada čitavog naroda po činu i pravu", rekao je on.[139] Dugo poslije ujedinjenja, iz Dalmacije su upućivani telegrami u kojima se oduševljeno pozdravljalo stvaranje zajedničke države.

138 Isto.

139 Isto.

ПРИЛОГ 3

Govor Doktora Pera Čingrije, predsjednika narodnog vijeća i načelnika grada Dubrovnika, pri dolasku Srpske Vojske kad je zaposjela Dubrovnik 13. novembra 1918. u 7 sati u večer.

Srpski Vojnici!

Jednakrvna Braćo Naša!

Providnost vječna pokazala mi se blaga dopuštajući meni da u ovom znamenitom historičkom času pozdravim u ime općine starog Dubrovnika, negdašnjeg središta narodne kulture na našem Jugu, Bijelog Orla Vaših po cijelom svijetu proslavljenih zastava, Vašom krvlju poškropljenin. Pozdravljam Vas kao nosioce reda i slobode, zatočnike novog svijeta koji se na razvalinama istrošenog, propadajućeg starog podiže. Pozdravijam Vas u ime ovog našeg, a i Vašeg grada, koji je u prošlom vijeku za doba narodnog pokreta, na ovim obalama našeg Jadranskog mora podigao prvi trobojni stijeg narodnog preporoda. Rekoh našeg mora, jer more, taj božji dar, ne smije da bude ni nostrum ni vostrum, i pripada onom narodu kojeg obale valovi njegovi biju; niti ima u naravi kakovih prava po kojim bi pripadao jednom puku u višoj a drugom u manjoj mjeri. Naše je ovo, a ne tugje more, za kojeg smo sretni ovaj dan doživjeli, te vidimo na našim brodovima gdje se ponosito viju - zamjenjujuć tugjinske - naše trobojne zastave.

Draga braćo!

Primite ovaj pozdrav koji se iz dubine srca naših diže; primite ga ne za Vas same, nego i za proslavljene prijatelje Vaše i naše, koji su Vam pomogli da Vam se oteta zemlja i imanja povrate; primite ga za veliku Amerikansku Državu; za ponositu Francusku Republiku; za Englesku zemlju slobode; za Grčku zemlju stare svjetske izobraženosti. Primite ga ne! dalje proslijediti neću, jer Italiji, iznevjerenoj prošlosti svojoj i načelima modernog nacionalnog prava iz kojih je nikla, sa dvoličnom Soninovom politikom kliknuti ne smijem.

Opreznost radi mutnog političkog položaja po Italiji stvorena i ozbiljnost velikog ovog časa kojeg proživljujemo, nalažu mi dužnost da ovdje prekinem, kličući:

Živjela Srpska Vojska; Živjeo Kralj Petar njezin vrhovni zapovjednik!

Živjela sloboda i jednakost naroda velikih i malih!

Živjela država sjedinjenje braće Slovenaca, Hrvata i Srba.

Ž i v j e 1 a J u g o s 1 a v i j a!

ПРИЛОГ 4

GOVOR DR. SMODLAKE SRPSKIM VOJNICIMA

Braćo, srcu našem najmilija! Neumrli vitezovi srpski!

Na dolasku vašem u glavni grad Dalmacije, pozdravljam vas ispred Zemaljske Vlade i u ime svekolike Dalmacije vam kličem: Dobro nam došli nepobjedivi sokolovi naši! Dobro nam došli osloboditelji naši, diko naša, ponosu naš, cvijete naš, najljepši i najmiliji!

Blagosloven bio čas, kad vas vidjesmo!

Blagoslovena vam svaka stopa bila!

Blagoslovena majka, koja vas rodiše!

Blagosloveni opusteli domovi vaši, koji se u crno zaviše, da nama uzmogne sinuti ovo zlatno sunce Slobode, što nas sad obasjava.

Koliko smo čeznuli za ovim časom! Koliko je hiljada naše braće umrlo s posljednjim uzdahom na ustima: „Oh, zašto mi, Bože, ne dade, da ih vidim!“ Koliko nas je hiljada po dušmanskim tamnicama i kazamatima uzdisalo za ovim časom, koji doživljen vrijedi više od čitavog jednog vijeka.

U ime svih onih živih, koji dočekaše ovaj velebni dan, ja vas pozdravljam junačka braćo naša, i pored vas pozdravljam mrtve drugove vaše, koji u ovaj čas nad nama krile u divnoj vedrini našega neba, blagoslivljući sa visina dokončanje velikog djela, što ga oni svojom krvlju zapečatiše!

Mi nikad, ni u najcrnjim danima, ne izgubismo vjeru u našu zvijezdu. Mi znadjosmo, da ćete jednoć ipak doći, ali ne znadjosmo od kuda.

Mišljasmo, doći ćete sa sjevera, ili sa zapada, ili sa istoka, svakako po kraju.

A kad tamo, gle kako se sretno prevarismo. Vi nam dolazite s juga: po moru nam dolazite, sretni naši moreplovci, te nam nosite radosne glase, da je izvađen Markov topuz iz morskih dubina, da je skinuta Markova kletva s našega roda, i da je kraj robovanju našem, na moru, kao i na kraju!

Dobro nam došli, slavom ovjenčana braćo naša, osvetnici, zakrilnici naši, a eto sad i stražari našega sinjeg mora!

U sto dobrih časa stigli među nas, na radost i utjehu našu, a na strah i trepet svakom dušmaninu, koji se usudi dirnuti u more naše!

Junački sinovi junačke zemlje, koji poslije teških šest godina ratovanja dolazite na ovo kićeno primorje, vi već davno prekoračiste međe i male i velike Srbije. U ovom ste gradu danas daleko preko granica Dušanova carstva. Vi osvajate i stvarate novo, kud i kamo veće i silnije carstvo, Jugoslaviju, zajedničku državu i majku našu. Ali i ovo je ipak sve Srbija vaša, ovo je Najveća Srbija - jer će Jugoslavija, koju vi svojom krvlju iskupiste, biti sposobna i dostojna da živi, samo dok bude imala duh vaše male Srbije, koja je vas rodila i naučila umirati za slobodu.

Ovu veliku našu državu vi osvojiste već prije početka svjetskoga rata. Vi uskrisiste Jugoslaviju iz groba, još onda kad prvi put osvetiste Kosovo i povratiste Dušanove prestolnice. Svaka vaša ondašnja pobjeda je dva dušmanina u srce pogađala.

Osvajajući Kumanovo, vi osvojiste Split; osvajajući Prilep, vi osvojiste Zagreb; osvajajući Bitolj, vi osvojiste Ljubljanu. Jača i silnija od pobjede oružjem, bila je onda vaša pobjeda nad srcima našim, nad klonulosti našom, nad očajem našim.

Vaša junačka djela nas podigoše iz ništavila, po vama nam opet omili život, koji do tada bijaše životarenje robova: po vam nam opet omili rod naš, koga se stidijasmo, i zemlja naša, koju proklinjasmo, jer tuđinu služijaše!

Naš preporod, pa sada naše Uskrsnuće to je u najvećoj mjeri djelo vaše, vojske srpske. Na jednu stranu vaša djela, a na drugu što učinismo svi mi ostali, od Soče do Bojane, vaša će strana pritegnuti.

Zato vas volimo vojnici srpski, zato vas slavimo, zato vam ime dižemo do nebesa!

I zajedno s vama kličemo onome, koji vas je uredio i pripravio za pobjede, što vam cijeli svijet zavidi, vrhovnom vođu vašem, unuku Velikoga Vožda, kralju vašemu i našemu.

ПРИЛОГ 5

Major Stojan Trnokopović

Nekoliko kratkih i srdačnih riječi. Govori odsječno, jasno u ime svoje i vojnika svojih:

Gospodo, dolazim kao vojnik i nosim vam pozdrave od srpske vojske. Ne vodim samo srpsku vojsku, već imam sreću, da vodim vojsku iz čitave Jugoslavije. U bataljonu imam momčadi iz jugoslovenske legije, što je preko mora došla, da se s nama bori.

Ja se tako osećam sretnim,, da stupam kao prvi srpski oficir na teritoriji Lijepe Dalmacije, ideala naše male Srbije, i dolazeći po nalogu vrhovnog komandanta vojske nosim vam slobodu i pozdrave iz naše napaćene Srbije.

Vodim div junake, da pripomognem, da i nadalje bude vladao mir i red, da se pred stranim svijetom pokažemo kao narod dostojan zadobivene slobode. Da živi Jugoslavija!

Nakon majorovih riječi zaori silno klicanje u počast vrhovnom vojskovođi i nepobjedivoj junačkoj vojsci.

Majora okitiše naše rodoljube gospode sa lovorovim vijencem, a isto tako njegove časnike, sedam ih na broju. Međutim ga zasipaju cvijećem, te mu bijele latice zastaju na šapki, ramenicama i junačkim grudima.

Glazba svira narodne himne; narod kliče i nestrpljivo čeka i čeka.

U ime jugoslovenskih žena u Dalmaciji stupa pred majora Stojana gđa:

Maja J. Čulić-Nižetić i pozdravi njega nepobjedivu našu vojsku ganutim drhtavim glasom:

Junaci Kosova! Divotne sanje mnogih pokolenja - evo su ostvarene. Ispunjene su danas najsmelije nade u radosti našoj. Ispunjene su nade, koje su nas održale da ne klonemo u stijegnutom dušmanskom jarmu, čekajući vas osloboditelji naši.

I mi nismo klonuli jer smo vas čekali. Mi, kćeri ove lijepe opustošene Dalmacije, cjelivamo vas u junačko čelo i kličemo vam:

Neka su blagoslovljeni putevi, koji su vas doveli u ovu dragu, ispaćenu zemlju!

Neka je blagoslovljeno ovo vaše more, kojim ste nam doplovili sokolovi naši!

Neka su u ovaj veliki dan blagoslovljene sve patnje, koje smo kroz vjekove patili, neka je stoput blagoslovljena krv, što se je prolila za zajedničku slobodu!

Dobro nam došli hrvatski vojnici! Mi smo ponosni s vama. Budite uvjereni, da će ovaj srpski Split, ova kršna srpska zemlja znati da bude dostojna vaše krvi prolivene po poljanama naše Makedonije i po krvavim razbojištima Evrope.

Pratit će vas blagoslov naš, blagoslov naše djece i unučadi naše, pratit će vas blagoslov sviju pokolenja naših kroz vjekove.

О АУТОРУ

МАКСИМОВИЋ ВЛАДЕ РАТОМИР

Рођен је 13. фебруара 1943. године (општина Илица код Сарајева), Завршио је Трећу гимназију у Сарајеву 1963. године. Исте године одлази у Војнопоморску академију Југословенске ратне морнарице, у Дивуље код Трогира. Академију завршава 10. септембра 1966. године. Изасланик на промоцији његове 18. класе у поморског потпоручника, био је адмирал Мате Јерковић.

Од 1966. па до 1975. године, био је у Ратној морнарици – флота. Обављао је командантску дужност на ТОП 155 од марта 1968. до септембра 1970. године. Исте године упућен је у нову школу на усавршавање, као најмлађи са чином поручника корвете, која је трајала годину дана и завршава је 1971. године. Постављен је за команданта ПБ 524 - Пролетер. Посада брода бројала је 70 чланова (морнара 53, старјешина 17). Биле су му то најдраже командантске дужности.

Вишу војно-политичку школу завршава 1975-1977. године. Враћа се у флоти – дивизион миноловаца – база Плоче и ту ради у периоду 1977-1982.

Искрцава се са брода почетком 1983. године, одлази у Школски центар ратне морнарице у Сплит, као предавач на Катедри за опште предмете. Предаје Историју поморске ратне вјештине, а понекад и Поморску географију и Метеорологију.

Последипломске студије на Филозофском факултету у Београду, одсек Историја – нови век, уписује 1986/7. године. Магистарски рад “Привремена влада Далмације 1918. године” одбранио је маја 1990. године. Ментор је био проф. др Андреј Митровић. Комисију су чинили др Драгољуб Живојиновић, др Ђорђе Станковић и др Андреј Митровић.

Распад СФРЈ био је – „свака птица своме јату”. Већи део рата провео је у свом родном месту – у штабу Сарајевско романијског корпуса-Сарајево.

По завршетку рата, одлази на Катедру стратегије Ратне школе, гдје предаје историју. Пензионисан је маја 2000. године, у чину капетана бојног брода. Живи у Београду.

ЛИТЕРАТУРА

ПЛАНЕТА - ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ ПРЕ ВИНЧАНСКЕ

1. Владимир Шчербаков, Атлантида и Пресловени, Библиотека "Трагом Словена", Пешић и синови , 1999.

2. Леонид Ивашов, Забрањени свет, Тајне прошлости, загонетке будућности, Духовни дуг, Крагујевац 2018.

3. Константин Павловић Петров, Мртва вода, књиге 1 и 2

4. Иво Андрић, Записи о Гоји, „О немоћи мисли и значају легенди", ЈП Службени гласник, Београд 2011, стр. 35-36

5. Џонатан Блек. Тајна историја света, Stylos, 2010.

ВИНЧАНСКА ЦИВИЛИЗАЦИЈА

1. Сања Шуљагић, Заснивање српског националног идентитета, Београд, 2012.

2. Љубомир Кљакић, Ослобађање историје I-III, Архив Кљакић, 1993. Београд

3. Михаило Ђурић, Утопија измене света - мит, наука, идеологија, НИУ Службени лист СРЈ, Терсит, Београд, 1997.

4. Милан Будимир, Са Балканских источника, СКЗ, Београд 1969.

5. Лесковачки зборник, XLVIII, 2008.

6. Karl Segan, Kosmos, "Otokar Keršovani", Rijeka- Opatija, 1983.

7. Исак Асимов, Живот у свемиру, Библиотека "Зенит", Просвета, Београд, 1980.

8. Хелена Петровна Блавацки, Тајнадоктрина, том II , Антропогенза, Метафизика, Београд 2007.

9. Michael a. Cremo, Richard L. Thompson, Zabranjena arheologija, skrivena povjest ljudske vrste, Stari grad 11, Zagreb, www.starigrad.com

ДРЕВНОСТ СРПСКОГ НАРОДА

1. Мило Дупар, Иду Словени, ШП "Ново доба2, Сплит 1939.

2. Џонатан Блек, Тајна историја света, Stylos, 2010.

3. Мавро Орбини, Краљевство Словена, Ганеша клуб, Београд

4. Милош С. Милојевић, Забрањена историја, Сазвежђе, Београд 2013.

5. Владимир Шчербаков, Атлантида и Прасловени, Библиотека "Трагом Словена", Пешић и синови2, 1999.

6. Бранко Гавела, Предања и знања о Старом Балкану, Историја, Нолит, Београд 1977.

7. Ненанд (Милана) Минић, Мундо ордер,

8. Вил Дурант, Огњишта мудрости, Смотра људског живота и људске судбине, Прометеј Београд, 1991.

9. Ненад Арсић, 5058. година, Чигоја штампа, Београд 2019.

10. Леонид Ивашов, Забрањени свет, Тајне прошлости, загонетке будућности, Духовни дуг, Крагујевац 2018.

11. Љубомир Кљакић, Ослобађање историје I-III, Архив Кљакић, 1993. Београд

12. Сања Шуљагић, Заснивање српског националног идентитета, Београд, 2012.

13. Др Олга Луковић Пјановић, Срби народ најстарији, том II, Напредак, Аранђеловац, Београд, Досије 1990.

14. Владимир Дворниковић, Борба идеја, Геца Кон, Београд 1937.

15. Фанула Папазоглу, Средњобалканска племена, Академија наука Босне и Херцеговине, Сарајево 1969.

16. Димитрије Богдановић, Књига о Косову, Београд, Француска 7, 1990

РАНИ СРЕДЊИ ВЕК

1. Милош Благојевић, Дејан Медаковић, Историја српске државности, књига I, САНУ, огранак у Новом Саду, Беседа, Издавачка установа Православне епархије Бачке, Друштво историчара Јужнобачког и сремског округа, Нови Сад 2000.

2. Биљана Гојковић, Двесто година пре Немањића, Велики кнез, Лагуна 2019

3. Милош С. Милојевић, Забрањена историја, Сазвежђе, Београд 2013.

4. Марво Орбини, Краљевство Словена, Ганеша клуб, Београд

5. Сања Шуљагић, Заснивање српског националног идентитета, Београд, 2012.

6. Тибор Живковић, Портрети српских владара, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2007.

7. Тибор Живковић, Јужни Словени под Византијом 600-1025. г., Чигоја, Београд 2007.

8. Константин Јиречек, Историја Срба I и II, Београд, 1952.

9. Др Божидар Ферјанчић, Византија и јужни Словени, Београд 1966.

10. Душан Спасић, И, Вукова задужбина, Београд 2008.

11. Иван Хоић, Слике општег земљописа, књига V, део II, Загреб, Тисак Карла Лаберкхета, 1900.

12. Станоје Станојевић, Цар Душан, Браство, 1922.

СРЕДЊИ ВЕК

1. Др Божидар Ферјанчић, Византија и јужни Словени, Београд 1966

2. Мавро Орбини, Краљевство Словена, Ганеша клуб, Београд

3. Сања Шуљагић, Заснивање српског националног идентитета, Београд, 2012.

4. Тибор Живковић, Портрети српских владара, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2007.

5. *др Стјепан Сркуљ, Повјест средњег вијека, Загреб, 1920*

6. *Јован Радонић, Прошлост Старе Србије, Споменица 100-годишњице Старе Србије 1912-2012, др Славенко Терзић, 2012*

7. *Божидар Ферјанчић, Симо Ћирковић, Стефан Душан, Београд, 2005.*

8. *Давид Талбот Рајс, Умјетност византијског доба, Издавачки завод "Југославија", Београд 1968.*

9. *Владимир Карић, Србија, опис земље, народа и државе, Београд, 1887*

10. *Љубомир Максимовић, византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Византијски институт САНУ, књига 14, Београд 1972.*

11. *Средњи век и ренесанса, стручни редактори југословенског издања проф. др Љубомир Максимовић, др Раде Михаљчић, Народна књига, "Вук Караџић", Београд 1984.*

12. *Живорад Лазић, Витез смрти, Београд, 1988*

13. *Косовска битка (мит, легенда и стварност), библиотека Литера, космос Београд 1988.*

14. *Владимир Ћоровић, Историја Југославије, Београд, 1933.*

15. *др Гавро Шкриванић, косовска битка 15. јуни 1389, Цетиње 1956.*

16. *Ненад (Милан) Минић, Косовска битка, Мундо Ордер*

17. *Barbara W. Tuchman, Daleko ogledalo - zlosretno XIV stoleće, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1984.*

ОБНОВА ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ

1. *Душан Баранин, Мехмед Паша Соколовић, ИП "Слобода", Београд, 1966.*

2. *Васиљ Поповић, Источно питање, Историјски преглед борбе око опстанка османлијске царевине у Леванту и на Балкану, Издавачка књижарница Геца Кон, Београд 1928.*

3. *Милорад Екмецић, Дуго кретање између клања и орања, Завод за уџбенике, Београд 2008.*

4. *Лесковачки зборник, Небојша Ђокић, Ране операције у јужној и Старој Србији и Македонији 1689, 2008.*

5. Историја поморске ратне вештине I и II, А.Д. Бубнов, адмирал, Критска битка, Јадран, Дубровник 1930.

6. Драго Роксандић, Војна Хрватска, књига 2, Школска књига - Стварност, Загреб 1988.

ПОЧЕТАК – ВРЕМЕ ОСЛОБАЂАЊА ОД ТУРСКЕ ВЛАСТИ

1. Милорад Екмецић, Дуго кретање између клања и орања, Завод за уџбенике, Београд 2008.

2. Владимир Ћоровић, Историја Југославије, Просвета, Београд 1989.

3. Едмунд Берг, Размишљања о Француској револуцији, ЦИД, Подгорица 2001.

УЛОГА ШУМАДИЈЕ

У ОСЛОБАЂАЊУ СРПСКОГ НАРОДА ОД ТУРСКЕ ВЛАСТИ

1. Владимир Ћоровић, Велика Србија, Народно дело, Београд 1924.

2. др Иван Хоић, Обће слике из земљописа..., Загреб 1900.

3. Алекса Ивић, Из доба Карађорђа и сина му кнеза Александра, Просвета, Београд 1984.

4. Милорад Екмецић, Дуго кретање између клања и орања, Завод за уџбенике, Београд 2008.

5. Драган Николић, Борба за скупштину у Србији 1858-1868. године, Градина, Ниш 1992.

6. Васиљ Поповић, Источно питање, Геца Кон, Београд 1928.

7. Ђурђе Јеленић, Нова Србија и Југославија, Београд 1973.

8. Васа Милинчевић, Повратак Божидара Грујевића, Даница, Вукова задужбина, Београд, 2004

9. Жарко Рошуљ, Ручак на двору кнеза Милоша у Пожаревцу, Даница, Вукова задужбина, Београд 2005.

10. Владимир Карић, Србија - опис земље, народа и државе, Београд, Краљевска српска државна штампарија, 1887.

11. Владимир Јовановић, Успомене, БИГЗ, Београд 1988.

12. Димитрије Ђорђевић, Национална револуција 1804-1914, Службени лист СРЈ, Београд 1995.

13. Слободан Јовановић, Сабрана дела, књига 3, Српска краљевска академија, Уставобранитељи и њихова влада 1838-1858, БИГЗ, Београд 1990.

14. Васо Чубриловић, Владимир Ћоровић, СРБИЈА од 1858-1903, Геца Кон, Београд 1930.

15. Јован Ристић, Дипломатска историја Србије, књига 1, Први рат 1875-1878, Просвета, Београд 1986.

16. Васа Чубриловић, Владимир Ћоровић, Српски народ у 19. веку, Србија у Источној кризи 1875-1878, Београд 1938.

17. Димитрије Ђорђевић, Милован Миловановић, Просвета, Београд 1962.

ПРВИ БАЛКАНСКИ РАТ

1. Станоје Станојевић, Српско-турски рат 1912, Геца Кон, Београд 1928.

2. Петар Пјановић, Средњовековни српски кôд, Књижевни лист, јануар-фебруар-март, Београд 2018

2. Петар Томац, Ратови армија 19. века, ВИЗ, Београд 1968

НАСТУПАЊЕ ТРЕЋЕ АРМИЈЕ

1. Станоје Станојевић, Српско-турски рат 1912, Геца Кон, Београд 1928.

2. Ђорђе Јеленић, Нова Србија и Југославија 1788-1921, Државна штампарија Краљевине СХС, Београд 1923.

3. Милутин Лазаревић, Српско-бугарски рат 1913, СКЗ, Београд 1934.

4. Енциклопедија Југославије, издање на ћирилици, ЈЛЗ, Загреб, 1983.

5. Димитрије Ђорђевић, Национална револуција 1804-1914, Службени лист СРЈ, Београд 1995.

СТАЊЕ У СРБИЈИ И ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

1. Пол Кенеди, Успон и пад великих сила, ЈП Службени лист, ЦИД Подгорица, Београд 1999.

2. Фарид Закарија, Свет након Америке, Хеликс, Загреб 2009.

3. Владимир Дедијер, Сарајево 1914. године, Прометеј, Београд 1966.

4. Андреј Митровић, Продор на Балкан, 1909-1918, Историја, Нолит, Београд

5. Миливоје Петровић, Германско надирање у словенске земље - извод из дела германских историчара, државника и војсковођа, Графички институт, Београд 1938.

6. Алфред Краус, Узроци нашег пораза, поглавље: Против Србије, Геца Кон ДД, Београд 1938.

7. Живко Г. Павловић, Рат Србије са Аустроугарском, Немачком и Бугарском 1915, САНУ, Београд 1968.

8. Живко Павловић, Колубарска битка, Београд, 1930.

9. Петар Томац, Први светски рат 1914-1918, ВИЗ, Београд 1983.

10. Александар Бубнов, Историја поморске ратне вештине, 3. део, Први светски рат, Јадран, Дубровник 1930.

ПОВЛАЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ СА КОСОВА

1. Берислав Висковић, Евакуација српске војске на албанско приморје, на оток Крф, Зборник радова 5, Историјски институт, Београд 1987.

2. Огист Бoп, За српском владом од Ниша до Крфа, 20. октобар 1915-

19. јануар 1916, Чигоја штампа, Београд 2014.

3. Анри Барби, Са српском војском - драматична епопеја једног народа, Дечје новине, Горњи Милановац, 1986.

4. Миливоје Перовић, Устанак на југу Србије 1917, Војно дело, Београд 1954.

ПРОБОЈ СОЛУНСКОГ ФРОНТА

1. Станислав Краков, Живот човека на Балкану, Кота 2525 - Планина славе, Укронија, Београд 2019

2. Драгољуб Кочић, Продор српске војске у Банат и отпор Румуна, Зборник радова, књига 7, Научни скуп - Србија 1918. и стварање југословенске државе, универзитет у Новом Саду, 2020.

3. Ратомир Максимовић, капетан бојног брода, Српска војска у Далмацији 1918, Магистарска тема - "Привремена влада Далмације 1918. године"

САДРЖАЈ

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(=163.41)"-05/19"
94(497.11)"-05/19"

МАКСИМОВИЋ, Ратомир, 1943-

Србија : од винчанске цивилизације до 1918. године / Ратомир Максимовић. - Београд : Р. Максимовић, 2023 (Београд : Skripta). - 540 стр. ; 24 cm

Ауторова слика. - Тираж 100. - О аутору: стр. 529-530. - Прилози 1-5: стр. 491-528- Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија. стр. 531-538

ISBN 978-86-905712-0-8

а) Срби -- Историја -- 5впне-20в б) Срби -- Порекло в) Србија -- Историја -- 5впне-20в

COBISS.SR-ID 123262985

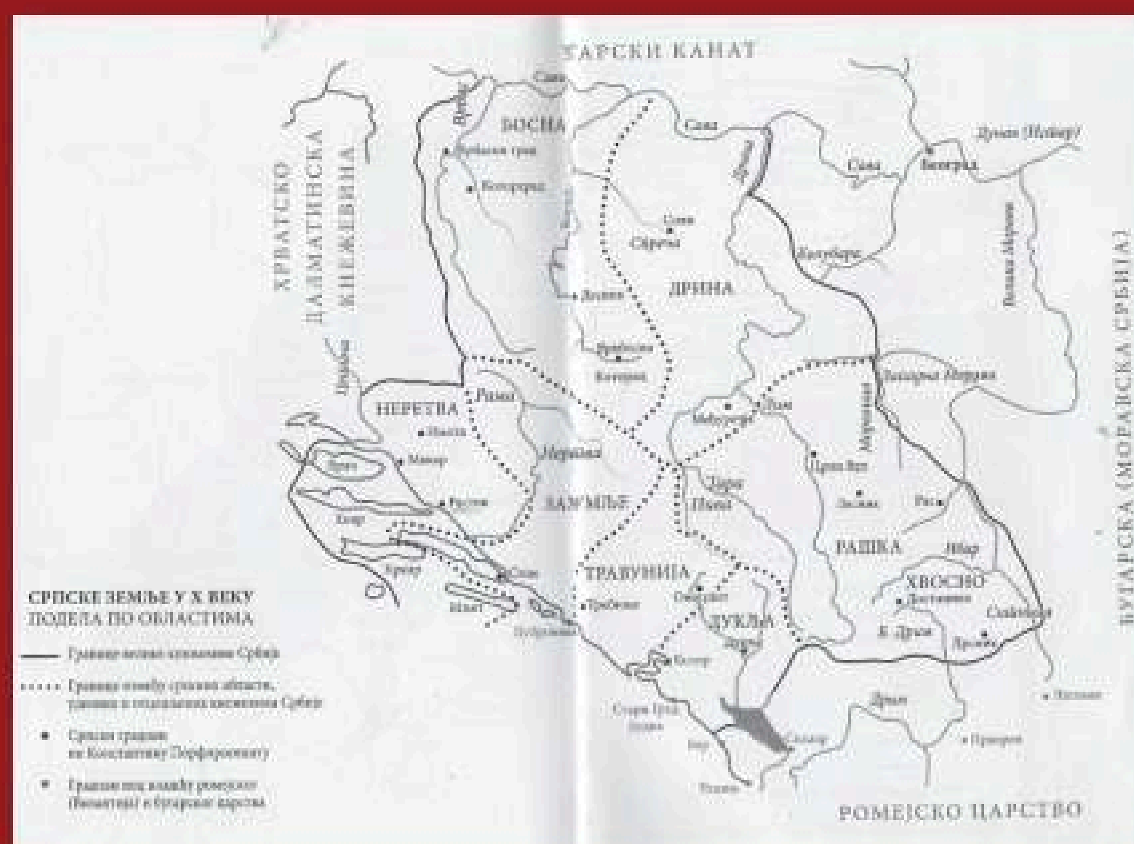

СРПСКЕ ЗЕМЉЕ
У 10. ВЕКУ

СРПСКЕ ЗЕМЉЕ
У 9. ВЕКУ

ВИНЧАНСКА
КУЛТУРА
(4-5000 г. пн.е)

Ратомир Максимовић